

Editura Economică

ISBN 973-789-155-2

Lucrare finanțată de
GUVERNUL ROMÂNIEI
Departamentul pentru Relații Interetnice

- Exemplar gratuit -

XII

RELATII INTERETNICE ÎN TRANSILVANIA - SEC. VI-XIII

GUVERNUL ROMÂNIEI
Departamentul pentru Relații Interetnice

UNIVERSITATEA "LUCIAN BLAGA" DIN SIBIU
Institutul pentru Cercetarea și Valorificarea Patrimoniului
Cultural Transilvănean în Context European

ACADEMIA ROMÂNĂ
Institutul de Cercetări Socio-Umane Sibiu

BIBLIOTHECA SEPTEMCASTRENSIS
XII

RELATII INTERETNICE
ÎN TRANSILVANIA
Secolele VI-XIII

Editura Economică

GUVERNUL ROMÂNIEI
Departamentul pentru Relații Interetnice

UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA” DIN SIBIU
Institutul pentru Cercetarea și Valorificarea Patrimoniului
Cultural Transilvănean în Context European

ACADEMIA ROMÂNĂ
Institutul de Cercetări Socio-Umane din Sibiu

BIBLIOTHECA SEPTEMCASTRENSIS

XII

RELATII INTERETNICE ÎN TRANSILVANIA
(secolele VI-XIII)

coordonatori:
Zeno Karl PINTER

Ioan Marian ȚIPLIC

Maria Emilia ȚIPLIC

Volum finanțat de Departamentul de Relații Interetnice din cadrul Guvernului României

București
2005

Redactor: Dan Tudor MARINESCU
Corectură: Daniela Luiza MARINESCU
Tehnoredactare: Ioan Marian ȚIPLIC, Maria Emilia ȚIPLIC
Coperta: Ioan Marian ȚIPLIC
Ilustrații: Ioan Marian ȚIPLIC

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

Copyright © 2005 Departamentul pentru Relații Interetnice
Copyright © 2005 Editura Economică București
All rights reserved

Responsabilitatea științifică a conținutului textelor revine autorilor.

ISBN

Volum finanțat de Departamentul pentru Relații Interetnice din cadrul
Guvernului României

SE DISTRIBUIE GRATUIT

CUPRINS

CUVÂNT ÎNAINTE	5
Coriolan Horațiu OPREAN, <i>Childeric și Omanahar. Doi regi barbari federați ai Imperiului Roman târziu</i>	7
Sabin Adrian LUCA, Zeno Karl PINTER, Ioan Marian ȚIPLIC, Adrian GEORGESCU, Dragoș DIACONESCU, <i>Descoperiri gepide la Miercurea Sibiului-Petriș (jud. Sibiu)</i>	17
Sorin NEMETI, <i>Gepizii și „Potaissa” (sec. VI d. Hr.)</i>	31
Gabriel T. RUSTOIU, <i>Habitatul în Transilvania în a doua jumătate a secolului al V-lea și prima jumătate a secolului al VI-lea</i>	39
Dan BĂCUEȚ-CRIȘAN, <i>Depresiunea Silvaniei în sec. VII-IX</i>	85
Alexandru MADGEARU, <i>Români și pecenegi în sudul Transilvaniei</i>	111
Tudor SĂLĂGEAN, <i>„Dextram dantes”. Note asupra specificului raporturilor dintre cuceritorii maghiari și populația locală din nordul Transilvaniei în secolele X-XIV</i>	121
Ioan Marian ȚIPLIC, <i>Necropolele medievale timpurii din Transilvania (sfârșitul sec. IX – prima jumătate a sec. XII)</i>	133
Aurel DRAGOTĂ, <i>Aspecte funerare la Alba Iulia în secolele X-XI</i>	157
Silviu OȚA, <i>Necropolele din orizontul sud-dunărean-2 de pe teritoriul Banatului (sfârșitul sec. al XI-lea – sec. al XIII-lea)</i>	171
Adrian IONIȚĂ, <i>Morminte cu gropi antropomorfe din Transilvania și relația lor cu primul val de colonizare germană</i>	217
Daniela MARCU-ISTRATE, Angel ISTRATE, <i>Morminte cu nișă cefalică descoperite la Alba Iulia (sec. XII-XIII). Contribuții privind istoria oaspeților occidentali în Transilvania</i>	229
Maria Emilia CRÎNGACI ȚIPLIC, <i>Elemente de cultură materială a sașilor transilvăneni (sec. XII-XIII). I. Obiecte liturgice</i>	245
Abrevieri bibliografice	265

Cuvânt înainte

Perioada marilor migrații și a zorilor Evului Mediu reprezintă o etapă crucială în evoluția societății umane pe continentul european. În această perioadă s-au bulversat structuri statale și s-au răsturnat realități politice ce păreau de neclintit, dar în același timp s-a regrupat potențialul uman al vechiului nostru continent, descoperindu-se o nouă unitate, într-un sens greu de bănuț până în acel moment; unitatea în spiritul promovat de biserica creștină. În același timp, s-au conturat noi structuri etnice și s-a ajuns la geneza marilor popoare europene, fundament al națiunilor de astăzi, la delimitarea unor noi arii de locuire ce vor sta la baza desenării hărții politice și a statalității europene moderne și contemporane. Practic se poate afirma că în această perioadă se nasc marile concepte și structuri politice, economice, sociale și spirituale ale Europei, dar și marile probleme ale continentului, marile conflicte ale istoriei universale. În relație directă cu geneza popoarelor europene și cu conturarea arealului de locuire și dominație, dar și datorită noilor realități economice și sociale, acum se înregistrează și fenomenul divizării unor grupuri de populație ca și al migrației unor grupuri etnice pe spații vaste, în zone îndepărtate locurilor de baștină, formând minorități etnico-lingvistice, culturale, economice și religioase. Această frământare a genezei universului medieval a avut amploare diferită în diferitele zone ale continentului făcând ca imaginea dată de istorie evenimentelor să fie extrem de variată, uneori chiar disproporționată și generatoare a ideii, sau mai bine zis a angoasei Evului Mediu întunecat, a mileniului obscur. Adesea preconceputa tatonare în întuneric a istoriografiei, covârșitoarea importanță a fenomenelor și evenimentelor precum și abordarea și interpretarea diferită a unor izvoare, face ca cercetarea unei perioade atât de controversate între istoricii mai multor țări din zona Bazinului Carpatic, să reprezinte întotdeauna o provocare științifică de anvergură, tentantă pentru toți specialiștii consacrați, interesantă pentru toți cei ce doresc un tablou cât mai clar al trecutului nostru comun.

Spațiul transilvan, resimte poate mai puternic decât alte spații ale continentului plămădirea acestor noi realități, iar sărăcia izvoarelor scrise a dus la concepția istoriografică a "conului de umbră" în care se consideră pierdute multe aspecte ale vieții umane ale acestei perioade. În această situație, cercetarea arheologică este cea care are menirea să facă lumina atât de așteptată și dorită în acest spațiu cronologic considerat de unii prea întunecat. Arheologii din Transilvania, specializați în abordarea și cercetarea vestigiilor materiale ale primului mileniu creștin, au făcut de altfel adesea lumină în istoria acestui spațiu geografic și cronologic, unii dintre aceștia, în mod lăudabil, chiar și atunci când realitățile politico-naționale ar fi preferat păstrarea întunericului sau măcar a celui deja numit "con de umbră" asupra unor anumite mărturii arheologice. Sper ca arheologia să rămână mereu acea știință auxiliară a istoriei care să furnizeze cea mai concretă și curată categorie de izvoare;

materialul arheologic transmis direct de la cei ce l-au realizat, până la noi, fără vreo intermediere în general subiectivă dată de pana sau mintea vreunui istoric de odinioară.

Iată de ce salutăm și considerăm foarte bine venită atât sesiunea de comunicări organizată la Sibiu pe tema "*Relații interetnice în Transilvania*" cât și inițiativa cuprinderii referatelor și studiilor prezentate într-un volum colectiv, care nădăjduim să devină o lucrare de referință în cercetarea medievistică românească, o nouă lumină într-un mileniu din ce în ce mai puțin întunecat.

Conf. univ. dr. Zeno-Karl PINTER

Subsecretar de stat

GUVERNUL ROMÂNIEI

DEPARTAMENTUL PENTRU RELAȚII INTERETNICE

CHILDERIC ȘI OMAHAR. DOI REGI BARBARI FEDERAȚI AI IMPERIULUI ROMAN TÂRZIU

Coriolan Horațiu OPREANU

CHILDERIC AND OMAHAR. TWO BARBARIAN KINGS FEDERATES OF THE LATER ROMAN EMPIRE

Abstract

In this article is discussed the historical importance of the 5th century AD, as a turning moment between the Late Antiquity and the Early Middle Ages in Europe. At the same time, the study of the barbarian elite represents a fascinating and an important historical source to the social and political history.

The 5th century is a moment of cultural connections across Europe. The author talks about the cultural contacts between Western Europe and Central and Eastern Europe. The best-known royal tomb archaeologically identified in the West is the famous tomb of Childeric, king of the Franks, who died in AD 481, or 482. The inventory of the grave demonstrated the existence of a diplomatic agreement between Childeric and the Roman Emperor at Constantinople. Childeric was dressed as a Frankish king, but as a Roman general, as well. It is a characteristic of the late 4th-5th centuries AD, when barbarians were accepted in great number in the Roman army, many of them becoming important leaders in the Roman army.

2000 km further, to the east, at Apahida in Transylvania, a similar, but a richer grave was found in the 19th century. Its' inventory, compared to Childeric's, made historians considering it as a royal tomb. The golden crossbow brooch (fig. 1/2), the golden seal-ring, the golden "name"-ring (fig. 2) and a third golden ring having four enameled Christian crosses, all obviously worked in the imperial workshops at Constantinople, make the author talk of a diplomatic agreement with the emperor at Constantinople. The golden crossbow brooch at Tournai (fig. 1/1) and that at Apahida (fig. 60/2) belong to the same typological category (Keller 6, or Tóth B7b) (fig. 1/3-5). Their production started around the middle of the 5th century. That means the tomb at Apahida was contemporary to that of Childeric.

On the "name" ring at Apahida, the author offers a new interpretation (fig. 2). He considers the name of the king was Omahar, written on the first row of the inscription (Omahar(i)= "which belongs to Omahar"). On the second row must be a title, as v(ir)g(loriossus) used in the 5th-6th centuries for the highest level of the illustres.

On the seal-ring the author read Omacar, in Latin.

Finally the third ring, having four Christian crosses, is considered to be connected to the baptism of the king from Apahida. The author uses as analogy the well-known ceremony at Tours when Clovis was baptized and he got also the "consular ornaments". So, the baptism was in tight relation with political agreements of the Byzantine Empire with the barbarians.

The conclusion of the study is that along the periphery of the former Roman Western Empire, from Gaul and Germany to Transylvania, the barbarian elite's tombs are drawing the map of the new barbarian kingdoms. They existed not only in Western Europe, but also in Central and Eastern Europe. Transylvania with the important political centers at Șimleul Silvaniei and Apahida, belonged in the 5th century to the new political horizon of Europe.

That is demonstrated by the same attitude of the Byzantine Empire to centers as Tournai and Aphida, situated at 2000 km distance one to another.

Figura regelui franc Childeric, mort în 481 sau 482 p. Ch., nu se remarcă în mod deosebit printre numeroșii șefi barbari amintiți de izvoarele scrise ale epocii, poate doar prin faptul că el a fost tatăl lui Clovis. Celebritatea personajului se bazează pe descoperirea în 1653, la Tournai, a mormântului său. Inventarul mormântului (Das Gold 2001) constă într-o cataramă de centură de aur masiv, cloisonată, în formă de rinichi, o pereche de catarami mici pentru botine, din aur cloisonat, cu placa în formă de rinichi, un inel de aur sigilar cu numele, titlul și imaginea regelui (*CHILDIRICI REGIS*), un inel simplu de aur, o brățară de aur masiv cu capete îngroșate, o închizătoare de casetă de aur cloisonat cu granate, de formă zoomorfă, o fibulă de aur cu capete de ceapă de tip Keller 6 cu decor ajurat (fig. 1/1). Acestor podoabe și accesorii vestimentare, li se adaugă armele: o lance, *francisca*, o *spatha* cu garda cloisonată și un *scramasax* și piese de harnăscament constând în aplici, butoni, cicade, aplice în formă de cap de taur. Se adaugă un tezaur monetar compus din 200 de monede de argint emise în Imperiul timpuriu și 100 de monede de aur eșalonate de la Valentinian III (425-455) la Zenon (476-491), majoritatea emise în Imperiul de Răsărit, la Constantinopol. Cum originea etnică a defunctului este stabilită cu siguranță, el fiind franc, problema influențelor culturale ce pot fi sesizate în inventarul funerar este cu atât mai interesantă și mai sugestivă pentru concluziile istorice. Cu excepția *scramasax*-ului, celelalte arme sunt specifice armamentului războinicilor franci. Brățara de aur masiv cu capete îngroșate reprezintă un simbol specific lumii germanice, reprezentând apartenența la familiile princiare sau regale (Werner 1980). Cea mai semnificativă este însă influența romană. Ea constă, în primul rând, în fibula de aur cu capete de ceapă (fig. 1/1). Acestea erau purtate de înalții funcționari imperiali din armata sau administrația romană târzie. Ele închideau, pe umărul drept mantaua scurtă a ofițerilor romani, *paludamentum*, pe care Childeric o purta peste armură, cum rezultă din imaginea sa de pe inelul sigilar (Schmauder 1998). Și acesta avea aceeași semnificație de indicator al rangului. Imaginea lui Childeric de pe inelul sigilar e luată după modelul monedelor romane ce-l reprezentau pe împărat în costum militar, în armură, cu lance și coif, *paludamentum* și scut. Diferența principală a imaginii de pe inel este absența scutului, înlocuit de *paludamentum*. Acesta se închidea pe umărul drept, ca pe monedele lui Iulius Nepos din 475 p. Ch. Inelul sigilar poate fi comparat cu o gemă de safir cu portretul de tinerete a lui Alaric II. În imaginea lui Alaric lipsesc orice însemne regale, la fel ca pe gema de ametist cu portretul lui Theodoric. Theodoric este redat în togă și tunică, frontal, cu păr lung și barbă, după moda germanică, ca și Childeric (Schmauder 1998). În locul inscripției cu titlul de rege el are doar o monogramă, după modelul bizantin. Sigiliul lui Childeric are atât elemente france, cât și bizantine, fiind reprezentat în ipostază de stăpânitor și cu inscripția în limba latină ce-i precizează titlul de rege. Această împletire culturală a fost excepțional surprinsă de P. Brown: "Pletele magice ale unui <rege cu păr lung> merovingian îi cădeau pe faldurile mantiei de general roman" (Brown 2002, 88).

H. W. Böhme considera că este posibil ca regele franc Childeric, ce administra provincia Belgia II în numele autorității romane din Occident, să fi profitat de situația înlăturării ultimului împărat roman din Occident în 476 pentru a se distanța de Syagrius, *magister militum* al Galliei, căruia îi fusese până atunci fidel. Italia ajunsese în mâna lui Odoacru, cu care Childeric încheiasse o alianță contra alamanilor care amenințau Italia. În acest context este posibil ca prin 476-477, între Childeric și Zenon, împăratul de la Constantinopol, să se fi încheiat un *foedus*. Așa s-ar putea explica apariția în Gallia a obiectelor de prestigiu și a subsidiilor bizantine ilustrate de inventarul mormântului lui

Childeric. Aceste relații vor ajunge la apogeu în vremea fiului lui Childeric, Clovis, căruia, în cadrul ceremoniei de creștinare de la Tours din anul 508, împăratul de la Constantinopol, Anastasius, i-a decernat demnitatea de consul onorific și i-a trimis cadouri onorifice, de prestigiu, între care și o diademă (Périn 1995, 249).

Mai puțin cunoscut, dar nu mai puțin important și mult mai fastuos decât mormântul lui Childeric este primul mormânt “princiar” de la Apahida, descoperit în 1889 (Finály 1889). În inventarul (Harhoiu 1998) său există circa 15 piese, între care sunt 6 pandantive de aur cloisonate cu almandine, având corpul principal în formă de cap de animal, de care sunt suspendați prin lăntșoare câte 5 clopoței de aur, o fibulă de aur cu capete de ceapă de tip Keller 6 cu decor ajurat (fig. 1/2), trei inele de aur, unul sigilar, unul “de nume” și altul simplu, ornamentate prin nielare cu pastă vitroasă neagră, o brățară masivă de aur cu capetele îngroșate, o cataramă de centură de aur, cu placa în formă de rinichi, cloisonată cu almandine, o cataramă de aur mică cloisonată de la încălțăminte, o mărgea bitronconică de aur cloisonată, două ulcioare de argint ornamentate cu menade și satiri dansând, 4 piese din bandă plată de aur. Cele două ulcioare sunt de tip roman târziu, datând, probabil, dintr-o epocă mai timpurie decât restul inventarului, cândva spre sfârșitul secolului IV p. Ch., sau în prima jumătate a secolului V p. Ch., fiind contemporane cu vasele de la Tăuteni-Bihor (Dumitrașcu 1973). Ele au rămas o vreme îndelungată în uz după ce au fost executate în atelierele romane târzii. Fibula de aur (Schmauder 2002) cu capete de ceapă este una dintre cele mai semnificative descoperiri din acest mormânt (fig. 1/2). Aceste fibule nu erau accesorii obișnuite de îmbrăcăminte (Barkóczi 1993; Swift 2000). Cele de aur erau insigne ce marcau rangul și funcția unui purtător de *chlamys*. Ea și fibula exprimau puterea funcționarului imperial (Heurgon 1958, 23-24; Janes 1996). Regulile stricte ce stabileau purtarea fibulelor la curtea imperială în secolele IV-VI p. Ch. stabileau că împăratului îi erau destinate în exclusivitate pietrele prețioase, ca “insigne sacre și o podoabă interzisă și inaccesibilă supușilor lor” (Themistios, *Orat.*, XI, 169). Sub Leo I se repetă regula, fiind interzis bijutierilor să confecționeze tot ce “*ad cultum et ornatum imperatorum pertinet*”, între altele împodobirea cu perle, smaralde și ametiste a șeilor și a harnașamentului cailor, iar pentru fibule “*fibulis in chlamidibus his utantur quae solo auro et arte pretiosae sunt*” (*Cod. Iust.*, 11,12). Fibula de aur de la Apahida se datează, ca și cea de la Tournai, în a doua jumătate a secolului V p. Ch. (Pröttel 1988, 370, nota 167). Așa cum arătam, la fel cu cea a lui Childeric, fibula de la Apahida, provine dintr-un atelier imperial de la Constantinopol și a fost acordată posesorului de către împărat împreună cu rangul pe care ea îl semnifica în Imperiu. Recent, fibulele cu capete de ceapă au fost reclasificate pe criterii tehnologice, fiind împărțite în două grupe: cele turnate și cele lucrate din tablă de aur. Fibula de la Apahida face parte din ultima categorie, împreună cu fibulele de la Tournai, Palatin (Roma), Reggio Emilia, Muzeul Louvre, Turcia (Bloomington, USA), Metropolitan Museum New York și Degoj (Croatia) (fig. 1). În tipologia lui Tóth, fibula de la Apahida este tipul B7b, a căror producere a început pe la mijlocul secolului V p. Ch., fiind folosite cel puțin până în epoca lui Iustinian (Tóth 2002, 256).

Dintre cele trei inele de aur, unul avea incizat un nume cu litere latine. J. Werner l-a numit “inel de nume” (Namensring). În același timp inscripția (fig. 2), dispusă pe două rânduri, a fost citită de mulți cercetători Omharus, fiind considerat numele unei căpetenii germanice (Werner 1967/1968; Popescu 1976; Horedt 1986; Harhoiu 1998). Examinând cu atenție inscripția am adus câteva corecții (Opreanu 1995) vechii lecturi, ce nu puneau prea mare preț tocmai pe detaliile epigrafice. Mai întâi este foarte ușor de observat că există un “A” în ligatură cu “M”-ul din primul rând. Cel de-al doilea rând cuprinde doar două litere, așezate centrat față de cele de deasupra. Ultima literă a acestuia nu este un “S”, cum s-a considerat unanim, ci, mai degrabă un “G”. O literă identică apare pe inelul sigilar al lui

Alaricus II, unde este cu siguranță un “G” (prima literă din cuvântul *Gothorum*). Există încă multe analogii în inscripțiile secolelor IV-V p. Ch. unde litera “G” este identic redată cu cea în discuție de pe inelul din mormântul de la Apahida (Gudea 1993). Ipoteza noastră este că numele proprietarului inelului era scris doar pe primul rând al inscripției. Probabil că “R” final era în ligatură cu un “I”, fiind la genitiv: *OMAHAR(I)*. Cele două litere din rândul 2, “V” (“U”) și “G” nu pot fi parte a numelui, cum s-a presupus. Ele ar putea reprezenta, mai degrabă, o abreviere pentru un titlu roman ca, de exemplu, *v(ir) g(loriosus)*, care corespundea în secolele V-VI p. Ch. celui mai înalt nivel al categoriei *illustres* (Jones 1964, 543-544), cei care purtau în Imperiu fibula de aur cu capete de ceapă ca semn al poziției lor sociale. Printre cele mai cunoscute exemple se numără vandalul Stilichon, *magister militum*, redat pe dipticul de la Monza, sau înalții funcționari din anturajul lui Iustinian ce apar în mozaicul de la San Vitale din Ravenna (I Goti, 140, fig. III.1; V.2). Titlul de *vir gloriosissimus* este atestat și pentru regele barbar Theodericus (488-526). Câteva inscripții (CIL VI 1794, 31933) îl numesc pe Theodericus, *gloriosissimus rex*. Mai mult, o inscripție burgundă datată înainte de anul 474, în vremea împăratului Leo I (457-474) și *Prefatio* cunoscutei *lex Gundobada* îl numesc pe Gundobad, „regele burgunzilor”, cu titlul patrician de *vir gloriosissimus* și nu de *dominus*. Același titlu a fost păstrat și de urmașul său, Sigismund, *gloriosissimus Sigismundus rex* (Kohlhas-Müller 1995, 138).

Cel de-al doilea inel este unul sigilar (“Siegelring”). Ca și fibula de aur, el reprezenta o insignă oficială, semnificând rangul social și puterea deținătorului (Appian, *Punica* 32). Spre deosebire de sigiliul lui Childeric, cel al lui Omahar constă într-o monogramă. Aceasta a fost descifrată, de-a lungul vremii, în diverse moduri: Marcus, Maria, Vomhar, Omaruc în latină (Opreanu 1995, 241 cu bibliografia), sau Omapoc în greacă (Werner 1992). Examinând monograma și adăugând restul datelor pe care le avem, rezultă că toate aceste variante sunt puțin plauzibile. Ținând seama de numele *OMAHAR* de pe primul inel, scris cu litere latine, considerăm că avem de-a face cu o monogramă latină, care poate fi ușor citită *OMACAR*. Trebuie să adăugăm și constatarea că monograma lui Omahar este foarte asemănătoare ca alcătuire cu cea a lui Theoderic, așa cum apare ea pe o *siliqua* emisă la Ravenna (Kraus 1928, 94, no. 66).

Cel de-al treilea inel de aur are doar patru cruci nielate, dispuse simetric pe placa inelului. Evident, și inelele, ca și fibula, au fost lucrate în ateliere romane târzii, probabil la Constantinopol (Arhennius 1985). Aceeași proveniență o aveau și cataramele (Kiss 1995, 306-307).

Alte piese de inventar, ca brățara cu capete îngroșate și pandantivele cu clopoței (Das Gold 2001; Schmauder 2002), par a fi legate mai degrabă de mediul cultural germanic. Brățara cu capete îngroșate este un cunoscut simbol al puterii în societățile germanice, Childeric fiind și el posesorul uneia (Werner 1980). Despre pandantivele cu clopoței s-a emis ipoteza că ar fi aparținut unei diademe (Kiss 1987). Din aceste motive, s-a sugerat, tot cu titlul de ipoteză, că brățara și pandantivele ar fi putut fi executate în ateliere barbare, ce lucrau pentru aristocrația germanică orientală din bazinul carpatic (Kiss 1995, 309-310).

Inventarul mormântului nr. 1 de la Apahida, comparat cu cel al lui Childeric de la Tournai, fie în ansamblu, fie pe diverse categorii de piese, este cu mult mai bogat. Dintre însemnele de putere, fibula de aur de la Apahida este de două ori mai mare și mai grea (11,5 cm și 54,2 g), decât cea de la Tournai (6,30 cm și 27 g) (cf. Kiss 1995, Tab. 3). Or, cea de la Tournai a aparținut cu certitudine unui rege al francilor. Din acest punct de vedere, Omahar trebuie considerat și el un rege barbar (Kiss 1987; Kiss 1995). Ca și Childeric el a primit în mod oficial însemne de putere romane, din Imperiul Roman de Răsărit. Recent, E. Tóth considera fibula de aur cu capete de ceapă de la Dejoj (singura de acest tip cu dimensiuni și greutate superioare celei de la Apahida) ca posibilă insignă romană a regelui ostrogot

Theodoric, pierdută în drumul său spre nordul Italiei (Tóth 2002). Omahar, la fel cu regi barbari faimoși, ca Theodoric sau Gundobald, era echivalat în ierarhia socială a Imperiului Roman târziu cu pătura superioară a aristocrației civile și militare romane, *virī gloriosissimi*, deținătorii funcțiilor cele mai înalte din administrația și armata romană târzie. Ca și în cazul lui Childeric, Omahar și supușii săi deveniseră federați romani. Ocazia Imperiului de a se implica diplomatic în lumea barbară de la nord de Dunăre și de Carpați s-a ivit după disoluția “imperiului” hunic. Sursele scrise amintesc că, la scurtă vreme după bătălia de la Nedao, grupurile barbare din zona Dunării au încheiat alianțe cu romanii. Încă în 458 p. Ch., Maiorianus a recrutat în Pannonia și în Barbaricum-ul de peste Dunăre o armată pentru Imperiul de Apus. Apoi, pe vremea lui Marcianus, majoritatea acestor populații au devenit aliatele Imperiului de Răsărit (Tejral 1997, 162). În jurul anului 460, în regiunea Dunării mijlocii s-au dat lupte pentru stăpânirea zonei între diferite coaliții barbare (Wolfram 1990, 258-268). Leo, împăratul de la Constantinopol, s-a amestecat în aceste evenimente, după ce, în anul 459, ostrogoții au invadat Epirul, nemulțumiți că nu-și primiseră stipendiile de federați. În această conjunctură, Leo a trimis ajutor scirilor din Câmpia Tisei, aflați în conflict cu ostrogoții (Jones 1964, 221-222). Unul dintre grupurile barbare care a fost sprijinit de către Imperiul de Răsărit a fost, se pare, și cel al cărui centru de putere se găsea în valea Someșului Mic, la Apahida, poate chiar în vremea domniei lui Leo. Acest lucru demonstrează importanța și forța militară a acestuia. Cele trei inele de aur primite de regele barbar de la Apahida de la curtea imperială de la Constantinopol erau împodobite cu cruci nielate (ca și fibula, de altfel). Rezultă că, foarte probabil, regele Omahar devenise creștin odată cu încheierea acordului diplomatic cu Imperiul. Grégoire de Tours consemnează că, odată cu botezul, Clovis a primit și “ornamentele consulare”, între care și tunica roșie (“...in basilica Sancti Martini tunica blattea indutus et clamide imponens vertice diademam.”), din partea împăratului bizantin Anastasius (Salway 1987, 497; Frend 1984, 803-805). Chlamida și diadema erau insigne trimise de împăratul de la Constantinopol regilor barbari care intrau în acest fel în familia imperială. Un alt exemplu este oferit de relatările Cronicii lui Malalas și Cronicon Pascale cu referire la regele barbar Tzath I al lazilor, căruia împăratul Iustin i-a oferit chlamida albă și un *tablion* de aur. Iustinian a trimis lui Tzath II o coroană, chlamida albă și o fibulă imperială ornamentată cu pietre prețioase, cum spune Agathias. La fel, Procopius relatează că pentru cinci satrapi ai Armeniei, împăratul a trimis insigne, conștând în chlamida de lână și câte o fibulă cu o piatră prețioasă și alte însemne de putere (toate exemplele pe larg la Morrison 1997). Cazul Clovis este un excelent argument pentru a demonstra că între acțiunile diplomatice, care urmăreau extinderea influenței politice și militare a Imperiului Roman de Răsărit în lumea barbară și impunerea creștinismului ortodox în sânul aristocrației barbare exista o strânsă unitate, alimentată în epocă și de către declanșarea unei ofensive contra arianismului germanic. Botezul lui Omahar trebuie să se fi petrecut într-un context similar, probabil, la Constantinopol, împăratul devenindu-i naș. Această situație este atestată de izvoarele literare în vremea lui Iustinian, când împăratul a devenit nașul de botez al lui Gretes, șeful herulilor (Chrysos 1989, 16; Diculescu 1925, 13).

În privința centrului de putere de la Apahida, s-au emis numeroase ipoteze privind etnicul acestei aristocrații barbare. Principalul argument a fost cronologia sa. Dacă inițial K. Horedt a fost de părere că este vorba despre gepizi (Horedt 1958), mai târziu el i-a considerat ostrogoți (Horedt, Protase 1970), pentru ca în final să prefere posibilitatea identificării cu alanii (Horedt 1986), datarea mormintelor fiind “prea timpurie pentru a fi gepizi și prea târzie pentru a fi ostrogoți”. În ultima vreme s-a susținut cu intensitate de către specialiști varianta gepidă, fără ca argumentația să beneficieze de date noi suficient de edificatoare pentru a înclina balanța decisiv în favoarea acestei ipoteze (Kiss 1987; Kiss 1991; Harhoiu 1998; Schmauder 2002). Etnicul gepid al regilor germanici din nord-vestul Transilvaniei a fost

recent susținut chiar pentru prima jumătate a secolului V p. Ch., fiind pus în legătură cu tezaurele de la Șimleul Silvaniei, considerate ca aparținând chiar unei dinastii gepide (A. Kiss, în Szilágyosomlyó 1999, 27-34), ceea ce reprezintă o interpretare ușor forțată, greu de acceptat fără rezerve. De altfel, posibilitățile atribuirilor etnice precise pe cale arheologică pentru această perioadă sunt dificile. V. Bierbrauer, trecând în revistă descoperirile germanice din Italia în epoca lui Odovacar și Theoderic, arată că, deocamdată, arheologic, nu pot fi separate descoperirile ce aparțin scriilor de cele ostrogote, ambele fiind populații germanice orientale originare din bazinul Dunării mijlocii, a căror deplasare în Italia este precis marcată de izvoarele scrise (Goti 1994, 179). M. Kazanski, analizând mormintele princiare ale orizontului arheologic Untersiebenbrunn (prima jumătate a secolului V p. Ch.) între Atlantic și Munții Caucaz, ajungea la concluzia că apartenența etnică nu poate fi stabilită pe baza inventarelor somptuoase ce le conțineau (Kazanski 1996).

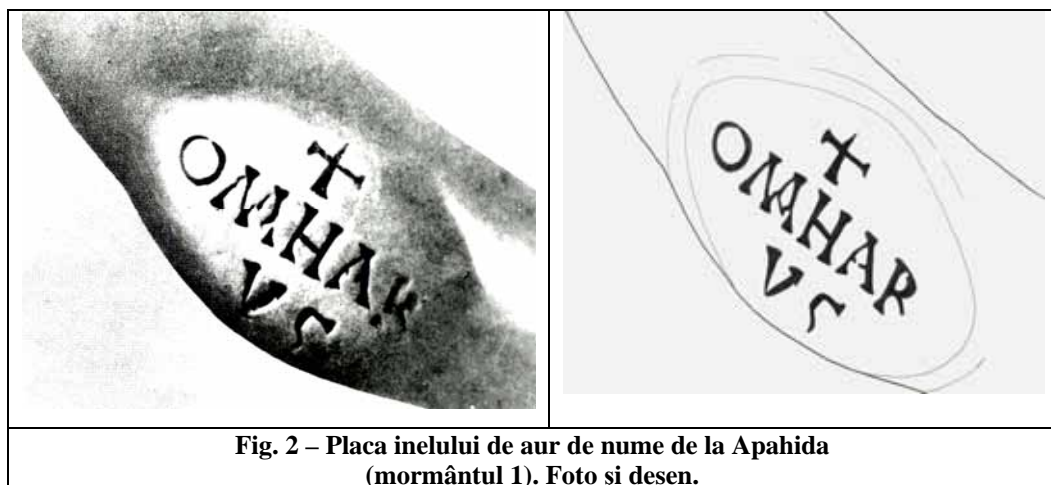
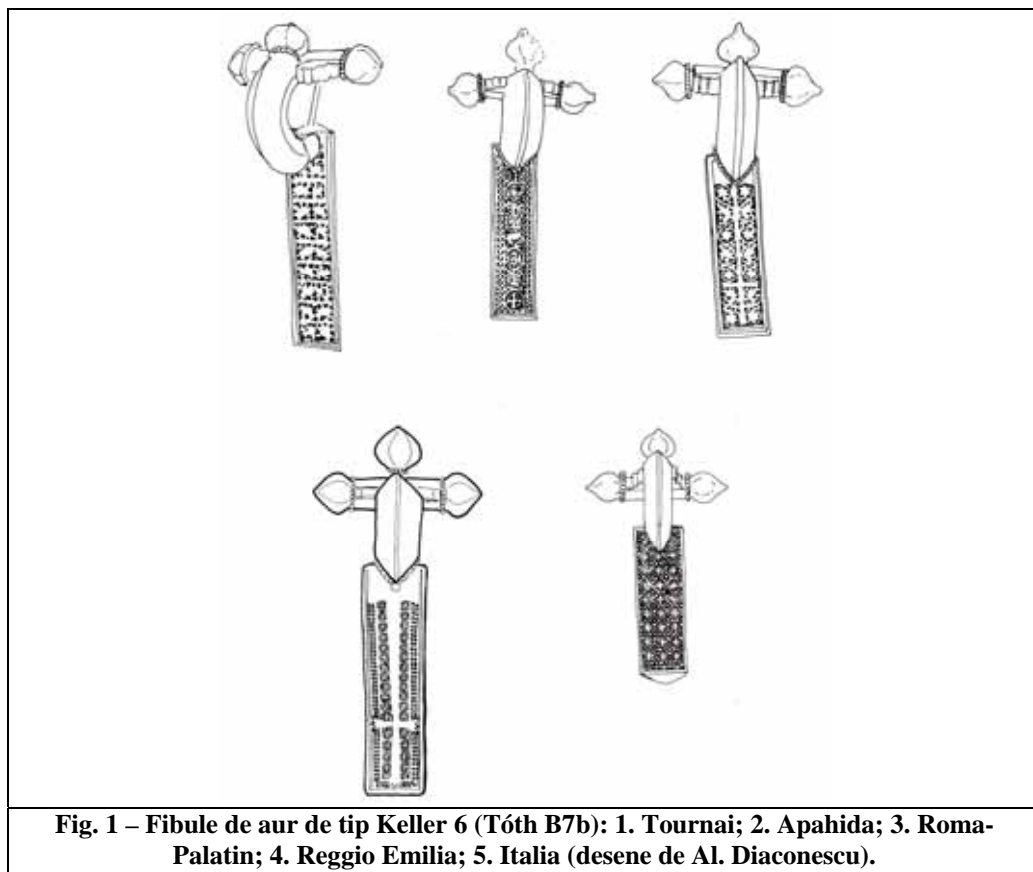
Oricum, pentru acel moment istoric din Transilvania, poate că nici nu este atât de importantă cunoașterea exactă a neamurilor germanice care au dominat-o pe plan politic. Este suficient că s-a putut stabili mulțumitor cronologia descoperirilor și apartenența la ramura germanicilor orientali. O concluzie istorică mult mai importantă este constatarea apariției în această perioadă a unor noi structuri sociale și politice în rândurile barbarilor danubieni, așa cum rezultă din studiul mormintelor princiare. Repartiția geografică a mormintelor de “șefi” demonstrează, pe de o parte, procesul de formare a regatelor barbare (*regna*) în Europa centrală, iar, pe de altă parte, cel al apariției unor noi *gentes* la Dunărea mijlocie. Aceste noi “popoare” au început să se închege pornind de la elemente existente în “imperiul” lui Attila, dar au dobândit importanță abia după dispariția acestuia (Tejral 1997, 161-162). Același proces istoric s-a petrecut în a doua jumătate a secolului V p. Ch. de-a lungul întregii “periferii” nordice a fostului Imperiului Roman de Apus, din Germania sud-vestică, până în Transilvania. Arheologic s-a constatat o intensă interacțiune între vestul și estul Europei, bunurile culturale specifice zonei occidentale și cele ale zonei orientale marcând legături intense (Kazanski 1990) și tendințe similare în evoluția istorică în toate regiunile din preajma fostelor frontiere romane europene nordice. Regatele barbare, considerate, până nu de mult o realitate specifică doar Occidentului european, moștenitoarele politice ale puterii romane, pot fi astăzi puse în evidență și în regiunile central europene datorită studiului elitelor barbare ale secolului V p. Ch. Partea de nord-vest a Transilvaniei, fostă regiune de frontieră a Imperiului Roman (Dacia Porolissensis), aparține și ea acestui spațiu, fiind integrată în secolele V-VI noului orizont politic (Tejral 1997, Fig. 20) și de civilizație barbară europeană. Astfel se explică interesul și atitudinea extrem de asemănătoare ale marilor puteri ale epocii, ca Imperiul Roman de Răsărit, pentru Tournai din Belgia și Apahida din România (Transilvania), două centre de putere politică situate la mare distanță una de cealaltă.

BIBLIOGRAFIE

Arhennius 1985	B. Arhennius, <i>Merovingian Garnet Jewellery</i> , Stockholm, 1985.
Barkóczi 1993	L. Barkóczi, <i>Megjegyzések Valeria 4-6. Századi Történetéhez. II. Hiányos hagymafejes fibulák és ruhatük</i> , în <i>BudReg</i> , 30, 1993, p. 327-350.
Brown 2002	P. Brown, <i>Întemeierea creștinismului Occidental. Triumf și diversitate 200-1000 d. Cr.</i> , București, 2002.
Chrysos 1989	E. K. Chrysos, <i>Legal Concepts and Patterns for the Barbarians' Settlement on Roman Soil</i> , în E. K. Chrysos, A. Schwarcz (Hrsg.), <i>Das Reich und die Barbaren</i> , Wien-Köln, 1989, 13-23.

- Das Gold 2001 *Das Gold der barbaren Fürsten. Schätze aus Prunkgräbern des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien* (Hrsg. A. Wiczorek, P. Périn), Stuttgart, 2001.
- Diculescu 1925 C. C. Diculescu, *Contribuții la vechimea creștinismului în Dacia. Din viața religioasă a gepizilor*, Cluj, 1925 (extras din AIIN Cluj, 1924).
- Dumitrașcu 1973 S. Dumitrașcu, *Tezaurul de la Tăuteni-Bihor*, Oradea, 1973.
- Finály 1889 H. Finály, *Az apahidai lelet*, în *ArchErt*, 9, 1889, 305-320.
- Frend 1984 W. H. C. Frend, *The Rise of Christianity*, London, 1984.
- Goti 1994 *I Goti. Catalogo. Esposizione a Palazzo Reale*, Milano, 28 gennaio-8 maggio 1994, Milano, 1994.
- Gudea 1993 N. Gudea, *Vasul cu inscripție și simboluri creștine de la Moigrad*, în *ActaMP*, XVII, 1993, 151-183.
- Heurgon 1958 J. Heurgon, *Le tresor de Ténès*, Paris, 1958.
- Horedt 1958 K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958.
- Horedt 1986 K. Horedt, *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1986 (*Antiquitas*, Reihe 3, 28).
- Horedt, Protase 1970 K. Horedt, D. Protase, *Tezaurul de aur din epoca migrațiilor de la Cluj-Someșeni*, în *ActaMN*, VII, 1970, 187-199.
- Jones 1964 A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire. 284-602. A Social, Economic and Administrative Survey*, I-III, Oxford, 1964.
- Kazanski 1991 M. Kazanski, *Les Goths (Ier-VIIe siècles après J.-C.)*, Paris, 1991.
- Kazanski 1996 M. Kazanski, *Les tombes "princières" de l'horizon Untersiebenbrunn, le problème de l'identification ethnique*, în *L'identité des populations archéologiques*, Sophia Antipolis, 1996, p. 109-126
- Kiss 1987 A. Kiss, *Über eine Insigne des Gepiden-Königs Omharus von Apahida (Siebenbürgen)*, în *FolArch*, XXXVIII, 1987, p. 193-207.
- Kiss 1991 A. Kiss, *Die "barbarischen" Könige des 4.-7. Jahrhunderts in Karpatenbecken als Verbündeten des Römische Reiches*, în *Communicationes Archaeologiae Hungariae*, 1991, p. 115-128.
- Kiss 1995 A. Kiss, *Die Werkstätte des Gepidenkönigs Omharus von Apahida (Siebenbürgen)*, în *ActaArchHung*, 47, 1995, 305-318.
- Kohlhas-Müller 1995 D. Kohlhas-Müller, *Untersuchungen zur Rechtsstellung Theoderichs des Grossen*, Frankfurt-Berlin-Bern-New York, Paris-Wien, 1995.
- Kraus 1928 F. F. Kraus, *Die Münzen Odovacars und des Ostgotenreiches in Italien*, Halle, 1928.
- Morrisson 1997 C. Morisson, *Les insignes du pouvoir impérial au Ve et au VIe siècle, în Clovis. Histoire et mémoire. Clovis et son temps, l'événement*, I (direction M. Rouche), Paris, 1997, 753-768.
- Opreanu 1995 C. Opreanu, *Creștinismul și neamurile germanice în secolele IV-V în Transilvania*, în *EphemNap*, V, 1995, 227
- Périn 1995 P. Périn, *Les tombes de "chefs" du début de l'époque mérovingienne. Datation et interprétation historique*, în, *La noblesse romaine et les chefs barbares du III e au VII e siècle*, Condé-sur-Noireau, 1995, p. 247-301.
- Popescu 1976 E. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în România*, București, 1976.

- Pröttel 1988 P. M. Pröttel, *Zur Chronologie der Zwiebelknopffibeln*, în *JRGZM*, 35, 1988, 1, 347-372.
- Salway 1987 P. Salway, *Roman Britain*, Oxford, 1987.
- Schmauder 1998 M. Schmauder, *Die Oberschichtgräber und Verwahrfunde Südosteuropas und das Childerichgrab von Tournai. Anmerkungen zu den spätantiken Randkulturen*, în *Acta Praehistorica et Archaeologica*, 30, 1998, 55-68.
- Schmauder 2002 M. Schmauder, *Oberschichtgräber und Verwahrfunde in Südosteuropa im 4. und 5. Jahrhundert. Zum Verhältnis zwischen dem spätantiken Reich und der barbarischen Oberschicht Aufgrund der archäologischer Quellen*, Band I-II, Bukarest, 2002 (*Archaeologia Romanica* III).
- Swift 2000 E. Swift, *Regionality in Dress Accessories in the Late Roman West*, Montagnac, 2000 (*Monographies Instrumentum* 11).
- Szilágyosomlyó 1999 Szilágyosomlyó. *A gepida királyok aranykincsei*, Budapest, 1999.
- Tejral 1997 J. Tejral, *Les fédérés de l'Empire et la formation des royaumes barbares dans la region du Danube moyen à la lumière des données archéologiques*, în *Antiquites Nationales*, 29, 1997, 137-166.
- Tóth 2002 E. Tóth, *Zwiebelknopffibel aus Goldblech von Dejoj*, în *Specimina Nova*, XVI, 2000 (2002), 251-266.
- Werrner 1967 J. Werner, *Namensring und Siegelring aus dem gepidischen Grabfund von Apahida*, în *KJ*, 9, 1967-1968, 120-123.
- Werner 1980 J. Werner, *Der goldene Armring des Frankenkönigs Childerich und die germanischen Handgelenkringe der jüngeren Kaiserzeit*, în *Frühmittelalterl. Stud.*, 14, 1980, 1-50.
- Werner 1992 J. Werner, *Neues zu Kuvrat und Malaja Pereščepina*, în *Germania*, 70, 1992, 2, 430-436.
- Wolfram 1990 H. Wolfram, *History of the Goths*, Los Angeles, 1990.

DESCOPERIRI GEPIDE LA MIERCUREA SIBIULUI-PETRIȘ (JUD. SIBIU)

Sabin Adrian LUCA, Zeno Karl PINTER,
Ioan Marian ȚIPLIC, Adrian GEORGESCU,
Dragoș DIACONESCU

GEPIDE DISCOVERIES FROM MIERCUREA SIBIULUI – PETRIȘ (SIBIU COUNTY)

Abstract

The archeological excavation at the Miercurea Sibiului – Petriș begun in 1997 when has been discovered the first graves. Till now are 5 grave discovered, but just two of them are more important, because of them inventory which consist in many pieces from gold, bones and iron. The cemetery it's similar with some other cemetery from 6th-7th centuries from Bratei, Alba Iulia, Fântânele etc. and because of that we think that is a gepide one, but is not Band typ cemetery, being more close of Apahida funeral discoveries

Așezarea preistorică de la Miercurea Sibiului-Petriș este cunoscută o dată cu apariția monografiei culturii Petrești.¹ În această lucrare se amintește despre existența unor materiale arheologice aparținând culturilor eneolitice Turdaș și Petrești, descoperite întâmplător (1970) în acest punct din hotarul localității.²

Locuirile preistorice din punctul *Petriș* se află la aproximativ 500 m est de stațiunea balneară Miercurea Băi și la 50-80 m nord de șoseaua națională Sebeș – Sibiu, pe botul unei terase prelungi, înălțată cu aproximativ 4-5 m față de nivelul luncii inundabile a pârâului Secaș. Vestigiile arheologice sunt dispersate pe o lungime de aproximativ 300 m de-a lungul terasei, paralel cu lunca inundabilă. Câmpul cu resturi arheologice nu are mai mult de 80-100 m lățime (Plan 1, stânga sus).

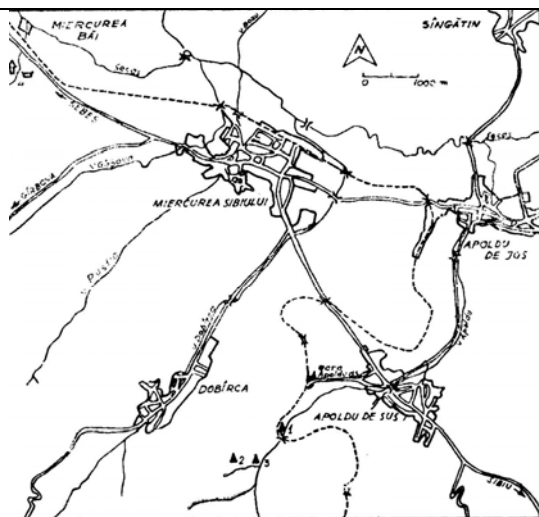
Situl a fost „redescoperit” în primăvara anului 1997.³ În acest sit există, după efectuarea periegezelor, materiale arheologice aparținând fazelor timpurii ale culturii Starčevo-Criș, precum și altele aparținând fazelor timpurii a culturii Vinča, epocii eneolitice (Petrești) și celei a bronzului neputând face și alte precizări. În anul 1997 am început cercetarea sistematică a sitului arheologic (planul 2).⁴

¹ Paul 1992, p. 141, punct 29 a.

² Într-un articol recent Ciută Marius afirmă că în opinia descoperitorului inițial nu este vorba de una și aceeași așezare. Îi invit să vadă metru cu metru terenul, așa cum am făcut noi în ultimii 10 ani, și să găsească o nouă așezare în structura culturală propusă inițial: Ciută 2005, p. 151.

³ Cristian Roman (Muzeul „Castelul Corvinilor” Hunedoara): Luca et alii 2000, p. 40; 2000 b, p. 7.

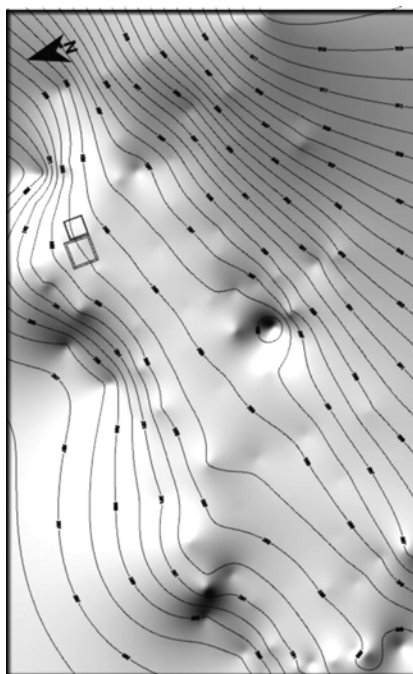
⁴ Colectivul de cercetare este alcătuit din Sabin Adrian Luca (Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu), responsabil de șantier și Adrian Georgescu (Muzeul Național Brukenthal Sibiu), membru. Din anul 2001 s-a alăturat acestui colectiv Andrei Gonciar (Universitatea Ottawa – Canada), iar din anul 2003 Dragoș Diaconescu (Muzeul „Castelul Corvineștilor”) și Cosmin Suciu (Universitatea „Lucian Blaga” din Sibiu).

Depresiunea Apoldului; rîul răsărit de la Curtea Veche; 2 rîul răsărit de la Leveșoare; 3 rîul răsărit de la Leveșoare; 4 stația balneară (aport) Miercurea Sibiului (Alieia).

Plan 1. Miercurea Sibiului.

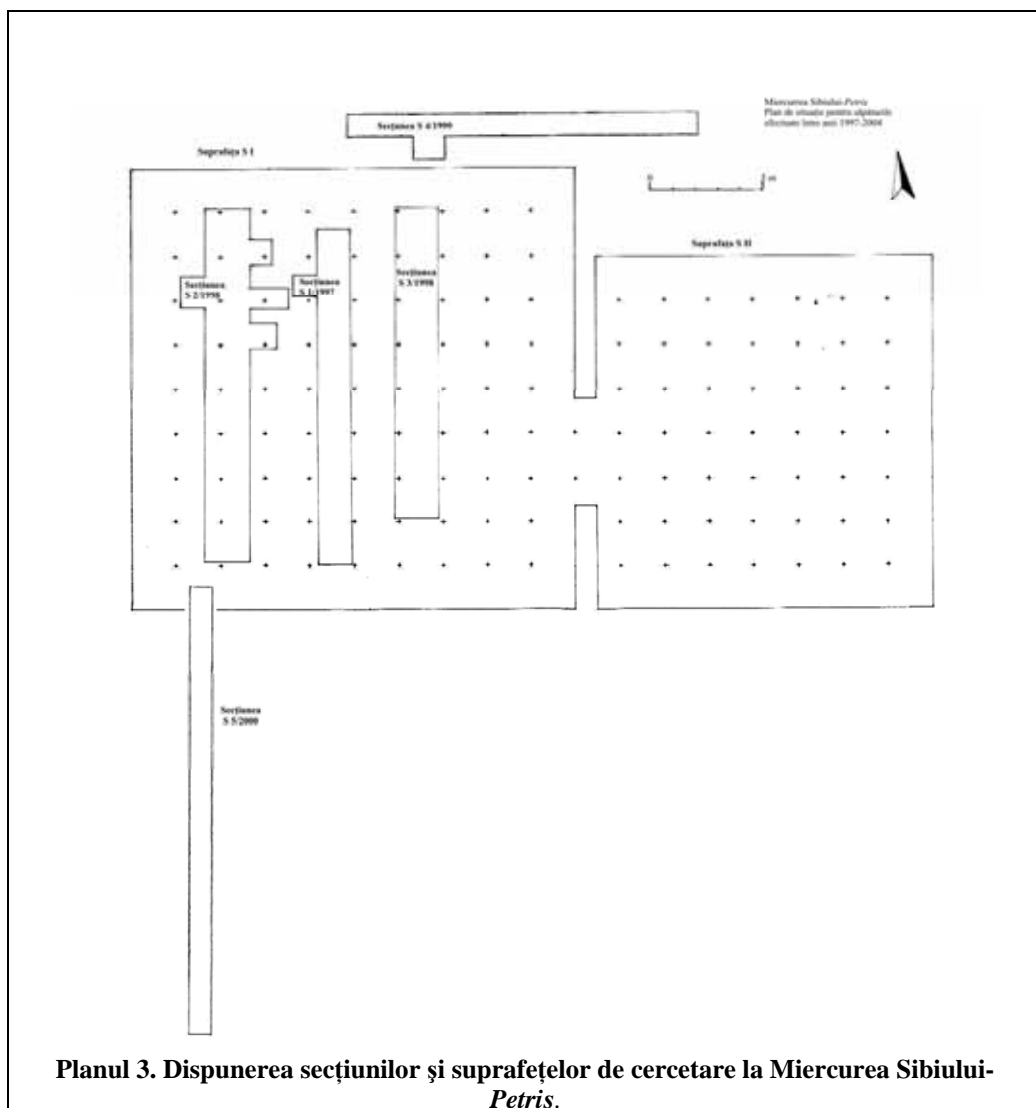
Către Miercurea Băi, pe partea din dreapta șoselei, se află situl.

Plan 2. Miercurea Sibiului-Petriș.

Ridicarea topografică orto-satelitară a sitului arheologic.

Între anii 1997 și 2000 s-au executat secțiuni pentru controlarea stratigrafiei așezărilor preistorice suprapuse și pentru analizarea principalelor categorii de locuințe, complexe arheologice și artefacte specifice sitului.⁵ Secțiunile au fost următoarele: S₁ / 1997 (20 / 1,5 m), S₂₋₃ / 1998 (16 / 2 m fiecare), S₄ / 1999 (16 / 2 m) și S₅ / 2000 (20 / 1 m). S-au descoperit bordeie, locuințe de suprafață, vetre, complexe arheologice adâncite (gropi menajere, șanțuri de fundație, gropi de pari și stâlpi) și morminte (gepizi, secolul V) (Planul 3).

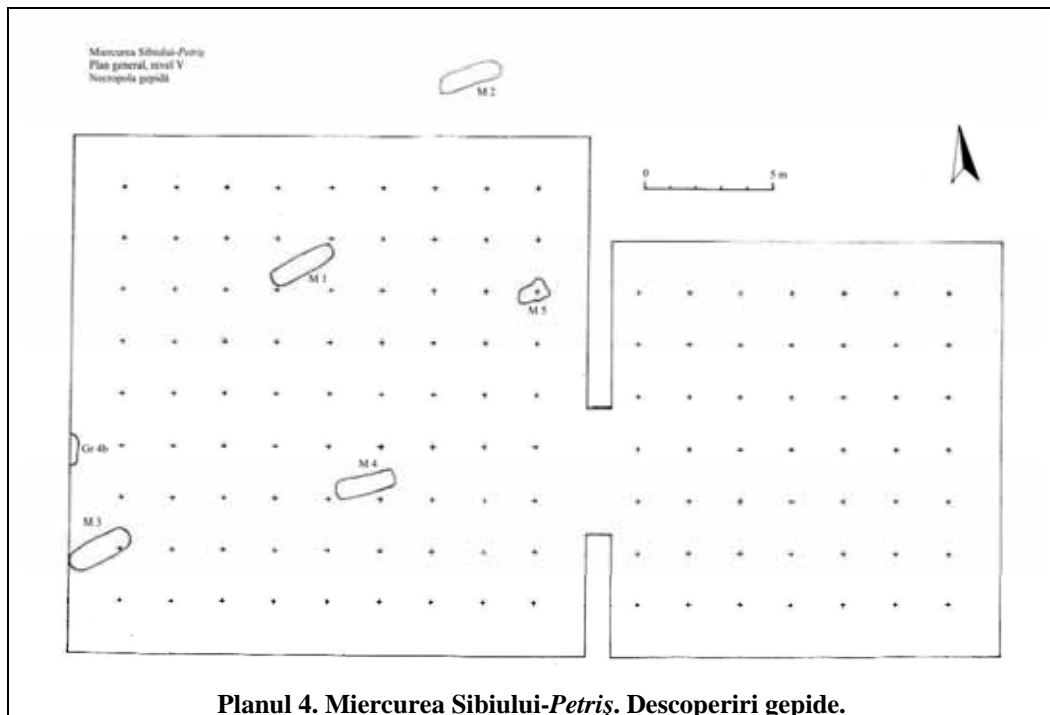
În anul 2001 s-a deschis o suprafață de cercetare având 20 / 20 m (S I / 2001-2003). De-a lungul anilor 2001 și 2002 s-a cercetat nivelul petreștean, reprezentat prin locuințe de

⁵ Luca et alii 1998; 1999; 2000 a; 2001.

suprafață (două structuri de locuire), cel mai nou în stratigrafia orizontală a neoliticului de la Miercurea Sibiului-*Petriș*.⁶ Tot în acești ani s-au cercetat și resturi ale unor locuințe de suprafață aparținând nivelului vincian vechi (două structuri de locuire). În anul 2003 s-a epuizat și excavarea complexelor adâncite aparținând culturii Vinča, faza A (5 locuințe adâncite de tip bordei, alte gropi cu utilități mai puțin cunoscute) și Starčevo-Criș timpuriu (3 locuințe adâncite de tip bordei, alte trei gropi).

Din anul 2003 s-a pornit și prepararea suprafeței S II (15 / 16 m). Aceasta va fi prelucrată în anii 2004 și 2005 (Planul 3).

Descoperirile de epocă gepidă aparțin unei necropole plane de înhumăție și – poate – unor resturi de locuire.

Planul 4. Miercurea Sibiului-*Petriș*. Descoperiri gepide.

A. Necropola plană de înhumăție.

În decursul anilor au fost descoperite resturile a cinci morminte, după cum urmează:

Mormântul M₁ / 1997 (Planul 4; 5 stânga – sus).

Acest mormânt a fost descoperit în Secțiunea S₁ / 1997 (Planul 3; 4). Groapa în care a fost depus decedatul are o formă dreptunghiulară și este orientată SSV-NNE. Forma acesteia este dreptunghiulară cu partea de la cap arcuită. Măinile decedatului sunt dispuse pe lângă corp, iar oasele sunt păstrate foarte prost. Mortul avea privirea spre răsărit și era îngropat la 1,63 m adâncime. Umplutura gropii mormântului este compactă, galbenă, cu pietriș antrenat din stratul pe care se află depunerea de strat de cultură. Decedatul nu a posedat piese de inventar.

Mormântul M₂ / 1999 (Planul 4).

⁶ Luca et alii 2002.

Acest mormânt a fost descoperit în Secțiunea S₄ / 1999 (Planul 3; 4). Groapa în care a fost depus decedatul are o formă dreptunghiulară și este orientată SSV-NNE. Forma acesteia este dreptunghiulară cu partea de la cap arcuită. Mâinile decedatului sunt dispuse pe lângă corp, iar oasele sunt păstrate foarte prost. Mortul avea privirea spre răsărit și era îngropat la 1,12 m adâncime. Umplutura gropii mormântului este compactă, galbenă, cu mult pietriș antrenat din stratul pe care se află depunerea de strat de cultură. Inventarul mormântului era alcătuit dintr-un piepten din os ornamentat cu linii incizate în val (fig. 1, a-b). Pieptenul este realizat din plăci de corn de cerb prinse între ele cu nituri de bronz sau alamă (la mijloc) și fier (la margini). În același mormânt exista și un cuțit din fier (fig. 1, c).

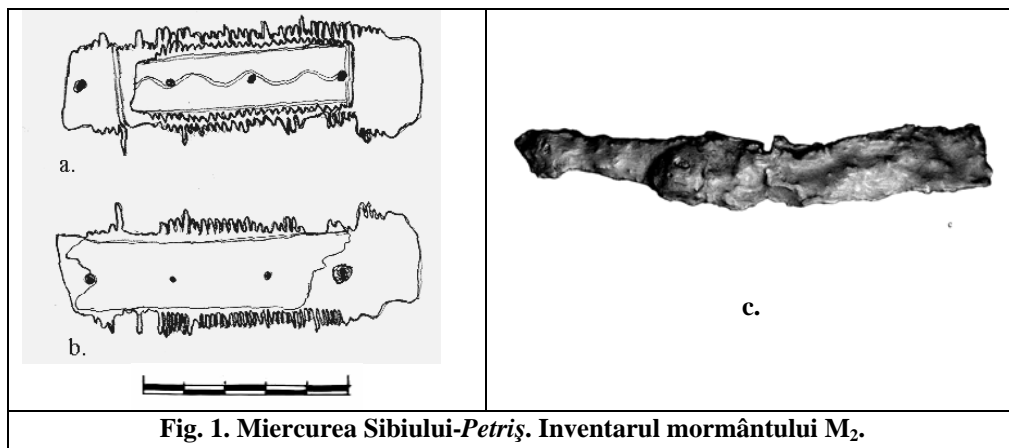

Fig. 1. Miercurea Sibiului-Petriș. Inventarul mormântului M₂.

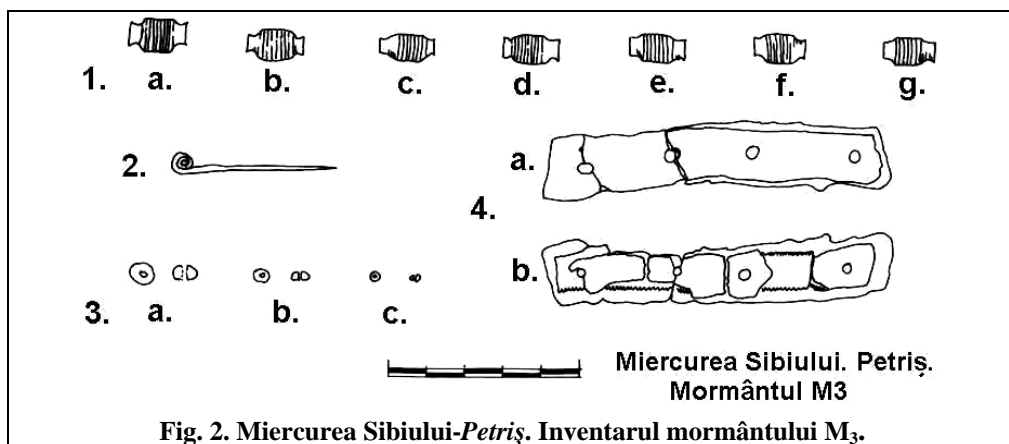

Fig. 2. Miercurea Sibiului-Petriș. Inventarul mormântului M₃.

Mormântul M₃ / 2003 (Planul 4; 5 stânga – mijloc).

Acest mormânt a fost descoperit în Suprafața SI / 2000-2003 (Planul 3; 4). Groapa în care a fost depus decedatul are o formă dreptunghiulară și este orientată SSV-NNE. Forma acesteia este dreptunghiulară cu partea de la cap, dar și cea de la picioare, arcuită. Mâinile decedatului sunt dispuse pe lângă corp (mâna stângă este ușor dusă spre centura pelviană), iar oasele sunt păstrate relativ prost. Mortul avea privirea spre răsărit și era îngropat la 2,28 m adâncime.

Groapa în care a fost depus decedatul este săpată într-un bordei vincian timpuriu (B₄/2003) care strică în parte – la rândul său – un bordei neolitic timpuriu (B₁/1998, 2003). Locul de îngropare a fost ales – fără îndoială – printr-o prospectare prealabilă pentru ca decedatul să poată fi îngropat cât mai adânc pentru evitarea profanării mormântului. Umplutura gropii mormântului este compactă, galbenă, cu mult pietriș antrenat din stratul pe care se află depunerea de strat de cultură. În jurul capului – mai precis în jurul jumătății superioare a acestuia – s-a descoperit un strat de cenușă albă a cărei origine este obscură. Inventarul mormântului este bogat și constă din mai multe piese de aur, mărgelile și un piepten, după cum urmează (fig. 2):

a) Piese de aur.

1. *Mărgelile din aur.* Aceste sunt în număr de 7 (fig. 2/1a-g) și erau dispuse în jurul gâtului, ca o salbă. Forma lor este tubulară și sunt ornamentate cu caneluri. La extremități foaia de aur este foarte strânsă. Interiorul mărgelilor este realizat din sticlă. Greutatea acestora este cuprinsă între 0,89 și 1,10 grame după cum urmează (fig. 2/1a = 1,10 grame; fig. 2/1b = 0,89 grame; fig. 2/1c = 1,00 grame; fig. 2/1d = 0,90 grame; fig. 2/1e = 0,90 grame; fig. 2/1f = 0,89 grame și fig. 2/1g = 0,90 grame). Aurul este galben, de calitate foarte bună.

2. *Ac din aur.* Piesa este realizată dintr-o sârmă din aur cu vârful ascuțit și capătul opus acestuia îndoit sub formă rotundă, petrecută (fig. 2/2). Acul a fost descoperit sub ceafa capului decedatului și are o greutate de 1,77 grame. Aurul este galben, de calitate foarte bună.

b) Mărgelile.

Mărgelile din piatră (sticlă ?) erau dispuse în jurul gâtului și în partea superioară a pieptului decedatului. Aceste sunt de trei categorii după formă și dimensiuni (fig. 2/3a-c). Numeric, 107 piese au dimensiunile 2,6 / 2,4 / 3,4 mm, 6 piese 3,3 / 5,5 / 4,6 mm și 3 bucăți 7,2 / 6,8 / 5,7 mm. Culoarea mărgelilor este – de cele mai multe ori – neagră existând, însă, și unele piese mai deschise la culoare (brune). Acestea par a fi fost cusute pe un material textil.

c) Piepten.

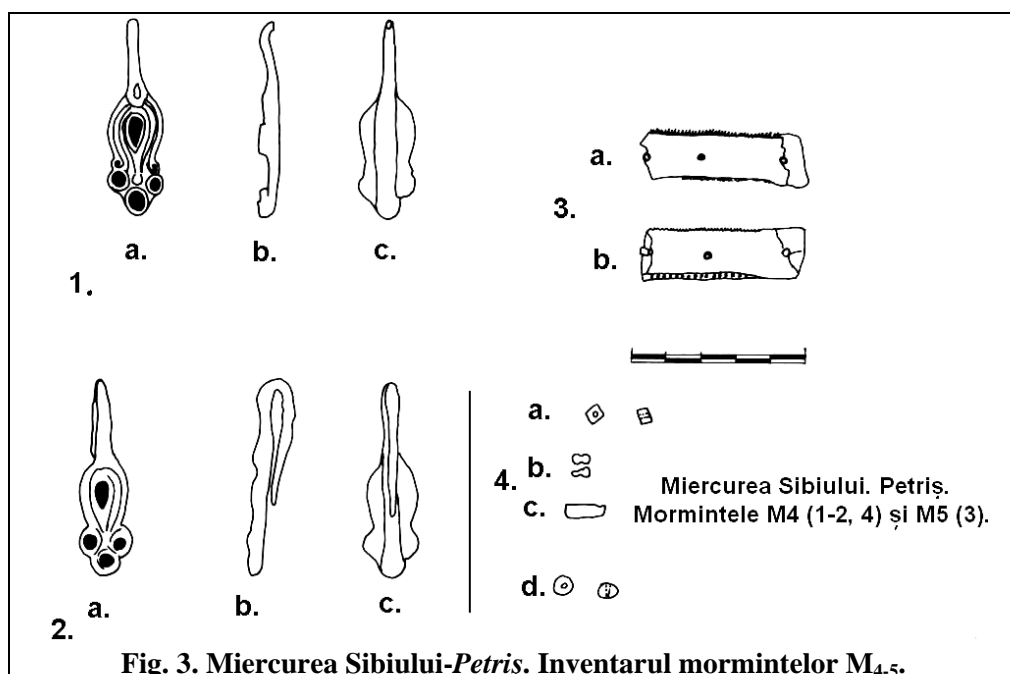
Pieptenul este realizat din plăci de corn de cerb prinse între ele cu nituri de bronz sau alamă (la mijloc) și fier (la margini). Nu este ornamentat și s-a descoperit la genunchiul din dreapta al decedatului. Se pare că piesa se afla într-o tolbă sau pungă aflată pe coapsa piciorului drept și nu este ornamentată.

Mormântul M₄ / 2003 (Planul 4; 5 stânga – jos).

Acest mormânt a fost descoperit în Suprafața S I / 2000-2003 (Planul 3; 4). Groapa în care a fost depus decedatul are o formă dreptunghiulară și este orientată SSV-NNE. Forma acesteia este dreptunghiulară cu partea de la cap arcuită. Măinile decedatului sunt dispuse pe lângă corp, iar oasele sunt păstrate relativ prost. Mortul avea privirea spre răsărit și era îngropat la 1,67 m adâncime. Groapa în care a fost depus decedatul este săpată într-un bordei vincian timpuriu (B₆/2003). Umplutura gropii mormântului este compactă, galbenă, cu mult pietriș antrenat din stratul pe care se află depunerea de strat de cultură. Locul de îngropare a fost ales – fără îndoială – printr-o prospectare prealabilă pentru ca decedatul să poată fi îngropat cât mai adânc pentru evitarea profanării mormântului. Inventarul mormântului este bogat și constă din mai multe piese de aur, mărgelile și un piepten, după cum urmează (fig. 3/1-2, 4):

a) Agrafe simple.

Pe pieptul decedatului, către umeri, se aflau cele două agrafe simple (fig. 3/1a-c, 2a-c). Acestea au acul de prindere de îmbrăcăminte realizat din alamă și corpul pe care sunt prinse cele patru pietre de agat, din argint aurit.

b) Mărgele.

Mărgelele se aflau în zona gâtului și a părții superioare a pieptului decedatului fiind prinse – după toate probabilitățile – pe o bucată de pânză.

Aceste sunt de patru categorii după formă și dimensiuni (fig. 3/4a-d). 218 bucăți sunt brune și au dimensiunile 2,2 / 4,2 mm, 117 sunt negre și au dimensiunile de 1,3 / 4,2 mm și alte 3 sunt fragmentare și brune.

Mormântul M₅ / 2003 (Planul 4; 5 dreapta).

Groapa reprezintă resturile unui mormânt profanat. Dintr-un motiv necunoscut am descoperit doar un obiect de inventar și nici o urmă de os uman sau de alte obiecte.

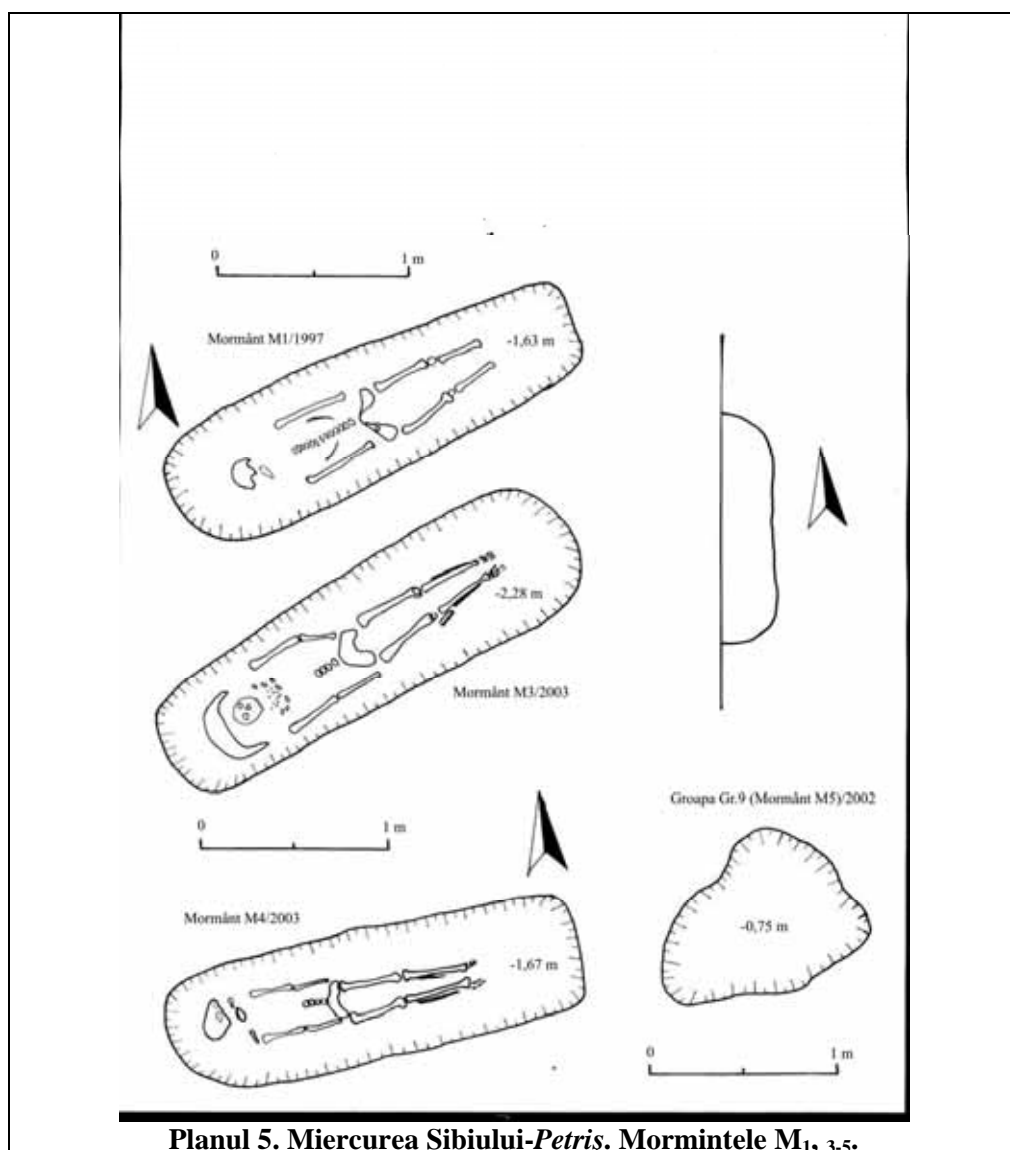
a) Piepten.

Pieptenul este realizat din plăci de corn de cerb prinse între ele cu nituri de bronz sau alamă (la mijloc) și fier (la margini) (fig. 3/3a-b). Piesa nu este ornamentată.

B. Complexe arheologice rituale.

a) Groapa G_{4b}/2003.

În această groapă s-au descoperit două vase fragmentare (cenușii, factură fină, pictate cu grafit) și o râșniță ruptă în două pe la jumătate realizată din tuf vulcanic (fig. 4). Groapa străpunge bordeiul vinciian B₄/2003 care distruge, la rândul său, bordeiul neolitic timpuriu B₁/1998, 2003.

Planul 5. Miercurea Sibiului-Petriș. Mormintele M₁, 3-5.

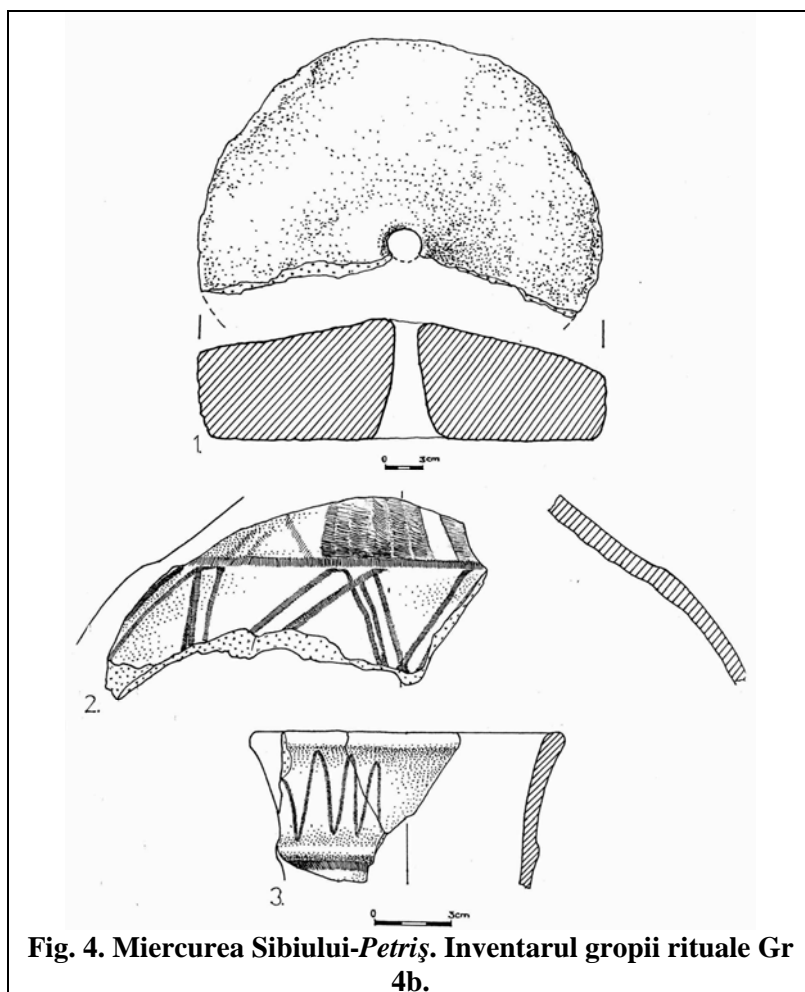

Fig. 4. Miercurea Sibiului-Petriș. Inventarul gropii rituale Gr 4b.

Analogii

Necropola descoperită la Miercurea Sibiului – *Petriș* se alătură descoperirilor atribuite orizontului germanic târziu din Transilvania de sud. De la descoperirile mormintelor princiare de la Apahida problematica prezenței unei populații germanice târzii a devenit una prioritară pentru mulți arheologi⁷, dar din păcate majoritatea cercetărilor au fost publicate parțial, fapt ce a generat o slabă cunoaștere a urmelor de materiale aparținând perioadei sec. V-VI. Recent a fost reluată analiza mormintelor princiare și a tezaurilor descoperite în partea de nord-vest a Transilvaniei intracarpatică și în nord-vestul Munților Apuseni, punându-se accent pe evidențierea analogiilor dintre aceste descoperiri și altele similare din spațiul regatului franc⁸.

⁷ Finály 1889, p. 305-320; Horedt 1986, p. 26 sqq.; Kiss 1987, p. 193-207; Kiss 1991, p. 115-128; Kiss 1995, 305-318; Opreanu 2003, p. 172 sqq.

⁸ Opreanu 2003, p. 172 sqq; vezi și studiul din acest volum aparținând aceluiași autor.

Existența unui centru de putere germanic în Transilvania sfârșitului de secol V și în secolul al VI-lea este una dintre ipotezele ce par să se impună tot mai mult, susținută fiind de numeroasele descoperiri din ultimii ani, care se alătură unora deja consacrate: Bratei⁹, Morești¹⁰, Alba Iulia¹¹, Fântânele¹² etc.

Necropola de la Miercurea Sibiului – *Petriș* impune o nouă categorie de descoperiri funerare atribuite mediului germanic: necropolele plane de înhumare cu inventar compus din piese de aur ce nu își găsesc analogii în spațiul transilvan. Datarea necroolei este însă asigurată de pisele din os – pieptenii bilaterali – ce își găsesc bune analogii la Bratei¹³, unde sunt datați la jumătatea a sec. VI și de cuțitul din fier (fig. 1, c), ce are analogie în inventarul lui M30 din cimitirul de la Bistrița¹⁴. Cimitirul de la Bistrița se datează în a doua parte a secolului al VI-lea și posibil până la începutul secolului al VII-lea, autorul săpăturilor considerând că este vorba de un grup gepid refugiat după înfrângerea suferită în fața avarilor în anul 567¹⁵. Ceramica descoperită în G4a (fig. 4, 2-3) are analogii puternice la Morești, unde este datată în cursul secolului al VI-lea¹⁶.

Necropola de la Miercurea Sibiului – *Petriș* se încadrează în orizontul funerar specific germanicilor târzii din Transilvania, datându-se între jumătatea secolului al VI-lea și primii ani ai secolului al VII-lea. Prezența unor piese de inventar din metal prețios, precum și faptul că mormintele nu au fost braconate, ne-ar putea indica apartenența acestei necropole la o comunitate cu un statut social mai ridicat, în comparație cu populația de pe cursul Secașului. Cercetările arheologice viitoare vor putea să pună în lumină mai multe date care să întregască tabloul utilizării acestui cimitir și a apartenenței comunității la „regatul barbar germanic” din Transilvania.

⁹ Bârză 1991, p. 211-214; Bârză 1994-1995, p. 239-295.

¹⁰ Horedt 1979.

¹¹ Popa et alii 2004, p. 207-216.

¹² Crișan - Opreanu 1991, p. 113-126.

¹³ Bârză 1991, abb. 3, 3-4, abb. 6, 1a-b

¹⁴ Gaiu 1996, p. 117, fig. 2, 24, p. 118, T30.

¹⁵ Gaiu 1992, p. 124.

¹⁶ Horedt 1986, p. 48.

Restaurarea a două fibule și o lamă de cuțit provenite din săpătura arheologică de la Miercurea Sibului

Analize efectuate în Laboratorul de Restaurare și Conservare al Muzeului Național Brukenthal Sibiu:

- Analiza macroscopică și microscopică a obiectelor;
- Radiografierea obiectelor; Buletin de analiză Nr. 11-13/ 22.04.2005
- Identificare calitativă a aliajului constitutiv și
- Produși de coroziune; Buletin de analiză Nr. 1611/ 17.03.2005
- Analiza mineralogică; Buletin de analiză / 15.03.2005

În urma analizelor efectuate s-a putut stabili natura pieselor, starea lor de conservare, diagnosticul și metodele optime de restaurare-conservare.

Fibula I. Placa fibulei având grosimea variabilă 1-2 mm., turnată dintr-un aliaj de argint, aurită prin placare, are montate în metoda caboșonului 4 granate șlefuite, varietatea pirop, de culoare roz-violacee: trei rotunde în zona lobară și una în formă de picătură în centru. Placa este prinsă pe acul fibulei cu două nituri din sârmă de cupru, unul în partea superioară între cele trei granate iar al doilea în zona terminală a plăcii. Acul este realizat dintr-un aliaj cupros, lățit prin batere în zona de prindere cu placa și întors sub placă. Vârful acului lipsește.

Placa fibulei prezenta pe partea superioară un strat continuu și neuniform de produși mecanici peste un strat de sulfură de argint și oxid negru de cupru. Partea inferioară și acul prezentau un strat continuu de produși mecanici și produși de coroziune specifici cuprului: carbonat bazic de cupru în ambele forme- malahit și azurit. Aceiași produși s-au dezvoltat și între placă și acul fibulei ducând la distanțarea acestora până la ruperea niturilor de fixare. Pe amprenta radiografică nu apar fisuri sau străpungeri ale metalului piesei.

Fibula II. Deși tipologic este asemănătoare cu prima, cea de-a doua fibulă prezintă diferențe majore din punct de vedere constituțional: placa este turnată dintr-un aliaj cupros cu foarte puțin argint în componență, mult mai subțire decât prima, 0,7- 1,2 mm., cele trei granate din zona lobară sunt de dimensiuni mult mai reduse decât ale fibulei I.

Piesa prezintă un strat continuu și neuniform, gros, de produși mecanici și produși de coroziune specifici cuprului: carbonat bazic de cupru în ambele forme- malahit și azurit. Amprenta radiografică scoate în evidență zonele unde produșii de coroziune au străpuns piesa: lângă granatul central, zona nitului superior, două fisuri în zona acului. Stratul de aur s-a păstrat doar parțial.

Lamă cuțit. Cele două fragmente de lamă, din aliaj feros, obținute prin forjare, prezentau un strat continuu și neuniform, cu negi, de produși mecanici și de coroziune specifici fierului: oxid de fier hidratat (rugină) și oxid fero-feric (magnetită). Amprenta radiografică scoate în evidență multitudinea zonelor unde produșii de coroziune au străpuns miezul metalic al pieselor. Piesa trebuie consolidată prin impregnare.

Restaurare. Cele două fibule au urmat un tratament asemănător: curățare chimică în Complexon III 10%, pH=10 combinată cu curățare mecanică, neutralizare în băi succesive de apă distilată, uscare, degresare cu solvenți organici- acetona. În timpul curățării am desprins acele fibulelor pentru a putea îndepărta produșii de coroziune dintre acestea și plăci; de asemenea acul fibulei II s-a desprins în trei fragmente, pe urmele fisurilor văzute pe

radiografie. Suprafața de contact între ace și plăcile fibulelor fiind mică, am folosit un adeziv cu forță mare de lipire: Uhu Plus 300. Cele trei fragmente ale acului fibulei II au fost lipite practicând un manșon de rășină peste capetele acestora. Cele două străpungeri ale plăcii fibulei II au fost completate cu rășină epoxidică bicomponentă Araldit Rapid și integrate cromatic. Peliculizarea de protecție s-a făcut cu Paraloid B72, 5% în Toluene.

Auritura fibulei I s-a păstrat în procent mare datorită conținutului ridicat de argint din aliaj, pe când la fibula II producția de coroziune ai cuprului au îndepărtat în procent de 95% stratul de aur.

Cele două fragmente de cuțit au fost curățate ușor, mecanic, degresate cu acetona iar apoi impregnate sub becuri IR cu o rășină epoxidică fluidă, Araldite LY 554+ HY956, odată cu impregnarea realizând și lipirea celor două fragmente. După polimerizarea rășinii, am îndepărtat surplusul cu ajutorul motorului tehnic suspendat folosind o freză de polipanto. Pentru o protecție superioară dar și pentru a schimba aspectul sticlos dat de rășină, am grafitat piesa folosind pulbere de grafit în Aracetol B40L.

Restaurator
Dorin BARBU

BIBLIOGRAFIE

- MCA - *Materiale și cercetări arheologice*, București
- Bârză 1991 Bârză, L., *Gepidische Funde Von Bratei*, În: *Dacia*, N.S., XXXV, 1991
- Bârză 1994-1995 Bârză, L., *La station n° 1 de Bratei, dép. de Sibiu (IVe – VIIe siècles)*, în *Dacia* N. S., XXXVIII-XXXIX, 1994-1995
- Branga 1993 *Villa rustica de la Miercurea Sibiului, jud. Sibiu*, în *MCA* 17 (1993, 2), p. 311-314.
- Ciută 2005 Ciută M., *Începuturile neoliticului timpuriu în spațiul intracarpatic transilvănean*. Alba Iulia, 2005.
- Crișan – Oprean 1991 Crișan, I. H., Opreanu, C., *Un mormânt din secolul V e. n. de la Fântânele*, în *EN*, I, 1991
- Finály 1889 H. Finály, *Az apahidai lelet*, în *ArchErt*, 9, 1889
- Gaiu 1992 Gaiu, C., *La cimetière gepide de Bistrița*, în: *Dacia*, N.S., XXXVI, 1992.
- Horedt 1979 Horedt, K., *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bukarest, 1979
- Horedt 1986 Horedt, K., *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986
- Kiss 1987 A. Kiss, *Über eine Insigne des Gepiden-Königs Omharus von Apahida (Siebenbürgen)*, în *FolArch*, XXXVIII, 1987
- Kiss 1991 A. Kiss, *Die "barbarischen" Könige des 4-7 Jahrhunderts in Karpatenbecken als Verbündeten des Römische Reiches*, în *Communicationes Archaeologiae Hungariae*, 1991
- Kiss 1995 A. Kiss, *Die Werkstätte des Gepidenkönigs Omharus von Apahida (Siebenbürgen)*, în *ActaArchHung*, 47, 1995
- Luca et alii 1998 Luca S.A., Georgescu A., ș.a., *Miercurea Sibiului-Petriș*, în *CCA*, 1998, p. 44.
- Luca et alii 1999 Luca S.A., Georgescu A., ș.a., *Miercurea Sibiului-Petriș*, în *CCA*, 1999, p. 64.
- Luca et alii 2000 Luca S.A., Ciugudean H., Roman C., Dragotă A., *Faza timpurie a*

- culturii Vinča în Transilvania. Repere ale orizontului cronologic și cultural, în Angustia, 5, 2000, p. 37-72.*
- Luca et alii 2000a Luca S.A., Georgescu A., Spânu A.L., *Miercurea Sibiului-Petriș*, în CCA, 2000, p. 86.
- Luca et alii 2001 Luca S. A., Georgescu A., Suciu C., *Miercurea Sibiului-Petriș*, în CCA, 2001, p. 143.
- Luca et alii 2002 Luca S. A., Georgescu A., Gonciar A., Batiuk S., Suciu C., *Miercurea Sibiului-Petriș*, în CCA, 2002, p. 204.
- Luca et alii 2003 Luca, S. A., Georgescu A., Diaconescu, D., Suciu, C., *Miercurea Sibiului-Petriș*, în CCA, 2003, p. 200..
- Luca et alii 2004 Luca, S. A., Georgescu A., Diaconescu, D., Suciu, C., *Miercurea Sibiului-Petriș*, în CCA, 2004.
- Oprean 2003 Oprean, C. H., *Transilvania la sfârșitul antichității și în perioada migrațiilor*, Cluj-Napoca, 2003.
- Paul 1992 – *Cultura Petrești*, București, 1992.
- Popa et alii 2004 Popa, I. C., Mihai, P., Bounegru, G., *Raport asupra săpăturii de salvare de la Alba Iulia – Bdul Horea nr. 22*, în: PA, IV, 2004.

GEPIZII ȘI „POTAISSA” (SEC. VI D. HR.)

Sorin NEMETI

I GEPIDI E POTAISSA (VI SECOLO D. C.)

Sommario

Nel questo articolo si tratta di alcuni oggetti i quali risalgono al VI secolo d. C. e possono essere messi in relazione con l'abitazione dell' età gepidica, nelle rovine dell' antica città romana di Potaissa. Gli oggetti trovati sono una fibbia del cingolo di bronzo, delle lucerne, una moneta di Giustiniano e frammenti ceramici scoperti nelle rovine delle termæ del castrum legionis. Tutte queste scoperte parlano sulla continuità dell'abitazione gepidica a Potaissa nel VI secolo.

În fostul oraș roman Potaissa și în împrejurimi, materialele arheologice databile în prima jumătate a secolului al V-lea sunt destul de rare, situație întâlnită de altfel în întreaga Transilvanie¹. Urme ale continuității de locuire în secolul al IV-lea (materialele arheologice care atestă menținerea legăturilor cu Imperiul)² se găsesc, în schimb, pe teritoriul fostei *colonia* și în castru. Primele urme sigure ale prezenței barbarilor germanici apar în prima jumătate a secolului al V-lea d. Hr., epocă în care trebuie datat mormântul cu nișă din porticul nordic al fostei clădiri a comandamentului din castru³. Această interesantă descoperire deschide o serie ilustrată de materiale arheologice databile spre mijlocul secolului al V-lea d. Hr. (limita intervalelor cronologice D2/D3⁴) și în a doua jumătate a acestui secol (intervalul cronologic D3). Este vorba de bordeiul și mormântul din zona cazărzii cohorții *milliaria* (fibulă digitată din bronz, pieptene bilateral de os)⁵, mormântul princiar și descoperirile izolate din zona termelor (fibule digitate)⁶. Toată această serie de descoperiri indică faptul că în castru și în zona fostei Potaissa s-a așezat un grup germanic oriental, cândva în epoca de final a dominației hunice la Dunăre sau după momentul decisiv al luptei de la Nedao. În fostul castru legionar și în ruinele orașului s-au descoperit însă și materiale databile în secolul al VI-lea, semn că germanicii au continuat să stăpânească zona în continuare.

Deși, descoperirile sunt încă relativ puține ele atrag atenția, pe de o parte, asupra faptului că germanicii instalați la Potaissa au rămas pe loc (ca în întreaga Transilvanie de altfel), și, pe de altă parte, că aceștia se aflau în relații cu Imperiul Roman târziu.

Catalog:

¹ Semn că evenimentele istorice importante ale acestei perioade se petrec în afara Transilvaniei, în zone limitrofe ca Moldova nordică, Muntenia, Oltenia, Crișana și în spațiul panonic (*Harhoiu 1994*, 156).

² *Bărbulescu 1980*, 167-187; *Bărbulescu 1994*, 175-181.

³ *Bărbulescu 1982*, 137-142 (datare – a doua jumătate a secolului al IV-lea – începutul secolului al V-lea d. Hr.); *Bărbulescu 1987*, 60; *Crișan, Opreanu 1991*, 123-124 (datare – prima jumătate a secolului al V-lea)

⁴ Cronologia relativă a perioadei D1-D3 după *Bierbrauer 1994*, 24.

⁵ *Bărbulescu 1994*, 182.

⁶ *Bărbulescu 1997*, 39; *Harhoiu 1998*, 39, 99, 192, nr. 90 a, Abb. 20, 21.

Obiecte de podoabă.

1. Cataramă de bronz cu corp oval; lipsește spinul. Descoperire întâmplătoare - „în împrejurimile Turzii”. Se găsea odinioară în colecția Téglás Gábor, de unde a ajuns în Muzeul Țării Crișurilor Oradea⁷. Interpretată ca aparținând inventarului unui mormânt de înhumăție, datat în secolul al VI-lea d. Hr.⁸

Monede⁹.

2. Solidus emis de Iustinian I (527-565); moneda făcea parte din colecție de antichități a lui József Kemény de la Lunca. Condiții de descoperire necunoscute. (aur, nr. K 65/1 în manuscrisul lui Keményi, determinat după Sabatier, 5: Av. *D. N. Iustinianus P. P. Aug.*, Rv. *Victoria Augustorum.*)¹⁰.

Lucerne.

3. Opaț „nord-african”, cu discul decorat cu o cruce latină. Opațul, cu ciocul spart și lungimea de 10 cm, se păstrează în muzeul din Oradea și provine din colecția Téglás (fiind descoperit în Turda, în „Valea Sândului”¹¹). Discul plat este decorat cu o cruce care are capetele brațelor lățite, iar umărul plat e decorat cu o șampilă în relief. Piesa a fost tradițional datată în secolul al IV-lea d. Hr., dar Al. Diaconescu încadrează opațul în tipul *Atlante X, A, 1*, a tip datat la sfârșitul secolului V – prima jumătate a secolului VI d. Hr.¹².

4. Opaț „syro-palestinian”. Provine din Turda, din aceeași colecție Téglás și a ajuns prin comerțul de antichități tot în muzeul orădean. Opațul, cu lungimea de 9 cm, avea corpul ovoidal și fund inelar, discul plat, ansa conică, iar pe umăr un decor alcătuit din dreptunghiuri adâncite. Opațul a fost datat tradițional în secolul IV d. Hr. (eventual IV-V d. Hr.), dar analogiile din Liban, Palestina și Egipt îl determină pe Al. Diaconescu să redatize opațul în sec. VI – VII d. Hr. („*lampa de la Potaissa a fost produsă cel mai devreme în secolul al VI-lea în Egipt mai degrabă decât în Palestina și trebuie să fi ajuns în Dacia cel mai târziu la începutul secolului al VII-lea*”)¹³.

Ceramică.

5. Un fragment dintr-un vas de mari dimensiuni decorat pe corp cu o bandă de ornamente geometrice în rețea se afla în colecția Téglás István. Apare în inventar la nr. 773, cu mențiunea „*Fragment mare dintr-un vas dacic. Țirgul de vite (D)*”, dar desenul indică un

⁷ Csállany 1961, 204, nr. 128, 334.

⁸ Velter 2002, 478, nr. CCXCVI/1.

⁹ În unele lucrări privind Transilvania în epoca migrațiilor - sub vocea Turda - apar încă patru monede bizantine, care, mai mult, sunt interpretate drept un tezaur prezumtiv: este vorba de trei piese emise de Leon I (457-474) și una emisă de Iustinian I (527-565). Sunt ilustrate în monografia despre moneda antică la Potaissa unde sunt considerate ca aparținând colecției Téglás. (Winkler, *Hopârtean* 1973, 70, fig. 7-8; Velter 2002, 302, nr. CXIV/190, 191). Însă „fotografia VI” (“VI. Tábla / VI. Tafel”) considerată ilustrație a colecției Téglás este ultima din cele șase fotografii realizate de Botár Imre în vederea evaluării colecției sale. În inventarul realizat de Botár se precizează însă că monedele de pe planșa 16 (aparținând fotografiei VI) “*cele bizantine, ... le-am obținut la Budapesta în schimbul unor monede maghiare*” (Ardevan, Rusu 1979, 405). Astfel, presupusul fragment de tezaur de monede bizantine de aur din colecția Téglás sunt de fapt monede obținute prin schimb de Botár Imre și, cu siguranță, nu provin de pe teritoriul fostului oraș Potaissa.

¹⁰ Winkler, *Hopârtean* 1973, 42; Bărbulescu 1980, 168; Bărbulescu 1994, 182.

¹¹ Bajusz 1987, 384, nr. 666.

¹² Diaconescu 1995, 264-265, nr. 3, pl. III, 1 a-d.

¹³ Diaconescu 1995, 283-285, nr. 14, pl. IX, 1 a-b.

decor asemănător cu cel al vaselor descoperite în orizontul Morești¹⁴. Fostul „Tîrg de vite” se află între Dealul Zănelor, Arieș și Valea Sîndului (străzile Cheii, Aroneanu, P. Cerna etc.).

În săpăturile din termele castrului legiunii a V-a Macedonica din anul 2002 au fost descoperite o serie de fragmente ceramice care aparțin orizontului cultural gepid.

6. a. Fragment de cană cu tub de scurgere (*Röhrenkanne*). Ceramică fină cenușiu – gălbuie, lustruită, lucrată la roată. Se păstrează două fragmente: un fragment (5 x 4,7 cm) din partea superioară cu buza și gâtul vasului (care mai păstrează urmele unui decor, anume trei linii verticale paralele, incizate după ardere) și un fragment (5,6 x 4,8 cm) din peretele vasului pe care este aplicat și tubul de scurgere (Pl. I/1).

b. Fragment dintr-un perete de vas (6,3 x 5,8 cm). Ceramică fină cenușiu-gălbuie, lustruită, lucrată la roată, pe umărul vasului păstrându-se un decor geometric în rețea (o bandă de incizii lustruite intersectate în forma literei x) (Pl. I/2).

Toate cele trei fragmente, după tehnica de modelare a vasului, culoarea și consistența pastei fac parte din același vas. Toate trei fragmentele s-au descoperit în caseta 2 / 2002 (la nord de spațiul numit convențional „*frigidarium I'*”), la h = 0, 30 m, în nivelul de dărâmătură a zidurilor romane, imediat sub humusul modern. Fragmentul b provine probabil din zona bombată a corpului aceleiași căni de turnat de la care provin fragmentele a.

7. În anul 2002, în zona *praefurnium*-ului camerei I s-a descoperit un fragment de perete (acum cu interiorul ciobit) al unui vas de tip pahar (oricum dintr-un vas cu profilul pereților drept) (3,4 x 2,8 cm). Ceramică de culoare neagră, fină, lustruită, cu decor geometric în rețea (o bandă de incizii lustruite intersectate în forma literei x) (Pl. I/3).

8. Tot în anul 2002, în zona *praefurnium*-ului camerei G (*praefurnium* desființat din care se mai păstrează doar lespezile care marcau canalul *praefurnium*-ului), în caseta 4 / 2002, la adâncimile h = 0, 45 m și h = 0, 60 m, s-au descoperit două fragmente din buză (8, 7 x 4, 8 cm) și un fragment din peretele (11,4 x 6 cm) aceluiași vas. Ceramică cenușie semifină lucrată cu mâna (striuri neregulate se păstrează pe inelul lat al buzei vasului). Vasul este confecționat dintr-o pastă de bună calitate ce folosește ca dregresant nisip fin și puține pietricele. Ca decor, pe gâtul și pe corpul vasului, întâlnim un ornament incizat vălurit (pe fragmentele păstrate se mai pot observa patru asemenea registre situate la distanțe de la doi la patru cm distanță unul de altul) (Pl. II).

Cele câteva fragmente ceramice vin să întregască imaginea locuirii germanice în termele castrului legionar¹⁵. Fragmentul subțire de culoare neagră cu ornamente geometrice lustruite aparținea probabil unui pahar¹⁶ sau făcea parte din gâtul subțire al unei căni. Vasul de provizie (*Krausengefässe*) decorat cu benzi de linii în val incizate este cunoscut în mediul germanic din Transilvania încă din secolul al V-lea¹⁷, dar și în secolul al VI-lea, la Bratei¹⁸ sau Morești¹⁹, în mediul gepidic.

¹⁴ Bajusz 1980, 386, nr. 773, pl. V.

¹⁵ Un vas mic, lucrat cu mâna din pastă cenușie și datat probabil în secolul VI, provine din sanctuarul din principia (camera A) – Bărbulescu 1987, 61.

¹⁶ Horedt 1979, Abb. 3/3 (pahar din mormântul 50 de la Morești); Horedt 1977, 257, Abb. 4 (încadrat cronologic în „grupa III” 500-570 d. Hr.).

¹⁷ Opreanu, Cociș 2002, 267, fig. 20/1-2, datează asemenea vase descoperite la Suceag și asociate în cuptorul 2 cu ceramică cu decor lustruit la limita intervalelor cronologice D1/D2.

¹⁸ Bârzu 1994-1995, fig. 13/2, 13; 11/1-8, 10.

¹⁹ Horedt 1979, 134, Taf. 34/3, 4, 5 (pentru K. Horedt datarea în secolul V este sigură, dar această formă dăinuie la Morești și în secolul VI).

Un vas tipic pentru civilizația gepidă din secolul VI este considerat cana cu tub de scurgere (*Röhrenkanne*). Exemplare ale acestei forme de vas provin din diverse puncte din spațiul intracarpatic și din Pannonia, din așezări și morminte. Astfel, în Transilvania, se cunosc 11 exemplare de la Morești²⁰, iar vase fragmentare sau doar tuburi s-au găsit la Porumbenii Mici²¹, Bezid²², Bratei²³, Biharea²⁴, Sânmiclăuș²⁵, Alba Iulia²⁶, Cipău – Sfântu Gheorghe²⁷, Dipșa²⁸, Șeica Mică²⁹ și Stupini³⁰. În spațiul pannonic asemenea vase au fost descoperite în morminte din cimitirele gepide de la Békésszentandrás – Mogyoróshalom și Szöreg³¹. Analiza tipologică a ceramicii gepide i-a permis lui K. Horedt să stabilească că în bazinul carpatic această formă de vas ajunge în secolul al VI-lea, deja constituită, și că există două etape în evoluția acestui tip de vas: una gepido-longobardă databilă în secolul VI și una franco-avară aparținând secolului al VII-lea.³² În general cămile cu tub de scurgere din Transilvania au fost datate în secolul VI³³ sau în secolele VI-VII³⁴. Asocierea cu alte categorii de materiale în complexe din Transilvania nu este, în momentul de față, suficient de relevantă pentru a susține datarea acestei forme de vas și în secolul al V-lea (bordeiele 1, G 1-2; MN III-IV și B de la Morești³⁵, locuința nr. 26 de la Stupini³⁶). Majoritatea siturilor din care provin căni cu tub de scurgere se datează în general în secolul VI sau VI-VII, cu excepția necropolei de la Békésszentandrás – Mogyoróshalom datată de D. Csállany în intervalul 472-568 d. Hr.³⁷ și a așezării de la Stupini încadrată de C. Gaiu în intervalul – “ultimele decenii ale secolului V și ... pe parcursul secolului VI”³⁸. Astfel, nu excludem posibilitatea ca vasul de tip *Röhrenkanne* din termele castrului de la Turda să se dateze în ultimele decenii ale secolului al V-lea, dar toate datele converg spre datarea acestui tip de vas în spațiul transilvan în secolul al VI-lea sau chiar mai târziu.

Astfel, după analiza acestor puține materiale putem conchide că locuirea germanică de la Potaissa nu se încheie la sfârșitul secolului V, ci continuă și în secolul următor. Ceramicii din castru i se adaugă catarama de bronz pentru a defini prezența germanică la Turda, iar *solidus*-ul emis de Iustinian și opăile importate din Imperiu dovedesc, în opinia noastră, mai degrabă relațiile acestor germanici cu Imperiul decât pătrunderea unor artefacte bizantine în mediul autohtonilor latinofoni din Turda. Cât despre identitatea tribală a germanicilor care

²⁰ Horedt 1979, 128-130, Abb. 63/1-11.

²¹ Horedt 1958, p. 89, fig. 27/6; Székely 1985-1992, 127.

²² Székely 1976, 120, 122, pl. LV/6.

²³ Bârză 1994-1995, 250, fig. 9/24.

²⁴ Gaiu 2002, 123.

²⁵ Anghel, Blăjan 1979, 283.

²⁶ Horedt 1979, 130.

²⁷ Gaiu 2002, 123.

²⁸ Gaiu 1993, 91, 95, fig. 9/14.

²⁹ Horedt 1964, 195, fig. 5/15.

³⁰ Gaiu 2002, 123, fig. 24/13.

³¹ Csállany 1961, 106, Taf. CIII. 9, 155, Taf. CLXXXV.4.

³² Horedt 1979, 128, 130.

³³ Horedt 1979, 128-130; Anghel, Blăjan 1979, 283.

³⁴ Gaiu 1993, 95; Gaiu 2002, 123; Bârză 1994-1995, 250; Székely 1985-1992, 127 (așezarea de la Porumbenii Mici datată în sec. VI-VII).

³⁵ Horedt 1979, 88, nr. 1, Abb. 44/1-11, Taf. 22/1; 96, nr. 20, Abb. 51/1-16, Taf. 28/1, 3; 98, nr. 30, Abb. 56/1-22, Taf. 31/1.

³⁶ Gaiu 2002, 118-119, fig. 24/4, 11, 12, 13; 25/1-9, 10, 13.

³⁷ Csállany 1961, 329.

³⁸ Gaiu 2002, 124.

locuiau la Turda, ea apare, din această perspectivă drept evidentă. Textul destul de explicit al lui Iordanes referitor la lupta de la Nedao îi tratează pe gepizii lui Ardarich drept cuceritori ai întregii Dacii (Iordanes, *Getica*, 264: *Nam Gepidi Hunnorum sibi sedes viribus vindicantes totius Daciae fines...; Gothi...accipientesque Pannoniam...*)³⁹. Civilizația germanică orientală din Transilvania creată de populația care își înmormânta morții în cimitire cu morminte în șiruri (aparținând aceluia *Reihengräberkreis*) este unanim atribuită, în acord cu izvoarele literare, gepizilor⁴⁰. Alte ipoteze, care îi consideră pe germanicii din Transilvania celei de-a doua jumătăți a secolului V ostrogoți sau sciri⁴¹, vin în dezacord cu izvoarele literare sau arheologice.

BIBLIOGRAFIE

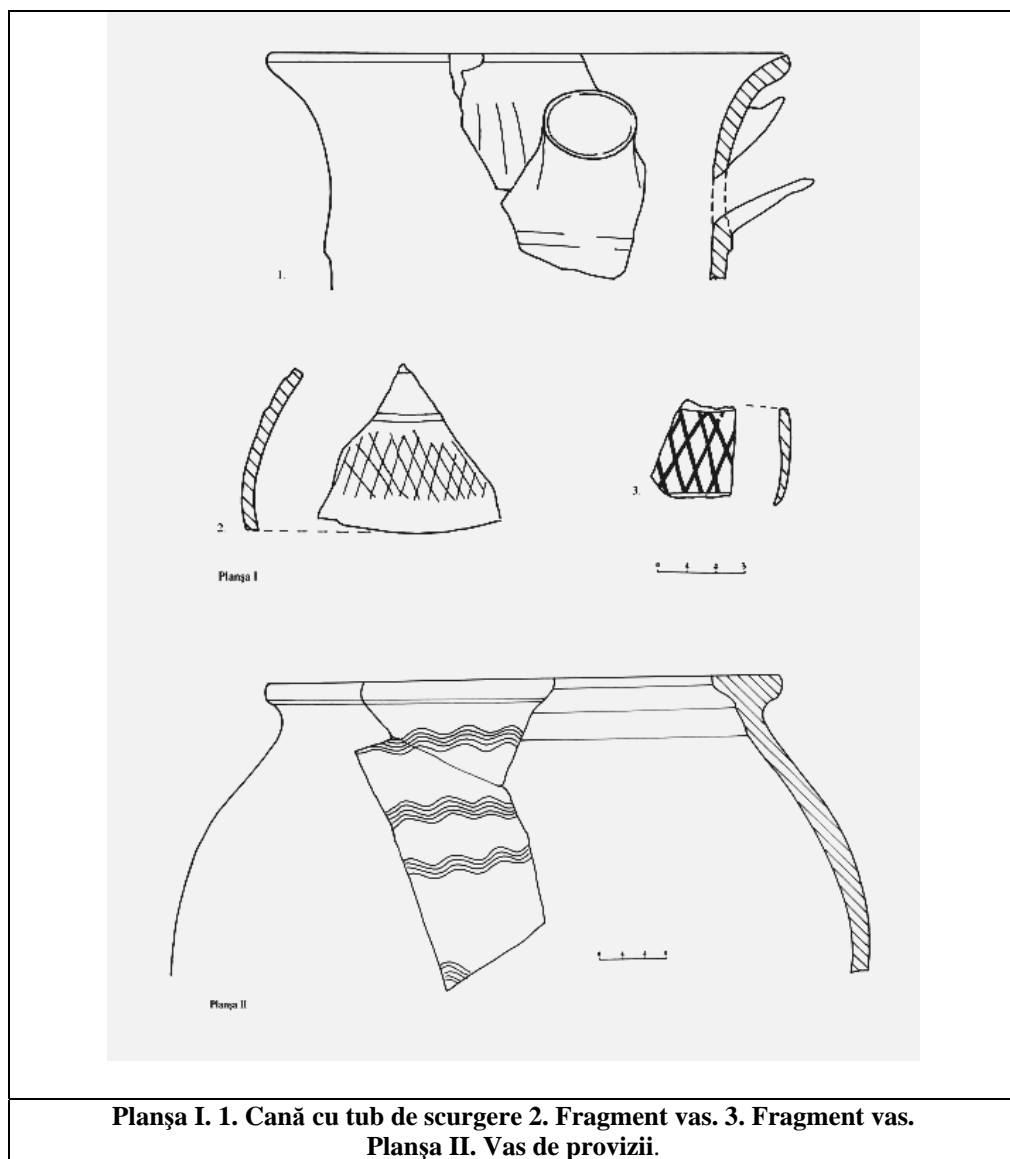
- Anghel, Blăjan 1979 – Gh. Anghel, M. Blăjan, *Săpăturile arheologice de la Sînmiclăuș – “Grușor”, comuna Șona, județul Alba, 1978. Raport preliminar*, în *Materiale și cercetări arheologice*, Oradea, 1979, p. 281-290.
- Ardevan, Rusu 1979 – R. Ardevan, A. A. Rusu, *Botár Imre și colecția sa de antichități*, în *ActaMP*, III, 1979, p. 387-409.
- Bajusz 1980 - Bajusz I., *Colecția de antichități a lui Tégls István din Turda*, în *ActaMP*, IV, 1980, p. 367-394.
- Bărbulescu 1980 - M. Bărbulescu, *Potaissa după mijlocul secolului al III-lea*, în *Potaissa. Studii și comunicări*, II, 1980.
- Bărbulescu 1982 – M. Bărbulescu, *Un mormânt din epoca migrațiilor în castrul de la Potaissa*, în *Muzeul Național*, VI, 1982, p. 137-141.
- Bărbulescu 1987 – M. Bărbulescu, *Din istoria militară a Daciei romane. Legiunea V Macedonica și castrul de la Potaissa*, Cluj-Napoca, 1987.
- Bărbulescu 1994 – M. Bărbulescu, *Potaissa. Studiu monografic*, Turda, 1994.
- Bărbulescu 1997 – M. Bărbulescu, *Das Legionslager von Potaissa (Turda) / Castrul legionar de la Potaissa (Turda)*, Zalău, 1997.
- Bârză 1994-1995 – Ligia Bârză, *La station n° 1 de Bratei, dép. de Sibiu (IVe – VIIe siècles)*, în *Dacia N. S.*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 239-295.
- Bierbrauer 1994 – V. Bierbrauer, *Archeologia e storia dei Goti dal I al IV secolo*, în *I Goti*, Milano, 1994, p. 22-47.
- Burns 1984 – T. Burns, *A History of the Ostrogoths*, Bloomington, 1984.
- Crișan, Opreanu 1991 – I. H. Crișan, C. Opreanu, *Un mormânt din secolul V e. n. De la Fântânele*, în *EN*, I, 1991, p. 113-126.
- Csallány 1961 – D. Csallány, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454 – 568 u. Z.)*, Budapest, 1961.
- Diaconescu 1995 – Al. Diaconescu, *Lămpi romane târzii și paleobizantine din fosta provincie Dacia*, în *Ephemeris Napocensis*, V, 1995, p. 255-299.
- Diculescu 1922 – C. C. Diculescu, *Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des Rumänischen Volkes*, I. Leipzig, 1922.
- Gaiu 1993 - C. Gaiu, *Așezarea din secolul al VI-lea de la Dipșa, jud. Bistrița-Năsăud*, în *RB*, VII, 1993, p. 91-107.

³⁹ Wolfram 1988, 258-268; Burns 1984, 52-53

⁴⁰ Diculescu 1922, 70-78; Horedt 1977, 264.

⁴¹ Treceare în revistă recentă a problemei și bibliografie la Opreanu 2003, 179-180.

- Gaiu 2002 - C. Gaiu, *Așezarea din secolele V-VI p. Chr. De la Stupini „Vătaștină”*, în *RB*, XVI, 2002, p. 113-158.
- Harhoiu 1994 - R. Harhoiu, *La Romania all'epoca degli Ostrogoti*, în *I Goti*, Milano, 1994, p. 154-163.
- Harhoiu 1998 - R. Harhoiu, *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, București, 1998.
- Horedt 1958 - K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958.
- Horedt 1964 - K. Horedt, *Așezarea fortificată de la Șeica Mică (raionul Mediaș)*, în *SCIV*, 15, 1964, 2, p. 187-204.
- Horedt 1977 - K. Horedt, *Die östliche Reihengräberkreis in Siebenbürgen*, în *Dacia N. S.*, XXI, 1977, p. 251-268.
- Horedt 1979 - K. Horedt, *Morești. Grabungen in einer vor- und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, București, 1979.
- Opreanu 2003 - C. H. Opreanu, *Transilvania la sfârșitul antichității și în perioada migrațiilor*, Cluj-Napoca, 2003.
- Opreanu, Cociș 2002 - C. Opreanu, S. Cociș, *Atelierele ceramice din secolul V p. Ch. descoperite în așezarea de la Suceag (jud. Cluj)*, în *Ateliere și tehnici meșteșugărești. Contribuții arheologice*, Cluj-Napoca, 2002, p. 227-268.
- Székely 1976 - Székely Z., *Așezarea prefeudală de la Bezid (jud. Mureș)*, în *Marisia*, VI, 1976, p. 118-123.
- Székely 1985-1992 - Székely Z., *Cercetări arheologice la Porumbenii Mici, județul Harghita (așezarea prefeudală)*, în *Marisia*, XV-XXII, 1985-1992, p. 121-128.
- Velter 2002 - Ana-Maria Velter, *Transilvania în secolele V-XII*, București, 2002.
- Winkler, Hopârtean 1973 - Iudita Winkler, Ana Hopârtean, *Moneda antică la Potaissa*, Cluj. 1973.
- Wolfram 1988 - H. Wolfram, *History of the Goths*, Berkeley - Los Angeles - London, 1988.

HABITATUL ÎN TRANSILVANIA ÎN A DOUA JUMĂTATE A SECOLULUI AL V-LEA ȘI PRIMA JUMĂTATE A SECOLULUI AL VI-LEA

Gabriel T. RUSTOIU

THE HABITAT IN TRANSYLVANIA IN THE SECOND HALF OF THE 5TH CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 6TH CENTURY

Abstract

The discoveries from Transylvania, represented by the settlements dating back to the second half of the 5th century and the first half of the 6th century, are contemporary with the Gepid kingdom. The spread of settlements in Transylvania coincides mainly with the area of the salt deposits. So far 111 settlements were certainly identified. Among these, 31 settlements were revealed following systematic or rescue archaeological excavations, while 49 settlements were found due to surface research. The areas preferred by human communities even since Neolithic times, namely the terraces of the main rivers Mureș, Târnave, and Someș, as well as their secondary streams were the favourite forms of habitat. The size of the settlements varies between 1 ha and 4 ha, and the number of inhabitants from several families to several hundreds of people. There is an internal organization of the settlements – the dwellings are arranged in “nests,” rows or even “districts.” The “fashionable” dwelling is the quadrilateral semi-buried dwelling. There are some settlements where all types of dwellings were found (surface dwelling, semi-buried dwelling and pit-house) and some where only one type was present. Therefore, a zone analysis for the types of dwellings is not edifying since each type can be found in the entire area studied. As for the fire installations, there are four settlements (to which we may add Bratei, but with some reserve) where there are no fire installations. The settlements are located in the centre of Transylvania and four of them are surface dwellings. The explanation could be related to the geographic area, climate or even to the ethnic elements. It cannot have anything to do with the warm months since Bratei, Morești and even Sighișoara are long time settlements. Specific features may be noticed for the T2a (clay kiln) and T2c (stone kiln) kilns. The first type of kiln was found in two settlements located in the centre of Transylvania, while the latter was found in the outlying regions of the studied area. The stone kiln (T2c) was revealed at Stupini “Vătaștina”. This kind of installation becomes usual in the following phase. The dwelling at Stupini, where the stone kiln was found, superposed another one dating from the 5th-6th centuries, and was dated back to the end of the period studied here or, more likely, even to the second half of the 6th century. Therefore, the dating of the above-mentioned complex raises serious problems. Another explanation could be a technology exchange from the neighbouring Slavic communities.

Starting from the funeral inventories found in the Transylvanian graveyards and from some weapons found within the Morești settlement, we may presume the existence of some groups of warriors, which implied a certain social hierarchy as well. Beside the warriors, most people were farmers and cattle breeders. The discovery of some grinding mills and of a rich bone inventory supports the presence of these two occupations. Apart from these basic occupations there were also the so-called household trades, namely pottery and weaving,

which are evidenced by the kiln and the outbuildings. Blacksmiths and bronze workers are both indirectly present through the archaeological discoveries. The blacksmith tongs from Morești and the slag fragments found in several settlements and the mould from Sânmiclăuș are illustrative in this respect. Hunting was another secondary occupation, which was less common. Bones of wild animals were found in the settlements at Morești (Horedt 1979, 212-213, tab.3), Bratei (Bârză 1995, 270-275) and Alba Iulia (Haimovici și Blăjan 1989, 336, 340). One last occupation, for which there is no archaeological evidence, is the trade. It can only be inferred, salt being the main "exported" product, which could be transported both on land and on water.

Translated by: GABRIELA BINȚINȚAN

De-a lungul istoriei spațiul actual al Transilvaniei a oferit un specific aparte din punct de vedere cultural. Pentru perioada de care ne ocupăm, chiar dacă au trecut câteva secole, nu este lipsit de importanță faptul că, spre deosebire de Muntenia și Moldova, spațiul intracarpatic a cunoscut organizarea și modul de viață roman. După părăsirea Daciei de către administrația și armata romană, viața în mediul urban, într-o formă mai redusă, a continuat mai bine de un secol până la venirea hunilor în zona nord-vestică a Mării Negre (Chirilă și Gudea 1982, *passim*). Dacă viața de tip urban a încetat nu înseamnă că etnic populația romanică a dispărut fapt demonstrat și de cimitirul nr. 1 de la Bratei (Bârză 1973, *passim*; Harhoiu 1987, 125; 1990, 145). Pentru câteva decenii legăturile directe cu Imperiul Roman au fost întrerupte, imprimând fostei provincii Dacia o dezvoltare într-o măsură diferită față de restul Imperiului. Un specific aparte al culturii materiale din secolele următoare părăsirii Daciei a fost determinat și de faptul că pe teritoriul fostei provincii s-au perindat o serie de populații migratoare: goții, gepizii, slavii, avarii etc.

Scopul urmărit pe parcursul demersului de față este acela de a oferi o imagine de ansamblu asupra habitatului uman din Transilvania în perioada celei de doua jumătăți a secolului V și din prima jumătate a secolului VI. În dorința de a ne raporta la unele evenimente importante pentru istoria bazinului Dunării inferioare, în cifre absolute, ne vom referii la perioada cuprinsă între anii 455 și 567, perioadă ce coincide cu existența regatului gepid.

Demersul nostru se bazează pe înregistrarea tuturor descoperirilor susceptibile de a reprezenta așezări, ce au evoluat în perioada de care ne ocupăm. În atenția noastră s-au aflat doar siturile, care se pot data, cu "certitudinea" specifică cercetării istorice, în perioada supusă studiului. Nu au fost repertoriate așezările, care pe baza unui lot restrâns de fragmente ceramice atipice, au fost datate pe bună dreptate în limite cronologice mai largi: secolele IV-VI, V-VII etc. Este posibil ca unele din descoperirile amintite să facă obiectul prezentului studiu, însă cealaltă variantă de neinclude în segmentul temporar, de care ne ocupăm și introducerea respectivelor puncte în cadrul repertoriului, ar putea implica concluzii false. La fel descoperirea izolată a unor artefacte bine datate, dar care de obicei fac obiectul inventarelor funerare nu se regăsesc în repertoriu. Aceiași soartă o au și descoperirile paleocreștine. Găsirea lor izolată în anumite situri, nu au fost însoțite de-a lungul timpului și de alte descoperiri, în punctele respective, excepție făcând stațiunea arheologică de la Sânmiclăuș, care să ateste existența unor așezări datate în perioada supusă atenției.

În studiul de față prin Transilvania nu înțelegem entitatea geografică cunoscută sub acest nume, ci teritoriul fostei provincii romane Dacia din spațiul intracarpatic. Ea este limitată la est de castrul de la Micia, crestele Munților Apuseni, culmea Munților Meseș; la nord, pe Someș, linia de castre de la Tihău, Cășei, Gherla, Ilișua; la est sistemul de castre de la Orheiul Bistriței, Brâncovenești, Călugăreni, Sărățeni, Ilăceni, Odorhei, Sânpaul, Olteni, Brețcu și Râșnov (Macrea 1969, 230-232), iar la sud linia Carpaților Meridionali. Această

limită era împinsă la exterior, în general, la distanța de un sfert până la o jumătate de zi, în fața castrelor, de obicei pe culmile dealurilor sau munților (*Ferenczi 1972, 387*).

Habitatul uman a fost și este încă influențat de relief, resurse materiale și clima. Relieful Transilvaniei are aspectul unui amfiteatru având pe margini o coroană muntoasă formată la nord și est de Carpații Orientali la sud de Carpații Meridionali, iar la vest de Carpații Occidentali, ce coboară treptat spre centru în zona de câmpie. În mare, zona supusă atenției noastre, se suprapune peste Depresiunea Transilvaniei.

Transilvania este brăzdată de câteva râuri: Mureș, și Someșul, având fiecare câte un bazin corespunzător. Acestea au constituit nu numai surse de subzistență dar și mijloc de comunicație. Totodată prin forța de modelare a reliefului apa a creat locuri ideale de amplasare a așezărilor. Râurile amintite mai sus au modelat relieful, determinând un sistem de terase, care vor deveni locuri predilecte, pentru amplasarea așezărilor din sec. V-VI și nu numai (Anexa 1).

Resursa naturală cea mai importantă a Transilvaniei este sarea. Ea este indispensabilă vieții oamenilor și a animalelor, prin rolul său de reglare a echilibrului osmotic în cadrul organismului. Carența sării în regimul alimentație provoacă disfuncții grave: astenie, anoxerie, oboseală accentuată, dereglări somatice, de creștere și comportamentale, leziuni olfactive, diminuarea fertilității până la sterilitate etc., în timp ce lipsa ei accentuează aceste disfuncții provocând chiar decesul (*Monah 1991, 387*). Sodiul unul din cele două elemente ale sării participă la menținerea tonusului muscular prin reținerea apei în organism (*Ciobanu 2002, 23*). Un om are nevoie de 5-8 g zilnic, dar fiecare om utilizează între 10-20 g pe zi. În general, un om sănătos, consumă într-un an o cantitate de sare egală cu 1/10 din greutatea sa proprie (*Medeleț 1995a, 286*).

Deasemenea sarea este de neînlocuit în alimentația animalelor domestice. O vacă necesită un consum de sare de 30-50g/zi, o oaie 7-15g/zi, un porc 5-10g/zi (*Medeleț 1995, 54 2*), iar un cal 0-40g/zi (*Ciobanu 2002, 26*).

Totodată sarea era un bun conservant, la îndemână în Transilvania, al alimentelor ce conțin alumina (carnea de porc sau vită), al cărnii de pește, al produselor lactate și al legumelor (*Medeleț 1995, 54*). Sarea se mai folosea și în activități economice la prelucrarea pieilor de animale sau la separarea aurului de argint (*Rustoiu 2002, 36*) și nu în ultimul rând era un mijloc de schimb în special cu Imperiul Bizantin.

Sarea din Transilvania, în perioada dacică, acoperea nevoile populațiilor din zonă, din câmpia Panoniei, de pe malurile Dunării mijlocii în amonte de Porțile de Fier și peninsula Balcanică, la vest de trecătoarea Vardar-Morava (*Medeleț 1995, 53*). Aceiași situație, credem noi, că exista și în sec. V-VI, când Transilvania se afla tot în Barbaricum.

Până în prezent nu există date arheologice directe, care să confirme că în Transilvania anilor 454-567 se practica mineritul sau o altă formă de obținere a minereurilor feroase ori neferoase. Totuși la Morești s-a descoperit într-o locuință un clește de fierărie (*Horedt 1979, 150, pl. 43/1*), iar la Sopor de Câmpie, Alba Iulia „Castrul roman” zgură de fier (*Protase și Țigăra 1960, 392, Haimovici și Blăjan 1989, 336*), ceea ce confirmă faptul că în cele două așezări se practica metalurgia. Cel puțin o parte din obiectele din fier și bronz au fost confecționate cu materie primă locală.

În Transilvania existau multe zone unde puteau fi exploatate minereurile prețioase, însă marea majoritate a obiectelor de aur și argint, dacă nu în totalitate, proveneau în urma subsidiilor acordate de Imperiul Roman barbarilor pentru a le cumpăra pacea (*Riché și Le Maitre 2000, 69*). Nu este de neglijat posibilitatea ca în Transilvania să se fi exploatat și minereurile prețioase. Descoperirea la Abrud, o zonă ce nu era agreată pentru locuit, în perioada de care ne ocupăm, a unui cercel de aur datat în sec. VI (*Hampel 1905, 1/362, fig. 965, 2/215, 3/pl. 174.1a, 1b*) ar putea întări afirmația anterioară. Mai probabil, având în

vedere complexitatea extragerii aurului, că el era obținut prin spălarea nisipului aurifer din albiile râurilor.

Un alt element important era lemnul. El era principalul material de construcție, de combustie folosit pentru încălzire, iluminat, prepararea hranei etc. Totodată era un element constitutiv al unor unelte, ustensile sau arme. Pentru epoca dacică se aprecia că 70% (Giurăscu 1976, 11) sau după alți cercetători 75%-80% (Stoiculescu 1999, 15) din suprafața actuală a României era acoperită cu pădure. În epoca romană lemnul se exploata organizat (Macrea 1969, 311), dar probabil fără să afecteze semnificativ procentul amintit. O pădure tăiată are nevoie, în funcție de specia de copac din care era constituită, de a se reface natural în starea de masiv între 6 și 12 ani (Îndrumări 1987, 220-226, anexa 10), iar pentru a ajunge la starea de maturitate între 20 și 180 de ani (Norme 2000, 152, anexa 6). Oricât de intensă ar fi fost exploatarea lemnului în epoca romană, pădurile, așa cum am arătat mai sus, aveau timp să se refacă. Prin urmare în sec. V-VI putem presupune că pădurile ocupau o suprafață de cca 70%-80% din suprafața actuală a României.

Clima din ultimii 2000 ani este departe de a fi constantă. Se consideră, pe baza analizei înaintărilor și retragerilor ghețarilor montani, că în perioada 1550-1400 BP adică între 450-600 d.Chr a existat un climat cu veri calde și lungi (Cârciumaru 1996, 25; Tomescu 2000, 268). Acest fapt poate explica de ce în majoritatea locuințelor din perioada supusă atenției, așa cum vom arăta mai târziu, nu au fost descoperite instalații de foc. Și în intervalul amintit se pare că în jurul anului 500, a existat o perioadă puțin mai rece, situație relevantă de procentele mai puțin ridicate ale C₁₄ din atmosferă (Cârciumaru 1996, 151).

Transilvania este înconjurată de munți, de aceea accesul înspre și dinspre Transilvania se făcea prin locuri relativ puține. La sud și sud est se putea accede prin pasul „Porțile de fier ale Transilvaniei” (Macrea 1969, 152), prin pasul Vâlcău trecând din valea Jiului superior în valea Streiului, de-a lungul Oltului (Macrea 1969, 153), dinspre sud-est și est prin pasul Oituz, de-a lungul Bârgaiei și Bistriței (Djamo 1994, 418), dinspre nord-vest și vest prin Poarta Meseșului (Macrea 1969, 231), pe Crișul Repede (Rustoiu 1993, 66, 74) și valea Mureșului, râu care era navigabil (Macrea 1969, 157). În interiorul Transilvaniei se circula probabil pe văile principalelor râuri.

Cercetarea așezărilor perioadei de care ne ocupăm, în Transilvania, nu a făcut obiectul preocupărilor arheologilor decât începând cu anii '50 ai secolului XX. Au existat și anterior cercetători care au făcut cunoscută perioada cuprinsă între anii 455 și 567, însă ei și-au îndreptat atenția spre alte aspecte decât cel studiat de noi: descoperiri monetare (Gooss 1876, 336), funerare (Finály 1889; Hampel 1905, 2/39-40), religia (Diculescu 1925) și istoria gepizilor (Diculescu 1922).

Primele săpături arheologice au avut loc în anul 1951 la Morești (Prodan et al. 1954, 199) efectuate de un colectiv numeros condus de K. Horedt, în cadrul unui program național de cercetare (Horedt et al. 1952, 311). Săpăturile ample vor dura într-o primă fază până în anul 1956 (Horedt 1979, 17-18) fiind reluate așa cum se va vedea mai târziu. În cadrul aceluiași program vor fi identificate în 1952 așezările de la Cipău și Iernut ”Pe Șes” de către D. Protase respectiv M. Rusu, care vor întreprinde în următorii ani săpături sistematice în siturile descoperite (Prodan et al. 1954, 220-222; Horedt 1955, 661-662). Tot în anii '50 va fi cercetat situl de la Porumbeni Mici (1954, 1957-1958) de către K. Horedt, Șt. Molnar și Z. Székely (Horedt et al. 1962, fig. 1). În 1955 D. Protase identifică așezarea de la Soporul de Câmpie, unde va săpa în următorii 6 ani alături de I. Țigăra și episodic alături de K. Horedt, N. Vlăsa și L. Țeposu-David (Protase 1962, 527).

În anii '60 ai secolului XX va fi sondată așezarea de la Șeica Mică (1962) de către K. Horedt (Horedt 1962, 187-204), iar Z. Székely va cerceta siturile de la Cernat și Poian din sud-estul Transilvaniei (Székely 1992, 245-306). Un loc aparte pentru durata (1960-1963,

1970-'72, 1976-'77) și dimensiunea cercetărilor efectuate îl au săpăturile de la Bratei realizate de I. Nestor, E. Zaharia și L. Bârză (*Bârză 1995*, 239).

În anul 1976 debutează cercetările lui Gh. Baltag de la Sighișoara „Dealul Viilor” (*Baltag 1979*, 72). El va fi ajutat de-a lungul anilor de M. Petică și de R. Harhoiu (1980-1994). Acesta din urmă va prelua coordonarea cercetărilor.

În 1985 sunt reluate săpăturile de la Morești de către D. Protase în scopul clarificării unor aspecte legate de fortificația de aici. Săpăturile de o amploare mai mică se vor desfășura cu unele întreruperi până în anul 1991 (*Protase 1999*, 265-272).

În anii '90 este de remarcat activitatea lui C. Gaiu în nordul Transilvaniei, care întreprinde săpături arheologice într-o serie de așezări: Dipșa (*Gaiu 1993*, 91-107) Ocnița (*Gaiu 1994*, 49-52; *1995*, 60-61), Stupini „La Curte” (*Gaiu 1999*, 84-96), „Fânațele Archiudului” (*Gaiu 1997*, 59; *1999*, 84; *2001*, 236; *2002*, 119-120; *Gaiu și Vaida 1999*, 111, *Gaiu și Marinescu 2003*, 303) și „Vătaștina” (*Gaiu 2002*, 113-158). Tot în această perioadă M. Rusu reia cercetările la Iernut-Cătunul Sf. Gheorghe „Pe Șes” continuate apoi de C. Cosma (*Rusu și Cosma 1995*, 45; *Cosma 1996*, 64; *Cosma și Rustoiu 1999*, 57-58; *Cosma și Rustoiu 2001*, 105-107).

O contribuție importantă au avut-o și arheologii, care prin cercetări de suprafață sau săpături de o amploare mai mică au îmbogățit repertoriul descoperirilor ori au redat specialiștilor o serie de alte complexe aparținând perioadei supusă studiului: Gh. Anghel, M. Blăjan, V. Lazăr, I. Pop, Gh. Lazarovici, Z. Maxim-Kalmar, Șt. Ferenczi, R. Heitel, D. Marcu, D. Alicu, S. Cociș, N. Vlăsa C. Gaiu etc.

Chiar dacă au fost descoperite până acum 114 de așezări, doar una cea de la Morești are o monografie (*Horedt 1979*). Alte așezări, datorită caracterului lor sau a suprafețelor mici săpate, au beneficiat de valorificarea științifică a rezultatelor cercetărilor la nivel de articole sau rapoarte de săpătură: Cipău (*Prodan et al. 1954*, 220-222; *Horedt 1955*, 658-661, 671; *Vlăsa 1965*, 29-31, nr. 131; *Vlăsa et al 1966*, 405-407), Soporul de Câmpie (*Horedt 1967*, 584-585; *Protase și Țigăra 1959*, 425-434; *1960*, 391-392; *Protase 1962*, 527-536), Șeica Mică (*Horedt 1964*, 187-204), Porumbenii Mici (*Horedt et al. 1962*, 633-636; *Székely 1962*, 25-28), Sânmiclăuș (*Anghel și Blăjan 1977*, 285-297; *1979*, 282-283), Cernat (*Székely 1992*, 279-285), Poian (*Székely 1973*, 221; *1992*, 246-279) Dipșa (*Gaiu 1993*, 91-107), Stupini „Vătaștina” (*Gaiu 2002*, 113-158) etc. Alta este în schimb situația de la Bratei și Sighișoara „Dealul Viilor”, care au beneficiat de cercetări însumând 9 respectiv 19 campanii de săpături. Prima a fost publicată într-un studiu (*Bârză 1995*) cei drept mai cuprinzător dar insuficient, iar a doua a beneficiat de un singur articol (*Baltag 1979*) și câteva considerații într-o monografie care trata zona Sighișoarei (*Baltag 2000*, 151, nr. 8b, 186, 191).

Cu toate cele arătate mai sus în ultimii ani interesul pentru cercetarea așezărilor perioadei de care ne ocupăm a scăzut îngrijorător. În ultimi cinci ani au avut loc săpături arheologice sistematice doar în două situri: Iernut „Pe Șes” – campania din 2000- (*Cosma și Rustoiu 2001*, 105-107) și Stupini „Fânațele Archiudului” – campaniile din 1999, 2000, 2003 (*Gaiu 2001*, 236; *2002*, 119-120, *Gaiu și Marinescu 2003*, 303). Prin urmare subiectul este departe de a fi epuizat și este de dorit în acest moment, când fondurile guvernamentale alocate pentru săpături arheologice sistematice sunt insuficiente, valorificarea cercetărilor derulate anterior și a materialelor ce stau în depozitele din muzee neatinsă de foarte mulți ani.

Tipuri de habitat uman.

Problema așezărilor fortificate. Ideea existenței unor așezări fortificate în Transilvania, în perioada de care ne ocupăm, a fost enunțată pentru prima oară de K. Horedt, care a evidențiat, în urma cercetărilor arheologice, trei astfel de așezări: Morești (*Horedt 1979*, 72-81), Porumbenii Mici (*Horedt 1969*, 134-136) și Șeica Mică (*Horedt 1964*, 187-204, *1969*, 136-137). Realizarea unor fortificații în perioada gepidică în Transilvania a suscitat

discuții, principalul argument contra acestei afirmații fiind inexistența lor în Câmpia Panoniei, acolo unde era de altfel centrul de putere al gepizilor.

Dacă în așezările de la Șeica Mică și Porumbenii Mici săpăturile arheologice au fost de mai mică amploare și au fost cunoscute doar prin câteva studii (*Horedt et al 1962*, 633-636; *Székel 1962*, 25-28; *Horedt 1964*, 187-204), cea de la Morești a beneficiat de săpături la care au participat mulți arheologi, cu rezultate mai spectaculoase finalizate printr-o monografie (*Horedt 1979*). De aceea, acest din urmă sit a generat cele mai multe controverse.

Principalul argument în favoarea existenței așezării fortificate din sec. V-VI de la Morești sunt însăși săpăturile efectuate. Liniile de fortificații ale Moreștiului au fost investigate de nu mai puțin de 15 secțiuni (*Horedt 1979*, 72-81), iar cea care ne interesează pe noi și care desparte Podeul de Hulă de 3 secțiuni (*Horedt 1979*, 72-73).

Pentru a lămurii unele probleme ridicate de așezarea de la Morești D. Protase a reluat săpăturile arheologice în anii 1985-1986, 1989-1991. El ajunge la concluzia că fortificația nu era folosită în secolele V-VI, ci a fost realizată mai târziu. Argumentul principal este descoperirea unui mormânt la o distanță de numai 2 m față de șanțul exterior de apărare și a unor fragmente de oase și câteva fragmente ceramice atipice în șanțul amintit. Prin urmare cimitirul continua până lângă fortificație sau o parte din el a fost distrus de edificarea ulterioară a valului și șanțurilor de apărare (*Protase et al 1988*, 291, 295; *Protase 1999*, 266, 268). Din păcate scopul principal al cercetărilor lui D. Protase a fost altul, de aceea, credem noi, secțiunile au fost trasate paralel cu linia de fortificație a Podeiului (*Protase 1999*, *passim*) și doar șanțul a fost atins de o casetă cu dimensiunile de 3 x 2 m (*Protase et al. 1988*, 295; *Protase 1999*, 268).

Așezarea de la Morești are o existență probabilă de câteva zeci de ani. La un moment dat, din diferite motive, rolul de apărare al fortificației a putut fi abandonat, exemple în acest sens există pentru epoca dacică la Sighișoara (*Andrișoiu și Rustoiu 1997*, 122-123) și pe valea Siretului (*Ursachi 1987*, 40, 44, 49), când sunt construite o serie de locuințe pe coama valurilor de apărare sau în șanțurile aferente. În acest caz continuarea înmormântărilor la Morești până lângă fosta structură de apărare este posibilă.

Un alt argument în favoarea folosirii fortificațiilor în Transilvania în secolele V-VI a fost enunțat de Al. Diaconescu și C. Opreanu. Potrivit celor doi cercetători clujeni așezările fortificate de la Morești, Porumbenii Mici și Șeica Mică ar fi specifice populației romanice și sunt indicii pentru existența unor structuri politico-militare ale populației daco-romanice (*Diaconescu și Opreanu 1989*, 586-587). Nu contestăm argumentele aduse în sprijinul ipotezei prezentate, însă așa cum vom arăta mai jos nu putem fi de acord cu ea. Chiar dacă Transilvania era o zonă periferică din punct de vedere al stăpânirii gepide, ea era de importanță vitală datorită prezenței zăcămintelor de sare. Nu revenim asupra importanței sării pentru viața oamenilor și a animalelor, dar asigurarea controlului sării putea oferi o serie de avantaje economice și chiar politice. De aceea, credem noi, că regatul gepid nu ar fi tolerat un alt centru de putere în Transilvania. Prezența în unele morminte gepidice din Transilvania a armelor: Morești (*Horedt 1979*, 190, fig. 73/1, 3-8, 74/19, 76/19, 77/ 20, 86/15, 16, 90/1), Cluj-Cordoș (*Ferenczi 1960*, fig 4/1-4, 6, 7), Lechința de Mureș (*Horedt et al. 1952*, 327, nr. 7), Cipău (*Prodan et al. 1954*, 221, fig. 12/2, 3), Lechința de Mureș (*Horedt 1958*, 92, nr. 30, fig. 28/8-11), Căpușul Mare (*Horedt et al. 1952*, 312, fig. 1/1-6, 13-15), Șintereag (*Gaiu 1979*, 541, pl II/2, 3,) etc vin să sprijine cele afirmate anterior. Că gepizii controlau cu autoritate regiunea în discuție este confirmat și de faptul că slavii nu pătrund în zonă decât după prăbușirea regatului gepid.

Așa cum am văzut anterior atât o teorie cât și cealaltă pot fi combătute, prin urmare singura cale de soluționare a problemei este reluarea săpăturilor fortificației de la Morești. După părerea noastră, pe care ne-o exprimăm în stadiul actual al cercetărilor, construirea unei

fortificații de genul celei de la Morești presupunea un efort colectiv imens. În istoria veche construcțiile monumentale aveau la bază în general motive religioase sau politico-militare. La Morești cauza religioasă dispăre din considerente evidente, singura motivație putând fi cea politico-militară. Eventualitatea unui atac roman pe direcția Barboși-pasul Oituz, sau al unui atac slav nu credem că ar fi declanșat o astfel de reacție, având în vedere că în Panonia, o zonă mult mai expusă acțiunilor potrivnice, fortificațiile lipsesc.

Cum deocamdată nu sunt motive să credem că fortificațiile de la Morești, Porumbenii Mici, Șeica Mică sau chiar Băbuțiu au fost ridicate în secolele V-VI, așezările amintite le vom considera ca făcând parte din categoria, ce urmează a fi tratată mai jos.

Așezări nefortificate. Până în prezent sunt cunoscute 111 de așezări sigure. Dintre acestea 35 au fost cunoscute în urma unor săpături arheologice sistematice sau de salvare, iar restul sunt rodul cercetărilor de suprafață. Aparent 35 de așezări săpate, din 111 cunoscute sunt un număr apreciabil, dar din păcate dintre acestea, marea lor majoritate, au au făcut obiectul cercetării altor perioade istorice și sunt reprezentate pentru perioada de care ne ocupăm, doar prin materiale sporadice ori complexe au rămas nepublicate. Sunt 22 de așezări în care s-au descoperit complexe. În unele din siturile amintite, complexe sunt doar menționate fără a exista o descriere a lor mai amănunțită.

Cu toate acestea cele 111 de puncte cunoscute ne pot oferi informații importante privind unele aspecte, ce vor fi dezbătute în prezentul subcapitol, ale habitatului uman din perioada de care ne ocupăm în studiul de față.

Așezările sunt plasate în general de-a lungul traseelor principalelor râuri ce străbat Transilvania: Someșul, Mureșul și Târnavele: Alba Iulia, Bratei, Cluj Napoca, Florești, Iernut, Morești etc. Altă grupare consistentă a așezărilor se înregistrează pe văile adiacente sau locuri mai ferite, dar nu departe de principalele căi de comunicație: Aiton, Dipșa, Ghirbom, Moșna etc. Cele mai multe așezări au fost edificate pe terasele joase ale râurilor și văilor amintite, forme de relief ce au oferit condiții bune de locuit încă din pre și proto istorie (*Andrițoiu 1992*, pl. 18; *Ursuțiu 2002*, fig. 1, 2). De altfel numeroase așezări din secolele V-VI suprapun alte așezări vechi: Morești, Cipău, Iernut – Sf. Gheorghe „Pe Șes”, Șeica Mică, Bratei etc. O mică parte din așezări sunt situate pe înălțimi: Băbuțiu – 622 m, Porumbenii Mici – 764 m, Mera și Râscruci. Așezările pe înălțimi sunt întrucâtva atipice pentru această perioadă în Transilvania. Ele erau probabil sezoniere și pot fi puse în legătură cu un anumit tip de ocupație economică-păstoritul. Alte așezări sunt plasate pe dealurile mai joase și pe terase înalte: Alba Iulia – Castru, Șeica Mică, Gheorgheni, Morești etc.

Privind harta descoperirilor (fig. 2) observăm o serie de zone în care nu avem descoperiri: zona dintre Târnave și Mureș, o parte din cursul superior și mijlociu al Mureșului, Valea Oltului (Hărmanul trebuie privit cu rezerve) etc. Situația poate fi explicată atât prin existența unor factori de mediu impropriei habitatului (zonele mlăștinoase, suprafața mare de pădure, ce acoperea teritoriul Transilvaniei etc.), unei realități istorice, cât și datorită stadiului actual al cercetărilor.

Concentrarea descoperirilor în anumite zone este explicabilă și datorită activității unor arheologi, cărora li se datorează identificarea pe teren a mai multor situri. Îi amintim aici fără a-i nedreptății pe cei omiși pe C. Gaiu (zona Bistrița-Năsăud), V. Lazăr (Mureș și Târnave), Șt. Ferenczi (zona Cluj), N. Vlăsa (Mureș), M. Blăjan (zona Cluj, Mureș și Târnave) etc. Numai așa putem explica lipsa așezărilor pe valea Mureșului la vest de Vințul de Jos, o zonă de trafic intens încă din neolitic, fiind principala „arteră comercială” a Transilvaniei în timpurile vechi.

Dacă suprapunem harta descoperirilor peste hărțile principalelor resurse naturale ale Transilvaniei: sare, aur, fier și cupru, observăm că așezările se concentrează în ariile în care există zăcămite de sare.

Există localități pe raza cărora s-au descoperit mai multe așezări: Alba Iulia, Sânmihaiu de Câmpie și Stupini cu câte trei, Mediaș cu patru, iar Iernut cu cinci așezări. Aceste habitate fie aparțin unor comunități care au evoluat concomitent, fie, mai probabil, aparțin aceleiași comunități, care s-a mutat din loc în loc, în cadrul unei microregiuni, după ce a epuizat resursele din spațiul apropiat celui de locuire.

Nu există așezare săpată integral. Nici chiar Moreștiul nu a fost epuizat arheologic, iar așezarea de la Bratei a fost distrusă într-o oarecare măsură de exploatarea de nisip. Suprafața unora ar putea fi dedusă cu aproximație în funcție de elementele geografice care le delimitează natural: râuri, râpe adânci, dealuri, etc., sau în urma unor cercetări de suprafață. Astfel se apreciază că așezarea de la Alba Iulia „Lumea Nouă” ar avea cca. 1 ha, Brateiul cca 1,3 ha (*Bârzu 1995, 241*), așezările de la Sic „Valea Selecii”, Alba Iulia „Recea” și Șeica Mică sunt așezate pe o terasă, iar ultima pe un platou, ce au suprafața de cca 1,5 – 1,6 ha (*RepCj, 349, nr. 23, Moga et alii 2005, 52, Horedt 1964, 187*), Iernut „Pe Șes” 2 ha, Morești cca 2,5 ha (*Cosma 1996, 40*), iar Stupini „Vătașina” se întinde pe cca 4 ha (*Gaiu 2002, 119*). La Bratei se apreciază numărul locuitorilor așezării la cca 200 (*Bârzu, 1995, 241*), iar la Morești populația număra cca 250-300 de oameni (*Horedt 1979, 121-122*).

O organizare internă a așezărilor este greu de precizat, dar se pot totuși observa în unele dintre ele, o anumită ordonare a locuințelor. O grupare a locuințelor în cuiburi, probabil pe criterii social-familiale, se poate evidenția în așezările de la Iernut-Sf. Gheorghe „Pe Șes” (*Horedt 1955, pl. IV*), Bratei (*Bârzu 1995, fig. 1*), Dipșa (*Gaiu 1993, fig. 2*), Stupini „Vătașina” (*Gaiu 2002, fig. 4*), Cipău (*Vlassa et al. 1966, fig.7*), Soporul de Câmpie (*Protase 1962, fig. 8*) și Morești (*Horedt 1979, fig. 38*). Pe lângă aranjarea în cuiburi s-a mai observat și o dispunere a locuințelor în șiruri: Ocnița (*Gaiu 1994, pl. I*), Dipșa (*Gaiu 1993, fig. 2*), Iernut-Sf. Gheorghe „Pe Șes” (*Cosma 1996, 40*), Bratei (*Bârzu 1995, fig. 1*), Stupini „Vătașina” (*Gaiu 2002, fig. 5*), iar la Porumbenii Mici locuințele au fost construite de-a lungul marginii platoului formând un șir circular (*Horedt et al. 1962, fig. 1*). O situație aparte a fost observată la Bratei, poate și datorită amplorii cercetării, unde locuințele erau grupate în două „cartiere”, între ele existând o distanță de cca 40 m. În spațiul liber dintre cele două „cartiere” a fost descoperită o locuință (*Bârzu 1995, fig. 1*), a cărei încadrare în segmentul cronologic ce face obiectul referatului de față, este discutabilă.

Locuințe, instalații de foc și anexe gospodărești

Locuințe. Chiar dacă în majoritatea siturilor menționate în repertoriul descoperirilor, nu au fost identificate locuințe, în special datorită caracterului cercetării, totuși au fost puse în evidență un număr de peste 150. Ele sunt de mai multe tipuri: locuințe îngropate (bordeie), locuințe semiîngropate și locuințe de suprafață. Dacă pentru termenul de locuință de suprafață specialiști s-au pus de acord, pentru primele două există discuții datorită atât termenului de locuință semiîngropată, care în limbajul arheologic este denumit „semibordei”, cât și a criteriului de diferențiere al celor două tipuri de habitat. Prin „semibordei” se înțelege un bordei a cărei adâncime de săpare în pământ este mai mică. Privitor la termenii de bordei și semibordei Dicționarul explicativ al limbii române îl cuprinde doar pe primul (*Dex 1975, 93, 5777*). Etnologii folosesc pentru termenul de semibordei pe cel de locuință semiîngropată (*Vlăduțiu 1973, 157, 158; Bătcă și Bătcă 1985, pl 9;*), motiv pentru care folosim și noi aceeași terminologie. Diferența dintre bordei și locuință semiîngropată constă în adâncimea la care au fost îngropate față de nivelul de călcare. Pe considerentele arătate mai sus I. Mitrea denumește bordei o locuință a cărei adâncime a părții săpate în pământ depășește 0,70-0,75 m, față de nivelul de călcare, în vreme ce adâncimea maximă de săpare a unei locuințe semiîngropate ajunge până la cota de mai sus (*Mitrea 1980, 64 și nota 30*). În Enciclopedia arheologiei și istoriei vechi a României se consideră că adâncimea până la care se săpa groapa bordeiului varia între 1,00 și 1,50 m (*Zaharia et al 1996, 321*). Fiind vorba de o enciclopedie

și din dorința de a uniformiza termenii considerăm și noi, că adâncimea minimă de săpare a unui bordei și implicit adâncimea maximă de săpare a unei locuințe semiîngropate este 1 m.

Locuințe îngropate sau bordeie. În această categorie pot fi plasate complexe de la Morești – 10 locuințe (*Horedt 1979*, 89, 92, 93, 95, 99), Sânmiclăuș – 1 locuință (*Anghel și Blăjan 1977*, 288-293), Soporul de Câmpie – 4 locuințe, Stupini „La Curte” – număr neprecizat (*Protase 2000*, 189-190) și Stupini „Vătaștina” – 4 locuințe (*Gaiu 2002*, 114, 115).

Bordeiele aveau în general formă patrulateră cu colțurile rotunjite, excepție făcând două bordeie, unul descoperit la Morești (*Horedt 1979*, 95), iar celălalt la Sânmiclăuș (*Anghel și Blăjan 1977*, 288-293), care aveau forma circular-ovală. Suprafața lor era cuprinsă între 6,24 m² și 17, 60 m². Unele bordeie aveau podina realizată din pământ sau lut bătătorit, altele posedau instalație de foc, dar cea mai mare parte nu aveau amenajări interioare sesizabile arheologic.

Locuințe semiîngropate. Locuințele semiîngropate au fost descoperite la Alba Iulia „Castrul roman” - 2 (*Haimovici și Blăjan 1989*, 336-339) și „Lumea Nouă” – 1 (*Haimovici și Blăjan 1989*, 340-341), Bratei – 50 (?), 39 (?) (*Bârză 1995*, 241, 244, 263-268), Cipău – 9 (*Horedt 1955*, 659-660; *Vlassa et al. 1966*, 407), Dipșa – 9 (*Gaiu 1993*, 91-93), Morești – 17 (*Horedt 1979*, 88-89, 92-93, 95-99), Ocnița – 5 (*Gaiu 1994*, 50, 51), Stupini „La Curte” – număr neprecizat (*Protase 2000*, 189-190, nr. 242) și „Vătaștina” – 15 (*Gaiu 2002*, 114-119). Majoritatea covârșitoare a locuințelor semiîngropate aveau formă patrulateră cu colțurile rotunjite, notă discordantă făcând două locuințe descoperite la Cipău care aveau formă circular-ovală. Suprafața lor se încadra în limitele 4,37 m² și 18,90 m². Unele locuințe aveau podeaua constituită din pământ sau lut bătătorit, iar într-un caz din pietriș. Într-unele locuințe era prezentă instalația de încălzire sub diferite forme.

Locuințe de suprafață. Au fost evidențiate prin descoperirile de la Bratei – 6 (*Bârză 1995*, 241), Dipșa – 3 (*Gaiu 1993*, 92-93), Morești – 11 (*Horedt 1979*, 118-119), Porumbenii Mici (*Horedt et al. 1962*, 28; *Székelly 1962*, 28), Sighișoara - 1 (*Baltag 2000*, 116), Stupini „Vătaștina” – 2 (*Gaiu 2002*, 116) și Șirioara – număr neprecizat (*Gaiu 1984*, 59). Multe din complexe reprezintă doar resturile unor locuințe de suprafață, de aceea referirile la suprafața și forma unora dintre ele sunt sub semnul relativității. În aceste condiții suprafața locuințelor variază între 3,2 m² și 99,12 m², iar forma lor, acolo unde a putut fi surprinsă, este patrulateră. La Morești și Porumbenii Mici au fost descoperite mai multe suprafețe de piatră, care au fost considerate ca fiind locuințe. Unele locuințe aveau podina din lut bătătorit, iar alte locuințe au fost construite direct pe sol. Cu unele excepții locuințele erau lipsite de instalație de foc sau gropi de stâlpi.

Modul de edificare a elevației este greu de surprins arheologic. Singurele indicii, în cazul nostru, sunt gropile de pari sau stâlpi. De aceea o soluție acceptabilă este dată de etnologie, care poate oferi similitudini pertinente.

Astfel lipsa gropilor de pari presupune existența unor tâlpi de lemn ce erau așezate pe fiecare latură a locuinței (*Butură 1978*, 100; *Cosma 1996a*, 41). Peste acestea se edificau pereții fie prin așezarea bânelor suprapuse pe orizontală, fie prin introducerea în tâlpi a unor pari (stâlpi) verticali. În primul caz lemnele pereților și ai tâlpi se îmbinau la colțurile locuinței în diferite moduri. Bârnelor erau cioplite pe partea inferioară, pentru a se îmbina perfect cu cele pe care se așezau. Sistemul prezenta avantajul că ferește încheietura de bătaia ploilor, spre deosebire de sistemul cioplierii pe partea superioară sau pe ambele fețe (*Butură 1978*, 99). Sistemul cioplierii atât pe partea superioară cât și pe ambele fețe, pe lângă inconvenientul amintit mai sus, oferea avantajul că asigura o mai strânsă așezare a pereților (*Butură 1978*, 99). În al doilea caz, bârnelor orizontale se îmbinau cu bârnelor verticale, intrând printr-o șanțuire longitudinală cu care erau prevăzute acestea din urmă (*Butură 1978*, 100). Tot în al doilea caz pereții puteau fi realizați din nuiile împletite (*Butură 1978*, 101). Atât

pereții din bârne cât și cei din nuiele împletite erau căptușiți apoi cu un strat gros de lut (Stoica et al. 1985, 77-78). În cazul locuințelor în care au fost surprinse arheologic urme de stâlpi, așa zisele case „în furci” (Butură 1978, 100) se folosea aceeași metodă de ridicare a pereților. Stâlpii aveau în vârf câte o „furcă” cioplită pentru fixarea celor patru grinzi lungi pe care se sprijinea tavanul (Butură 1978, 100).

În două locuințe atelier de la Morești au fost surprinse grupuri de câte două gropi (Horedt 1979, fig. 41; 42), în care erau fixați stâlpi cu rolul de a susține pereții de-o parte și de alta (Cosma 1996a, fig. 2/3).

Se aprecia că pentru construirea pereților era nevoie de o mare cantitate de lemne (Vlăduțiu 1973, 159). Acolo unde existau păduri se folosea stejarul în zonele joase, fagul în cele deluroase și conifere în cele muntoase. Lemnul pentru construcție se tăia în perioada în care conținea mai puțină sevă, adică toamna târziu și înaintea primăverii până la apariția mugurilor pentru a se putea decoji mai ușor. Acolo unde lemnul nu era la îndemână se folosea orice tip de arbori. (Butură 1978, 99).

O situație particulară este reprezentată de o locuință semiîngropată de la Alba Iulia „Castru roman”, unde un perete al ei era constituit de un zid al unui edificiu roman, care depășea cu cca 0,50 m nivelul superior al gropii (Haimovici și Blăjan 1989, fig 1).

Acoperișul era în general de tipul în două ape, dar putea fi întâlnit și cel într-o apă sau cel conic în cazul locuințelor rotund-ovale în plan. El era realizat din pământ, paie sau stuf (Stoica et al. 1985, 78). Acoperișul din paie era mai durabil decât cel din stuf putând supraviețui chiar 100-150 ani, deoarece se impregna cu fum și se întărea cu cruste de funingine (Butură 1978, 104). Acoperișurile de paie putea fi de două genuri: „clădite” sau „legate”, primul având o durată de exploatare mai mare (Butură 1978, 103-104).

Se observă că tipul de locuință mai mult sau mai puțin îngropată este semnificativ mai folosit decât cel de suprafață. O explicație poate fi că locuințele de suprafață lasă urme mai superficiale în pământ și apar mai la suprafața solului actual, fiind expuse distrugerilor cauzate de lucrările agricole. O altă explicație mult mai pertinentă este avantajul, care îl determina locuința săpată în pământ. Ea asigură răcoare vara, iar iarna se încălzea mai ușor (Butură 1978, 81). De altfel locuința îngropată dar mai ales ce semiîngropată este mai uzitată și în spațiile apropiate Transilvaniei (Teodorescu 1964, 490; Dolinescu-Ferche 1984, 124; Teodor 1984, 44; Protase 2000, 264, 274-275, 279).

Instalații de foc. Este de remarcat că nu în toate așezările în care s-au descoperit locuințe au fost puse în evidență instalații de foc. Instalațiile de foc erau amenajate în centrul, unul din colțuri sau pe una din laturile locuinței de obicei opusă intrării Acolo unde au fost sesizate ele se prezintă grupate pe tipuri și variante:

Tipul 1 (T1) – vetre.

T1a – vatră de foc simplă din lut de formă rotundă sau ovală în plan. A fost descoperită la: Alba Iulia „Castrul roman”, Dipșa, Sânmiclăuș, Soporul de Câmpie, Bratei.

T1b – vartă de foc din lut de formă rotundă sau ovală în plan înconjurată cu pietre de râu sau gresii. A fost găsită la: Cernat, Dipșa, Ocnița, Poian, Stupini „La Curte” și „Vătașina”.

Tipul 2 (T2) – cuptoare.

T2a – cuptor de formă rotundă cu pereții din lut. A fost pus în evidență la Iernut „Pe Șes” și Sânmiclăuș.

T2b – cuptor de formă dreptunghiulară în plan mărginit pe trei din laturi cu lespezi de gresie. A fost sesizat la Alba Iulia „Lumea Nouă” și Dipșa.

T2c – cuptor pietrar de formă rotundă sau ovală în plan. A fost înregistrat la Stupini „Vătașina”.

Anexe gospodărești.

Locuințe atelier. La Morești au fost descoperite două locuințe, care prin particularitățile lor pot fi incluse în categoria de față.

Prima locuință (nr. 13) degajată de pământ în 1952 era de formă patrulateră și avea dimensiuni impresionante 6,20 x 5,60 m. Adâncimea maximă de săpare a locuinței era de 1,35 m. Ceea ce atrage atenția este inventarul acesteia. Astfel, alături de ceramică au fost descoperite un număr mare de greutatea din lut, împărțite în trei grămezi, folosite la războiul de țesut și dispuse în marginea locuinței. O primă grămadă era așezată într-un colț, iar celelalte două câte una pe două din laturile locuinței. Pe lângă greutatea amintite au mai fost descoperite și câteva fusaiole din același material (*Horedt 1979, 93-94*).

A doua locuință (nr. 27) nu se deosebea prea mult de prima, ca sistem constructiv, dar era ceva mai mică 5,10 x 4,90 m. Numărul mare de greutatea de țesut erau grupate în patru părți așezate în margine. O grămadă a fost descoperită pe o latură, iar celelalte în câte un colț al locuinței. Din inventar nu lipsesc fusaiolele de lut (*Horedt 1979, 97*).

În cele două locuințe atelier se produceau probabil țesături pentru întreaga comunitate. Ele se bucurau de un statut special dovadă fiind faptul că sunt cele mai mari edificii adâncite în pământ din toată așezarea (*Horedt 1979, fig 43/3*), iar dispunerea a cel puțin uneia dintre ele (nr. 13) într-un spațiu liber înconjurat de alte locuințe confirmă acest fapt (*Horedt 1979, fig. 38*).

Gropi de provizii. Ele apar surprinzător, având în vedere durata lor de folosință destul de scăzută, în număr relativ mic. Din cauza inventarului lor sunt denumite în literatura de specialitate gropi menajere. Este adevărat, dar ele au devenit loc de depozitare a resturilor menajere după ce și-au pierdut funcția principală pentru care au fost săpate, aceea de păstrare a proviziilor (*Vasiliev et al. 2002, 61, 95*).

Gropile de provizii au fost săpate la adâncimi diferite, în exteriorul locuințelor, sunt circulare în plan și în ansamblu de mai multe forme: cilindrice – Alba Iulia „Crăicuța” (*Blăjan 1995, 4*), Stupini „La Curte” (*Protase 2000, 190*) Stupini „Vătaștina” (*Gaiu 2002, 119*), tronconice – Stupini „Vătaștina” (*Gaiu 2002, 119*), Stupini „La Curte” (*Protase 2000, 190*) și bitronconice - Alba Iulia „Crăicuța” (*Blăjan 1995, 4*), Dipșa (*Gaiu 1993, 93*) etc.

În epoca modernă, pentru a deveni impermeabile, gropile de provizii se lipeau de obicei cu un amestec de lut, bălegar și pleavă apoi se ardeau (*Vlăduțiu 1973, 222*). Ele se acopereau cu lemne peste care se puneau paie și apoi pământ (*Bâtcă și Bâtcă 1985, 87*). Arheologic modul de amenajare descris nu a fost surprins. Existau și gropi nearse singurele care au fost identificate arheologic. Pentru păstrarea bucatelor, pereții gropilor erau căptușiți cu un strat de paie și pleavă, gros de câțiva centimetri, apoi se așezau cerealele. Când groapa a fost umplută, se punea un strat de paie destul de gros peste care se așeza pământ, până la nivelul solului (*Maier 1968, 273*). Gropile de provizii, în care se păstrau alimente perisabile, se acopereau în așa fel încât să fie asigurat accesul ușor la ele (*Cosma 2002, pl. 284/1*).

Instalații de foc exterioare locuințelor. Au fost descoperite sporadic. Numărul lor mic se poate explica și prin faptul că au fost expuse distrugerilor lucrărilor agricole. Instalațiile de foc anexe sunt de următoarele tipuri:

1. Vetre de foc înconjurată cu pietre sau amenajate într-o groapă, ce au fost evidențiate la Bratei.

2. Cuptor menajer cu vatra realizată din pietre de râu și calota din lut, descoperit la Porumbenii Mici

3. Cuptor de ars ceramică bicameral, care avea grătarul sprijinit pe câțiva suporți conici din lut, descoperit la Bratei.

AȘEZAREA	LOCUIȚĂ			INSTALAȚIE DE ÎNCĂLZIRE				GROPI DE PROVIZII	LOCUINȚE ATELIERE
	Bordei	Semi-îngropată	De suprafață	T1a	T1b	T2a	T2b		
Alba Iulia (r.2)		X		X					
Alba Iulia (r.3)								X	
Alba Iulia (r.4)		X							
Alba Iulia (r.5)		X					X		
Bratei (r.6)		X	X					X	
Cuci								X	
Dipșa		X	X	X	X		X		
Iernut		X			X			X	
Morești	X	X	X						X
Ocnița		X			X				
Porumbenii Mici			X						
Sânmiclăuș	X	X		X					
Sighișoara			X						
Soporul de Câmpie	X							X	
Stupini	X	X			X			X	
Stupini		X			X			X	
Stupini	X	X	X		X			X	
Șirioara			X						

Cronologia așezărilor

Aparent datarea așezărilor în a doua jumătate a secolului al V-lea și în prima jumătate a secolului următor pare riscantă. Într-adevăr dacă luăm în considerare strict așezările demersul nostru, pare ușor hazardată. Dar, în cele ce urmează vom încerca să demonstrăm contrariul. Cel mai bun argument sunt descoperirile funerare. Acestea fac parte din tipul cimitirelor în șiruri „Reihengräberkreis”, care se pot împărți cronologic pe baza unor artefacte specifice, relativ strict. În perioada de care ne ocupăm ele se împart după K. Horedt în două grupe: a II-a (Horedt 1977, 256-258) și a III-a (Horedt 1977, 258-261). Grupa a II-a este corespunzătoare orizontului cronologic al mormintelor de la Apahida și se datează în a doua jumătate a secolului V. Grupa a III-a este reprezentată de orizontul cimitirului de la Morești și se încadrează cronologic în prima jumătate a secolului VI. Cum existența unor cimitire este legată de existența unor așezări corespunzătoare și descoperirile discutate în prezentul studiu, se pot încadra între a doua jumătate a secolului V și în prima jumătate a secolului VI chiar mai mult unele pot fi defalcate cronologic pe perioadele corespunzătoare celor două grupe de morminte în șiruri.

Primei perioade i se pot înscrie așezările de la Soporul de Câmpie, probabil o parte din locuințele de la Bratei, așezarea de la Sânmiclăuș și eventual cea de la Țaga. În așezarea de la Soporul de Câmpie s-a descoperit o fibulă din bronz (Protase 1962, 430, fig. 7) ce derivă din fibulele de tip Vyškov și un inel tot din bronz (Protase și Țigăra 1962, fig. 6), ambele datându-se în a doua jumătate a secolului V (Harhoiu 1998, 87, 101) și pe care ne sprijinim și noi în încadrarea noastră. În inventarul unor locuințe de la Bratei și Sânmiclăuș s-au găsit artefacte de tradiție hunică și probabil locuințele respective pot fi atribuite perioadei imediat următoare anului 454, cu observația că o parte din cele de la Bratei s-ar putea data chiar mai timpuriu. Pentru o datare, a unei părți din așezare, în a doua jumătate a secolului V, pledează și o fibulă din bronz, de același tip cu cel de la Soporul de Câmpie (Bârzu 1995, fig. 16/15).

În perioada a doua, adică în prima jumătate a secolului al VI-lea, se încadrează probabil majoritatea descoperirilor, fără a avea totuși elemente sigure de datare mai strânsă.

*

Descoperirile din Transilvania, care reprezintă așezările din a doua jumătate a secolului al V-lea și prima jumătate a secolului al VI-lea, sunt contemporane cu perioada de existență a regatului gepid. Răspândirea așezărilor în Transilvania coincide, în principal, cu aria ocupată de zăcămintele bogate în sare. Formele predilecte pentru habitat au fost terasele principalelor râuri: Mureș, Târnave, Someș și văile lor secundare, zone preferate de comunitățile umane încă din neolitic. Dimensiunea așezărilor variază de la 1 ha până la 4 ha, iar numărul locuitorilor de la câteva familii la câteva sute de oameni. Există o organizare internă a așezărilor, locuințele fiind dispuse în cuiburi, în șiruri sau chiar grupate pe cartiere. Tipul de locuință la „modă” este locuința semiîngropată de formă patrulateră. Există așezări în care au fost descoperite toate tipurile de locuințe sau numai unul din tipurile tratate la capitolul habitat. O analiză zonală pe tipuri de locuințe nu este concludentă. Practic fiecare tip acoperă întreg arealul discutat. În privința instalațiilor de foc din locuințe, există 4 așezări, la care am putea adăuga și Brateiul cu rezervele de rigoare, în care nu există instalații de foc. Așezările respective sunt plasate în centrul Transilvaniei, iar patru dintre ele au locuințe de suprafață. Explicația ar putea fi pusă în legătură cu zona geografică și condițiile climatice sau chiar cu o anumită componentă etnică. În nici un caz nu poate fi legată de lunile călduroase, deoarece cel puțin Brateiul, Moreștiul, și chiar Sighișoara sunt așezări de lungă durată. Cazuri particulare se înregistrează pentru cuptoarele de tipul T2a și T2c. Primul tip a fost descoperit în două așezări apropiate din centrul Transilvaniei, iar al doilea în zona periferică a spațiului nostru. Cuptoarul pietrar (T2c) a fost pus în evidență la Stupini „Vătaștina”. Acest tip de instalație se va generaliza în etapa imediat următoare. Locuința de la Stupini în care a apărut pietrarul suprapune o alta datată în secolele V-VI, și se datează spre sfârșitul perioadei de care ne ocupăm sau chiar, mai probabil, în a doua jumătate a sec. VI. Prin urmare, datarea complexului din situl amintit ridică serioase probleme de datare. O altă explicație ar putea fi un schimb de tehnologie, având în vedere zona periferică, cu lumea slavă.

Pe baza anumitor inventare funerare din cimitirele transilvane și a unor arme descoperite în așezarea de la Morești, se poate presupune existența unor grupuri de războinici, ce implică și o anumită ierarhie socială. Pe lângă războinici cea mai mare parte a populației se ocupau cu agricultura și creșterea animalelor. Cele două ocupații sunt dovedite, prin descoperirea unor rășnițe și a unui numeros material osteologic. Pe lângă aceste ocupații de bază, se mai practica meșteșugurile casnice: olăria și țesutul, dovedite prin cuptorul și locuințele anexe. Meșterii fierari cât și cei bronzieri sunt și ei prezenți indirect prin descoperirile arheologice. Cleștele de fierar de la Morești, fragmentele de zgură descoperite în mai multe așezări și tiparul de la Sânmiclăuș sunt edificatoare în acest sens. O altă ocupație secundară era vânătoarea, care se practica într-o mai mică măsură. În așezările de la Morești (Horedt 1979, 212-213, tab. 3), Bratei (Bârzu 1995, 270-275) și Alba Iulia (Haimovici și Blăjan 1989, 336, 340) au fost recoltate oase de animale sălbatice. O ultimă ocupație, nedocumentată arheologic, este comerțul. Acest fapt poate fi doar dedus, principalul produs „exportat” fiind sarea. Ea putea fi transportată atât pe uscat cât și pe apă.

Posibilitățile de abordare a problematicii discutate ar putea fi îmbogățite, doar prin continuarea cercetărilor, în special a celor de arheologie, ceea ce ar oferi o bază mai largă de interpretare istorică a problemelor sociale, economice și etnice, în spațiul Transilvaniei în a doua jumătate a secolului V și în prima jumătate a secolului următor.

CATALOGUL DESCOPERIRILOR

- A. - toponimul,
- B. - amplasarea geografică și topografică a sitului,
- C. - caracterul și autorul (autorii) cercetării,
- D. - complexe descoperite,
- E. - artefacte recoltate,
- F. - bibliografie.

1. Aiton, jud. Cluj.

- A. Vatra satului-grădina casei nr. 316.
- B. Nord-estul localității.
- C. Perieghetză M. Blăjan 1969-1973.
- D. -
- E. Două fragmente ceramice cenușii.
- F. *Blăjan și Cerghi* 1977, 142; 1978, 25-26.

2. Alba Iulia, jud. Alba.

- A. Castrul roman.
 - B. Pe terasa a treia a Mureșului, în aria fostului castru roman, în zona Catedralei romano-catolice, Palatului episcopal romano-catolic, Palatului Apor și a porții decumanis dextra a castrului (Monetărie).
 - C. R. Heitel 1968-1969, 1977, 1980, R. Heitel și V. Moga 1985; D. Marcu și A. Istrate 2000, 2001, 2002, 2003.
 - D. 4 locuințe dintre care doar pentru două există informații mai detaliate. Cele două locuințe au fost surprinse în profilele unor secțiuni din sectorul „Monetărie”. Prima locuință începe de la -1,78 și are podeaua alcătuită dintr-un strat de pietriș la adâncimea de -2,16 m. A doua locuință are două faze. Prima fază are podeaua la adâncimea de -2,40 m față de nivelul actual și -0,75 față de nivelul de călcare prefeudal. Fundul locuinței este înclinat spre sud, iar pereții sunt arcuți oblici. În a doua fază locuința a fost lărgită și se adâncea până la -0,45-0,50 m față de nivelul de călcare prefeudal, iar podeaua era ușor coborâtă spre capătul de nord. Pereții au fost săpați oblici și arcuți. Vatra de foc era simplă.
 - E. Ceramică realizată cu mâna sau la roată rapidă, ornamentată cu motive incizate, lustruite și ștampate, o greutate din lut tronconică pentru războiul de țesut, un vârf de coasă din fier, zgură din fier, bucăți de gresie, cărămizi romane și oase de animale.
 - F. *Popescu* 1970, 454, nr.130; *Stoia* 1977, 357, nr.4; *Heitel* 1983, 446; *Horedt* 1986, 46; *Haimovici și Blăjan* 1989, 335-340; *Marcu et al* 2002, 146; *Velter* 2002, 358, nr. IV/1b.
- 3. Alba Iulia, jud. Alba.**
- A. Crăicuța.
 - B. La sud de oraș, lângă „Izvorul împăratului” (Crăicuța), pe a doua terasă a Mureșului.
 - C. Perieghetză M. Blăjan 1994, în urma unor lucrări edilitare.
 - D. 10 gropi de privizii având formă: cilindrică, ovoidală și bitronconică.

E. Ceramică lucrată cu mâna și la roată rapidă, fragmente de cărămizi romane, fusaiole, greutatea de lut, fragmente de rășnițe, obiecte de bronz și fier atipice, pietre de râu etc.

F. *Blăjan* 1995, 4.

4. Alba Iulia, jud. Alba.

- A. Recea.
- B. La sud de oraș, pe prima terasă a Mureșului, între drumul ce duce la Păclișa și fabrica „Porțelanul”.
- C. Săpături arheologice preventive: V. Moga, A. Dragotă, I. Lascu, R. Ota, C. Inel, M. Drîmbărean, R. Ciobanu, C. Plantos, H. Ciugudean, G.T. Rustoiu - 2004.
- D. 10 locuințe semiadâncite de formă patrulateră și o groapă menajeră datate între sec. IV-VII. Unele dintre acestea pot fi datate pe baza inventarului în sec. VI.
- E. Ceramică lucrată la roată rapidă de culoare cenușie, cenușiu-negricioasă sau caramizie. Un perete de vas a fost ornamentat prin ștampare, iar cioburi prin lustruire cu motive în rețea. 5 de piepteni din os întregi sau fragmentari, un tub de bronz, verigi din fier și bronz etc.
- F. *Moga et alii* 2005, 52-53.

5. Alba Iulia, jud. Alba.

- A. Lumea Nouă.
 - B. La cca 40 m spre est de Bazinul Olimpic, în taluzul aflat la 3,50 m de trotuarul nordic al Bulevardului Victoriei.
 - C. Săpături M. Blăjan 1988.
 - D. O locuință de tip semibordei dezvelită parțial, având axul lung orientat pe direcția nord-sud și podeaua adâncită până la -0,75 m față de nivelul actual. În colțul nord-estic se afla cuptorul, având bolovanii gardinii răvășiți. La construcția cuptorului s-au utilizat bucăți de cărămizi romane așezate pe o margine și lespezi de gresie dispuse în zona centrală. Cuptorul avea gura pe latura de vest.
 - E. Ceramică fină sau zgrunțuroasă lucrată la roata rapidă și fragmente de vase lucrate cu mâna. Ca și forme au fost identificate: oala, cana cu toartă, chiupul, capacul, ulciorul și tipsia. Decorul era realizat prin incizie sau lustruire. S-au mai descoperit: un pandantiv din bronz, o bară din bronz, două cuie, țigle și cărămizi romane, oase de animale.
 - F. *Haimovici și Blăjan* 1989, 340-342.
- 6. Băbuțiu, com. Vultureni, jud Cluj.**
- A. Șanțul Grecilor, Grecea.

B. Toponim situat la intersecția hotarelor satelor Băbuțiu, Șoimeni (com. Vultureni) și Așchileul Mare. Satul Băbuțiu deține cea mai mare parte din sit, care uneori este atribuit localității Vultureni. Așezarea este plasată pe un platou, din tuf vulcanic (altitudinea 622 m), în partea dreaptă a Pârâului Băbuțiu, mărginită la nord și vest de pante abrupte, la sud-est de o pantă mai lină, iar la est și sud de câte o șa ce leagă platoul de dealurile din apropiere.

C. Perieghetză Șt. Ferenczi.

D. -

E. Cioburi cenușii-închis lucrate la roată, având ca degresant mică și pietricele de cuarț cu dimensiuni de 1-2 mm.

F. *Ferenczi 1972*, 394 sq; *Horedt 1986*, 45; *Harhoiu 1998*, 161, nr. 7, *Protase 2000*, 206, nr. 295.

7. Beclean, jud. Bistrița-Năsăud

A. „Șesul Becleanului”.

B. În marginea de sud-vest a orașului, în stânga drumului spre Măluț, pe prima terasă a Someșului.

C. -D. -

E. Fragmente ceramice cenușii și cenușii negricioase realizate din pastă nisipoasă sau zgrunțuroasă.

F. *Gaiu 2003a*, 105.

8. Bidiu, com. Matei, jud. Bistrița-Năsăud.

A. „Ștaniște”.

B. La cca 1 km sud de localitate, în stânga șoselei spre Corvinești, pe o terasă a văii Meleșului.

C. Perieghetză C. Gaiu.

D. -

E. Ceramică cenușie fină sau zgrunțuroasă și maroniuie roșcată cu pastă având în compoziție pietricele, lucrată la roată având la interior coaste.

F. *Gaiu 2003a*, 105.

9. Blăjenii de Sus, com. Blăjenii de Jos, jud. Bistrița-Năsăud.

A. „Cânepiște”.

B. În partea de sud a satului, în stânga șoselei ce duce spre Bistrița, pe o terasă joasă situată pe de-o parte și de cealaltă a unui pârâu, în grădinile primelor case.

C. Perieghetză C. Gaiu.

D. -

E. Ceramică cenușie cu nisip și pietricele în pastă sau brun cărămizie din pastă densă având în compoziție pietricele.

F. *Gaiu 2003a*, 105.

10. Bratei, jud. Sibiu.

A. La Zăvoi-Nisipărie.

B. La cca. 2 km est de comună, în dreapta drumului Mediaș-Sighișoara, pe prima terasă înaltă din stânga Târnavei Mari, la cca 1 km est de cimitirul nr. 1. Așezarea a fost afectată de lucrările de exploatare a nisipului și de prăbușirile terasei datorate inundațiilor din anul 1975.

C. Săpături: I. Nestor 1960, I. Nestor, E. Zaharia, L. Bârză 1961-1963, 1970-1972, 1976-1977.

D. Datele privind numărul de locuințe diferă chiar la aceeași autoare în același studiu astfel: 56 locuințe dintre care 50 adâncite în pământ și 6 de suprafață (*Bârză 1995*, 241) sau 50 de locuințe – 44 adâncite

în pământ și 6 de suprafață – aparținând primelor două faze ale așezării (*Bârză 1995*, 244) cu mențiunea că faza „a” se încadrează în sec. IV (*Bârză 1995*, 241), iar cu altă ocazie 53 de locuințe (*Bârză și Brezeanu 1991*, 202). Dintre locuințele fazei b (sec. V-VI), o parte ce nu poate fi precizată cu exactitate, datorită faptului că materialele nu au fost publicate exhaustiv, aparțin perioadei anterioare (perioada hunică), ce nu face obiectul referatului nostru. Locuințele nu depășesc suprafața de 8-10 m². Ele au formă patulateră, podina locuințelor este amenajată din lut bătătorit cu maiul, nu au instalație de foc (cu o singură excepție), prezintă gropi de pari și în unele cazuri lavițe din lut crușat. Există 38 de gropi menajere, un cuptor de ars vase cu două camere și perete median, două cuptoare menajere și o vatră toate exterioare locuințelor.

E. Ceramică lucrată la roată sau cu mâna din pastă gri fină ori zgrunțuroasă, roșie existând fragmente ceramice decorate cu motive lustruite și ștampate. Au mai fost descoperite fibule, catarama, cercei, piepteni și alte obiecte din os, vârfuri de săgeți, cuțite, aplici, fusaiole etc.

F. *Popescu 1966*, 720, nr. 86; *1966a*, 395, nr. 86; *Morintz 1972*, 331, nr. 20; *Nestor și Zaharia 1973*, 191-194; *Horedt 1974*, 187; *Stoia 1979*, 357, nr. 20; *Bârză și Brezeanu 1991*, 202-204; *Bârză 1995*, 239-295; *Zaharia 1995*, 299; *Harhoiu 1990*, 147; *1998*, 165; *Protase 2000*, 122-126; *Luca et al. 2003*, 64-65, nr. 36.

11. Brăteni, jud. Bistrița-Năsăud.

A. -

B. La cca 1 km sud de sat, în dreapta drumului ce merge spre satul Stupini, pe un bot de terasă.

C. Perieghetză C. Gaiu.

D. -

E. Ceramică.

F. *Protase 2000*, 126, nr. 37.

12. Breaza, jud. Mureș

A. Moara

B. Pe valea Luțului.

C. - D. -

E. Ceramică

F. *Gaiu 2003a*, 105.

13. Budacu de Jos, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Grădina fostei case parohiale

B. -

C. Perieghetză C. Gaiu.

D. -

E. Fragmente ceramice cenușii, cenușii negricioase și brun roșcate, lucrate la roată dintr-o pastă având în compoziție pietricele. Pe lângă acestea au mai fost recuperate fragmente de vase modelate din pastă cărămizie compactă.

F. *Gaiu 2003a*, 105-106.

14. Budești, jud. Bistrița-Năsăud

A. Neprecizat

B. - D. -

E. Fragmente ceramice cenușii și brun negricioase lucrate la roată, având coaste la interior și caneluri la exterior, aflate în colecția satească din localitate.

F. Gaiu 2003a, 106.

15. Budurleni, com. Teaca, jud. Bistrița-Năsăud.

A. La Konya

B. În dreptul digului de la intrarea în sat, pe pantele domoale de la piciorul unui deal.

C. Periegheză C. Gaiu

D. –

E. Fragmente ceramice cenușii negricioase lucrate dintr-o pastă zgrunțuroasă având coaste în interior și caneluri la exterior sau ceramică cenușie semifină, modelată dintr-o pastă compactă aparținând unor oale borcan și vase de provizii.

F. Gaiu 2003a, 106.

16. Căianu Mic, jud. Bistrița Năsăud.

A. Poduri.

B. La vest de sat.

C. – D. –

E. Fragmente ceramice aflate în colecția școlii din localitate.

F. Protase 2000, 127, nr. 43a.

17. Cepari, com. Dumitra, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Fântâna Albă.

B. Pe pantele ușoare ale dealului „Cârligate”.

C. Periegheză C. Gaiu

D. –

E. Ceramică cenușie cu nisip și pietricele în pastă având la interior coaste.

F. Gaiu 2003a, 106.

Cernat, jud. Covasna

A. Pământul lui Robert, Róberttag

B. La sud-vest de centrul comunei, pe unul din afluenții Râului Negru. Așezarea este plasată pe un platou mai înalt decât terenul comunei, iar spre sud panta platoului este mai domoală, formând o viroagă.

C. Cercetări Z. Székely 1962-1965.

D. 5 bordeie cu vatră pietrar care probabil se se datează în a doua jumătate a sec. VI și începutul celui următor.

E. –

F. Popescu 1966a, 390, nr. 51; Székely 1992, 279-285; Harhoiu 1998, 169, nr. 25; Velter 2002, 383-384, nr. LI/a

18. Chinteni, jud. Cluj.

A. Tulgheș.

B. Deal situat între Chinteni și Cluj-Napoca.

C. Săpături D. Alicu și S. Cociș 1988.

D. –

E. Ceramică.

F. RACj, 106, nr. 3.

19. Chiochiș, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Râul Mic.

B. –

C. Periegheză C. Gaiu

D. –

E. Ceramică cenușie și negricios-roșcată lucrată la roată dintr-o pastă zgunturoasă și fragmente de vase cenușii cu pastă fină unele cu suprafața lustruită.

F. Gaiu 2003a, 106.

20. Cipău, jud. Mureș

A. Gârle (acum Pescărie)

B. În sudul localității, pe o terasă joasă de lângă un vechi braț al Mureșului, care se întinde din stânga râului amintit spre dealurile de la Cucerdea. Așezarea a fost afectată, de-a lungul cercetării ei, de o carieră de pietriș.

C. Identificată în 1952, săpături D. Protase 1953-1957, 1960.

D. 9 locuințe de tip semiîngropate și 3 gropi.

Prima locuință („b1”) cercetată în 1953. Avea formă circulară (3,90x3,60 m) și a fost săpat la adâncimea de -0,95 m față de nivelul actual și la -0,40-0,50 m față de nivelul de călcare. În interiorul locuinței, la intervale regulate, au fost descoperite urmele a 14 gropi de par cu diametrul de 0,15-0,20 m dispuse circular. Intrarea era practică în partea de nord fiind surprinsă și o treaptă din lut bine presat, mai înaltă decât podeaua cu 0,20 m și flancată de două gropi de par. Parul din stânga, de care probabil era legată ușa fiind mai gros. Podeaua era bine lustruită și făguită. Nu avea instalație de foc. Două locuințe („b2”, „b3”) și o groapă („g3”) descoperite în 1954. b2 are formă circular-ovală și prezintă 5 gropi de par. b3 este de formă aproape pătrată, cu 6 găuri de pari groși, simetric dispuse pe două laturi opuse. Groapă (g3) are gura în formă de pară cu un capăt ascuțit.

În 1955 au fost săpate 2 locuințe de formă patrulateră și salvate materiale dintr-un al treilea. Două locuințe săpate integral: „b10” = 3,60x3,50 m, „b11” = 3,10x3 m și două gropi („g5”, „g6”), iar 3 locuințe („b7”, „b8”, „b9”) au fost dezvelite parțial datorită faptului că au fost distruse în bună măsură de exploatarea de pietriș în 1960. Locuințele au adâncimea de -1,00 m față de nivelul actual, aveau formă patrulateră cu colțurile rotunjite, iar pe margini s-au surprins gropi de pari. Podina este lutuită și nu au instalații de foc. Locuințele săpate parțial se aseamănă ca plan, dimensiuni și inventar cu b10 și b11.

Gropile (g5 și g6) fără o formă bine precizată sunt situate în apropierea locuințelor b10 respectiv b11. Au fost săpate până la adâncimea de -0,90-1,00 m față de nivelul actual și sunt așezate direct pe prundișul aluvionar neavând fundul lutuit sau fațetat. E. ceramică lucrată la roată cenușie-negricioasă zgrunțuroasă și cenușie fină uneori cu ornamente lustruite, bucăți de rășnită, gresii de ascuțit, pieptene bilateral din os și oase de animale.

F. Prodan et al. 1954, 220-222; Horedt 1955, 658-661, 671; 1958, 88, nr. 10; 1958a, fig. 8; 1974, 187; Csallány 1961, 200, nr. 121,1; Vlăsa 1965, 29-31, nr. 131; Protase 1966, 114; Vlăsa et al 1966, 405-407; Popa 1976, 19; Zrinyi 1976, 131-133, nr. 14a; Rusu 1977, 202, nr. 10; Horedt 1986, 37; Lazăr 1994,60; 1995, 157-158, nr. XLVII/2.E.d; Protase 2000, 130-131, nr. 57; Velter 2002, 387, nr. LIX/1.

21. Ciugud, jud. Alba

A. „După Grădini”

B. La nord de primele case ale localității, pe prima terasă din stânga Mureșului, în apropierea locului de confluență cu Ampoiul.

C. Perieghetză C.I. Popa 1997.

D. -

E. Două fragmente ceramice cenușii, realizate la roată, ornamentate unul prin lustruire, iar celălalt prin ștampare.

F. Popa 1999, 120, pl. VII/6,7.

22. Cluj Napoca, jud. Cluj.

A. Piața Unirii.

B.

C. Săpături E. Bota și V. Voișan 1997.

D. -

E. Fragmente de oale lucrate la roată de culoare cenușie-negricioasă.

F. *Protase 1999a*, 227

23. Cojocna, jud. Cluj.

A. Ghiurbărc-Györgerk.

B. La 3,5 km nord-est de comună, spre Căianu Mic, pe o terasă joasă, în stânga unui pârau, la poalele unui deal.

C. Perieghetză Șt. Ferenczi.

D. -

E. Ceramică.

F. *Horedt 1956*, 142, nr. 5; *1958*, 73-74, nr. 3, 90, nr. 12; *Ferenczi 1962*, 58, nr. 69; *Rusu 1977*, 202, nr. 13; *RACj*, 155, nr. 4; *Protase 2000*, 134, nr. 60.

24. Coasta, com. Șieu Odorhei, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Podul Bretei.

B. Pe o terasă joasă aflată la intersecția drumurilor spre Șieu-Odorhei și Bretea cu liziera pădurii.

C. Perieghetză C. Gaiu (1990) cu prilejul unor lucrări de excavație.

D. -

E. Vase borcan, strachini, chiupuri și câni cu toartă în bandă realizate dintr-o pastă cenușie negricioasă și roșcat cărămizie având suprafața netedă ori acoperită cu caneluri largi, uneori decorată cu benzi de linii drepte și în val.

F. *Gaiu 2003a*, 106.

25. Coasta, com. Șieu Odorhei, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Ponor.

B. - D. -

E. Fragmente ceramice cenușii lucrate la roată dintr-o pastă nisipoasă sau cu pietricele în compoziție având coaste la interior și suprafața neregulată ori cu caneluri largi și benzi de linii drepte pe umeri (col. sătească).

F. *Gaiu 2003a*, 107.

26. Comlod, com. Mîlaș, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Vatra Satului.

B. Pe o terasă mică din partea dreaptă a unui pârau, în jurul bisericii reformate.

C. Perieghetză C. Gaiu.

D. -

E. Fragmente ceramice cenușii fine, cenușii nisipoase și cenușii având pietricele în pastă, suprafața exterioară marcată cu caneluri largi, iar cea interioară cu coaste. Fragmente ceramice cărămizii, brune sau negricioase reprezentând oale cu pereți îngroșați.

F. *Gaiu 2003a*, 106.

27. Corvinești, com. Matei, jud. Bistrița-Năsăud.

A. La Curte.

B. Pe pantele domoale de la poalele unui deal situat în partea de sud-vest a satului.

C. Perieghetză C. Gaiu.

D. -

E. Ceramică fragmentară cenușiu negricioasă și cărămizie nisipoasă având coaste la interior și caneluri largi la exterior, unele fragmente au fost lucrate dintr-o pastă zgrunțuroasă.

F. *Gaiu 2003a*, 107.

28. Cuci, com. Cuci, jud. Mureș.

A. -

B. La cca. 100 m de prima casă de la intrarea în localitate, în stânga DN 60, între șosea și terenul agricol.

C. Săpături de salvare Gh. Lazarovici și M. Meșter 1999.

D. Groapă manajeră ce s-a conturat la adâncimea de - 0,50 m, coboară până la - 0,90 m și are deschiderea la gură de 0,60 m. Pe fund prezintă urme de arsură de carbune.

E. Ceramică și carbune.

F. *Meșter și Lazarovici 2000*, 33.

29. Delureni, com. Urmeniș, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Dealul Uileacului.

B. În dreapta drumului către Șopteriu, pe pantele domoale cu expunere estică.

C. Perieghetză C. Gaiu.

D. -

E. Ceramică cenușie sau cenușiu negricioasă zgrunțuroasă prezentând coaste la interior. Predomină oalele cu gura îngustă, cu buza scurtă și teșită și funduri înguste, decorate pe umeri cu benzi de linii ondulate.

F. *Gaiu 2003a*, 107.

30. Dipșa, jud. Bistrița Năsăud.

A. Fundoaie.

B. Așezare situată la S-E de sat, prinsă între dealuri împădurite, cu un relief destul de accidentat, ce a restrâns așezarea la o fâșie de 30-40 m de-a lungul unui pârau ce străbate situl. Majoritatea secțiunilor au fost trasate la poalele unui deal cu expunere sudică.

C. Săpături C. Gaiu-1990-1991.

D. Nivelul de sec VI este de 15-20 cm ajungând în unele locuri la 90-100 cm. Au fost descoperite 12 locuințe, 3 gropi menajere. Toate locuințele sunt de formă rectangulară cu colțurile rotunjite. Suprafața lor este cuprinsă între 10 m² și 16 m². Ele sunt în general de tip semiîngropat cu excepția lui L7, L10 și probabil L13, care erau de suprafață. Locuințele semiîngropate aveau podina practică la cote cuprinse între -0,55 m și -1,10 m față de nivelul actual al solului. Nu au fost surprinse urme de pari decât în cazul unei locuințe de suprafață (L10) unde cele două gropi de pari au fost observate câte una pe laturile dinspre pantă. Podeaua era neamenajată. Aproape toate locuințele aveau instalație de încălzire, iar aceasta era plasată în centrul sau pe una

din laturile habitatului. Cele mai întâlnite erau vetrele din lut pavate cu bolovani de râu și gresii, însă existând și două cuptoare din gresii (L10, L17) ori o vatră simplă din lut (L1).

Cele trei gropi menajere au formă circulară în plan, pereții ușor albiați, iar adâncimea la care au fost săpate variază între 1 m și 1,20 m.

E. Ceramică cuprinde mai multe categorii: ceramica lucrată la roată din pastă zgrunțuroasă, culoare cenușie, care merge de la negricios până la alburiu și are pereții subțiri, ceramică mai restrânsă ceramică lucrată cu mâna din pastă brun-cărmăzie, degresată cu pietricele și cioburi pisate. Ca și forme amintim diferite tipuri de oale, vase borcan de mici dimensiuni, castroane, vase de provizii, câni etc. Unele sunt ornamentate cu caneluri, benzi de striuri, incizii orizontale drepte sau în val, motive lustruite și ștampate. În afară de vase a mai fost descoperită o fusaioală în L11 și o alta în nivelul din S11.

F. *Gaiu* 1993, 91-107; *Protase* 2000, 140, nr. 85; *Velter* 2002, 400-401, nr. XLIII.

31. Dumitrița, com. Cetate, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Cetate.

B. Platou fortificat în epoca hallstattiană și dacică.

C. Săpături 1976-1979.

D. –

E. Fragmente ceramice lucrate la roată din pastă cenușie și brun roșcată nisipoasă. A fost descoperit și un fragment de vas din pastă cărămie fină cu decor ștampat.

F. *Gaiu* 2003a, 107-108.

32. Fântânele, com. Matei, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Livada.

B. –

C. Perieghetză C. Gaiu.

D. –

E. Fragmente de oale modelate la roată dintr-o pastă cenușie și cenușiu negricioasă având pietricele în compoziție, la interior vasele prezintă coaste, iar la exterior unele sunt decorate cu benzi de linii drepte incizate.

F. *Gaiu* 2003a, 108.

33. Fântânele, com. Matei, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Proprietatea Manea.

B. Curtea familiei Manea se află pe o terasă în prelungirea „Dâmbului Popii”, iar așezarea poate fi pusă în legătură cu cimitirul gepidic din apropiere.

C. Lucrări gospodărești în 1999; perieghetză C. Gaiu.

D. Groapa unei locuințe adâncite surprinsă parțial.

E. Ceramică lucrată la roată din pastă cenușie fină sau zgrunțuroasă și fragmente de vase din pastă brun-cărămie cu pietricele în compoziție.

F. *Gaiu* 2003a, 108.

34. Fântânița, com. Miceștii de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

A. La Cumpăna

B. În sud-vestul localității pe de-o parte și de cealaltă a drumului spre Micești, pe o terasă înaltă.

C. Perieghetză C. Gaiu.

D. –

E. Ceramică cenușie și brun negricioasă cu pietricele în pastă.

F. *Gaiu* 2003a, 108.

35. Fântânița, com. Miceștii de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Pe Vale.

B. La 1,5 km est de sat pe o terasă.

C. Perieghetză C. Gaiu.

D. –

E. Ceramică lucrată la roată din pastă neagră zgrunțuroasă și cenușie negricioasă având în compoziție microprundiș și pietricele.

F. *Gaiu* 2003a, 108.

36. Florești, jud. Cluj.

A. Labu.

B. În nordul localității, pe un bot de terasă situat în stânga Someșul Mic, la confluența cu pârâul Bongar.

C. Perieghetză I. Ferenczi, N. Vlăsa.

D. –

E. Vase cenușii-negricioase de dimensiuni mici, fără toarte și cu fundul plat, lucrate la roată rapidă, pastă bine arsă și uneori pe umăr sunt prevăzute cu un registru de linii orizontale. Lipsește ceramica cu decor ștampat.

F. *Horedt* 1956, 142, nr. 7; 1958, 74, nr. 5, 90, nr. 17; *Ferenczi* 1962, 57, nr. 67; *Rusu* 1962, 286; *Daicoviciu* 1974, 52, n. 11; *Rusu* 1977, 202, nr. 19; *Dumitrașcu* 1980, 47; *RACj*, 201-203, nr. 3; *Protase* 2000, 144, nr. 101.

37. Florești, jud. Cluj.

A. La Cazarmă.

B. Terasă din nordul localității, pe partea stângă a Someșului Mic, în fața cazarmilor.

C. Perieghetză Z. Kalmar.

D. –

E. Ceramică.

F. *RACj*, 204, nr. 12.

38. Gheorgheni, com. Feleacu, jud. Cluj.

A. Bisericuță.

B. Dâlmă situată la cca. 1,5 km nord-est de marginea satului, în hotarul dinspre Pata și Aiton.

C. Săpături I. Winkler și M. Blăjan 1977.

D. –

E. Ceramică.

F. *Blăjan* 1989, 296.

39. Ghinda, aparține mun. Bistrița.

A. –

B. În partea de sud-est a satului pe o terasă înaltă.

C. Perieghetză C. Gaiu cu prilejul unor lucrări de amenajarea a unei livezi.

D. Câteva zeci de locuințe, unele având vetre, distruse de lucrările contemporane.

E. Au fost recuperate fragmente de vase de provizii și oale borcan cenușii și negricios-roșcate lucrate dintr-o pastă nisipoasă sau având în compoziție pietricele, precum și oale și o cană cu nervură sub buză modelate dintr-o pastă cenușiu-maronie fină.

F. Gaiu 2003a, 108.

40. Ghibom, jud. Alba.

A. Fața Crasnei și Fața Puțului.

B. La 3,5 km est de sat.

C. Săpături I. Al. Aldea 1967.

D.–

E. Ceramică realizată la roată rapidă din pastă cenușie fină ori gri-negricioasă, cu slip cenușiu închis și linii lustruite. O altă categorie modelată tot la roată rapidă era confecționată din pastă mai puțin bună, de culoare cenușiu-negricioasă, zgrunțuroasă la pipăit. Ca și forme au fost reconstituite oale, castroane și chiupuri.

F. Protase 2000, 146, nr. 105.

41. Hărman, jud. Brașov.

A. Lempes, Groapa Banului.

B. La poalele dealului „Lempes”, în preajma „Gropii Banului”, în zona centrală a terenului îngrădit al fostului CAP Hărman, precum și în imediata vecinătate la vest de acesta.

C. Săpături I. Pop 1962-1972.

D. 5 locuințe semiîngropate de formă patrulateră cu colțurile rotunjite. Dintre acestea 2 aparțin sec. VII-IX, iar în privința celorlalte, în stadiul actual al cercetărilor, nici una nu poate fi atribuită cu certitudine primei jumătăți a sec. VI.

E. Ceramică.

F. Alexandrescu et al. 1973, 246-247; Protase 2000, 148-149.

42. Herina, jud. Bistrița-Năsăud.

A. –

B. În dreapta șoselei ce duce spre Lechința, pe pantele domoale de la sud-vest de comună.

C. Perieghetză C. Gaiu.

D.–

E. Ceramică.

F. Protase 2000, 149, nr. 115.

43. Hopârta, jud. Alba.

A. Vatra satului.

B. Pe terasa din partea dreapta a pâraului, care străbate localitatea de la nord-est spre sud-vest.

C. Perieghetză M. Blăjan 1967.

D.–

E. Fragmente de oale borcan din pastă grosieră, modelate cu mâna, precum și cioburi din vase cenușii având pasta fină lucrate la roata rapidă.

F. Blăjan și Stoicovici 1980, 397; Velter 2002, 415, nr. CXL/1a.

44. Iclod, jud. Cluj.

A. Pământul Vlădiciei.

B. În nord-estul localității, într-o zonă mlăștinoasă, din stânga Someșului, în apropiere de gura Văii Alunișului.

C. Săpături Gh. Lazarovici 1974-1977.

D. –

E. Ceramică cenușie lucrată la roată.

F. RACj, 237, nr. 1.

45. Iernut, jud. Mureș.

A. Biserica reformată, Terenul de sport.

B. Pe terenul de sport din fața bisericii reformate.

C. Cercetări N. Vlassa 1954, 1960.

D.–

E. Fragmente ceramice lucrate cu mâna de culoare cenușie și la roată rapidă cu aspect cenușiu, lustruite.

F. Vlassa 1965, 32, nr. 15i; Popa 1976, 19; Lazăr 1994, 62, 63; 1995, 154, nr. XLVII/1R, 155, nr. XLVII/1W, 1998, 137; Velter 2002, 418, nr. CXLIV/1d.

46. Iernut, jud. Mureș.

A. Cimitirul vechi.

B. Vechiul cimitir al comunei, care a și distrus așezarea.

C. N. Vlassa.

D.–

E. Ceramică.

F. Vlassa 1965, 32, nr. 15h, fig 14; Lazăr 1994, 62.

47. Iernut, jud. Mureș.

A. Hulpiști.

B. În vestul localității, pe malul stâng al Mureșului, pe un mic promotoriu înconjurat de un braț vechi al râului amintit. Așezarea a fost în mare parte distrusă de o carieră de exploatare a lutului.

C. Sondaje N. Vlassa 1960.

D. Bordeie secționate de gropile lutăriei.

E. Fragmente de vase lucrate cu mâna și la roată rapidă de culoare cenușie, lustruită.

F. Horedt 1955, 672-673, nr. 8a; Vlassa 1965, 32, nr. 15d; Vlassa et al 1966, 399-402, Zrinyi 1976, 139, nr. 27; Rusu 1977, 202, nr. 21; Lazăr 1994, 62; 1995, 152, nr. XLVII/1F; Velter 2002, 419, nr. CXLIV/1f.

48. Iernut, jud. Mureș.

A. La Lutărie.

B. –

C. Întâmplător în urma unor lucrări de exploatare a lutăriei.

D. Număr neprecizat de locuințe.

E. Ceramică.

F. Lazăr 1994, 62; 1995, 155, nr. XLVII/1V, 1998, 137; Velter 2002, 419, nr. CXLIV/1h.

49. Iernut (cătunul Sfântul Gheorghe, localitate aparținând orașului Iernut), jud. Mureș.

A. Pe Șes.

B. În marginea estică a localității, pe prima terasă din partea dreaptă a Mureșului, în fața așezării de la Cipău.

C. Identificată în 1952, săpături: M. Rusu 1954-1956, 1960, 1990-1993, M. Rusu și C. Cosma 1994, C. Cosma 1995, C. Cosma și A. Rustoiu 1998, C. Cosma și G. T. Rustoiu 2000.

D. Locuințe semiîngropate patrulatere cu colțurile rotunjite având stâlpi de susținere și unele cu instalație de foc sub forma unor vetre din piatră de râu circulare sau a unui cuptoar de formă rotundă cu pereți din lut. Gropi menajere de formă circulară în plan.

E. Ceramică cenușie zgrunțuroasă, cenușie fină, brun-cărămizie, lucrată la roată rapidă și cu mâna.

F. Horedt 1955, 661-662; 1957, 184; 1958, 93, nr. 37; 1958a, fig. 8; Rusu 1956, 700; 1962, 286; Vlassa 1965, 25-26, nr. 11a; Vlassa et al 1966, 402-405; Popa 1976, 19; Zrinyi 1976, 133, nr. 14b; Lazăr

1994, 60-61; 1995, 169-170, nr. XLVII/9.A; *Rusu și Cosma* 1995, 45; *Cosma* 1996, 64; 1996a, 39, 40, 41; *Cosma și Rustoiu* 1998, 31-32, 1999, 57-58; *Cosma și Rustoiu* 2001, 105-107; *Harhoiu* 2001, 153, nr. 80; *Velter* 2002, 458, nr. CCXLV/1a.

50. Jelna, com. Budacu de Jos, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Coasta Uifălului.

B. La nord-vest de sat pe o terasă joasă din dreapta râului Budac.

C. Periegheză C. Gaiu.

D. –

E. Ceramică cenușie și brun-negricioasă cu pastă avînd în compoziție nisip și pietricele sau ceramică cenușie și neagră fină.

F. *Gaiu* 2003a, 109.

51. Jimbor, com. Chiochiș, jud. Bistrița-Năsăud.

A. –

B. La sud-est de sat, pe pantele domoale de la baza dealului de lângă drumul de hotar dinspre Fântânele.

C. Periegheză C. Gaiu.

D. –

E. Fragmente de vase modelate la roată din pastă cenușie fină sau zgrunțuroasă ori dintr-o pastă brun-cărămizie cu pietricele în compoziție ce au coaste pe suprafață.

F. *Gaiu* 2003a, 109.

52. Lechința, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Savinca.

B. La sud-vest de localitate la cca 1 km de la intersecția cu șoseaua ce duce la Vermeș, pe o terasă mediană, a fost identificată o așezare întinsă.

C. Periegheză C. Gaiu

D. –

E. Ceramică din pastă cenușie și brun negricioasă zgrunțuroasă dar și ceramică cenușie fină.

F. *Protase* 2000, 152, nr. 129, *Gaiu* 2003a, 109.

53. Lechința, jud. Bistrița-Năsăud.

A. –

B. În stînga șoselei spre Herina, imediat după trecerea peste calea ferată, pe o mică terasă.

C. Periegheză C. Gaiu cu prilejul unor lucrări de amenajare a unei livezi.

D. Mai multe locuințe răvășite de lucrările de amenajare contemporane.

E. Fragmente de oale cu buza scurtă și gâtul înalt, strachini, câni chiupuri, modelate la roată dintr-o pastă zgunturoasă și fină de culoare cenușie sau neagră. Vasele au fost decorate cu caneluri largi, linii simple incizate ori benzi de linii incizate și rar prin lustruire.

F. *Gaiu* 2003a, 109.

54. Matei, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Valea Iușului.

B. Pe malul drept al „Văii Iușului“, la 1 km mai jos de comună, pe o terasă îngustă de la poalele unui deal.

C. Periegheză C. Gaiu.

D. –

E. Ceramică lucrată la roată de culoare cenușiu-negricioasă și brun cărămizii din pastă nisipoasă decorată cu benzi de linii drepte sau în val.

F. *Protase* 2000, 154, nr. 136, *Gaiu* 2003a, 109.

55. Mediaș, jud. Sibiu.

A. Gura Câmpului.

B. La 1,5 km nord-vest de cartierul „Gura Câmpului“, sub versantul sudic al dealului Hășmaș (Hadmeș), pe o terasă înaltă cu cca. 10 m deasupra luncii în dreapta Târnavei Mari și în unghiul format de confluența râului amintit cu pârâul Hășmașului.

C. Periegheză M. Blăjan 1973, săpături I. Winkler, M. Blăjan 1975, 1977

D. –

E. – Ceramică.

F. *Winkler et al.* 1983, 138.

56. Mediaș, jud. Sibiu.

A. Cetate.

B. În marginea de nord a localității pe un deal.

C. Periegheză M. Blăjan.

D. –

E. Ceramică.

F. *Protase* 2000, 157, nr. 141; *Luca et al.* 2003, 130, nr. 128/10.

57. Mediaș, jud. Sibiu.

A. Hientz.

B. În hotarul estic al orașului.

C. Periegheză M. Blăjan 1973-1975.

D. –

E. Ceramică lucrată cu mâna și la roată din pastă cenușie sau brună-negricioasă.

F. *Anghel și Blăjan* 1977, 284, n. 12; *Protase* 2000, 157, nr. 141.

58. Mediaș, jud. Sibiu.

A. Valea Lungă-Dârlos.

B. La sud-est de oraș spre satul Dârlos.

C. Periegheză M. Blăjan 1973-1975.

D. –

E. Ceramică lucrată cu mâna și la roată.

F. *Anghel și Blăjan* 1977, 284, n. 12; *Velter* 2002, 426, nr. CLXX/1b

59. Mera, jud. Cluj.

A. Dealul Cetății.

B. La cca. 2 km nord de centrul comunei, lateral de valea Nădașului, pe o înălțime apărută natural din trei părți și artificial dintr-o patra (probabil din preistorie).

C. Periegheză Șt. Ferenczi.

D. –

E. Cioburi de vase lucrate la roată rapidă, de culoare cenușiu-deschis, având pereții subțiri, iar pe suprafața interioară se observă canelurile datorate roții.

F. *Horedt* 1956, 143, nr. 10; *Ferenczi* 1972, 402-404; *Horedt* 1986, 46; *Harhoiu* 1998, 179.

60. Morești, com. Ungheii, jud. Mureș.

A. Podei, Borșofed, Ciurgău.

B. Așezarea este situată în nord-vestul localității. Podeiul se plasează pe terasa a II-a din dreapta Mureșului și are aspectul unui platou de formă triunghiulară, cu lungimea de cca 600 m, iar lățimea

la baza lui de cca 300 m. Înspre vest și nord-vest Podeiul este despărțit de Borșofed respectiv Ciurgău prin „Pârâul Cetății”.

C. Cercetări: K. Horedt 1951-1956, D. Popescu 1951, 1953-1954, D. Prodan 1953-1954, D. Protase 1985-1986, 1989-1991. Au mai colaborat: E. Chirilă 1952-1954, Șt. Dănilă 1953-1954, E. Doruțiu 1953-1954, M. Grozav 1985-1986, A. Husar 1953, D. Iacob 1952-1955, K. Keresztes 1953-1954, 1956, Șt. Kiss 1954, 1956, N. Lascu 1952-1953, I. Mattis 1954, A. Palkó 1952-1954, Șt. Papp 1953-1954, V. Popescu 1951, 1953-1954, D. Protase 1953-1956, M. Rusu 1951-1955, I. I. Russu 1952, I. Țigăra 1953-1954, J. Winkler 1952, A. Zrinyi 1985-1986.

D. 37 locuințe mai mult sau mai puțin îngropate dintre care 33 au fost descoperite pe „Podei”, 3 pe „Ciurgău” și 1 pe „Borșofed”. Locuințele sunt în general de formă patrulateră, mai rar circulare și erau orientate în special pe direcția nord-vest – sud-est. Suprafața locuințelor este cuprinsă între 3,46 m² și 34,72 m². Adâncimea la care au fost săpate variază între -0,90 m și -1,69 m. În cca 2/3 din locuințe au fost surprinse două sau mai multe gropi de pari ce susțineau acoperișul. Stâlpii erau dispuși câte unul în zona mediană a două din laturile opuse, șase stâlpi fixați câte trei pe două din laturile opuse, trei stâlpi pe fiecare latură, câte un stâlp în trei din colțurile locuinței. Au mai fost descoperite 11 platforme de pietriș interpretate ca locuințe de suprafață. Aceste aveau aria cuprinsă între 3,20 m² și 99,12 m². Cu câteva excepții locuințele nu aveau o formă bine determinată, dar probabil erau patrulate.

E. Ceramică realizată la roată sau cu mâna, fusaiole, greutăți din lut, pandantiv os, piepteni os, rășnițe, obiecte din bronz: fibule, catarama, ace; obiecte din fier: cuțite, topor, seceri, clește, amnar, etc.

F. *Horedt et al.* 1952, 328 sqq; 1954, 211-222; 1955, 642-658; *Horedt* 1958, 92, nr. 29; 1958a, 48-60; 1974, 177-188; 1975, 116sq; 1979, 88-154; 1986, 37-41, 44; Zrinyi 1976, 141-143, nr. 32; *Rusu* 1977, 202, nr. 24; *Lazăr* 1995, 264-266, nr. LXXXVIII/4A, B; *Harhoiu* 1987, 127; 1990, 147; 1998, 180, *Protase et al.* 1988, 287-296; *Protase* 1999; 265-272; 2000, 162-163.

61. Moșna, jud. Sibiu.

A. Auf Bleich.

B. La marginea de N-E a satului.

C. Perieghetză M. Blăjan 1975, cu ocazia săpării terenului pentru plantarea viței de vie.

D.-

E. Fragmente de vase cenușii, din pasta zgrunțuroasă, de tip Bratei.

F. *Protase* 2000, 163, nr. 125.

62. Moșna, jud. Sibiu.

A. Pe Tablă.

B. La 1,5 km sud de sat.

C. Perieghetză M. Blăjan 1975.

D.-

E. Fragmente de vase cenușii, din pasta zgrunțuroasă.

F. *Protase* 2000, 163, nr. 125.

63. Nușeni, jud. Bistrița-Năsăud.

A. -

B. La cca 3 km vest de localitate, pe malul drept al „Văii Ursului” și în dreapta șoselei spre Beudiu.

C. -

D. -

E. Fragmente de oale și chiupuri cenușii cu pastă zgrunțuroasă unele decorate cu benzi de linii în val incizate.

F. *Gaiu* 2003a, 109

64. Nușeni, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Podul Ciorbii

B. La piciorul dealului „Cetate”.

C. - D. -

E. Fragmente de oale și chiupuri lucrate la roată de culoare cenușie din pastă zgrunțuroasă.

F. *Gaiu* 2003a, 109.

65. Ocnița, com. Teaca, jud. Bistrița-Năsăud.

A. La Ștefălcu.

B. În hotarul satului și se întinde pe mai multe hectare de-a lungul pârului Valea Lupului.

C. Identificată întâmplător în 1981 cu prilejul unor lucrări de desfundare a terenului în vederea amenajării unei livezi de pomi fructiferi; perieghetză G. Marinescu și C. Gaiu. Sondaje C. Gaiu 1992, 1994.

D. 6 locuințe de tip semiîngropat. L1 de formă rectangulară cu colțurile rotunjite (3 x 3,6 m), se adâncește în pământ până la 0,75 m față de nivelul actual al solului. Podina este amenajată din lut, iar pe latura nordică a locuinței s-a găsit o vatră de foc delimitată de lespezi de gresie. L6 are forma rectangulară cu colțurile rotunjite (4,5x4,2 m) și se adâncește în pământ până la 0,60 m față de nivelul actual al solului. În colțul vestic exista o vatră de foc din bolovani de râu. L7 a fost săpată parțial și se adâncește în pământ la 0,30 m față de nivelul actual, fiind în mare parte distrusă de lucrările contemporane de amenajare a terenului. Pare a avea formă circulară. L9 de formă rectangulară cu colțurile rotunjite (2,90x3,2 m), se adâncește în pământ până la 0,50 m față de nivelul actual al solului. Pe colțurile locuinței au fost surprinse gropi de pari. L10 are formă rectangulară cu colțurile rotunjite (3x3,30 m) și se adâncește în sol până la 0,60 m față de nivelul actual de călcare. Resturile vetrei de foc probabil înconjurată cu gresi au fost descoperite în colțul estic al locuinței. Despre a șasea locuință descoperită în 1994 nu avem nici o informație.

E. Predomină ceramica zgrunțuroasă, cenușie sau cenușiu-negricioasă lucrată la roată. Apare și ceramică brun-roșcată cu pastă degresată cu pietricele, mai rar ceramica cenușie fină, iar într-o proporție mică ceramica lucrată cu mâna. Au fost descoperite vase de provizii, diferite tipuri de oale, castroane și câni cu toartă. Unele au fost ornate cu caneluri largi, benzi incizate de linii drepte și în val, iar mai rar, linii drepte sau în zig-zag realizate prin lustruire.

F. Gaiu 1994, 49-52; 1995, 60-61; *Protase* 2000, 167, nr. 165; *Velter* 2002, 378, nr. XXXVII/1.

66. Orheiul Bistriței, com. Cetate, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Castrul roman.

B. –

C. Săpături 1957-1960.

D. –

E. Câteva fragmente ceramice lucrate dintr-o pastă cărămizie degresată cu micropundișuri având suprafața decorată cu caneluri ușoare.

F. *Gaiu* 2003a, 111.

67. Ozd, com Bichiș, jud. Mureș.

A. Hotarul satului.

B. –

C. Întâmplător.

D.-

E. Fragmente ceramice aflate în colecția școlii din localitate.

F. *Vlassa* 1965, 25, nr. 9, fig. 14

68. Pâclișa, sat aparținător mun. Alba Iulia, jud Alba.

A. Ferma agricolă.

B. În nordul localității pe o vale laterală a Mureșului, pe partea dreaptă a pârâului Săliște.

C. Perieghetză M. Blăjan, cu prilejul lucrărilor de construcție a fermei.

D.-

E. Ceramică lucrată la roată rapidă.

F. *Protase* 2000, 171, nr. 175.

69. Pelișor, jud. Sibiu.

A. -

B. În marginea de N-E a satului pe terasa din partea stângă a pârâului Pelișor.

C. Perieghetză M. Blăjan 1973.

D.-

E. Ceramică.

F. *Protase* 2000, 171, nr. 176.

70. Podirei, com. Șieu Magheruș, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Teritoriul localității.

B. La ieșirea din sat

C. Perieghetză C. Gaiu.

D. -

E. Fragmente de pereți și buze de oale, torți de vase chiupuri realizate dintr-o pastă cenușie sau cenușie negricioasă zgrunțuroasă având nisip și pietricele în compoziție, unele decorate cu benzi de linii drepte sau în val incizate. Apare și un fragment ceramic cenușiu, fin decorat prin ștampare cu motive unghiulare.

F. *Protase* 2000, 172, nr. 183, *Gaiu* 2003a, 111.

Poian, jud. Covasna.

A. Culmea Pietroasă-Köhát.

B. În partea nordică a hotarului comunei, lângă drumul care duce la Belani, se ridică dealul „Culmea Pietroasă”, la poalele căruia curge pârul Telek. Așezarea este plasată pe terasa plană de pe malul stâng al pârâului amintit.

C. Săpături Z. Székely 1963-1967.

D. 8 locuințe de formă patrulateră, dar cele mai timpurii se datează probabil în a doua jumătate a sec. VI.

E. Ceramică modelată la roată rapidă sau cu mâna, fusaiole, cuțit fier, fibulă cu picior întors, piepten os etc.

F. *Popescu* 1968, 434, nr. 93; *Popescu* 1967, 533, nr. 84; 1968a, 690, nr. 93; *Székely* 1971, 343; 1973, 221; 1992, 246-279; *Cavruc* 1998, 116; *Protase* 2000, 172.

71. Porumbenii Mici, jud. Harghita.

A. Galath.

B. Așezare situată în nordul localității, pe un vârf de deal având o altitudine de 764 m.

C. Săpături A Ferenczi 1938; Șt. Molnár 1954; H. Horedt, Z. Székely, Șt. Molnár 1956-1960, perieghetză E. Benkő 1979-1986.

D. Mai multe locuințe de suprafață, eșalonate de-a lungul marginii platoului având podina de formă patrulateră cu aspect de pavaj de piatră. S-au descoperit alte două locuințe de suprafață de formă patrulateră, cu dimensiuni mai mici decât cele cu pavaj de piatră și diferite de acestea ca și tip de podină. Au fost identificate resturile unui cuptor la adâncimea de -1,12 m, lat de 1,40 m și înalt de 0,70 m. Vatra era realizată din pietri de râu și lutuală.

E. Ceramică între care se remarcă vasele cu tub de scurgere, fragmente de rășniță, cuțit din fier etc.

F. *Horedt* 1958, 90, nr. 32; *Popescu* 1958, 485, nr. 46; *Csallány* 1961, 208, nr. 136; *Horedt et al.* 1962, 633-636; *Székely* 1962, 25-28; *Protase* 1966, 14; *Székely* 1968, 78; *Horedt* 1969, 134-136; *Harhoiu* 1972, 502; *Rusu* 1977, 202, nr. 29; *Horedt* 1986, 44, 45, 46; *Diaconescu și Opreanu* 1989, 587; *Harhoiu* 1987, 127; 1990, 147; *Baltag* 2000, 153; *Cavruc* 2000, 163, nr. 481/1; *Harhoiu* 2001, 153, nr. 72.

72. Porumbeni, com. Silivașu de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

A. –

B. Pe terasa joasă din jurul gospodăriei lui Ocnean Vasile.

C. Perieghetză G. Marinescu și C. Gaiu 1978.

D. –

E. Fragmente ceramice cenușii și cărămizii având în pastă micropundișuri și pietricele.

F. *Gaiu* 2003a, 111.

73. Posmuș, com. Șieu, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Vatra Satului.

B. De-a lungul pârâului care străbate localitatea în dreapta șoselei ce duce la Șieu.

C. Perieghetză C. Gaiu 2002.

D. –

E. Ceramică cenușie și neagră cu micropundișuri și pietricele în pastă.

F. *Gaiu* 2003a, 111.

74. Răscruci, com. Bonțida, jud. Cluj.

A. Dealul Prunilor, Dealul Podăi.

B. La sud de sat, pe creasta ce începe cu cele două dealuri și continuă spre Borșa.

C. Perieghetză Gh. Lazarovici și Z. Kalmar 1986-1987.

D.-

E. Ceramică.

F. *RACj*, 326, nr. 1; *Protase 2000*, 175, nr. 196.

75. Satu Nou, com. Cetate, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Pârăul Dolii.

B. De-a lungul "Pârăului Dolii."

C. Periegează C. Gaiu cu ocazia plantării de pomi fructiferi.

D. -

E. Ceramică cenușie și negricioasă din pastă nisipoasă sau fină.

F. *Protase 2000*, 180, nr. 209, *Gaiu 2003a*, 111.

76. Sărățel, com. Șieu Măgheruș, jud. Bistrița-Năsăud.

A. După Grădini.

B. Terasa din stânga șoselei ce duce la Arcalia.

C. Periegează C. Gaiu.

D. -

E. Ceramică cenușie fină și zgrunțuroasă

F. *Protase 2000*, 180, nr. 212, *Gaiu 2003a*, 111.

77. Sâncel, jud. Alba.

A. Tătăroaia.

B. La cca. 2 km spre sud-est de comună, pe ambele părți ale pârăului Tătăroaia.

C. Periegează M. Blăjan 1983.

D. Un bordei nesăpat pe terasa din partea dreaptă a pârăului – fără alte informații.

E. Ceramică lucrată la roată din pasta cenușie-nisipoasă fără elemente gepidice caracteristice.

F. *RAAb*, 174, nr. 169/3; *Protase 2000*, 181, nr. 215.

78. Sângeorzu Nou, com. Lechința, jud. Bistrița-Năsăud.

A. -

B. La cca. 5 km sud de sat pe pantele ușoare din partea dreaptă a șoselei ce duce la Sânmihai.

C. Periegează C. Gaiu.

D. -

E. Ceramică cenușie și brun roșcată cu pietricele în pastă.

F. *Protase 2000*, 181, nr. 217, *Gaiu 2003a*, 111.

79. Sângeorgiu de Pădure, jud. Mureș.

A. Tribunal-Circumscripția sanitară.

B. În centrul comunei, lângă clădirea fostului tribunal (acum circumscripție sanitară), pe terasa Târnavei Mici.

C. Întâmplător cu prilejul săpării unei fundații de casă.

D. -

E. Ceramică.

F. *Lazăr 1995*, 215, nr. LXXII/1E.

80. Sânmiclăuș, jud. Alba.

A. Răstoci.

B. La cca. 1,5 km sud-vest de localitate, la stânga căii ferate Blăj-Târnăveni, pe un promotoriu înalt de cca. 3 m aflat la câteva sute de metri de malul stâng al râului Târnava Mică.

C. Săpături Gh. Anghel și M. Blăjan 1974, 1978.

D. Un bordei și două sau trei locuințe semiîngropate (?). Bordeicul a fost parțial distrus de lucrări antropice contemporane. El se adâncea în pământ până la – 1,80 m, unde podeaua de formă oval-alungită era

lutuită. Era prevăzut cu trei vetre de foc simple de formă ovală, dar care nu au funcționat concomitent. Prima vatră era plasată pe latura de vest a bordeiului și avea dimensiunile de 0,70 x 0,60 m. A doua vatră cu dimensiunile de 0,60 x 0,25 m a fost amenajată în partea centrală a locuinței și era prevăzută cu o groapă cenușar cu diametrul de 0,20 m, ce se adâncea sub nivelul podelei cu 10 cm, ce ar putea fi interpretată și ca groapă de stâlp. A treia vatră a fost realizată în colțul de sud a bordeiului și avea dimensiunea de 0,60 x 0,40 m.

Dintre locuințele semiîngropate una avea o vatră de foc în interior, iar alta un cuptor cu calotă de lut.

E. Ceramică lucrată la roată rapidă și cu mâna, cărămizi romane, oase scoici, fusaiole, străpungător din corn de cerb, ac os, o greutate de război de țesut, fragmente de gresii, tipar din gresie, lame de cuțite, fragmente de brătară din bronz, rășniță, vârf de săgeată din fier cu trei aripioare etc.

F. *Anghel și Blăjan 1977*, 285-297; 1979, 282-283; *Stoia 1979*, 366, nr. 106; *Protase 2000*, 181-182, nr. 218; *Dănilă 2001*, 14; *Velter 2002*, 458, nr. CCXLV/1a.

81. Sânmihaiu de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Podișele.

B. La marginea de nord a satului

C. Periegează C. Gaiu.

D. -

E. Ceramică cenușie fină cu decor lustruit și fragmente de oale, strachini și vase de provizii din pastă cenușie zgrunțuroasă.

F. *Protase 2000*, 182, nr. 219, *Gaiu 2003a*, 111.

82. Sânmihaiu de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Grajdurile fostului C.A.P.

B. La extremitatea sudică a localității.

C. Periegează C. Gaiu.

D. -

E. Ceramică cenușie și cărămizie având pietricele în compoziție.

F. *Protase 2000*, 182, nr. 219, *Gaiu 2003a*, 111.

83. Sânmihaiu de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Ciorotei.

B. Pe o vale laterală la 2 km sud-est de sat.

C. Periegează C. Gaiu.

D. -

E. Ceramică cenușie fină cu decor lustruit ori de culoare brun-roșcată și cărămizie cu pietricele în pastă.

F. *Protase 2000*, 182, nr. 219, *Gaiu 2003a*, 112.

84. Sânnicoară, com. Apahida, jud. Cluj.

A. Ferma Palocsay.

B. Terasă a Someșului situată în vestul localității aproape de cotul râului spre aeroport. Locuirea se întinde spre fostul CAP Sânnicoară.

C. Periegează Z. Kalmar 1986.

D. -

E. Ceramică.

F. *RACj*, 357, nr. 16.

85. Sibîșeni, com. Vințul de Jos, jud. Alba.

A. Deasupra Satului.

B. Așezare întinsă pe câteva hectare plasată pe terasa întâia înaltă de cca 10 m din dreapta râului Pian, vale laterală a Mureșului.

C. Săpături I. Andrișoiu, C.I. Popa, G.T. Rustoiu 1998.

D.-

E. Fragment de vas realizat la roată rapidă, din pastă cenușie degresată cu nisip, decorat prin ștampilare.

F. Inedit.

86. Sic, jud. Cluj.

A. Valea Selecii.

B. La cca. 4-5 km sud-sud est de centrul localității față în față cu valea „Taba de Sus” dar și mai în amonte pe o terasă joasă (2-3 m) având o întindere de cca 1,5 ha.

C. Săpături I. Ferenczi 1963-1965.

D. -

E. Ceramică.

F. *RACj*, 349, nr. 23.

87. Sic, jud. Cluj.

A. Valea Taba.

B. 1 km în amonte de “Selecii”.

C. -

D. -

E. Ceramică.

F. *Protase 2000*, 185, nr. 235.

88. Sic, jud. Cluj.

A. Marginea satului.

B. Pe dâlmă de la marginea satului.

C. -

D. -

E. Ceramică.

F. *Protase 2000*, 185, nr. 235.

89. Sighișoara, jud. Mureș.

A. Dealul Viilor.

B. În marginea nord-estică a localității, pe prima și a doua terasă din dreapta Târnavei Mari. Așezarea are un aspect de amfiteatru fiind protejată dinspre nord și nord-vest de promotoriul „Cornul Viilor”. Terasa I se află direct pe malul Târnavei Mari și se înalță ușor față de lunca râului. A II-a terasă se înalță treptat spre nord și este delimitată la sud de I-a terasă prin drumul Sighișoara-Boiu.

C. Săpături: Gh. Baltag 1976-1994; R. Harhoiu 1980-1994, M. Petică 1980-1986, R. Mediceanu, A. Lukács, N. Boroffka 1994.

D. Din păcate complexele perioadei de care ne ocupăm aici nu au fost publicate. Este amintită doar o locuință de suprafață de formă dreptunghiulară, orientată vest-est, având aria de 32 m², podeaua realizată din lut bătătorit și fără instalație de încălzire. Prezintă o groapă de stâlp pe axa longitudinală și urmele unor șanțuri ușor adâncite de-a lungul laturilor lungi, care trebuie să fi servit la montarea pereților din bărne suprapuse orizontal.

E. Ceramică bine arsă, cu decor lustruit în rețea sau ștampat realizat pe vase mici bitronconice și pe cămile cu tub de scurgere, ceramică arsă incomplet de culoare gălbui, gălbui-roșcat sau cenușie, decor incizat dispus în benzi vălurite uneori în alternanță

cu benzi de striuri orizontale și striuri orizontale dispuse pe întreaga suprafață a vasului.

F. *Baltag 1979*, 77-84; *Lazăr 1995*, 231-233, nr. LXXVIII/1k; *Harhoiu 1990*, 147; *1998*, 187; *Baltag 2000*, 151, nr. 8b, 186, 191; *Protase 2000*, 186-187; *Harhoiu 2001*, 153, nr. 81b; *Velter 2002*, 464, nr. CCLXI/1a.

90. Silivașul de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Dosul Saicii.

B.-

C. Periegheză C. Gaiu.

D.-

E. Ceramică de culoare cenușie cu pietricele în pastă.

F. *Protase 2000*, 187, nr. 236a, *Gaiu 2003a*, 111.

91. Soporul de Câmpie, com Frata, jud. Cluj.

A. Cuntănit, Hodaie

B. La cca 2 km sud de sat, în dreapta drumului ce duce la Câmpia Turzii și în imediata apropiere a podețului de beton de lângă “Moara lui Gogoman”, unde se află câteva case aparținând satului Iacobeni. Așezarea este plasată la poalele dinspre est ale dealului Cuntănit sau Hodaie, pe o mică dâlmă de la marginea inferioară a pantei acestui deal.

C. Periegheză D. Protase 1955, săpături D. Protase și I. Țigăra 1956, 1958, 1960-1961, D. Protase K. Horedt, I. Țigăra și N. Vlăssă 1957.

D. Protase, N. Vlăssă, L. Țeposu-David 1959.

D. 4 bordeie patrulatere având suprafețele de 9-10 m². Ele se adânceau la -1,50-1,80 m față de nivelul actual. Cu excepția unuia singur (B1) nu au instalație de foc sau alte urme de amenajări interioare și nici de incendiere.

B1 are o vatră de foc simplă plasată pe latura de nord al bordeiului, aproape de colțul estic, ridicată cu cca. 0,10 m față de nivelul podelei. Podeaua la rândul ei era amenajată din lut bătătorit și cu lipitură.

O groapă în formă de cartof adâncă de -1,65-2 m.

E. Ceramică de la vase cenușii-negrice, fără torți, în general lipsite de ornamente, greuțate de lut ars de la războiul de țesut, bucăți de rășniță, zgură de fier, oase de animale și din stratul de cultură o fibulă din bronz cu cap în formă de semidisc și un inel din bronz aurit.

F. *Horedt 1958*, 93, nr. 39; *1967*, 584-585; *Popescu 1958*, 484, nr. 38; *Protase și Țigăra 1959*, 425-434; *1960*, 391-392; *Protase 1962*, 534; *1966*, 130; *1988*, 447; *Rusu 1977*, 203, nr. 35; *2000*, 187-189, nr. 238; *Pintea 1967*, 525; *RACj*, 368, nr. 6/c; *Harhoiu 2001*, 154, nr. 84; *Velter 2002*, 467, nr. CCLXV/1.

92. Stupini, com. Sânmihailu de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

A. La Curte.

B. O așezare pe o suprafață de mai multe hectare plasată pe o terasă.

C. Săpături C. Gaiu 1994-1995.

D. 22 locuințe bordeie și semiîngropate și 5 gropi. Locuințele au formă rectangulară și ușor rotunjite. Sunt adânci de 0,50-1,60 m față de nivelul actual al terenului. Bordeiele nu au instalații de foc, pe când locuințele semiîngropate sunt prevăzute într-un colț

cu vatră realizată din gresie. Gropile de provizii, adânci de 0,8-1,20 m și cu diametru de 1,40-1,60 m au formă cilindrică sau de căldare și sunt plasate lângă locuințe.

E. Oase de animale, fusaiole și greutatea de lut ars de la războiul de țesut, gresii de ascuțit, un piepten bipen și o monedă de bronz romană târzie. Ceramică puțină.

F. *Protase 2000*, 189-190, nr. 242.

93. Stupini, com. Sânmihaiu de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Fânațele Archiudului.

B. Sit aflat în nordul comunei între localitățile Stupini și Brăteni. Așezarea ce ocupă mai multe hectare este plasată pe terasele și pantele domoale cu expunere sudică, de pe malul stâng al pârâului Brătenilor de o parte și de alta a Văii Bândeii.

C. Săpături C. Gaiu 1995-1997, 1999-2000; C. Gaiu și D. L. Vaida 1998, Gaiu și G. G. Marinescu 2002.

D. 5 locuințe adâncite de formă rectangulară.

2 gropi de provizii în formă de pungă.

E. Ceramică realizată la roată rapidă, din pastă zgrunțuroasă și cenușiu-negricioasă, fină cu decor lustruit sau ștampat

F. *Gaiu 1997*, 59; 1999, 84, 2001, 236; 2002, 119-120; *Gaiu și Vaida 1999*, 111; *Gaiu și Marinescu 2003*, 303.

94. Stupini, com. Sânmihaiu de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Vătaștina.

B. Așezare de cca 4 ha situată în vestul localității, în vecinătatea grupului de case situate de-a lungul drumului comunal spre Sânmihaiu de Câmpie, care formează cătunul La Curte, pe pantele ușoare și terasa mediană cu expunere sudică din stânga pârâului Borleasa

C. Săpături C. Gaiu 1991, 1994-1995.

D. Strat de cultură de 0,25 m.

O locuință distrusă de lucrări de construcție în 1989, a cărei materiale au fost parțial salvate și au intrat în colecția muzeului din Bistrița. Alte 21 de locuințe și 6 gropi au fost dezvelite cu prilejul cercetărilor sistematice de aici: -19 locuințe de tip bordei și semiîngropate (L1, L3-6, L9-10, L16-27) și două de suprafață (L12 și L14). Locuințele au formă rectangulară, unele cu colțurile rotunjite și suprafața cuprinsă între 8 și 15 m². Locuințele semiîngropate se adânceau în pământ până la -0,60-0,80 m față de nivelul actual și la -0,30-0,50 m față de nivelul de călcare, iar bordeiele până la -1,40-1,70 m față de nivelul actual. O parte din locuințe aveau vetre de foc înconjurată cu bucăți de gresie, dar exista și un cuptor de tip pietrar (L19). Ele erau plasate pe latura opusă intrării sau în zona centrală. Uneori podeaua era amenajată cu pământ sau lut bătătorit. Urme de pari s-au surprins doar în două cazuri: în L16 două gropi de pari erau plasate pe latura de S-E, iar în L17 gropile de formă dreptunghiulară erau practicate în cele patru colțuri ale locuinței. În câteva cazuri s-au înregistrat întretăieri de complexe. Astfel L14 (de suprafață), L19 (cea cu cuptor pietrar), L21 și L24

suprapuneau alte locuințe și gropi fiind evident constituite într-o etapă ulterioară.

Cele 6 gropi de provizii (G1-6) erau săpate în exteriorul locuințelor. Aveau formă circulară în plan orizontal, cu pereți tronconici sau cu aspect de căldare, fără urme de ardere ori lustruire.

E. Ceramică zgrunțuroasă cenușie, brun-negricioasă și cărămizie realizată la roată rapidă. Uneori vasele erau decorate cu motive lustruite sau ștampate. Au mai fost descoperite: greutatea din lut, fusaiole, bucăți de gresie de ascuțit, un piepten bilateral din os și oase de animale.

F. *Gaiu 1996*, 115-116; 2002, 113-158, 2003, 151-152.

95. Șeica Mică, jud. Sibiu.

A. Cetate.

B. La jumătatea distanței dintre Copșa Mică și Șeica Mică spre nord de această din urmă localitate. Promotoriu ce se ridică cu 30-40 m deasupra luncii Târnavei Mari. El nu este mai lat uneori de 25 m. În lungime așezarea are o extindere de cca. 650 m. Are pante abrupte spre vest, domoale spre est și o șa de legătură cu celelalte înălțimi spre sud.

C. Săpături K. Horedt 1962.

D. O vatră clădită din pietre mici.

E. Câteva fragmente ceramice.

F. *Horedt 1964*, 187-204, 1969, 136-137; 1975, 121; 1986, 42, 43, fig. 20/5, 44; *Rusu 1977*, 203, nr. 36; *Diaconescu și Opreanu 1989*, 587; *Baltag 2000*, 153; *Velter 2002*, 378, nr. XXXVII/1.

96. Șieu-Măgheruș, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Vatra satului.

B.-

C. Periegeheză C. Gaiu.

D. -

E. Ceramică de culoare cenușie-negricioasă cu caneluri largi.

F. *Protase 2000*, 193, nr. 249, *Gaiu 2003a*, 113.

97. Șieu-Măgheruș, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Între Hotare.

B. La est de localitate pe terasa din dreapta șoselei ce duce la Crainimăț.

C. Periegeheză Șt. Dănilă, N. Vlăsa.

D. -

E. Ceramică cenușie și cenușiu-negricioasă.

F. *Gaiu 2003a*, 113.

98. Șieu-Măgheruș, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Hegheriș.

B. Așezare plasată pe un promotoriu

C. Săpături

D. -

E. Fragmente ceramice lucrate la roată de culoare cenușie și negricioasă.

F. *Gaiu 2003a*, 113.

99. Șieu Odorhei, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Șomoștaua

B. În extremitatea de vest a localității, pe prima terasă a Șieului.

C. Săpături G. Rădulescu..

D. Două locuințe de suprafață.

E. Ceramică cenușie și roșcat-negricioasă lucrată dintr-o pastă degresată cu pietricele.

F. *Gaiu 2003a*, 113.

100. Șirioara, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Rătul Șirioarei.

B. În nord-vestul localității, la ieșirea din sat spre Coasta, la 200 m în dreapta drumului județean Lechința-Beclean, pe prima terasă a râului Șieu.

C. Cu ocazia amenajării terenului pentru o livadă s-a distrus o așezare cu materiale din sec. V-VI și sec. VIII. Sondaj C. Gaiu G. Marinescu

D. Urmele mai multor locuințe de suprafață distruse de lucrările antropice contemporane. În săpătură a fost surprinsă o groapă menajeră de formă circulară în plan, cu diametrul de 1,10 m, ce cobora până la – 0,85 m în sol. Stratul de cultură era de cca. 25-30 cm.

E. Ceramică lucrată la roată și într-o proporție redusă cu mâna. Un fragment ceramic fin de culoare cenușiu-negricioasă a fost decorat prin ștampilare cu motive unghiulare. Pe lângă ceramică la suprafața solului a fost găsită o sabie scurtă, cu un singur tăiș, lungă de 50 cm, care ar putea aparține așezării din sec. V-VI.

F. *Gaiu 1984*, 59-61; *Protase 2000*, 193, nr. 252, *Gaiu 2003a*, 113-114.

101. Șopteriu, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Ochi.

B. –

C. Periegheză C. Gaiu.

D. –

E. Ceramică.

F. *Protase 2000*, 194, nr. 255.

102. Tăure, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Vatra satului.

B. În grădinile din capătul de nord-vest al satului.

C. Periegheză C. Gaiu.

D. –

E. Ceramică.

F. *Protase 2000*, 195, nr. 260.

103. Tureni, jud. Cluj.

A. Cheile Turenilor-„Poderei”.

B. Terasă orientată spre sud, aflată la jumătatea înălțimii cheilor, în zona de maximă deschidere a lor.

C. Săpături Gh. Lazarovici și Z. Kalmar 1985-1988.

D. –

E. Ceramică la roată de culoare neagră-cenușie și neagră, amestecată cu nisip sau cioburi pisate, bine arsă, cu incizii-caneluri late, bună cu pereții subțiri.

F. *RACj*, 98, nr. 1/j.

104. Țaga, jud. Cluj

A. Hrube

B. La cca. 3 km sud-vest de centrul localității, pe „Valea Tistașului” pe o pantă ușoară, flancată în trei părți de coline înalte, situată pe partea stângă a unui pârâu.

C. Săpături D. Protase 1965-1967.

D. 11 locuințe, 8 gropi de provizii, 2 cuptoare cu calotă de lut, 2 vetre de foc izolate aparținând sec.

IV-V. Este posibil ca o parte a locuirii să depășească jumătatea sec. V

E. ceramică, piepteni de os bilaterali, piese de port etc.

F. *Protase 2003*, cu bibl.

105. Țagu, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Dealul Cabicului.

B. La sud-vest de sat.

C. Periegheză C. Gaiu.

D. –

E. Ceramică.

F. *Protase 2000*, 200, nr. 272b.

106 Țagșor, jud. Bistrița-Năsăud.

A. –

B. La marginea sudică a satului, în dreapta șoselei care merge la Sărmașu.

C. Periegheză C. Gaiu.

D. –

E. Ceramică.

F. *Protase 2000*, 201, nr. 273.

107. Țigău, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Arpafeghi.

B. –

C. Periegheză C. Gaiu.

D. –

E. Ceramică.

F. *Protase 2000*, 201, nr. 275.

108. Vermeș, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Valea din Mijloc.

B. –

C. Periegheză C. Gaiu.

D. –

E. Ceramică.

F. *Protase 2000*, 204, nr. 288.

109. Vidrasău, jud. Mureș.

A. –

B. În apropierea satului, pe malul drept al Mureșului.

C. -D. -

E. Ceramică.

F. *Horedt et al 1955*, 676, nr. 16; *Horedt 1958*, 94, nr. 46; *1958a*, fig. 8; *Csallány 1961*, 200, nr. 123; *Zriny 1976*, 150, nr. 52; *Rusu 1977*, 203, nr. 43; *Lazăr 1994*, 66; *1995*, 269, nr. LXXXVIII/7C, *1998*, 137.

110. Visuia, jud. Bistrița-Năsăud.

A. Casa Leon Moldovan.

B. La cca. 3 km sud de sat, în jurul casei lui Leon Moldovan.

C. Periegheză C. Gaiu.

D. –

E. Ceramică.

F. *Protase 2000*, 205, nr. 291.

111. Zoreni, jud. Bistrița-Năsăud.

A. La Curte.

B. La ieșirea din sat spre Sânmihaiu de Câmpie pe o vale laterală.

C. Periegheză C. Gaiu.

D. –

E. Ceramică.

F. *Protase 2000*,

BIBLIOGRAFIE

- Alexandrescu et al. 1973 -Alexandrescu A. D., Pop I., Marcu M., *Raport asupra săpăturilor de la Hărman, jud. Braşov (1961-1970)*, în *MCA*, 10, 1973, p. 231-259.
- Andriţoiu 1992 Andriţoiu I., *Civilizaţia tracilor din sud-vestul Transilvaniei în epoca bronzului*, Bucureşti, 1992.
- Andriţoiu şi Rustoiu 1997 -Andriţoiu I., Rustoiu A., Sighişoara-Wietenberg. *Descoperirile preistorice şi aşezarea dacică*, în *BTh.*, 23, Bucureşti, 1997.
- Anghel şi Blăjan 1977 -Anghel Gh., Blăjan M., *Săpăturile arheologice de la Sînmiclăuş (com. Şona, judeţul Alba)*, 1974, în *Apulum*, 1977, p. 284-307.
- Anghel şi Blăjan 1979 -Anghel Gh., Blăjan M., *Săpăturile arheologice de la Sînmiclăuş-„Gruişor“, comuna Şona, judeţul Alba, 1978. Raport preliminar*, în *MCA*, Oradea, 1979, p. 281-284.
- Baltag 1979 -Baltag Gh., *Date pentru un studiu arheologic al zonei municipiului Sighişoara*, în *Marisia*, 9, 1979, p. 75-106.
- Baltag 2000 -Baltag Gh., *Sighişoara înainte de Sighişoara*, Bucureşti, 2000.
- Bârză 1973 -Bârză L., *Continuitatea populaţiei autohtone în Transilvania în secolele IV-V (cimitirul 1 de la Bratei)*, Bucureşti, 1973.
- Bârză 1995 -Bârză L., *La station n° 1 de Bratei, dép. de Sibiu (IVe-VIIe siècles)*, în *Dacia N.S.*, 38-39, 1994-1995, p. 239-295.
- Bârză şi Brezeanu 1991 -Bârză L., Brezeanu S., *Originea şi continuitatea românilor. Arheologie şi tradiţie istorică*, Bucureşti, 1991.
- Bâtcă şi Bâtcă 1985 -Bâtcă-Cioară M., Bâtcă V., *Zona etnografică Teleorman*, Bucureşti, 1985.
- Blăjan 1989 -Blăjan M., *Contribuţii la repertoriul arheologic al aşezărilor rurale antice (secolele II-III e.n.) din Dacia romană*, în *Apulum*, 26, 1989, p. 283-333.
- Blăjan 1995 -Blăjan M., *Alba Iulia-Crăicuţa*, în *CCA* (1994), 1995, p. 4
- Blăjan şi Cerghei 1977 -Blăjan M., Cerghei T., *Cercetări arheologice de la Aiton, Cluj-Napoca şi Răchitele (jud. Cluj)*, în *Sargeţia*, 13, 1977, p. 131-147.
- Blăjan şi Cerghei 1978 -Blăjan M., Cerghei T., *Descoperiri romane şi post romane la Aiton (jud. Cluj)*, în *Potaissa*, 1, 1978, p. 21-34.
- Blăjan şi Stoicovici 1980 -Blăjan M., Stoicovici E., *Atelierul de unelte agricole din sec XII, descoperit la Hopârta (jud. Alba)*, în *ActaMP*, 4, 1980, p. 397-401.
- Butură 1978 -Butură V., *Etnografia poporului român*, Cluj-Napoca, 1978.
- Cavruc 1998 -Cavruc V., *Repertoriul arheologic al judeţului Covasna, Sfântul Gheorghe*, 1998.
- Cavruc 2000 -Cavruc V., *Repertoriul arheologic al judeţului Harghita, Sfântul Gheorghe*, 2000.
- Cârciumaru 1996 -Cârciumaru M., *Paleoetnobotanica*, Iaşi, 1996.

- Chirilă și Gudea 1982 -Chirilă E., Gudea N., *Economie, populație și societate în Dacia post aureliană (275-380 e.n.)*, în *ActaMP*, 6, 1982, p. 123-144.
- Ciobanu 2002 -Ciobanu D., *Exploatarea sării în perioada marilor migrații (sec. I-XIII e.n.)*, Buzău, 2002.
- Cosma 1996 -Cosma C., *Iernut*, "Punctul Pe Șes", com. Sfântu Gheorghe, jud. Mureș, în *CCA* (1995), București, 1996, p. 64.
- Cosma 1996a -Cosma C., *Așezări și tipuri de locuință în spațiul Transilvaniei intracarpatică în sec. V-VI d.Ch.*, în *Viața privată, mentalități colective și imaginar social în Transilvania. Studii de istorie a Transilvaniei*, 2, Oradea, 1996, p. 39-45.
- Cosma 1997 -Cosma C., *Iernut- Sfântu Gheorghe*, "Punctul Pe Șes", jud. Mureș, în *CCA* (1996), București, 1997, p. 30-31.
- Cosma 2002 -Cosma C., *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d.H.*, în *Interferențe entice și culturale în milenii, I a.Chr.-I p.Chr.*, 6, Cluj-Napoca, 2002.
- Cosma și Rustoiu 1998 -Cosma C., Rustoiu A., *Iernut-Sf. Gheorghe*, "Punctul Pe Șes", jud. Mureș, în *CCA* (1997), București 1998, p. 31-32.
- Cosma și Rustoiu 1999 -Cosma C., Rustoiu A., *Iernut-Sf. Gheorghe*, "Pe Șes", jud. Mureș, în *CCA* (1998), București 1999, p. 57-58.
- Cosma și Rustoiu 2001 -Cosma C., Rustoiu G., *Iernut, jud. Mureș. Punct: Sf. Gheorghe-Pe Șes*, în *CCA* (2000), București, 2001, p. 105-107.
- Csallány 1961 -Csallány D., *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454-568 u.Z.)*, Budapest, 1961
- Daicoviciu 1974 Daicoviciu H., *Teritoriul napocens în epoca migrațiilor (sec V-IX)*, în *Istoria Clujului*, Cluj-Napoca, 1974, p. 50-53.
- Dănilă 2001 -Dănilă, N., *Daco-romania Christiana. Florilegium studiorum*, București, 2001.
- Dex 1975 -Dicționar explicativ al limbi române, București, 1975.
- Diaconescu și Opreanu 1989 -Diaconescu Al., Opreanu C., *Câteva puncte de vedere în legătură cu evoluția societății autohtone în epoca daco-romană târzie și în perioada migrațiilor*, în *AIIA*, 29, 1989, p. 571-595.
- Diculescu 1922 -Diculescu C., *Die Gepiden. Forschungen zur Geschichte Daziens im frühen Mittelalter und zur Vorgeschichte des rumänischen Volkes*, I, Leipzig, 1922.
- Diculescu 1925 -Diculescu C., *Religiunea gepizilor*, în *Institutul de Istorie Națională-Cluj*, 1, 1924-1925, p. 357-376.
- Djamo 1994 -Djamo N., *Geografia căilor de comunicație și transporturilor. Caracterizare generală*, în *Geografia României*, (II), București, 1994, p. 418-420.
- Dolinescu-Ferche 1984 -Dolinescu-Ferche S., *La Culture „Ipotești-Ciurel-Cîndești“ (V^e-VIIe siècle). La situation en Valachie*, în *Dacia*, N.S., 28, 1-2, 1984, p. 117-147.
- Dumitrașcu 1980 -Dumitrașcu S., *Note privind descoperirile arheologice din Munții Apuseni*, în *Crisia*, 10, 1980, p. 15-54.
- Ferenczi 1960 -Ferenczi Șt., *O nouă descoperire din epoca migrațiilor în*

- cartierul Cordoș al Clujului, în *Omagiu lui Constantin Daicoviciu*, București, 1960, p. 193-204.
- Ferenczi 1962 -Ferenczi I., *Régészeti-helyrajzi kutatások Koloszvárott és környékén (I)*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, 2, 1962, p. 31-58.
- Ferenczi 1972 -Ferenczi Șt., *Contribuții la problema limesului de vest al Daciei (II)*, în *ActaMN*, 9, 1972, p. 387-411.
- Finály 1889 -Finály H., *Az apahidai sirlelet*, în *Erdélyi Múzeum*, 1889, p. 403-423.
- Gaiu 1979 -Gaiu C., *Descoperiri din epoca migrațiilor în nord estul Transilvaniei*, în *Acta MP*, 3, 1979, p. 535-543.
- Gaiu 1984 -Gaiu C., *Așezarea prefeudală de la Șirioara, com. Șieu-Odorhei, jud. Bistrița-Năsăud*, în *Marisia*, 13-14, 1983-1984, p. 59-64.
- Gaiu 1993 -Gaiu C., *Așezarea din secolul al VI-lea de la Dipșa, jud. Bistrița-Năsăud*, în *RB*, 7, 1993, p. 91-107.
- Gaiu 1994 -Gaiu C., *Săpăturile arheologice de la Ocnița, com. Teaca, jud. Bistrița-Năsăud*, în *RB*, 8, 1994, p. 49-67.
- Gaiu 1995 -Gaiu C., *Ocnița „La Ștefăluca”, jud. Bistrița-Năsăud*, în *CCA* (1994), București, 1995, p. 60-61.
- Gaiu 1996 -Gaiu C., *Stupini, jud. Bistrița-Năsăud*, în *CCA* (1995), 1996, p. 115-116.
- Gaiu 1997 -Gaiu C., *Stupini, jud. Bistrița-Năsăud*, în *CCA* (1996), 1997, p. 59.
- Gaiu 1999 -Gaiu C., *Așezarea daco-romană de la Stupini (jud. Bistrița-Năsăud)*, în *Napoca 1880 de ani de la începutul vieții urbane*, Cluj-Napoca, 1999, p. 84-96.
- Gaiu 2001 -Gaiu C., *Stupini, com. Sânmihaiu de Câmpie, jud. Bistrița-Năsăud. Punct: Fânațele Archiudului*, în *CCA* (2000), 2001, p. 235-236.
- Gaiu 2002 -Gaiu C., *Așezarea din sec. V-VI p.Chr. de la Stupini „Vătaștina”, în RB*, 16, 2002, p. 113-158.
- Gaiu 2003 -Gaiu C., *Locuirea medievală timpurie (sec VIII-IX) de la Stupini „Vătaștina”, jud. Bistrița-Năsăud*, în *Temeiuri ale civilizației românești în context european (In memoriam Radu Popa)*, Bistrița, 2003, p. 151-161.
- Gaiu 2003a -Gaiu C., *Așezări din secolele V-VI p.Chr. în Transilvania de nord-est*, în *RB*, 17, 2003, p. 97-136.
- Gaiu și Vaida 1999 -Gaiu C., Vaida D. L., *Stupini, jud. Bistrița-Năsăud*, în *CCA* (1998), 1999, p. 111.
- Gaiu și Marinescu 2003 -Gaiu C., Marinescu G. G., *Stupini, com. Sânmihaiu de Câmpie, jud. Bistrița Năsăud. Punct: Fânațele Archiudului*, în *CCA* (2002), București, 2003, p. 302-303.
- Giurăscu 1976 -Giurăscu C. C., *Istoria pădurilor românești din cele mai vechi timpuri pînă astăzi*, București, 1976.
- Gooss 1876 -Gooss C., *Chronik der archäologischen Funde Siebenbürgens*, în *Archiv des vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 12, Sibiu, 1876, p. 203-338.
- Haimovici și Blăjan -Haimovici S., Blăjan M., *Studiul faunei din locuințele*

- 1989 *prefeudale (secolele V-VI e.n.) descoperite la Alba Iulia (1985, 1986, 1988), în Apulum, 26, 1989, p. 335-346.*
- Hampel 1905 Hampel J., *Alterthümer des Frühen Mittelalters in Ungarn*, (vol. 1-3), Braunschweig, 1905.
- Harhoiu 1987 Harhoiu R., *Die beziehungen zwischen romanen und barbaren in Siebenbürgen*, în *Dacia N.S.*, 31, 1-2, 1987, p. 119-129.
- Harhoiu 1998 Harhoiu R., *Die Frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*, în *Archaeologia Romanica*, I, Bukarest, 1998.
- Harhoiu 1990 Harhoiu R., *Romanici și migratori în Dacia transilvană în secolele IV-VII*, în *Academia Română, Memoriile Secțiilor Științifice*, IV, 12, 1987 (1990), p. 137-149.
- Harhoiu 2001 - Harhoiu, R., *Quellenlage und Forschungsstand der Frühgeschichte Siebenbürgens im 6-7. Jahrhundert*, *Dacia NS*, XLIII-XLV, 1999-2001, p. 97-158.
- Harta * * *, *Harta fizică a României*, Editura didactică și pedagogică, București, 1988.
- Hauptmann 1999 -Hauptmann A., *Die Lagerstätten von Silber und Salz in Siebenbürgen*, în *Silber und Saz in Siebenbürgen: Katalog zur Ausstellung im Deutschen Bergbau-Museum vom 27. August bis zum 31. Dezember 2000/Rainer Slotta; Volker Wolmann; Ion Dordea*, Bochum, 1999, p. 13-19.
- Heitel 1983 -Heitel R., *Săpăturile arheologice din așezarea de la Alba Iulia*, în *MCA*, București, 1983, p.446-448.
- Horedt 1955 -Horedt K., *Șantierul arheologic Morești (r. Târgu Mureș, Regiunea Autonomă Maghiară)*, în *SCIV*, 6, 3-4, 1955, p. 658-661.
- Horedt 1956 -Horedt K., *Valea Someșului Mic în secolele V-VI*, în *ActMuz*, Cluj-Napoca, 1956, p. 139-148.
- Horedt 1957 -Horedt K., *Șantierul arheologic Morești*, în *MCA*, 4, 1957, p. 175-186.
- Horedt 1958 -Horedt K., *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, București, 1958.
- Horedt 1958a -Horedt K., *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958.
- Horedt 1964 -Horedt K., *Așezarea fortificată de la Șeica Mică (raionul Mediaș)*, în *SCIVA*, 15, 1964, 2, p. 187-204.
- Horedt 1967 -Horedt K., *Răspândirea culturii Sântana de Mureș-Cerneahov în România*, în *SCIV*, 18, 4, 1967, p. 575-592.
- Horedt 1969 -Horedt K., *Befestigte Siedlungen des 6. Jahrhunderts u. Z. aus Siebenbürgen*, în *Siedlung Burg und Stadt*, Herausgegeben von Karl-Heinz Otto und Joachim Herrmann. *Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Schriften der sektion für vor-und frühgeschichte*, 25, Akademie-Verlag, Berlin, 1969, p. 129-139.
- Horedt 1974 -Horedt K., *Die Siedlungsbauten des 6 Jhs.u.Z. aus Morești (Kreis Mureș)*, în *Dacia N.S.*, 18, 1974, p. 177-188.
- Horedt 1975 -Horedt K., *The Gepide, the Avars and the Romanic population in Transylvania*, în *Relations Between the Autochthonous Population and the Migratory Populations on*

- the Territory of Romania, București, 1975, p. 111-122.
- Horedt 1979 -Horedt K., *Morești. Grabungen in einer vor-und frühgeschichtlichen Siedlung in Siebenbürgen*, Bukarest, 1979.
- Horedt 1986 -Horedt K., *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.
- Horedt et al. 1952 -Horedt K., Moș T., Popescu D., Popescu V., Rusu M., *Șantierul "Așezări slave în regiunile Mureș și Cluj"*, în SCIV, 3, 1952, p. 311-348.
- Horedt et al 1954 -Horedt K., Chirilă E., Dănilă Șt., Doruțiu E., Husar Al., Keresztes K., Lascu N., Palko A., Popescu D., Popescu V., Protase D., Rusu M., Țigărea I., *Șantierul arheologic Morești*, în SCIV, 4, 1-2, 1954, p. 198-231.
- Horedt et al 1955 -Horedt K., Chirilă E., Dănilă Șt., Doruțiu E., Keresztes K., Kiss Șt., Mattis I., Palko A., Papp Șt., Popescu D., Popescu V., Protase D., Rusu M., Țigărea I., *Șantierul arheologic Morești*, în SCIV, 6, 3-4, 1955, p. 643-685.
- Horedt et al. 1962 -Horedt K., Székely Z., Molnár Șt., *Săpăturile de la Porumbenii Mici (r. Odorhei)*, în MCA, 8, 1962, p. 633-641.
- Îndrumări 1987 * * *, *Îndrumări tehnice pentru compoziții, scheme și tehnologii de regenerare a pădurilor*, 1, Ministerul Silviculturii, București, 1987.
- Lazăr 1994 -Lazăr V., *Autohtoni și alogeni în spațiul județului Mureș în perioada prefeudală (sec. III-X)*, în RB, 8, 1994, p. 55-74.
- Lazăr 1995 -Lazăr V., *Repertoriul arheologic al județului Mureș*, Tg. Mureș, 1995.
- Lazăr 1998 -Lazăr V., *Antichități ale județului Mureș*, Târgu Mureș, 1998.
- Luca et al. 2003 -Luca S.A., Pinter Z.K., Georgescu A., *Repertoriul arheologic al județului Sibiu*, în *Bibliotheca Septemcastrensis*, 3, Sibiu, 2003.
- Macrea 1969 -Macrea M., *Viața în Dacia Romană*, București, 1969.
- Maier 1968 -Maier R., O., *Gropile de păstrat bucate (cereale) în Dobrogea*, în *Revista Muzeelor*, 3, 1968, p. 278-279.
- Marcu et al 2002 -Marcu D., Istrate A., Tănase D., Levente S. P., *Raport preliminar de cercetare privind șantierul Alba Iulia-Catedrala Romano-Catolică și Palatul Episcopal-Str. Mihai Viteazul nr. 21-Campania anului 2002*, în PA, 2, 2002, p. 146-147.
- Medeleț 1995 -Medeleț Fl., *Über das Salz in Dakien*, în *Archäologie Österreichs*, 6/2, 1995, p. 53-57.
- Medeleț 1995a -Medeleț Fl., *Sarea Daciei preistorice*, în AB, 4, 1995, p. 285-301.
- Meșter și Lazarovici 2000 -Meșter M., Lazarovici Gh., *Cuci, com. Cuci, jud. Mureș*, în CCA (1999), București, 2000, p. 33-34.
- Mitrea 1980 -Mitrea I., *Regiunea centrală a Moldovei dintre Carpați și Siret în secolele VI-IX e.n.*, în *Carpica*, 12, 1980, p. 55-190.
- Moga et alii 2005 Moga V., Ciugudean H., Ciobanu R., Dragotă A., Inel C., Drâmbărean M., Plantos C., Lascu I., Ota R., *Alba Iulia, jud. Alba. Punct: Societatea „Monolit”*, în CCA (2004), București, 2005.
- Monah 1991 -Monah D., *L'exploitation du sel dans les Carpates Orientales*

- et ses rapports avec la culture Cucuteni-Tripolye*, în *Le paléolithique et le néolithique de la Roumanie en contexte européen: Bibliotheca Archeologica Iassiensis*, IV, Iași, 1991, p. 387-400.
- Morintz 1972 -Morintz S., *Les fouilles archéologique en Roumanie (1971)*, în *Dacia N.S.*, 16, 1972, p. 325-357.
- Nestor și Zaharia 1973 -Nestor I., Zaharia E., *Raport preliminar despre săpăturile de la Bratei, jud. Sibiu (1959-1972)*, în *MCA*, 10, 1973, p. 191-201.
- Norme 2000 -* * *, *Norme tehnice pentru amenajarea pădurilor*, 5, Ministerul Apelor, Pădurilor și Protecției Mediului, București, 2000.
- Pintea 1967 -Pintea V., *Cu privire la așezarea feudală de la Sopor-Iacobenii*, în *ActaMN*, 4, 1967, p. 525-541.
- Popa 1976 -Popa Al., *Academia Română și descoperirile arheologice de pe valea superioară a Mureșului (II)*, în *Marisia*, 6, 1976, p. 11-25.
- Popa 1999 -Popa C. I., *Cercetări de teren în centrul și sud-vestul Transilvaniei (I)*, în *BCȘS*, 5, 1999, p. 107-146.
- Popescu 1958 -Popescu D., *Les fouilles archéologiques dans la République Populaire Roumaine en 1957*, în *Dacia N.S.*, 2, 1958, p. 479-491.
- Popescu 1966 -Popescu D., *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1965*, în *SCIV*, 17, 4, 1966, p. 709-725.
- Popescu 1966a -Popescu D., *Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1965*, în *Dacia N.S.*, 10, 1966, p. 383-401.
- Popescu 1967 -Popescu D., *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1966*, în *SCIV*, 18, 3, 1967, p. 521-538.
- Popescu 1968 -Popescu D., *Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1967*, în *Dacia N.S.*, 12, 1968, p. 421-443.
- Popescu 1968a -Popescu D., *Săpăturile arheologice din Republica Socialistă România în anul 1967*, în *SCIV*, 19, 4, 1968.
- Popescu 1970 -Popescu D., *Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1969*, în *Dacia N.S.*, 14, 1970, p. 431-464.
- Prodan et al. 1954 -Prodan D., Popescu D., Horedt K., Chirilă E., Dănilă Șt., Doruțiu E., Husar Al., Keresztes K., Lascu N., Palko A., Popescu V., Protase D., Rusu M., Țigărea I., *Șantierul arheologic Morești (reg. Tg. Mureș, Reg. Aut. Maghiară)*, în *SCIV*, 5, 1954, 1-2, p. 199-231.
- Protase 1962 -Protase D., *Șantierul arheologic Soporul de Câmpie*, în *MCA*, 8, 1962, p. 527-536.
- Protase 1966 -Protase D., *Problema continuității în Dacia în lumina arheologiei și numismaticii*, București, 1966.
- Protase 1966 -Protase D., *Așezarea autohtonă din sec. IV-VI de la Țaga (jud. Cluj)*, în *AIIA*, 28, 1987-1988, p. 443-450.
- Protase 1988 Protase D., *Așezarea autohtonă din sec. IV-VI de la Țaga (jud.*

- Cluj), în *AIIA*, 28, 1987-1988, p. 443-450.
- Protase 1999 -Protase D., *Kontrollgrabungen in den Jahren 1985-91 bei Morești (Kr. Mureș), Rumänien, în Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur Älteren Geschichte des Südöstlichen Mitteleuropas*. Gedenkschrift für Kurt Horedt, Rahden/Westfalen, 1999, p. 265-272.
- Protase 1999a -Protase D., *Napoca postromană sfârșit de urbanism, continuitate de viață, în Napoca 1880 de ani de la începutul vieții urbane*, Cluj-Napoca, 1999, p. 226-233.
- Protase 2000 -Protase D., *Autohtoni în Dacia (II). Dacia postromană până la slavi*, Cluj-Napoca, 2000.
- Protase și Țigăra 1959 -Protase D., Țigăra I., *Săpăturile de la Soporul de Câmpie (r. Turda, reg. Cluj)*, în *MCA*, 5, 1959, p. 425-434.
- Protase 2003 Protase D., *Țaga. Două așezări din perioada finală a etnogenezei românilor (sec. IV-VI și VII-VIII)*, Cluj-Napoca, 2003.
- Protase și Țigăra 1960 -Protase D., Țigăra I., *Șantierul arheologic Soporul de Câmpie (r. Turda, reg. Cluj)*, în *MCA*, 6, 1960, p. 384-395.
- Protase et al. 1988 -Protase D., Zrinyi A., Grozav M., *Sondajele arheologice de verificare de la Morești efectuate în anii 1985-1986*, în *Apulum*, 25, 1988, p. 287-296.
- Riché și Le Maitre 2000 -Riché P., Le Maitre P., *Invaziile barbare*, Ed. Corint, București, 2000.
- RACj -*Repertoriul arheologic al județului Cluj* (ed. I.H. Crișan, M. Bărbulescu, E. Chirilă, V. Vasiliev, I. Winkler), Cluj-Napoca, 1992.
- Rustoiu 1993 Rustoiu A., *Ceramica dacică de la Florești-„Cetatea Fetei“ (jud. Cluj)*, în *RB*, 7, 1993, p. 63-75.
- Rustoiu 2002 -Rustoiu A., *Războinici și artizani de prestigiu în Dacia preromană*, Cluj-Napoca, 2002.
- Rusu 1956 -Rusu M., *Cercetări arheologice la Gilău*, în *MCA*, 2, 1956, p. 687-716.
- Rusu 1962 -Rusu M., *The prefeudal cemetery of Noșlac (VIth-VIIth centuries)*, în *Dacia N.S.*, 6, 1962, p. 269-292.
- Rusu 1977 -Rusu M., *Transilvania și Banatul în secolele VI-IX*, în *Banatica*, 4, 1977, p. 169-213.
- Rusu și Cosma 1995 -Rusu M., Cosma C., *Iernut, com. Sfântu Gheorghe, jud. Mureș, “Punctul Pe Șes”*, în *CCA* (1994), București, 1995, p. 45.
- Stoia 1977 -Stoia A., *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1976)*, în *Dacia N.S.*, 21, 1977, p. 357-373.
- Stoia 1979 -Stoia A., *Les fouilles archéologiques en Roumanie (1978)*, în *Dacia N.S.*, 23, 1979, p. 355-370.
- Stoica et al. 1985 -Stoica G., Petrescu P., Bocșe M., *Dicționar de artă populară*, București, 1985.
- Stoiculescu 1999 -Stoiculescu C. D., *Pădurile virgine și cvasivirgine românești, un patrimoniu natural european de excepție*, în *Revista Pădurilor*, 2, 1999, p. 14-22.
- Székely 1962 -Székely Z., *Săpăturile arheologice de la Porumbenii Mici*, în

- MCA, 8, 1962, p. 25-33.
- Székely 1969 -Székely Z., *Materiale ale culturii Sântana de Mureș din sud-estul Transilvaniei*, în *Aluta*, 1, 1969, p. 7-114.
- Székely 1971 -Székely Z., *Eléments byzantins dans la civilisation matérielle des VIe-VIIIe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie*, în *Dacia NS*, 15, 1971, p. 353-358.
- Székely 1973 -Székely Z., *Săpăturile executate de Muzeul din Sf. Gheorghe (1967-1970)*, în *MCA*, 10, 1973, p. 219-224.
- Székely 1992 -Székely Z., *Așezări din sec VI-XI p. Ch. în bazinul Oltului Superior*, în *SCIVA*, 43, 3, 1992, p. 245-306.
- Teodor 1984 -Teodor D. Gh., *Civilizația romanică la est de Carpați în secolele V-VII e.n.. Așezarea de la Botoșana-Suceava*, București, 1984.
- Teodorescu 1964 -Teodorescu V., *Despre cultura Ipotești-Cândești în lumina cercetărilor arheologice din nord-estul Munteniei (regiunea Ploiești)*, în *SCIV*, 15, 4, 1964, p. 485-503.
- Tomescu 2000 -Tomescu M., *Holocenul-date cronologice și climatice*, în *Cercetări Arheologice*, XI/1, București, 1998-2000, p. 235-242.
- Ujvári 1972 Ujvári I., *Geografia apelor*, București, 1972.
- Ursuțiu 2002 -Ursuțiu A., *Etapă mijlocie a primei vârste a fierului în Transilvania*, Cluj-Napoca, 2002.
- Vasiliev et al. 2002 -Vasiliev V., Rustoiu A., Balaguri E. A., Cosma C., *Solotvino-„Cetate“ (Ucraina Transcarpatică). Așezarea din epoca bronzului, a doua vârstă a fierului și din evul mediu timpuriu*, în *BTh.*, 33, Cluj-Napoca, 2002.
- Velter 2002 -Velter A. M., *Transilvania în secolele V-XII*, București, 2002.
- Vlassa 1965 -Vlassa N., *Cercetări arheologice în regiunile Mureș-autonomă maghiară și Cluj*, în *ActaMN*, 2, 1965, p. 19-38.
- Vlassa et al 1966 -Vlassa N., Rusu M., Protase D., Horedt K., *Săpăturile arheologice de la Iernut*, în *ActaMN*, 3, 1966, p. 399-410.
- Vlăduțiu 1973 -Vlăduțiu I., *Etnografia românească*, București, 1973.
- Winkler et al. 1983 -Winkler I., Blăjan M., Servațius G., Togan G., Giura L., *Cercetări arheologice în așezarea de la Mediaș-„Gura Câmpului“ (jud. Sibiu)*, în *Apulum*, 21, 1983, p. 121-156.
- Zaharia 1995 -Zaharia E., *La station n° 2 de Bratei, dép. de Sibiu (VIe-VIIIe siècles)*, în *Dacia, N.S.*, 38-39, 1994-1995, p. 297-356.
- Zaharia et al. 1996 -Zaharia E., Comșa E., Chicideanu I., Babeș M., Barnea A., *Locuința*, în *EAIVR*, (D-L), București, 1996, p. 319-326.
- Zrinyi 1976 -Zrinyi A., *Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din sec IV-XIII*, în *Marisia*, 6, 1976, p. 125-163.

Anexa 1. Terasele râurilor din Depresiunea Transilvaniei (număr și altitudine relativă), apud Mac et al. 1987a, 499, tb. 6.

	Râurile	Lunca, t I	t II	t III	t IV	t V	t VI	t VII	t VIII	t IX
BAZINUL SOMEȘULUI	- Someșul Mare	2-3.	6-8.	18-25. 15-18.	38-39. 31-38.	50-55. 50-53.	70-75. 70-74.	90- 114.	-	-
	- Bistrița-Șieu	2-3.	10-11. 10-16.	22-24.	30-40.	60-70.	100- 110.	90- 100.	130- 140.	-
	- Someșul Mic	2-6.	8-12.	18-22.	35.	55.	75.	128- 140.	-	-
	- Someș În sectorul Dej- Jibou	2-3.	8-10. 8-10.	18-22.	30-35. 30-35.	50-55 50-55	-	90- 110.	140.	160 - 180
	- Almaș	2-3.					-	90- 110.	-	.
	- Agrij	2-3.						90- 110.	-	-
BAZINUL OLTULUI	- Olt în Depr Făgăraș	2,5-3.	4-12. 8-10	18-20. 15-20.	30-32 30-40	-	-	-	-	-
	- Homorodu Mare	3-5. 2-4.	6-8.	15.	25-30.	50-65 45-60.	70-85. 70-80.	95- 120. 90- 125.	-	-
	- Homorodu Mic									
BAZINUL MUREȘULUI	- Mureș	3-6.	20-25 10.	30-40 23.	50-60. 30.	75-80. 50-55.	90- 110. 75.	120- 130. -	140- 150. -	-
	- Mureș în Pod Transilvaniei	2-3.	10-15.	20-25.	50-70.	80-100. 50-55.	-	-	-	-
	- Mureș la Aiud	luncă	10-12. 20-25.	20-25. 35-40.	50-70. 50-55.	70-75. 45-60.	-	-	-	-
	- Arieș pe cursul inferior	2-3; 4-6.	5-10. 20-25.	15-18. 35-40.	24-30. 50-55.	65-75. 50-65.	70-75. 90- 110.	-	-	-
	- Târnava Mică	3-5; 10-15.	7-12. 9-10.	18-25. 18-25.	35- 45.	60-65. -	75-85. 90-95.	120.	135- 150.	-
	- Târnava Mică în Depr. Praid	-	5-6.	14-15.	30-45. 18-25.	-	75- 85.	95- 120.	-	-
	- Niraj	2-3; 6-12.					70-85. -	110- 120.	135- 150.	-
	- Secașul Mare	-					-	90- 120.	-	-
	- Secașu Mic	cca. 4						90- 120.	-	-
	- Sebeș	lunca						-	-	-
	Sistemul general de terase al râurilor din Transilvania	2-3.	6-10.	15-25.	30-40.	50-55.	70-75.	90- 110.	130- 140.	-

Fig. 1. Harta zăcămintelor de sare din Transilvania

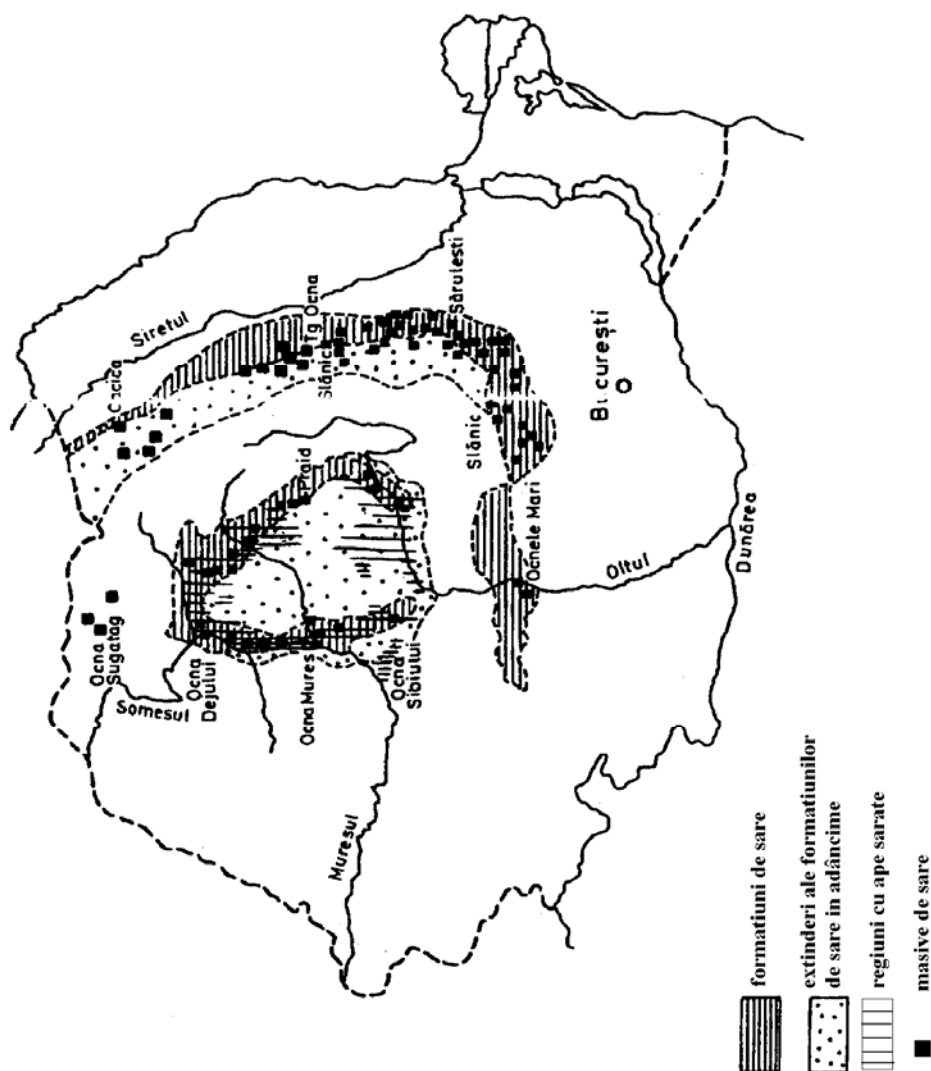
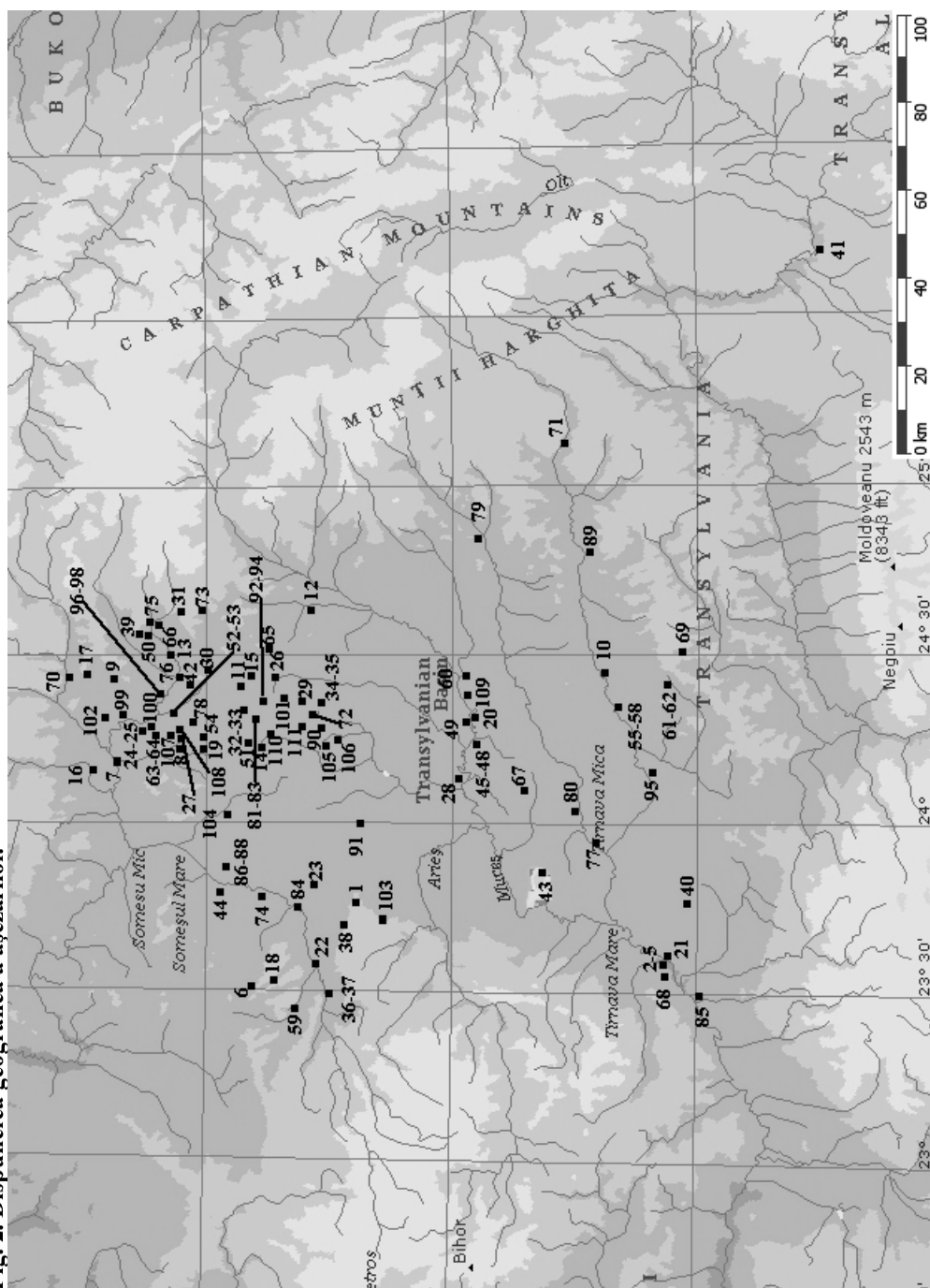
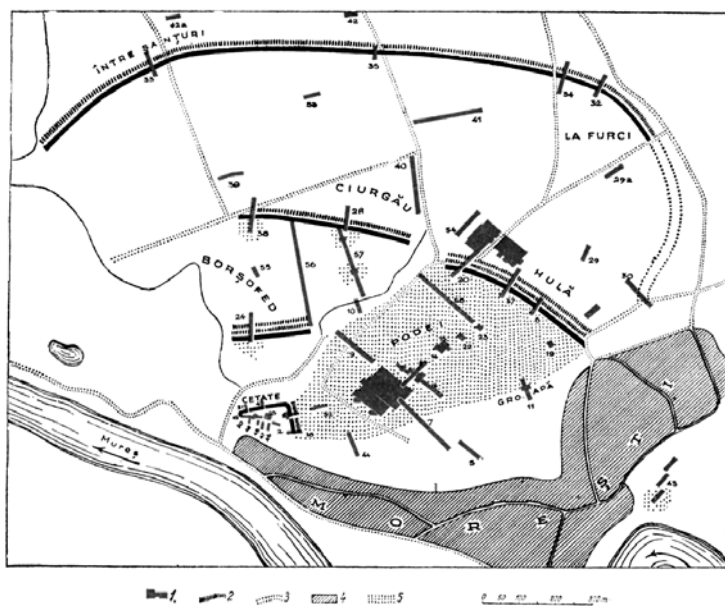
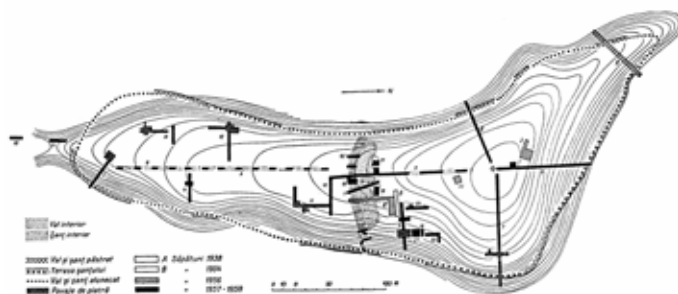

Fig. 2. Dispunerea geografică a așezărilor.

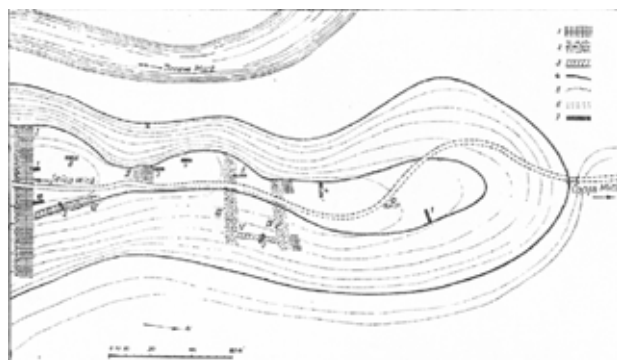

1

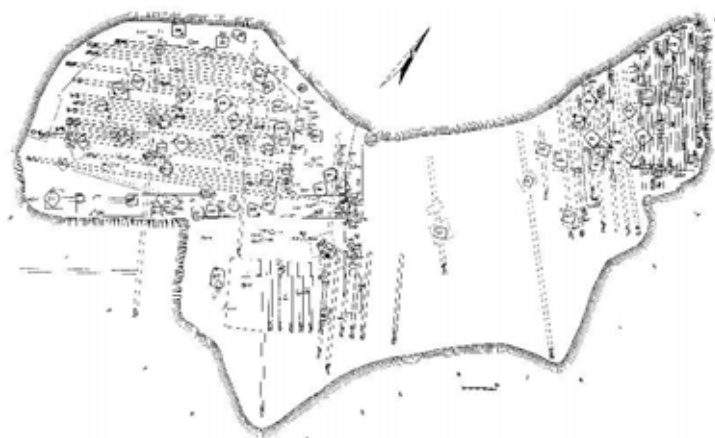

2

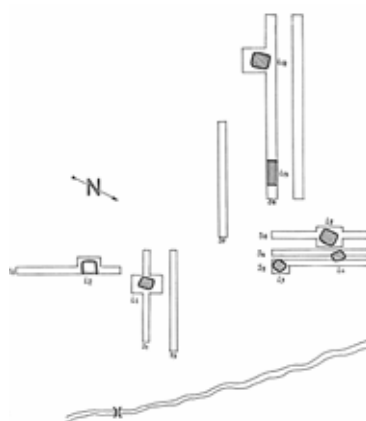

3

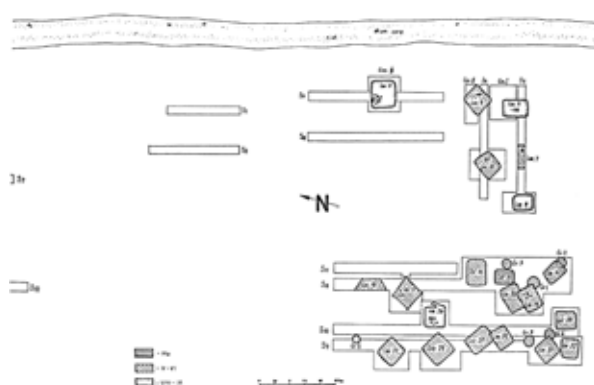
Fig. 3. Planul general al săpăturilor de la : 1. Morești, 2. Porumbenii Mici, 3. Șeica Mică (după Horedt 1979, Horedt et al. 1962, Horedt 1964).

1.

2.

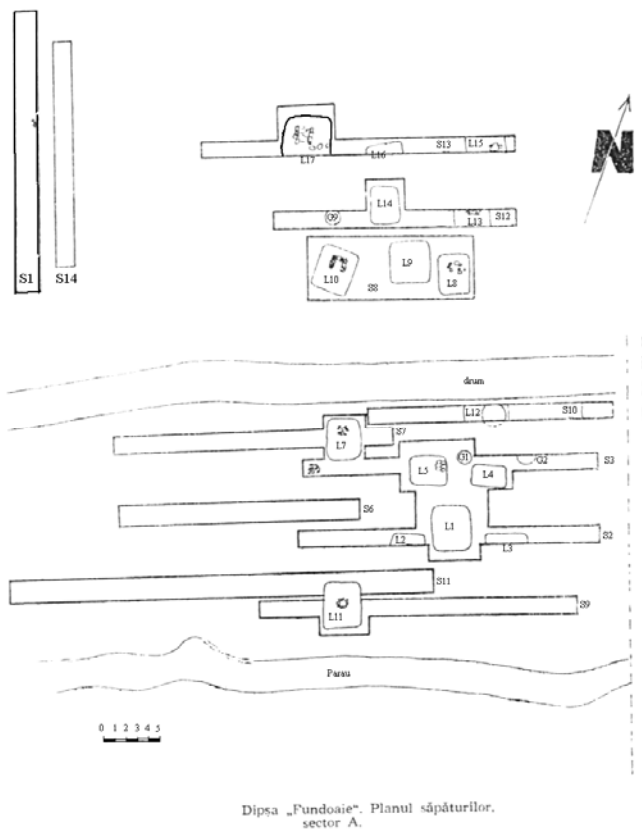
3.

Fig. 4. Planul general al săpăturilor de la: 1-Bratei (după Bârză 1995), 2-3 Stupini „Vătaștina” (după Gaiu 2002).

1.

2.

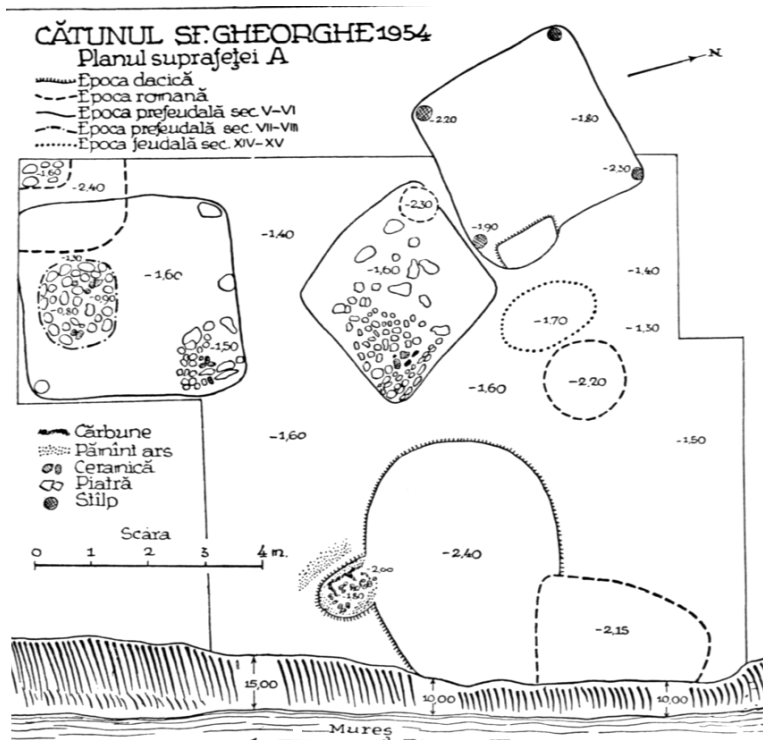
**Fig. 5. Planul general al săpăturilor de la Morești „Podei” – 1.(după Horedt 1979),
Soporu de Câmpie - 2. (după Protase 1962)**

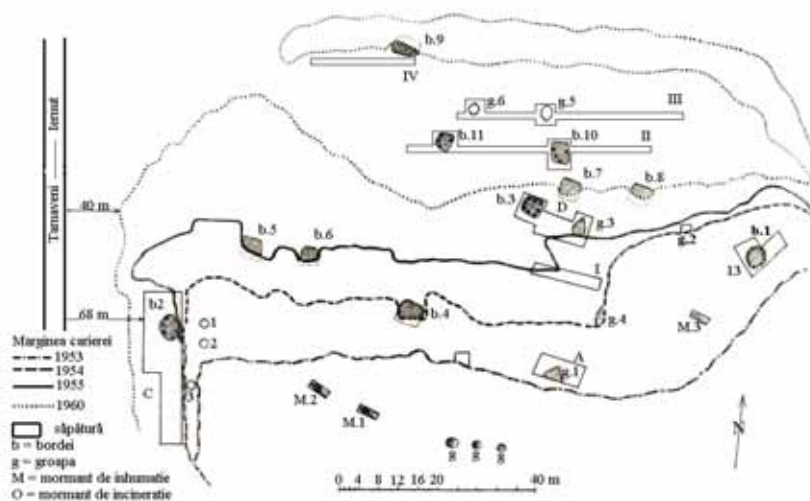
1

2

Fig. 6. 1-Dipsa, planul săpăturilor zona A; 2-Ocnița, planul săpăturilor.
(după Gaiu 1993, Gaiu 1994).

1.

2.

Fig 7. 1-Iernut „Pe Șes”, plan de săpătură; 2- Cipău, Planul general al săpăturilor din 1962-1965. (după Horedt 1955, Vlăssă et al. 1966).

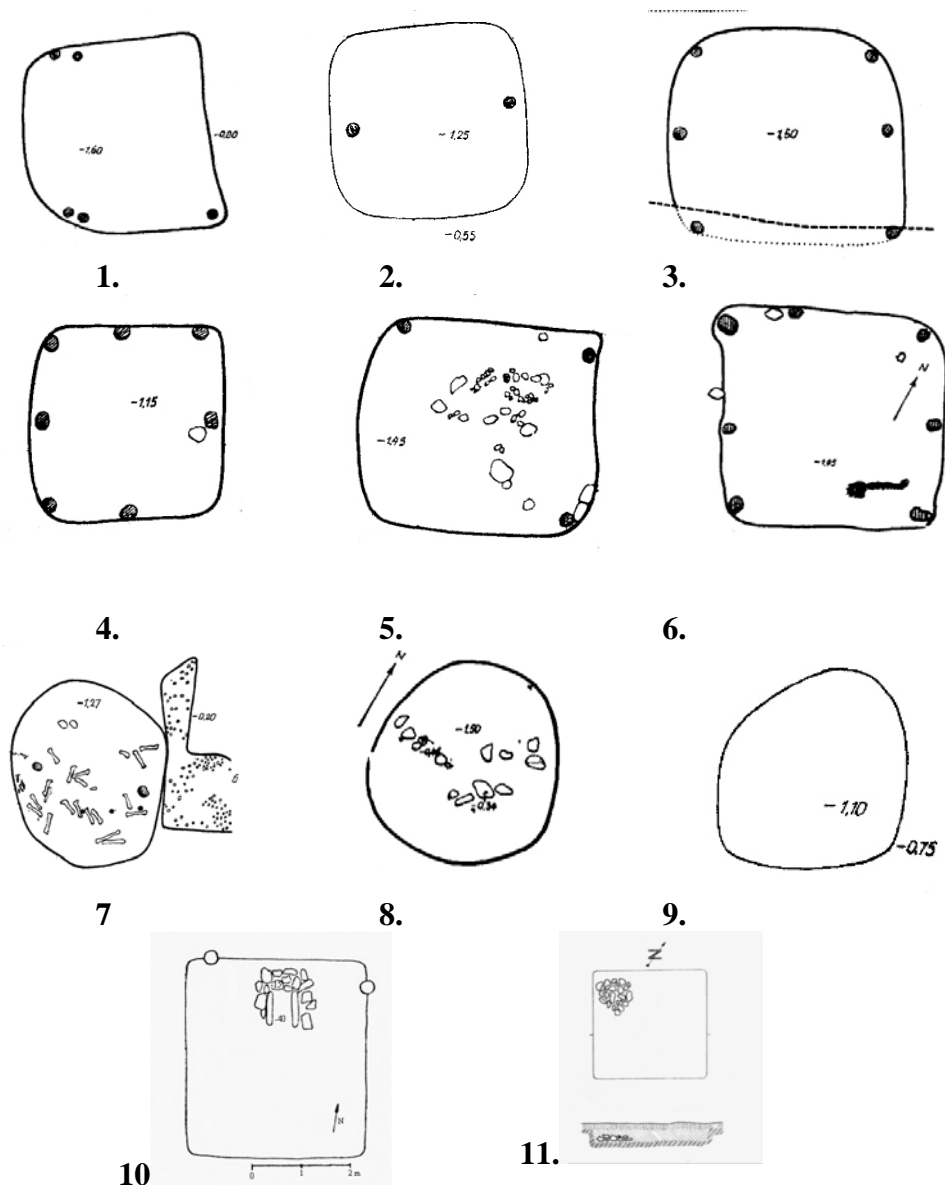
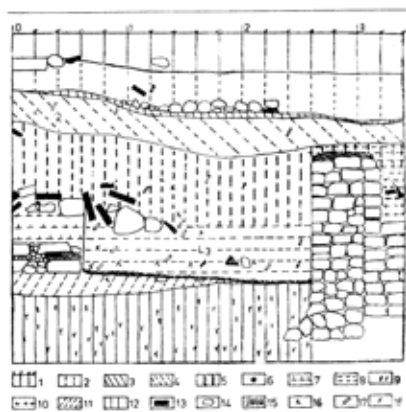
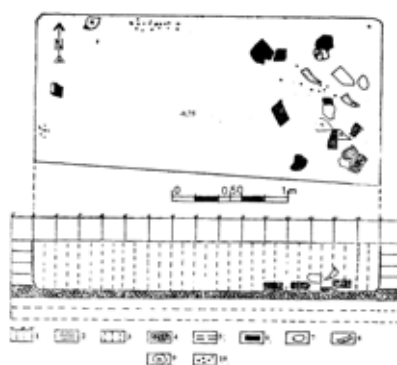

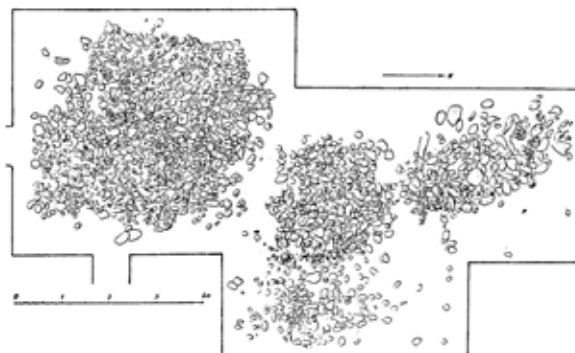
Fig. 8. Locuințe: 1-9 Morești .(după Horedt 1979), 10 Dîpșa (după Gaiu 1993), 11 Ocnița (după Gaiu 1994).

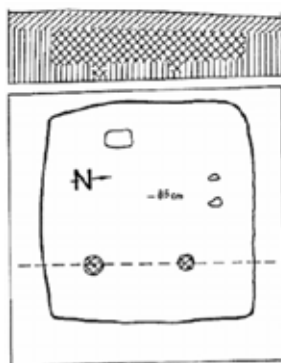
1.

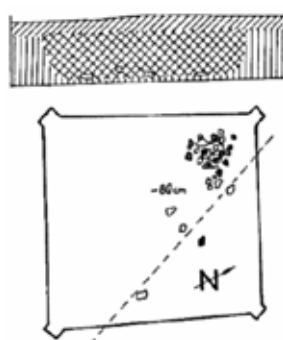
2.

3.

4.

5.

Fig. 9. Locuințe: 1-Alba Iulia „Castrul roman”, 2-Alba Iulia „Lumea Nouă”, 3-Porumbenii Mici, 4-5 Stupini. 1-2 după Haimovici și Blăjan 1989; 3 după Szekeli 1962, 4-5 după Gaiu 2002.

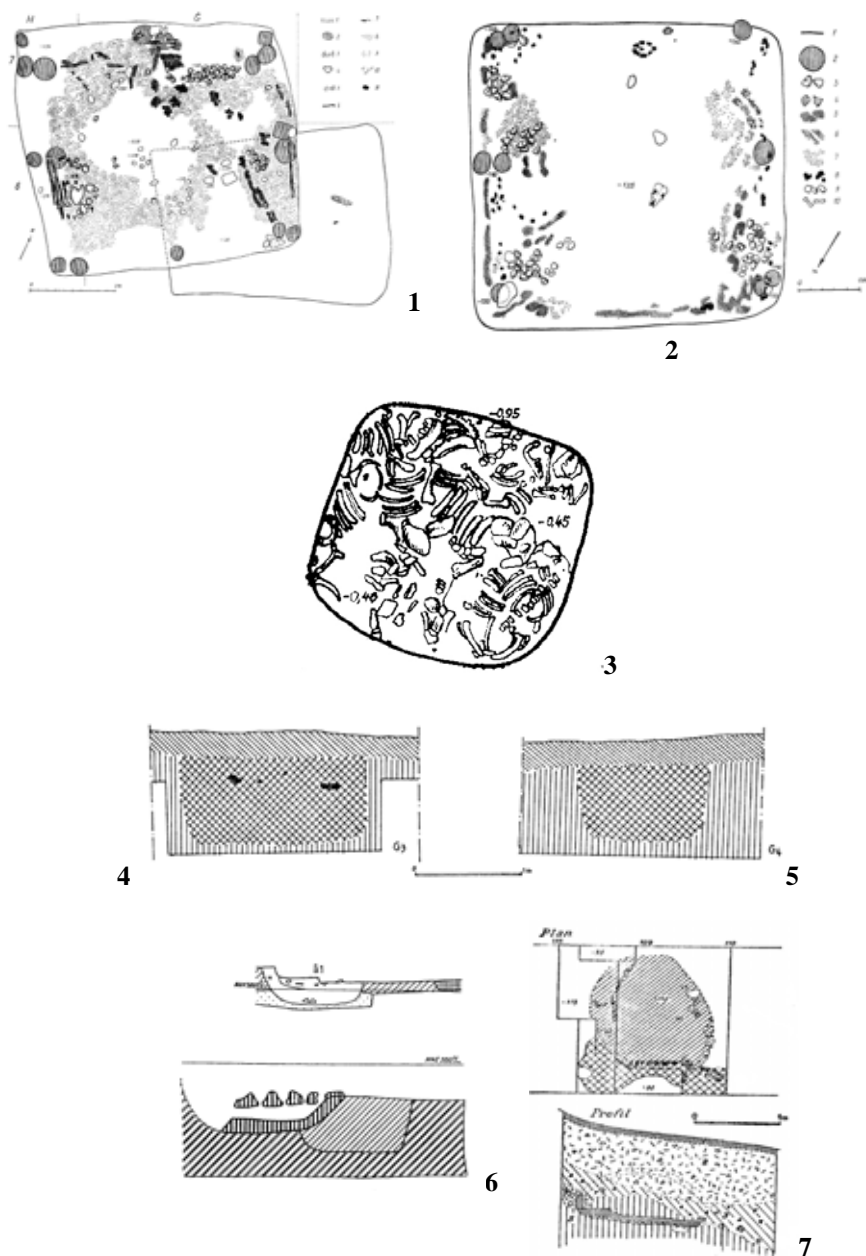

Fig. 10. Anexe: 1-3 Morești .(după Horedt 1979), 4-5 Stupini „Vătaștina” .(după Gaiu 2002), 6-Bratei (după Bârză 1995), 7- Porumbenii Mici (după Szekeli 1962).

DEPRESIUNEA SILVANIEI ÎN SECOLELE VII-XI

Dan BĂCUEȚ-CRIȘAN

THE SILVANIA DEPRESSION IN THE 7th – 11th CENTURIES A.D.

Abstract

Recently, the Romanian North-West side was the subject of two studies/ doctorate thesis (Stanciu 1998; Cosma 2002), which have already given a picture of the early medieval period in this region. These analyses regarding the North-West side of Romania marked out, first of all, the research stage. The studied archaeological discoveries allowed drawing some conclusions regarding the material and spiritual culture of the human communities which lived in this area. The studies on this region, determined me to turn my attention towards a smaller geographic zone, which is also part and parcel of the North-West of Romania.

Through this work I intended to show in advantage the entire archaeological vestiges known until up to now in Silvania Depression, to analyze them and as much as possible to understand them. The research of a geographic microzone can offer interesting information, helpful for the interpretation of some historic phenomena unfolded on large territories.

a. Geographical setting. *The geographical area that we deal with is called Silvania Depression or Central Depression of Sylvania. It appears in the specialised literature as Hilly Depression of Sălaj (Morariu, Sorocovschi 1972, p. 27; Mac, Idu 1992, p. 39). This is a tectonic depression. The general relief of the depression is hilly, made of hilly peaks, convergently placed through the main valleys of the region (Barcău, Crasna, Zalău). The geographical limits are traced in North-West by The Sălaj Hill, on East, by the Meseș Mountains, and in West by the Plopiș Mountains and the Sylvania's Hills (pl. I).*

b. The purpose of this study. *In this way there have been registered 88 places of archaeological interest located on the territory of 38 villages (pl. II), each of them having been made specifications regarding the place (mentioning the toponym if this was known), the nature of the archaeological research (the surface, the diggings, the salving etc.), the authors of the research, their results (the description of the researched complexes, the description of all categories of discovered artifacts), elements of dating and place of stocking for the archaeological material. The great majority of the sites are being examined.*

I tried to mark the characteristics the archaeological material (mainly pottery), its evolution, the appearance / disappearance of some categories and types, during this period of time. Taking these phenomena into consideration, the archaeological vestiges has been divided in two groups.

The first group contains the styles of the second half of the 7th century and until the first half of the 10th century, when we have signals of first incursions of the Hungarian tribes in Transylvania.

The second group contains the datable vestiges from the second half of the 10th century and from the 11th century, the phenomena generated by the first incursions of the Hungarians in Transylvania, followed by the conquering of this territory.

The belonging of the Silvania Depression to the North-West of Romania is not just one of geographical nature. The historical events and phenomena which took place in the North-West of Romania, between the second half of the 7th century and the 11th century, had an

influence also over the archaeological vestiges discovered here. This approach is but a stage of these phenomena. There still remain a series of aspects which couldn't be explained/exploited enough.

a. Introducere. Cadru geografic

Studiarea unei microzone poate furniza informații utile în înțelegerea fenomenelor care s-au petrecut pe spații mai largi. Astfel, pot fi sesizate caracteristicile culturii materiale, apariția, evoluția și dispariția unor categorii de artefacte, tipologiile stabilite pentru acestea pot argumenta existența unor evoluții/involuții zonale, permițând comparații cu rezultatele obținute în alte zone geografice. În primul rând, poate fi analizată cultura materială cu toate caracteristicile sale, pe baza acestora fiind semnalate aspecte ale vieții cotidiene. De asemenea, chiar dacă accesul nu este ușor, pot fi surprinse elemente de natură socială, economică și într-o anumită măsură de natură spirituală.

De la început trebuie făcută precizarea că rezultatele și concluziile din lucrarea de față nu constituie decât o etapă în cercetarea acestei microregiuni (*Depresiunea Silvaniei*). Pe baza rezultatelor obținute, a concluziilor formulate în acest stadiu, pot fi stabilite viitoare direcții de cercetare, care să aprofundeze anumite aspecte.

Spațiul geografic analizat poartă denumirea de *Depresiunea Silvaniei* sau *Depresiunea Centrală a Silvaniei* (pl. I/1). Aceasta mai apare în literatura de specialitate ca *Depresiunea Colinară Sălăjană* (Morariu, Sorocovschi 1972, p. 27; Mac, Idu 1992, p. 39). Aceasta este o depresiune tectonică, rezultată din scufundarea cristalinelor din subasamentul Platformei Sălăjene. Relieful de ansamblu al depresiunii are caracter colinar, format din culmi deluroase, dispuse convergent printre văile principale ale regiunii (Barcău, Crasna, Zalău). Limitele geografice sunt trasate în nord-vest de Culmea Sălajului, spre est de Munții Meseșului, iar în vest de Munții Plopișului și Dealurile Silvaniei. La nivelul bazinelor hidrografice întâlnim bazinele de eroziune, unele lărgite și reunite prin înșeuări și curmături în arii mai extinse. Modelarea exercitată de apele curgătoare, favorizată de răspândirea largă a formațiunilor friabile pliocene (argile, marne, nisipuri) au dus la individualizarea mai multor unități depresionare (pl. I/2): *Depresiunea Șimleului*, *Depresiunea Zalăului* și *Depresiunea Sălajului* (Morariu, Sorocovschi 1972, p. 27; Mac, Idu 1992, p. 41).

Prezentul demers are la bază toate vestigiile arheologice descoperite în *Depresiunea Silvaniei*, vestigii databile în a doua jumătate a sec. VII - sec. XI. Astfel, au fost înregistrate 88 de puncte de interes arheologic aflate pe teritoriul a 38 de localități (pl. II). Stabilirea celor două limite cronologice nu a fost una întâmplătoare. În procesul de analiză a vestigiilor s-a avut în vedere migrația a două grupuri de populație alogenă în spațiul nord-vestic al României, slavii timpurii și triburile maghiare. Limita inferioară este determinată de etapa imediat următoare pătrunderii slavilor timpurii în spațiul nord-vestic al României, ulterior descoperirilor de tip Lazuri-Pișcolt (Stanciu 1998, p. 249). Pentru limita cronologică superioară am ales sec. XI, alegere care are la bază două motive: reprezintă o etapă ulterioară pătrunderii primelor triburi maghiare și faptul că, în acest stadiu al cercetărilor este dificilă o departajare cronologică între vestigiile (în special ceramica) de la sfârșitul sec. X și cele de la începutul /prima jumătate a sec. XI. Documentația existentă acum, nu oferă o imagine clară asupra acestui subiect, făcând astfel posibile reinterpretări de ordin cronologic sau etnic. Am încercat evidențierea caracteristicilor materialului arheologic (în special ceramica), evoluția acesteia, apariția/dispariția unor categorii și tipuri, pe parcursul acestei perioade. Ținând cont de aceste fenomene, vestigiile arheologice au fost împărțite în două mari grupe:

- **Grupa I** cuprinde siturile din a doua jumătate a sec. VII și până în prima jumătate a sec. X, când sunt semnalate primele pătrunderi maghiare în Transilvania.

- **Grupa II** cuprinde vestigiile databile din a doua jumătate a sec. X și din sec. XI, fenomenele generate de primele incursiuni ale maghiarilor în Transilvania, urmate de cucerirea acestui teritoriu.

O parte din siturile cartate au fost cercetate arheologic: sonde, săpături de salvare, săpături sistematice. Dar, majoritatea obiectivelor arheologice au fost puse în valoare numai prin cercetări de suprafață, desfășurate mai recent. Vestigiile arheologice prezentate provin din tipuri distincte de obiective: așezări, necropole și fortificații. Un aspect deosebit de important al cercetării este cel legat de etnicul vestigiilor descoperite și analizate. Unele comunități umane sunt caracterizate de anumite tipuri de artefacte sau complexe arheologice, însă numai pe parcursul unor etape cronologice de scurtă durată, înainte de a intra în relație directă/îndirectă cu alte grupuri umane, etnic diferite. Acesta rămâne încă unul dintre elementele cele mai dificil de surprins în stadiul actual al cercetărilor.

b. Considerații privind vestigiile arheologice

Grupa I (a doua jumătate a sec. VII-prima jumătate a sec. X)

Așezările din această perioadă au fost întemeiate întotdeauna lângă sursele de apă, pe malul sau pe terasele mai înalte aflate în imediata apropiere a acestora. Cercetările arheologice efectuate arată prezența mai multor tipuri de complexe: locuințe, construcții anexe, gropi și cuptoare.

Majoritatea locuințelor sunt de tip adâncit, excepție făcând cele de la Badon "*La răstignire*", Zalău "*B-dul Mihai Viteazul, nr. 104-106*", Nușfalău "*Țigoiul lui Benedek*", Bobota "*Pe vale*" sau Zalău "*Valea răchișorii/Pălvăr*". Locuințele săpate în pământ, nu pot fi considerate ca fiind bordeie, deoarece se adâncesc în steril cu maxim 50-60 cm față de nivelul contemporan. De altfel, cel mai bine reprezentat pe parcursul perioadei secolelor VIII-X, este tipul de locuință ușor adâncită, cu înălțimea peretilor săpați în pământ variind între 0, 30 și 0, 80 m (Cosma 1996, p. 264). Există totuși o excepție, locuința L3/2003 de la Bobota "*Pe vale*" (Băcuț-Crișan, Sana 2004) care are podeaua săpată mai adânc. Planimetria locuințelor cercetate, sugerează prezența mai multor tipuri: oval-alungit, patrulater, dreptunghiular și neregulat. Aceste tipuri de locuințe sunt prezente pe tot teritoriul transilvănean în secolele VIII-X (Cosma 1996, p. 264).

Săpăturile arheologice au furnizat și o serie de informații legate de modul de construcție a locuințelor. În multe cazuri au fost surprinse urmele unor stâlpi sau pari mai groși, cum este cazul complexelor de la Panic "*La Blocuri*" - L1/1998, Badon "*La răstignire*" - L1/1999, Pericei "*Keller Tag*" - L4/1999, Cuceu "*Valea Bochii*" - L1/1999, L4/1999, Bobota "*Pe vale*" - L2/2003, Zalău "*Valea răchișorii/Pălvăr*" - L1/2001 și L2/2001 ș.a. Stâlpii sunt plasați în colțurile locuințelor, pe laturi sau în interiorul acestora, spre centru.

Locuința nu este singurul tip de construcție prezent în așezările cercetate, în câteva cazuri fiind evidențiată și existența unor anexe gospodărești. În așezarea de la Panic "*La Blocuri*" a fost dezvelit un șopron ce adăpostea un cuptor pentru copt săpat în pământ, iar la Popeni "*Pe pogor*" au fost depistate mai multe complexe (A/1999, L6/1999, L7/1999), reduse ca suprafață și lipsite de instalații pentru foc.

Un complex asemănător celor descoperite la Popeni "*Pe pogor*" în 1999 (L6 și L7) a mai fost cercetat în aceeași așezare (Stanciu, Matei 1994, pl. I) în campania din 1978 (Gr. 1), considerat ca fiind o construcție cu alt rol decât cel de locuință (Stanciu, Matei 1994, p. 137). Deși în momentul executării săpăturilor (1999), L6/1999 și L7/1999 au fost interpretate ca locuințe, caracteristicile și inventarul arheologic pledează mai degrabă în favoarea unor construcții cu rol economic.

Astfel de complexe arheologice, cu destinație incertă, au fost evidențiate și în alte spații geografice. În Banat, în așezarea datată în secolul VIII de la Gornea "*Căunita de Sus*",

L2, L7 și L8 interpretate ca locuințe, lipsite de instalații de foc (Țicu, Lazarovici 1996, p. 29) și având dimensiuni reduse, se apropie caracteristic de cele de la Popeni, fiind și acestea mai degrabă construcții cu alt rol decât cel de locuință. Acestea își găsesc analogii în mediul slavilor vistici, cum sunt descoperirile din Slovacia de la Laksárska Nová Ves (Tomčíková 1991, p. 71-73) sau de la Nitra-Mikov dvor (Fusek 1991, Pl. V/1, Pl. VII/1) unde au fost cercetate complexe cu dimensiuni reduse, cu sau fără instalații pentru foc.

Dacă pentru complexul A/1999 cercetat la Popeni "*Pe pogor*", constatăm asemănări (în ceea ce privește forma și probabil și destinația) cu L6, L7 și cu Gr. 1 cercetată în 1978 (Stanciu, Matei 1994, Pl. I), pentru complexul B, cercetat în aceeași așezare și considerat ca fiind o construcție anexă (hambar, șopron), constatăm lipsa unor analogii pe teritoriul Transilvaniei și chiar pe cel al României ! Deocamdată, rămâne încă deschisă discuția privind destinația acestuia, fiind necesară sesizarea altor analogii.

Referitor la instalațiile pentru foc date în secolele VIII-X, cercetările desfășurate în Transilvania atestă prezența mai multor tipuri (Cosma 1996, p. 273). Pentru perioada cuprinsă între a doua jumătate a sec. VII și prima jumătate a sec. X, în arealul geografic de care ne ocupăm, în cadrul așezărilor cercetate au fost identificate patru tipuri de cuptoare. Cel mai des întâlnit este cuptorul cu pereții construiți din pietre de râu și blocuri de micașist - "pietrar". De altfel, această instalație de foc este caracteristică așezărilor transilvănene date în perioada sec. VII-VIII, găsindu-și bune analogii în spațiul estic și sudic al României (Teodor 1978, p. 74-75; Mitrea 1980, p. 69-70; Spinei 1985, p. 104).

În ceea ce privește cuptorul săpat în bloc de lut cruțat, prezent în așezările de la Cuceu "*Valea Bochii*" (locuința L1/1999) și Nușfalău "*Țigoiul lui Benedek*" (locuința L1/2001), încadrabil în tipul IV după tipologia întocmită de C. Cosma, constatăm raritatea lui în spațiul nord-vestic dar și în Transilvania (Rusu 1971, p. 721). În spațiul slav estic această instalație de foc este prezentă într-o proporție mai ridicată, fiind utilizată o lungă perioadă de timp (Donat 1970, pl. 2; Văzarova 1965).

După cum s-a precizat deja, în unele așezări au fost identificate și instalații de foc amenajate în exteriorul construcțiilor, în aer liber. Acestea se alătură celorlalte tipuri de complexe prezente în așezările medievale timpurii, fiind dispuse între locuințe sau uneori în afara zonei ocupate de construcții. La Dridu, cuptoare pentru copt - de tipul celor de la Panic sau Biharea - amenajate în afara locuințelor, au fost descoperite în număr de 11, dintre care cele mai multe sunt dispuse în afara zonei ocupate de locuințe: cinci în marginea așezării, două în spatele locuințelor și patru în rând cu bordeiele (Zaharia 1967, p. 74) dar nici unul nu a fost plasat sub o construcție protectoare cum este cel de la Panic. Și la Bucov, cuptoarele pentru copt sunt plasate la periferia așezării: la Bucov "*Rotari*" a fost săpat un cuptor, iar la Bucov "*Tioca*" au fost săpate patru cuptoare (Comșa 1978, p. 37-39). De asemenea, ele sunt prezente în Moldova, cercetările de la Dodești-Vaslui au pus în evidență existența mai multor cuptoare pentru copt, corespunzând cronologic așezărilor din secolele VIII-IX (Teodor 1984, p. 73-75) și din secolele X-XI (Teodor 1984, p. 113-114), astfel de cuptoare fiind utilizate în Moldova pe tot parcursul celei de a doua jumătăți a mileniului I d.Ch. (Teodor 1984, p. 75).

Cercetările arheologice efectuate în *Depresiunea Silvaniei* au relevat complexitatea unei așezări din această perioadă. Aceasta nu este o particularitate a zonei aflate în discuție. Și pentru alte zone ale Transilvaniei, s-a constatat prezența în așezările contemporane cu cele cercetate în spațiul nord-vestic al României, a mai multor tipuri de complexe arheologice. La Comana de Jos au fost cercetate locuințe săpate în sol la diferite adâncimi, fiind dezvelite 14 bordeie și 18 semibordeie (Glodariu, Costea, Ciupea 1980, p. 70), cu planimetrie diversă, cu instalații de foc constând în cuptoare de piatră și de lut (Glodariu, Costea, Ciupea 1980, p. 83-85). De asemenea, constatăm existența instalațiilor de foc amenajate în aer liber (vetre de foc) (Glodariu, Costea, Ciupea 1980, p. 85-86). Aceeași situație este valabilă pentru celelalte

regiuni ale României, având aici în vedere așezările de la Bucov și Dridu, cercetate sistematic, unde sunt atestate aceleași tipuri de locuințe, construcții anexe, instalații de foc. Afirmatia este valabilă pentru întreg spațiul slav (Milosevic 1991, p. 188-191; Poulik și colab. 1985, p. 167).

Cercetările arheologice efectuate în diferite așezări din *Depresiunea Silvaniei* s-au soldat cu identificarea mai multor tipuri de locuințe, construcții anexe, gropi, instalații de foc, din care au fost recoltate diverse artefacte. Majoritatea materialului arheologic este compus din ceramică, fiind de altfel principalul element cu care se poate opera în stabilirea cronologiei obiectivelor.

Pentru perioada cuprinsă între a doua jumătate a sec. VII și prima jumătate a sec. X, au fost identificate șase forme ceramice: oala fără toarte, tăvița, țestul, strachina, castronul, urciorul/vasul amforoidal. Oala fără toarte este prezentă pe tot parcursul acestei etape cronologice, fiind de altfel forma ceramică cel mai des utilizată. Vasele prezintă diverse nuanțe, datorită intensității/temperaturii și duratei arderii lor în cuptoare. Tehnica diversă de realizare/modelare a acestora, a determinat existența a trei categorii de oale fără toarte: lucrate cu mâna, la roata înceată sau la roata rapidă. De asemenea, forma gurii, a buzei, gâtului sau a umărului a permis evidențierea mai multor tipuri. Au fost identificate nouă tipuri de oale lucrate cu mâna, zece tipuri de oale lucrate la roata înceată și opt tipuri de oale lucrate la roata rapidă.

Majoritatea oalelor modelate cu mâna sunt neornamentate. Există și câteva exemplare decorate: alveole practicate cu degetul pe unele vase de la Popeni "*Pe pogor*" și inciziile trasate pe buza unor vase descoperite la Zalău "*B-dul Mihai Viteazul, nr. 104-106*". Foarte interesante sunt fragmentele ceramice descoperite în așezarea de la Nușfalău "*Țigoiul lui Benedek*" ornamentate prin ștampilare (Băcuceș-Crișan 2002, p. 218-219).

Oalele lucrate la roata înceată sunt ornamentate prin incizare în pasta moale, elementele decorative cel mai des întâlnite fiind banda de linii drepte sau banda de linii în val, utilizate în diverse combinații. Un ornament mai deosebit este prezent pe un fragment ceramic descoperit la Popeni "*Pe pogor*", constând în linii simple în val ce încadrează un șir de cerceulețe imprimate în pasta crudă (Stanciu, Matei 1994, pl. II/2). Alte ornamente, mai rar utilizate, constau în șiruri oblice/verticale realizate cu piaptânelul sau șiruri de impresiuni ce formează motivul "spicului de grâu", de asemenea realizate cu piaptânelul. Un alt ornament, identificat pe un fragment ceramic descoperit în locuința L2/2001 de la Zalău "*Valea răchișorii/Pálvár*", constă în linii oblice trasate unele peste altele formând o rețea, decor realizat prin lustruire. Pentru oalele fără toarte lucrate la roata înceată mai poate fi remarcat un aspect. Pe fundul unor astfel de vase sunt prezente mărcile/semnele de olar. În arealul aflat în discuție, până în prezent se cunosc puține vase cu astfel de semne.

Mărcile de olar sunt caracteristice vaselor de uz comun aparținând secolelor VIII-XII, din zonele populate de slavi (Diaconu 1992, p. 355), dar sunt prezente și în zone locuite de alte popoare. Descoperirile arheologice de pe teritoriul României atestă faptul că mărcile de olar sunt utilizate în perioada cuprinsă între secolul VIII - avem în vedere aici vasul cu marcă descoperit în necropola nr. 2 de la Bratei (Zaharia 1977, Fig. 14/2a) - și secolul XIV. Limita cronologică superioară este determinată de descoperirea la Dărmănești jud. Neamț, a unui vas cu marcă de olar, datat în această perioadă (Mătase, Zamoșteanu, Zamoșteanu 1960, p. 348, fig. 8/2). Deși aceste mărci de olar sunt prezente în general, numai pe fundul oalelor fără toarte, sunt și cazuri în care acestea au fost utilizate și pe alte forme ceramice. La Castelu, în necropola de incinerare, a fost descoperită o căldare de lut de formă globulară, prevăzută pe fund cu o marcă de olar în formă de cruce (Comșa, Rădulescu, Harfuchi 1962, p. 655, fig. 5). În Dobrogea, la Istria (Fiedler 1992, pl. 18/7) și Sultana (Fiedler 1992, pl. 39/12, pl. 40/2, pl. 41/3) și în Muntenia la Șaringa (Fiedler 1992, pl. 41/5), Craiova (Comșa 1960, fig. 1/3) și

Bucov (Comşa 1978, fig. 82/3), mărcile de olar sunt prezente şi pe fundul ulcioarelor din pastă fină, prevăzute cu o toartă sau două. La Capidava, formele ceramice ştamplate sunt: vasele borcan, străchinile şi opaiţele (Florescu, Florescu, Diaconu 1958, p. 215). De la Blandiana, K. Horedt publică un ulcior amforoidal cu marcă de olar pe fund (Horedt 1966, pl. 6/4) iar de la Alba Iulia, I. Berciu publică o ploscă cu marcă de olar constând într-o zvastică înscrisă într-un cerc (Berciu 1957, pl. I/1). Din incinta fortificată de la Cluj-Mănăştur, cunoaştem un castron cu marcă de olar pe fund, vas datat în sec. IX-X (Iambor, Matei 1979, pl. III/18). În Ungaria, în necropola maghiară timpurie de la Szöb-Kiserdő, în mormântul nr. 41, a fost descoperit un castron pe fundul căruia se afla o marcă de olar (Bakay 1978, p. 28, p. XIV), iar la Esztergom-Szentkirály, o marcă de olar apare pe fundul unei căldări de lut (Takács 1986, pl. 5/1). În necropola de la Halimba, mărcile de olar sunt prezente şi pe fundul unor străchini (Török 1962, pl. LXVIII/345, 577) sau vase cu gât canelat (Török 1962, pl. LXIX/149). Constatăm aceeaşi situaţie şi în spaţiul slavilor vestici, mărcile de olar apar în principal pe oalele fără toarte, dar şi pe alte forme ceramice: ulciorul (Bubenik, Meduna 1994, fig. 2/A) şi castronul (Kouril 1994, pl. 18/5). Din sudul Dunării, remarcăm descoperirile de la Macvanska Mitrovica, unde mărcile de olar sunt aplicate şi pe străchini (Minić 1980, pl. IX/7), iar la Branicevo, pe castroane (Popović, Ivanisević 1988, pl. 3/11).

O categorie aparte o constituie oalele lucrate la roata rapidă. Vasele prezintă nuanţe ce variază de la brun-cărămiziu cu pete negricioase, la gălbui-cărămiziu cu pete cenuşii. Ca degresant s-a utilizat nisipul amestecat cu pietricele şi paiete de mică. În multe cazuri însă constatăm utilizarea nisipului fin. Decorul este realizat tot prin incizare în pasta moale a vaselor, elementele decorative fiind liniile drepte sau în val utilizate în diverse combinaţii. Foarte interesante sunt fragmentele ceramice ce provin de la vase decorate cu caneluri/inele, motive ornamentale prezente pe umărul vaselor (sub forma unor benzi) sau pe toată suprafaţa acestora. În unele cazuri peste aceste caneluri au fost trasate foarte fin, linii drepte paralele, incizate.

Tăviţele sunt forme ceramice lucrate întotdeauna cu mâna. Pe baza formei buzei şi a pereţilor au fost identificate şapte tipuri. În general, aceste vase sunt lipsite de ornament, câteva excepţii am constatat în aşezările de la Zalău "*B-dul Mihai Viteazul, nr. 104-106*" şi Cuceu "*Valea Bochi*". Din prima aşezare provin câteva exemplare decorate cu incizii practicate pe buză sau şiruri de alveole plasate pe suprafaţa exterioară. Din a doua aşezare, câteva tăviţe sunt ornamentate cu alveole practicate cu degetul, plasate în partea inferioară a pereţilor. Astfel de exemplare nu reprezintă o apariţie izolată, în spaţiul nord-vestic al României mai sunt cunoscute şi alte descoperiri, cum sunt cele de la Lăpuşel (Stanciu 1994, pl. III/9, pl. VII/1-2).

Ţesturile sunt - de asemenea - lucrate numai cu mâna, dint-o pastă degresată cu nisip şi pietricele mari, uneori în pastă fiind prezentă şi pleava. Toate ţesturile sunt neornamentate, deocamdată nefiind descoperite exemplare decorate. Forma diversă a buzei şi a pereţilor a permis identificarea a trei tipuri.

Strachina este prezentă la Nuşfalău "*Ţigoiul lui Benedek*", Bobota "*Pe vale*" şi Zalău "*Valea răchişorii/Pălvăr*", câte un exemplar în fiecare din cele trei aşezări. Sunt lucrate la roata înceată, caracteristicile acestora permiţând identificarea a trei tipuri.

Castronul a fost descoperit numai într-o singură aşezare, la Cuceu "*Valea Bochi*". Exemplarul este lucrat la roata înceată şi este nedecorat.

Urcioarele sunt lucrate la roata rapidă. Astfel de vase au fost descoperite într-o singură aşezare, la Nuşfalău "*Ţigoiul lui Benedek*", aici fiind identificate două tipuri.

Prezenţa în *Depresiunea Silvaniei*, a ceramicii lucrate la roata rapidă, între a doua jumătate a sec. VII şi prima jumătate a sec. X, impune tratarea acesteia cu atenţie sporită. Cu siguranţă, descoperirile de această factură sunt mai numeroase. După cum s-a constatat

arheologic, această categorie ceramică este prezentă în spațiul nord-vestic al României, în cantități mai mici sau mai mari. Din păcate, în multe cazuri, descrierea ceramicii s-a limitat doar la a face distincția între ceramica modelată la roată și cea lucrată cu mâna.

Studii recente au tratat problema ceramicii modelate la roata rapidă (sec. VIII-X), semnalând existența unor așezări în nord-vestul României (Lazuri, Nușfalău, Popeni-Cuceu și Culciu Mare), caracterizate printr-un astfel de material ceramic (Stanciu 1998, p. 335-359; Stanciu 2000, p. 150; Stanciu 2003, p. 262-266). Realitățile arheologice din Transilvania, indică faptul că, perioada cuprinsă între a doua jumătate a sec. VI și ultimul sfert al sec. VII, se caracterizează prin prezența ceramicii lucrate la roata rapidă, chiar dacă în cantități relativ reduse, comparativ cu cea lucrată cu mâna sau la roata înceată. În acest context, foarte importante și interesante sunt descoperirile din așezările de la Nușfalău “*Țigoiul lui Benedek*” și Bobota “*Pe vale*”, unde ceramica lucrată la roata rapidă este prezentă într-o proporție destul de mare. Caracteristicile tehnice ale ceramicii lucrate la roata rapidă din *Depresiunea Silvaniei*, argumentează existența a două categorii distincte. Acestea se diferențiază prin modul de execuție a suprafețelor vaselor și prin pastă:

a. Categoria I. Ceramică modelată la roata rapidă, dintr-o pastă degresată cu nisip cu pietricele, zgrunțuroasă la pipăit. Pe suprafața interioară a vaselor sunt prezente inelele/canelurile rezultate în urma procesului de modelare a vaselor. Vasele sunt ornamentate prin incizare în pasta moale, elementele decorative constând în benzi de linii drepte sau de linii în val.

b. Categoria II. Ceramică modelată la roata rapidă, dintr-o pastă degresată cu nisip fin, rareori amestecat și cu puține pietricele. Suprafețele vaselor sunt mai fine. Vasele din această categorie, se caracterizează prin faptul că, atât pe suprafața lor interioară cât și pe cea exterioară, sunt prezente inelele/canelurile. Inelele din interior sunt rezultatul modelării vaselor la roată. Cele din exterior au fost, de asemenea, generate de modelarea la roată. Unele caneluri sunt mai pronunțate și au rol decorativ. Câteva vase din această categorie sunt decorate și cu incizii, trasate foarte fin.

Rezultatele cercetărilor din *Depresiunea Silvaniei* indică un grup de așezări în care cele două categorii apar împreună: Nușfalău *Țigoiul lui Benedek*”, Bobota “*Pe vale*”, Cuceu “*Valea Bochii*” sau Popeni “*Pe pogor*”, așezări plasate pe cursul râurilor Barcău și Crasna, unele plasate aproape de granița fostei provincii Dacia (Porolissensis). Aceste situri se datează între a doua jumătate a sec. VII și a doua jumătate a sec. VIII / începutul sec. IX.

Astfel de categorii ceramice nu constituie apariții singulare, în spațiul nord-vestic al României este cunoscut un caz identic, mă refer aici la așezarea de la Lazuri “*Lubi Tag*”, unde acestea sunt prezente într-o cantitate mare (Stanciu 2003, p. 263-264, fig.1). Pentru *Depresiunea Silvaniei*, analizând toate formele ceramice provenite din siturile sondate arheologic, am constatat următoarele proporții:

a. *Situri din a doua jumătate a sec. VII - prima jumătate a sec. VIII*

Ceramică lucrată cu mâna – între 14% și 95%

Ceramică lucrată la roata înceată – între 45% și 73%

Ceramică lucrată la roata rapidă – între 6% și 41%

b. *Situri din a doua jumătate a sec. VIII - prima jumătate a sec. IX*

Ceramică lucrată cu mâna – între 19% și 32%

Ceramică lucrată la roata înceată – între 51% și 79%

Ceramică lucrată la roata rapidă – între 5% și 25%

c. *Situri de la sfârșitul sec. IX - prima jumătate a sec. X*

Ceramică lucrată cu mâna – între 0% și 1%

Ceramică lucrată la roata înceată – între 72% și 92%

Ceramică lucrată la roata rapidă – între 8% și 27%

Totalizând informațiile furnizate de sondajele arheologice, pentru *Depresiunea Silvaniei* a fost sesizată următoarea evoluție a ceramicii:

a) Ceramica lucrată cu mâna este prezentă în cantitate mare în așezările din a doua jumătate a sec. VII / prima jumătate a sec. VIII (până la 95%), după care suferă un proces de regresie, ajungând la 1% în prima jumătate a sec. X.

b) Ceramica lucrată la roata înceată, prezintă o evoluție aproape constantă, pe toată durata acestei perioade.

c) În așezările din a doua jumătate a sec. VII / prima jumătate a sec. VIII, ceramica lucrată la roata rapidă este prezentă într-o cantitate mai mică (6%) decât cea cu mâna sau la roata înceată, dar în unele cazuri atinge valori de 41%. Din a doua jumătate a sec. VIII și până spre sfârșitul sec. IX / prima jumătate a sec. X, aceasta trece printr-un proces constant de creștere cantitativă.

Descoperirile arheologice din nord-vestul României databile în sec. VII-XI indică un spațiu locuit de diferite grupuri etnice. Prezența slavilor timpurii în spațiul nord-vestic al României este atestată prin descoperirile aparținând *orizontului "Lazuri-Pișcolt"*, descoperiri datate în a doua jumătate a sec. VI - prima jumătate a sec. VII și caracterizate prin așezări plasate în zonele joase, pe văile râurilor ce constituiau principalele căi acces în zonă (*Stanciu 1998*, p. 242-243). Infiltrări mai târzii ale unor grupuri slave sunt indicate de necropolele tumulare de la Nușfalău și Someșeni-Cluj.

Perioada cuprinsă între a doua jumătate a sec. VII și finalul sec. VIII / începutul sec. IX corespunde cronologic *orizontului mijlociu (670-710/720) și târziu al epocii avarie (710/7200-810/830)*. În zona nord-vestică a României, există descoperiri funerare atribuite avarilor, deocamdată însă nu cunoaștem așezările acestora. Caracterul etnic al descoperirilor, este unul din aspectele cele mai importante ale perioadei medievale timpurii, aspect încă dificil de surprins. Cercetătorii români care au semnalat existența în Transilvania (sau în zona de vest-nord-vest) a ceramicii modelată la roată, au considerat că aceasta este un indicator al prezenței comunităților vechi românești (*Rusu 1971*, p. 721; *Dumitrașcu 1978*, p. 59-72, 83-85; *Baltag 1994*, p. 77). Numai că, referirile s-au făcut la ceramica lucrată cu roata în general, fără diferențieri între cea la roata înceată și cea la roata rapidă.

Materialul arheologic descoperit în *Depresiunea Silvaniei* la Nușfalău "*Țigoiul lui Benedek*", Cuceu "*Valea Bochii*", Popeni "*Pe pogor*", Bobota "*Pe vale*", sau cel din așezarea de la Lazuri "*Lubi Tag*" din județul Satu Mare, indică existența în spațiul nord-vestic al României, a unui grup de așezări caracterizate pe de o parte de prezența (în raport cu celelalte categorii ceramice lucrate la roata înceată sau cu mâna) în cantitate mare a ceramicii lucrată la roata rapidă, iar pe de altă parte de asocierea celor două categorii ceramice modelate la roata rapidă. Datorită caracteristicilor sale, prin care se evidențiază de ceramica din nord-vestul României, și pentru a evidenția acest grup de așezări, am optat pentru denumirea de **ceramică de tip Lazuri-Nușfalău** (pl. IV). Cert este faptul că, această ceramică, databilă pe parcursul sec. VIII și începutul sec. IX, este lucrată dintr-o pastă de bună calitate, mare parte din vase prezentând similitudini cu ceramica romană provincială. Prezența acesteia în nord-vestul României, se datorează fie unor influențe/relații comerciale, fie este rezultatul activității unor ateliere locale. Însă, producerea ceramicii în ateliere locale, implică următoarele aspecte:

1. din punct de vedere geografic, aceste vestigii se află practic în afara granițelor fostei provincii romane Dacia și deci, în afara teritoriului supus direct procesului de romanizare.
2. etnicul acestor comunități.

Ceramica medievală timpurie lucrată la roată (înceată și probabil și cea la roata rapidă) din nord-vestul României a fost catalogată ca "ceramică românească" și înțeleasă ca indicator al continuității unor centre locale de producție din epoca romană și a migrațiilor (Dumitrașcu 1978, p. 59-72, 83-85). Ceramica modelată la roata înceată este prezentă pretutindeni în bazinul carpatic, astfel că ea nu poate fi legată numai de un anumit etnic.

În mediul slavilor vistici, ceramica lucrată la roata înceată este utilizată pe tot parcursul acestei perioade, cea la roata rapidă fiind atestată mult mai târziu. Slavii sudici (slavo-bulgarii) folosesc de asemenea ceramica la roata înceată, cea la roata rapidă fiind -după cum se cunoaște-produsul atelierelor bizantine. Deocamdată, în nord-vestul României lipsesc ceramica (în primul rând ceramica cenușie fină, decorată cu motive lustruite) sau alte categorii de materiale arheologice care ar putea fi legate sigur de o prezență bulgară. Necropolele tumulare de la Nușfalău și Someșeni sunt caracterizate prin prezența ceramicii lucrate la roata înceată. De asemenea, ceramica lucrată la roata rapidă nu este caracteristică descoperirilor avare de tip Gâmbaș și nici grupurilor de populație maghiară timpurie din sec. X, semnalate în Transilvania.

Ceramica modelată la roata rapidă este atestată în cimitirele de tip Band-Noșlac, aceste cimitire fiind atribuite populației romanice, gepizilor, fără să se excludă o mixtură etnică (Stanciu 1998, p. 380). În unele așezări din Transilvania intracarpatică, datate pe parcursul sec. VIII-IX, alături de ceramica modelată la roata înceată se asociază cu cea la roata rapidă.

Situația constatată permite presupunerea că, acest tip de ceramică este creația grupurilor de populație *românească/veche românească*. În aceste condiții, pentru spațiul nord-vestic al României, rămâne de clarificat un aspect important și anume, originea acestor comunități. Astfel, pot fi luate în considerație două ipoteze: a. evoluție locală; b. deplasarea unor grupuri de populație.

Prima ipoteză se referă la posibilitatea originii locale a grupurilor de populație *românească/veche românească*, creatorea ceramicii lucrate la roata rapidă, comparabilă cu cea uzuală de factură provincial-romană. Realizarea ceramicii la roată rapidă, denotă utilizarea unor procedee și cunoștințe tehnologice superioare, transmise din antichitatea târzie. Deocamdată însă, cercetările efectuate până în prezent în nord-vestul României nu au surprins mecanismele prin care, acest bagaj de cunoștințe s-a perpetuat pe parcursul unei perioade istorice destul de lungi (Stanciu 2003, p. 265).

În cazul celei de a doua ipoteze, poate fi acceptată ideea deplasării unor grupuri de populație *românească/veche românească* din interiorul Transilvaniei (teritoriul fostei provincii Dacia Romană) spre spațiul nord-vestic al României. Este de presupus o deplasare dinspre est spre vest, în condițiile în care situl de la Nușfalău "*Țigoiul lui Benedek*", se datează mai devreme decât cel de la Lazuri "*Lubi Tag*", care, în acest stadiu al cercetărilor, reprezintă cea mai vestică descoperire de acest tip. Ipoteza respectivă a mai fost formulată de către I. Stanciu, care, referindu-se la prezența ceramicii lucrată la roata rapidă, susținea posibilitatea intervenției unui nou grup etnic (Stanciu 2003, p. 265).

Pornind de la existența unui orizont al așezărilor cu ceramică lucrată la roata rapidă, caracteristic zonelor înalte din Transilvania, sugerată de Gh. Baltag (Baltag 1994, p. 74-78; Baltag 1996, p. 112), putem presupune și pentru această spațiu o deplasare a populației autohtone spre zonele mai înalte, urmată de o revenire în zonele mai joase. Această situație a fost sesizată și în Muntenia, unde în sec. VIII are loc o repopulare a câmpiilor (Madgearu 1997, p. 194). Pe baza vestigiilor înregistrate până acum, în spațiul nord-vestic al României această revenire se putea produce pe parcursul sec. VIII. Posibil ca această mișcare să fi fost dirijată de către avari, motivația unei astfel de deplasări/implantări de populație putând fi de natură economică (exploatarea cunoștințelor tehnice?). Urmărind cronologia descoperirilor de tip *Lazuri-Nușfalău*, deplasarea grupurilor de populație dinspre Transilvania intracarpatică

spre zona de nord-vest a României se putea produce în timpul perioadei avară târzii (710/720-810/830).

Situl de la Nușfalău "*Țigoiul lui Benedek*" se află în imediata apropiere a necropolei tumulare de la Nușfalău "*Vulpiște/Halmak Pataka*". Cronologic, pentru necropolă limita inferioară a fost acceptată ca fiind sfârșitul sec. VII / începutul sec. VIII, iar limita superioară anul 800/începutul sec. IX. Descoperirile de la Nușfalău "*Țigoiul lui Benedek*" sunt parțial contemporane cu necropola tumulară. Ceramica din așezare se diferențiază categoric de cea din necropolă. Prezența în așezare a fragmentelor de vase lucrate cu mâna și decorate prin șampilare, cu analogii în așezările de epocă avară din Ungaria, se datorează schimburilor comerciale. Cu siguranță, această zonă se afla sub controlul Chaganatului avar, mai ales că, în apropiere există necropola (tumulară) a unui grup de slavi, instalați aici de către avari în vederea controlării accesului spre interiorul Transilvaniei (Stanciu 1998, p. 306; Stanciu 2001, p. 488).

Pentru a doua jumătate a sec. VII - prima jumătate a sec. X, stadiul cercetărilor arheologice din *Depresiunea Silvaniei* relevă faptul că deținem puține descoperiri cu caracter funerar, comparativ cu numărul așezărilor din această perioadă. Situație determinată de dificultatea sesizării în teren a acestor obiective arheologice, dar și de lipsa cercetărilor sistematice, în punctele depistate deja. Caracteristică valabilă de altfel, pentru întreg spațiul nord-vestic al României. Până în prezent în *Depresiunea Silvaniei* există numai două descoperiri funerare certe. În necropola de la Nușfalău "*Vulpiște/Halmak pataka*", ritul funerar practicat este incinerarea, iar în cea de la Zalău "*Valea răchișorii/Pálvár*", înhumarea. Analogii pentru cele două necropole au fost sesizate la Someșeni-Cluj (Macrea 1959, p. 515-522), în cazul primei și la Sălacea, în cazul celei de a doua (Chidioșan 1969, p. 611-615). Chiar dacă până în prezent, nu au fost cercetate necropole birituale, existența lor nu este exclusă, biritualismul caracterizând înmormântările din perioada sec. VIII-IX din Transilvania (Horedt 1965, p. 13; Horedt 1979, p. 385).

Amnarul din fier și oasele (umane ?) descoperite la Cuceu "*Valea Bochii*", pe o terasă mai înaltă, la baza căreia se află așezarea medievală timpurie, ar putea argumenta existența unei necropole în acest punct. Piesa are capetele arcuite, forma acesteia găsindu-și analogii în descoperirile din sec. VII-X, cum sunt cele de la Bratei (Zaharia 1977, fig. 31/2-3) sau Bucov (Comșa 1978, fig. 29/24). Dacă cercetările viitoare, vor confirma prezența unei necropole la Cuceu "*Valea Bochii*", necropolă ce ar corespunde așezării sondate arheologic în 1978 și 1999, vor putea fi studiate în paralel cele două tipuri de monumente arheologice.

Necropola de la Zalău, nu poate fi încadrată în categoria descoperirilor aparținând maghiarilor timpurii. De asemenea, necropolele de la Sălacea și Zalău conțin în cadrul inventarului funerar piese de tip Kóttlach, dar acest fapt nu constituie un argument al existenței unui nou grup slav vestic. Prezența acestor piese a fost determinată de schimburile comerciale și culturale care s-au desfășurat în ambele sensuri, de la est la vest și invers. Descoperirile de la Sălacea și Zalău sunt caracterizate prin orientarea creștină a mormintelor, cele două obiective funerare formează un grup aparte, ce se deosebește de necropolele de tip Bijelo-Brdo. Deocamdată, în *Depresiunea Silvaniei* nu se cunosc descoperiri cu caracter funerar aparținând orizontului vechi maghiar. După anul 1000, datorită transformărilor religioase și a influențelor venite dinspre spațiul vestic, inventarul mormintelor se schimbă (chiar dacă se mai păstrează unele piese specifice artei stepelor), nu se mai depun arme, ritualul de înmormântare suferind de asemenea modificări.

Dacă pentru secolul al X-lea, pot fi făcute unele diferențieri (numai pe baza descoperirilor funerare) între autohtonii româno-slavi și alogeni (maghiari), din secolul al XI-lea, datorită unor fenomene de transformări religioase care duc la o uniformizare a

descoperirilor cu caracter funerar, nu se mai pot face precizări de natură etnică, foarte riguroase.

Fortificațiile medievale timpurii din *Depresiunea Silvaniei*, nu pot fi datate mai devreme de a doua jumătate a sec. X, excepție făcând cea de la Șimleu Silvaniei "*Observator*". Caracteristicile materialului arheologic și a elementelor defensive, pledează pentru datarea acesteia într-o etapă anterioară mijlocului sec. X.

În desfășurarea evenimentelor din sec X descrise de *Anonymus*, sunt pomenite mai multe fortificații. S-a încercat identificarea concretă pe teren a acestor situri, deocamdată fără argumente de ordin arheologic: castrum Byhar=fortificația de pământ de la Biharea, castrum Zotmar=Satu Mare, Ursoua=Orșova. Pornind de la precizările lui *Anonymus* poate fi identificat un posibil traseu pentru primele incursiuni maghiare în spațiul nord-vestic românesc (actual). Conform cronicii, o ceată de maghiari condusă de *Zobolsu* și *Thosu* ajung până la *Zotmar*, urmând ca de aici să meargă până la Poarta Meseșană. O altă ceată, condusă de *Tuhutum* și fiul său *Horca* merg spre pădurile Nirului, coboară spre râul Er și de acolo ajung la *Zyloc*, de unde se îndreaptă spre Poarta Meseșană unde se întâlnesc cu *Zobolsu* și *Thosu* (Pop 1996, p. 99-100). Traseul lui *Tuhutum* și *Horca* de la râul Er până la *Zyloc* și Poarta Meseșană, nu putea evita Depresiunea Șimleului, zonă facilă de trecere spre Valea Zalăului. Probabil că fortificația de la Șimleu Silvaniei "*Observator*" a fost incendiată în timpul acestor evenimente.

Dacă faptele relatate de *Anonymus* sunt reale, iar primele incursiuni ale maghiarilor în spațiul nord-vestic al României, să fi urmat traseul precizat în *Gesta Hungarorum*, adică un grup de războinici conduși de *Tuhutum* și fiul său *Horca* au ajuns până la Meseș, nu este exclusă posibilitatea ca așezarea identificată la Zalău "*Valea răchișorii/Pălvár*" și datată la sfârșitul sec.IX - începutul sec.X, să fie acel *Zyloc* (amintit în *Anonymus*, cap. XXII), iar incendiarea acesteia să se datoreze evenimentelor petrecute în sec.X.

Grupa II (a doua jumătate a sec.X-sec. XI)

Cu siguranță, informațiile acumulate până în prezent, nu oferă o imagine completă a acestui subiect, reprezentând doar un stadiu al cercetării, determinând astfel posibile reinterpretări de ordin cronologic sau etnic. Caracterul restrâns al cercetărilor, împiedică formularea unor considerații obiective privind organizarea internă a unei așezări datate în sec. X-XI, privind modul de dispunere a complexelor de locuit (în șiruri, grupate pe familii, pe categorii sociale), raportul dintre locuințe și celelalte tipuri de construcții prezente precum și posibila existență a unor zone bine definite în interiorul așezărilor, zone cu rol distinct (religios, economic, militar)!. Prin săpăturile arheologice desfășurate, a putut fi evidențiată existența în interiorul așezărilor, a mai multor tipuri de locuințe, instalații de foc, gropi. Toate locuințele din a doua jumătate a sec. X-sec. XI, cercetate în *Depresiunea Silvaniei* sunt de tip adâncit. Acestea sunt de formă rectangulară, excepție făcând cele de la Bocșa "*Pietriș*" și Zalău "*Valea Mâții*" (cercetate parțial), care ar putea avea altă planimetrie.

Tipurile de locuințe din spațiul supus cercetării de față își găsesc corespondent în multe din așezările cercetate în Transilvania și Banat (Bejan 1995, p. 115-117; Țeicu, Lazarovici 1996, p. 48-58) precum și în cele din alte zone ale țării. La Bucov (Comșa 1978, p. 16-42), Dridu (Zaharia 1967, p. 19-44) sau Dodești-Vaslui (Teodor 1984, p. 107-113), au fost dezvelite construcții ce pot fi întâlnite atât în perioadele anterioare sec. X-XI, cât și după. De asemenea, pot fi sesizate pe un areal geografic mult mai vast, în descoperirile din spațiul estic al Austriei (Felgenhauer-Schmiedt 2001, p. 90-91), de pe teritoriul Slovaciei (Poulik și colab. 1985, p. 167, fig. 6), sau în spațiul fostei Iugoslavii (Milosevic 1991, p. 187-195; Popovic 1999, p. 216) ș. a.

Referitor la instalațiile pentru foc, surprinse în așezările din a doua jumătate a sec. X-sec. XI aflate în *Depresiunea Silvaniei*, am constatat prezența a trei tipuri: cuptorul cu pereții clădiți din pietre legate cu lut, vatra simplă și cuptorul cu calotă. Aceste instalații de foc se regăsesc în descoperirile anterioare secolelor X-XI (*Teodor 1978*, p. 74-75; *Mitrea 1980*, 69-70; *Teodor 1984*, p. 106; *Spinei 1985*, p. 104; *Cosma 1996*, p. 273) și de asemenea, sunt utilizate și mai târziu, o lungă perioadă de timp (*Horedt 1958*, p. 54-55).

Cantitatea de material arheologic descoperit într-un sit este strâns legată de intensitatea și caracterul cercetărilor. Fiind prezentă în proporția cea mai mare, ceramica rămâne principalul element cu care se pot opera încadrări cronologice. Analiza ceramicii, relevă două tehnici de realizare a vaselor: roata înceată sau roata rapidă. Deocamdată, în siturile sondate arheologic, nu au fost descoperite vase ceramice modelate cu mâna. Există însă, câteva fragmente de tăvițe lucrate cu mâna¹, descoperite în urma unor cercetări de suprafață, dar nu poate fi susținută, fără rezerve, apartenența acestora la perioada în discuție.

Formele ceramice identificate sunt oala fără toarte și vasul cu gât canelat. Cea mai des întâlnită este oala fără toarte, prezentă în toate siturile investigate. Vasele sunt lucrate la roata înceată sau la roata rapidă. Urmărind caracteristicile gurii, gâtului și umărului vaselor, am constatat existența a două tipuri de oale lucrate la roata rapidă și patru tipuri de oale lucrate la roata înceată.

Cealaltă formă ceramică, vasul cu gât canelat a fost identificat numai în două puncte arheologice, într-o așezare (Zalău "*Valea Mâții*") și într-o fortificație (Șimleu Silvaniei "*Cetate/Vârhegy*"). Vasele sunt lucrate la roata înceată. Caracteristicile acestora, a permis identificarea a două tipuri.

Pentru *Depresiunea Silvaniei*, analiza ceramicii din a doua jumătate a sec. X-sec. XI, descoperită în siturile sondate arheologic, a oferit următorul raport cantitativ:

- Ceramică lucrată cu mâna - 0%.
- Ceramică lucrată la roata înceată - între 65% și 77%.
- Ceramică lucrată la roata rapidă - între 23% și 35%.

Aceste date relevă inexistența ceramicii lucrate cu mâna, prezența încă în proporție ridicată a ceramicii lucrate la roata înceată și o creștere ușoară a celei lucrate cu roata rapidă, comparativ cu perioada anterioară mijlocului sec. X. Scăderea cantitativă a ceramicii lucrată cu mâna, este un fenomen valabil pentru întreaga Transilvanie. De asemenea, crește cantitatea de ceramică modelată la roata rapidă, ajungându-se astfel ca spre finalul sec. XIII-începutul sec. XIV, utilizarea acestei categorii ceramice să se generalizeze. Deocamdată, în *Depresiunea Silvaniei*, nu au fost descoperite vase lucrate cu mâna. În spațiul transilvan, tăvița se perpetuează și în această etapă, fiind prezentă de asemenea chiar și în descoperiri mai târzii. Astfel, la Cluj-Mănăstur tăvița apare alături de oale fără toarte și vase cu gât canelat, în secolele IX-X (*Iambor, Matei 1979*, pl. III/11; *Iambor, Matei, Halasu 1981*, pl. I/7-8) și X-XI (*Iambor, Matei, Halasu 1981*, pl. II/7). Tăvițe ulterioare sec. XI, au apărut la Morești, datate în secolele XII-XIII (*Horedt 1978*, p. 66, pl. 3), însă încadrarea cronologică trebuie tratată cu scepticism.

Majoritatea oalelor fără toarte din *Depresiunea Silvaniei* sunt ornamentate, o parte din motivele ornamentale avându-și originea în perioadele anterioare celei de a doua jumătăți a sec. X. Sunt prezente benzile de linii în val sau benzile de linii drepte, dar cu unele

¹ Este vorba de câteva fragmente de tăvițe descoperite în punctul Plopiș "*Perimetru*", tăvițe asociate cu fragmente de oale lucrate la roata rapidă sau înceată, ornamentate cu benzi de linii în val sau cu impresiuni practicate cu unghia. Prezența fragmentelor ornamentate indică existența a două orizonturi cronologice (sec. VII-VIII/IX și sec.X-XI). Cercetări de suprafață efectuate în anul 1998 de către Dan Băcuț-Crișan și Sanda Băcuț-Crișan.

modificări. La începutul acestei etape, mai sunt deseori utilizate benzile de linii în val sau de linii drepte cu mai multe striuri, făcute cu pieptenele cu mai mulți dinți. Către finalul sec.X și începutul sec.XI, sunt utilizate mai rar benzile late (în val, drepte), locul lor fiind luat treptat de benzi în val/drepte formate din trei sau (rar) patru striuri. Începând cu mijlocul sec.X, se răspândește un nou motiv ornamental constând în șiruri de impresiuni realizate cu roțița zimțată, decor care va deveni caracteristic pentru sec.XI. Un alt ornament, care apare la finalul sec.X/începutul sec.XI și care devine frecvent utilizat pe parcursul sec. XI, constă în șiruri de incizii/alveole de diferite forme sau dimensiuni, practicate cu unghia sau cu un instrument ascuțit.

Pe unele oale fără toarte, lucrate la roata înceată, sunt prezente și mărcile/semnele de olar. Cu toate că ele se găsesc adesea pe oalele fără toarte din secolele XI-XIII, totuși în punctele menționate au fost descoperite puține exemplare. Utilizarea/circulația unui tip de marcă de olar, pe spații geografice largi, a fost demonstrată de cercetările arheologice. Argumente în acest, aduce analiza modelului de marcă de olar, de pe vasul descoperit la Moigrad “*Măgură*” (un pătrat împărțit în patru). Analogii pentru acest tip de marcă am remarcat pe un fund de vas din secolele XI-XII, descoperit la Sînnicolau de Beiuș (*Popa, Chidioșan 1986*, fig. 6/g) și pe un vas din necropola de la Satu Nou (*Fiedler 1992*, pl. 4/6). Pe un fund de vas descoperit la Biharea, apare un pătrat împărțit în patru (*Dumitrașcu 1994*, pl. CXIV/11) iar pe un altul, tot un pătrat, dar împărțit în patru triunghiuri (*Dumitrașcu 1994*, pl. CXXI/5). Astfel de mărci de olar, reprezentând un pătrat cu diagonalele trasate, se întâlnesc și la Cluj- Mănăștur (*Iambor, Matei 1979*, pl. III/18), Hansca (*Postică 1994*, fig. 21/22), Bucov (*Comșa 1978*, fig. 87/) sau Capidava (*Florescu, Florescu, Diaconu 1958*, fig. 114/43).

Marca de olar, de tipul celei descoperite la Moigrad “*Măgură*”, este cunoscută și în alte zone geografice: în cultura Saltovo-Maiatk, pe ceramica din specia cărămizie, pe Don, la Netajkovka (*Parchomenko 1990*, pl. 13/29). De asemenea, o regăsim în mediul slavilor vestici, pe ceramica din S-V Moraviei, la Hrotovice “*Mstenice*” (*Polacek 1994*, pl. 11/1) sau în necropolele din secolele IX-X din Slovacia (*Vlkolinska 1994*, fig. 8/IV a). La Nove Zamky, această marcă apare în mai multe variante (*Čilinska 1966*, p.134, fig.9/ tipurile 11-15), iar la Mikulcice-Valy este încadrată în tipul 5 (*Polacek 1998*, fig. 50/5). Remarcăm prezența ei și pe teritoriul Ungariei. În necropola de la Halimba (secolele X-XI) apar unde mărci de olar de acest tip, pe fundul vaselor din mormintele 543 și 607 (*Török 1962*, fig. 28, fig. 30). Descoperirile din Serbia de la Macvanska Mitrovica (*Minic 1980*, pl. XIV/19-20) constituie o dovadă a utilizării acestei mărci de olar și pe ceramica medievală timpurie din sudul Dunării. Această perioadă se caracterizează și prin dispariția unor forme ceramice și apariția altora noi, cum este cazul vasului cu gât canelat și a căldării de lut. În *Depresiunea Silvaniei*, vase cu gât canelat au apărut numai în două din siturile cercetate. Deocamdată, nu au fost descoperite fragmente de căldări de lut.

Cele două forme ceramice (vasul cu gât canelat și căldarea de lut) au stârnit numeroase discuții în lumea științifică. Amintesc aici doar polemicile cu privire la originea căldărilor de lut, vehicularea acestora fiind atribuită diverselor populații alogene: unguri, pecenegi, bulgari (*Diaconu 1956*, p. 435; *Teodor 1963*, p. 202; *Păunescu 1976*, p. 308; *Antal 1984*, p. 324; *Takács 1986*, p. 160-162; *Dončeva-Petkova 1990 a*, p. 77-100; *Dončeva-Petkova 1990 b*, p. 101-112; *Diaconu 1994*, p. 155-162). Căldarea de lut este prezentă pe aproape întreg teritoriul României, în sec. XI-XIII, cele mai tipurii exemplare fiind descoperite în Dobrogea (*Diaconu 1956*, p. 425). În Transilvania și Banat ele apar doar în sec. XI. Pentru unele exemplare a fost propusă o datare mai timpurie -sec.X-XI, cum sunt cele descoperite în fortificația de pământ de la Vladimirescu (jud. Arad). Dar în acest caz intervin discuțiile legate de datarea fortificației (*Popa 1991*, nota 51), existând astfel serioase rezerve referitoare la aceasta. Toate elementele de noutate, surprinse în *Depresiunea Silvaniei* (vasul cu gât canelat și utilizarea

unor noi motive decorative: inciziile scurte, alveolele, roțița), caracterizează de altfel toată ceramica culturii balcano-dunărene în perioada secolelor X-XI (Comșa 1963, p. 112).

Descoperirile funerare din *Depresiunea Silvaniei* (necropola de la Ortelec “Cetate”, mormântul colectiv de la Badon “Doaște”, obiectele funerare de la Guruslău), încadrabile în categoria necropolelor de tip Bijelo-Brdo, arată că înhumarea este și aici ritul de înmormântare constant. Necropola de la Ortelec “Cetate” a fost datată inițial în secolele XI-XII (Iambor 1983, p. 513; Cosma 2000, p. 472). Inventarul mormintelor este constituit din: inele de buclă cu capăt în formă de S, un vârf de săgeată, o cataramă din bronz în formă de liră, brățări din sârmă de bronz, un fragment de cuțit. Nu au fost descoperite monede. Inventarul mormintelor este caracteristic necropolelor din secolul al XI-lea, cu analogii în descoperirile din centrul Transilvaniei (Ciugudean, Dragotă 2001, p. 277). Datarea acestora în sec. XII trebuie privită cu serioase rezerve, mai ales datorită prezenței cataramei în formă de liră, piesă caracteristică orizontului vechi maghiar și prezentă în inventarele funerare până în a doua jumătate a secolului XI, cum este cazul necropolei de la Subotica (Szekeres, Á. Szekeres 1996, pl. XXXI/7). Deocamdată nu există descoperiri de acest tip ulterioare acestei perioade.

Cele două inele de deget descoperite la Guruslău sunt deseori prezente în necropolele din sec. X-XI (Török 1962, p. 114-124). Fără alte materiale arheologice, încadrarea celor două piese de la Guruslău numai în sec. XI, rămâne nesigură. În aceeași situație se află și mormântul colectiv de la Badon “Doaște”.

În stadiul actual al cercetării, coroborând datele din *Depresiunea Silvaniei* cu cele din spațiul nord-vestic al României, referitor la descoperirile cu caracter funerar din a doua jumătate a sec. X-sec. XI, pot fi făcute următoarele precizări:

a. mormintele/cimitirele maghiare dinainte de creștinare (anul 1000), pot fi diferențiate etnic, datorită inventarului specific (stepelor) și a ritualului funerar.

b. până în prezent în *Depresiunea Silvaniei* nu au fost descoperite astfel de morminte/cimitire.

c. după anul 1000, datorită transformărilor religioase și influențelor venite dinspre vest, inventarul mormintelor se schimbă, chiar dacă se mai păstrează unele piese specifice artei stepelor: nu se mai depun arme, ritualul de înmormântare suferă modificări. Aceste transformări fac foarte dificilă departajarea pe criterii etnice (distingerea elementului maghiar) a descoperirilor funerare datate în sec. XI.

d. descoperirile funerare databile în a doua jumătate a sec. X-secolul XI, pot fi încadrate în orizontul necropolelor de tip Bijelo-Brdo. Pentru multă vreme descoperirile de tip Bijelo-Brdo au fost considerate ca aparținând numai comunităților slave, care cu siguranță au avut un aport important în vehicularea dinspre vest spre est a diferitelor tipuri de artefacte și implicit a ritualurilor de înmormântare. Acest tip de necropole au apărut în primul rând în spațiile geografice locuite de slavi (inițial în centrul Europei), fiind “exportate” apoi și în alte zone. Alături de artefactele funerare considerate slave, prezente în descoperirile de tip Bijelo-Brdo, datorită schimburilor comerciale, a influențelor culturale precum și datorită unor considerente de natură politică, apar și elemente caracteristice altor grupuri etnice aflate în diferite raporturi cu comunitățile slave din zonele respective.

Dacă pentru secolul X pot fi făcute unele diferențieri (numai pe baza descoperirilor funerare) între autohtonii româno-slavi și alogeni (maghiari), din secolul XI, datorită unor transformări religioase, care duc la o uniformizare a descoperirilor cu caracter funerar, nu se mai pot face precizări de natură etnică foarte riguroase. Probleme de ordin cronologic ridică și fortificațiile. Dificultatea încadrării cronologice este determinată de lipsa cercetărilor, nepublicarea datelor existente, lipsa ori cantitatea redusă a materialului arheologic.

Pentru a doua jumătate a sec. X - sec. XI, au fost identificate atare obiective la: Șimleu Silvaniei “*Cetate/Várhegy*”, Moigrad “*Măgură*”, Ortelec “*Cetate*”, Zalău “*Valea răchișorii/Pálvár*” și Tusa “*La șanțuri*”. Acestea au fost împărțite în două grupe. În unele studii mai recente asupra fortificațiilor din sec. X-XI, situate în vestul și nord-vestul României (Cosma 2000, p. 453-498; Cosma 2002, p. 42), sunt incluse în categoria fortificațiilor medievale timpurii și obiectivele de la Halmășd “*La Zamcă*”, Moigrad “*Cămnin*” și Zalnoc, toate aflate pe teritoriul județului Sălaj. Dar, față de acestea sunt necesare câteva precizări.

Fortificațiile de la Halmășd și Moigrad “*Cămnini*”, au fost sondate arheologic, însă nu au fost descoperite materiale arheologice databile în secolele X-XI. De asemenea, propunerea de identificare a fortificației de la Zalnoc cu centrul Comitatului Solnoc (Rusu 1978, p. 90-92; Matei, Iambor 1980, p. 509; Iambor 1989-1993, p. 20), în lipsa cercetărilor, rămâne încă în stadiul de ipoteză. Deocamdată, chiar și încadrarea obiectivului în sec. XI-XIII este lipsită de argument. Datorită acestui fapt, am optat pentru neincluderea celor trei fortificații în catalogul descoperirilor din *Depresiunea Silvaniei*. Șirul exemplelor de acest fel poate fi continuat cu fortificația de la Medieșu Aurit, sondată arheologic, dar lipsa artefactelor face încadrarea cronologică (Popa 1991, p. 1690). Cu toate acestea, autorul cercetărilor datează obiectivul în secolele X-XI, numai pe baza analogiilor planimetrice (Dumitrașcu 1974, p. 101-106). Existența unei fortificații în secolul X la Satu Mare a fost de asemenea susținută, fără argumente de ordin arheologic (Rusu 1971, p. 198), doar pe baza unor surse istorice (Burai 1980, p. 143-149).

Fortificațiile din spațiul analizat au o serie de elemente comune cu alte obiective identificate în Transilvania, Crișana și Banat, în ceea ce privește amplasarea, forma sau modul de realizare a elementelor defensive (Rusu 1971, p. 198-203; Cosma 2000, p. 457, 460). De asemenea, pot fi constatate asemănări (din aceleași puncte de vedere enumerate mai sus) cu fortificațiile prezente din spațiul central și est european. Dispunerea acestor obiective a urmat întotdeauna anumite reguli: ocuparea unor locuri mai înalte care să permită controlul unor spații largi sau a căilor de acces, adaptarea în multe cazuri la forma terenului. În spațiul slavilor vistici primele fortificații de pământ (incinte fortificate) apar încă de la sfârșitul sec. VI (Dabrowska 1980, p. 88). Aceste incinte cu diametru de până la 100-150 m, sunt înlocuite de la sfârșitul sec. VII/prima jumătate a sec. VIII de fortificații cu suprafață mai restrânsă, dar care aveau elemente defensive mai complexe (una sau mai multe incinte), iar de la sfârșitul sec. VIII/prima jumătate a sec. IX putându-se constata prezența unor valuri căptușite cu piatră sau chiar “ziduri” ridicate din pietre fără mortar (Dabrowska 1980, p. 88-89). Cercetările arheologice au identificat fortificații cu diverse forme și sisteme defensive în tot spațiul ocupat de slavi (Stana 1967, 699-704; Poulik 1967, p. 692-695; Losinski 1972, p. 197-206; Kouril 1994, p. 186-189; Frolik 1996, p. 159-166; Polaček 1996, p. 283-308; Bóna 1995, p. 21-22). Este posibil ca fortificațiile databile după mijlocul sec. X să fi fost ridicate de maghiari, cu scopul controlării zonelor cucerite. Unele dintre ele prezintă urmele unui puternic incendiu, cum este cazul fortificațiilor de la Șimleu Silvaniei “*Várhegy*”, Ortelec “*Cetate*” sau Zalău “*Valea răchișorii/Pálvár*”, dar numai cercetările viitoare vor putea aduce lămuriri cu privire la împrejurările distrugerii lor.

Apartenența *Depresiunii Silvaniei* la spațiul nord-vestic al României nu este una numai de natură geografică. Evenimentele și fenomenele de ordin istoric care s-au produs în nord-vestul României, între a doua jumătate a sec. VII și sec. XI, și-au pus amprenta și asupra vestigiilor arheologice descoperite aici. Acest demers reprezintă numai o etapă în analiza acestor fenomene. Rămân încă o serie de aspecte care nu au putut fi explicate/exploatate suficient. Cu siguranță, cercetările viitoare vor oferi date suplimentare cu privire la acest subiect, confirmând sau din contră infirmând atât datele propuse cât și ideile exprimate.

Lista descoperirilor arheologice din Depresiunea Silvaniei, databile în sec. VII-XI
(numerotarea siturilor corespunde celei din Pl. II)

1. BADON "La răstignire"	44. NUȘFALĂU
2. BADON "La Nove"	45. NUȘFALĂU
3. BADON "Doaște"	46. NUȘFALĂU
4. BĂDĂCIN "Ogrăzi"	47. NUȘFALĂU
5. BIUȘA	48. NUȘFALĂU
6. BOBOTA "Valea Zănicelului"	49. NUȘFALĂU
7. BOBOTA "Pe vale"	50. NUȘFALĂU "Halmak Pataka"
8. BOCȘA "Pietriș"	51. NUȘFALĂU
9. BOGHIȘ	52. NUȘFALĂU "Vulpiște/Halmak Pataka"
10. BOGHIȘ	53. NUȘFALĂU "Valea Halmăjdului"
11. BOGHIȘ	54. ORTELEC
12. BOGHIȘ "Nagy Mezo"	55. ORTELEC "Cetate"
13. BOZIEȘ	56. PANIC (ZALĂU) "ISCIP"
14. BOZIEȘ	57. PERICEI "Keller Tag"
15. BOZIEȘ "Grajduri"	58. PERICEI "CAP"
16. BORLA "Boboreta"	59. PERICEI "Dacii SRL"
17. BORLA "Kis ret"	60. PLOPIȘ "Rovină"
18. CEHEI "Nove"	61. PLOPIȘ "Șest Nojești"
19. CHEUD "Dealul Cetate"	62. PLOPIȘ "Perimetru"
20. COSNICIU DE JOS "Costileasa"	63. POPENI "Pe pogor"
21. COSNICIU DE JOS "Sălaș"	64. POPENI "Racovă"
22. COSNICIU DE JOS "Ciuntă"	65. PORȚ
23. CRASNA "Grajduri"	66. RECEA "Valea Călăbuciu"
24. CUCEU "Valea Bochii"	67. RECEA "Valea Suldubii"
25. CUCEU "Pe deal"	68. RECEA "Pârâul Bisericii"
26. DOH "La izvoare"	69. STÂNA
27. DRIGHIU "Tăul Cucului"	70. ȘIMLEU SILVANIEI "Nagy Pista"
28. DRIGHIU "Față"	71. ȘIMLEU SILVANIEI "Milliceri Tag"
29. GIURTELECU ȘIMLEULUI	72. ȘIMLEU SILVANIEI "str. A.Mureșanu, nr.11"
"Cârstor"	73. ȘIMLEU SILVANIEI "Cetate/Varhegy"
30. GIURTELECU ȘIMLEULUI	74. ȘIMLEU SILVANIEI "Observator"
"Coasta lui Damian"	75. TUSA "La șanțuri"
31. GURUSLĂU "Pustă"	76. UILEACU ȘIMLEULUI "La Bisericuță"
32. GURUSLĂU "Între Pustă și Ter"	77. VALCĂU DE JOS
33. GURUSLĂU	78. VALCĂU DE JOS
34. IAZ "Podul lui Halczer"	79. ZALĂU "B-dul M-Viteazul, nr.104-106"
35. IP "La fântână"	80. ZALĂU "Valea răchișorii/Palvar"
36. IP "Dealul Bisericii"	81. ZALĂU "Piața Agroalimentară"
37. MOIGRAD "Deaul Pipășului"	82. ZALĂU "Valea Mății"
38. MOIGRAD "Măgură"	
39. MARCA "Rături"	
40. MARCA "Cetate"	
41. MIRȘID "Fântâna albă"	
42. NUȘFALĂU "Țigoiul lui Benedek"	
43. NUȘFALĂU	

- 83. ZALĂU
- 84. ZALĂU "str. Lupului/Fabrica
MICHELIN"
- 85. ZALNOC "Aristie"
- 86. ZALNOC "Pustă"
- 87. ZĂUAN "Dâmbul Cimitirului"

BIBLIOGRAFIE

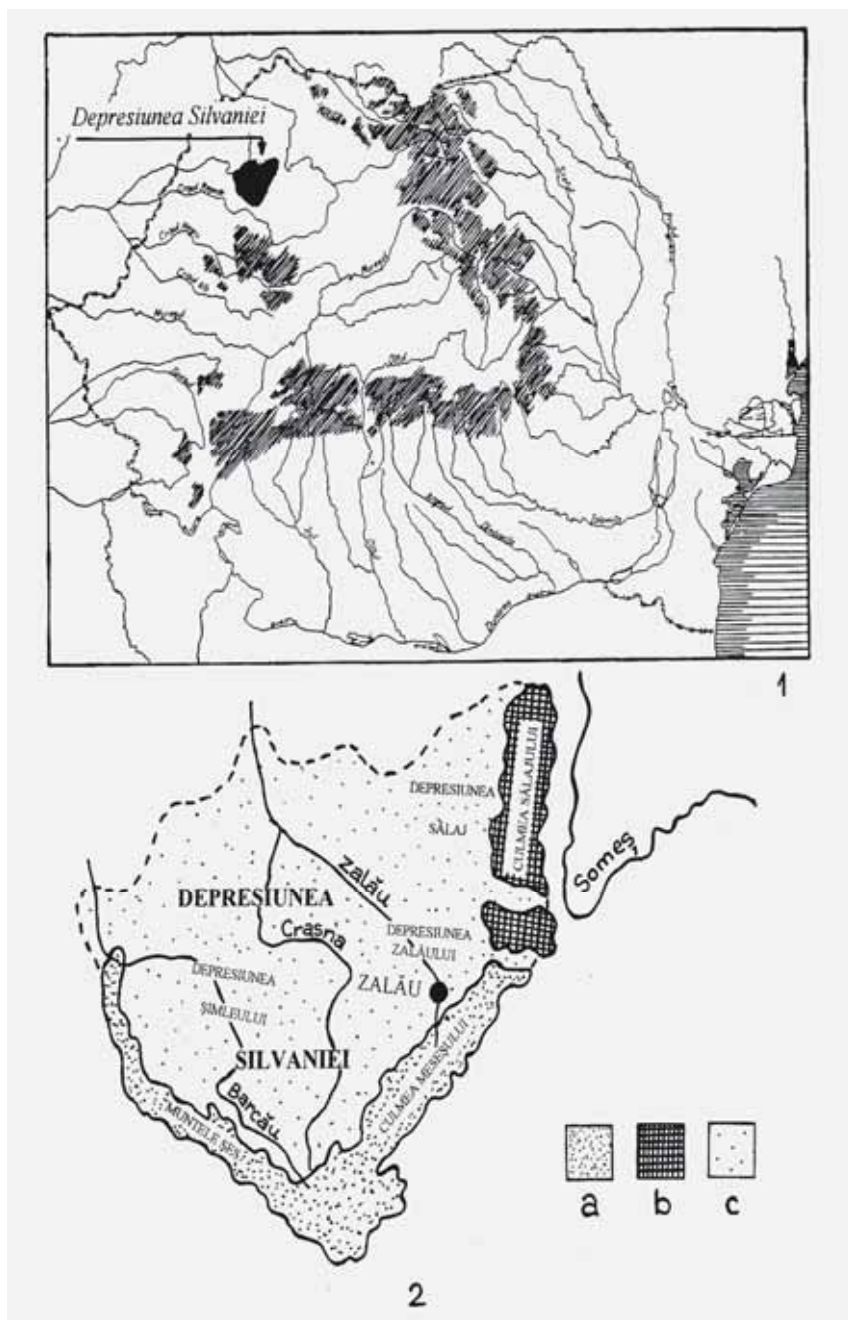
- Antal 1984 L. Antal, *Observații privind răspândirea căldărilor de lut pe teritoriul României*, în *SCIVA*, 35, 1984, 4, p. 320-330
- Bakay 1978 K. Bakay, *Honfoglalás-és államalapításkori temetők az Ipoly mentén*, Szentendre, 1978.
- Baltag 1994 Gh. Baltag, *Așezarea de la Albești-Sighișoara. Elemente inedite în cultura materială din sec. IX-X*, în *Revista Bistriței*, 8, 1994, p. 74-78.
- Baltag 1996 Gh. Baltag, *Albești-Sighișoara*, în *Cronia cercetărilor arheologice din România. Campania 1995*, Brăila, 1996, p. 110-112.
- Băcueț-Crișan 2002 D. Băcueț-Crișan, *Zalău "Palvar"*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2001*, Buziaș, 2002, p. 338-339.
- Băcueț-Crișan, Sana 2004 Băcueț-Crișan, D. V. Sana, *Bobota "Pe vale"*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România. Campania 2003*, Cluj-Napoca 2004, p. 56-57.
- Bejan 1995 A. Bejan, *Banatul în secolele IV-XII*, Timișoara, 1995.
- Berciu 1957 I. Berciu, *Descoperiri din epoca feudală timpurie în raionul Alba-Iulia*, în *Materiale*, IV, 1957, p.335-360.
- Bóna 1995 I. Bóna, *Az Árpádok Korai Váraitól*, Debrecen, 1995.
- Burai 1980 A. Burai, *Dezvoltarea orașului medieval Satu Mare (I)*, în *Studii și Comunicări. Satu Mare*, IV, 1980, p. 143-160.
- Bubenik, Meduna 1994 J. Bubenik, P. Meduna, *Zur frühmittelalterlichen Keramik in Nord-West-Böhmen*, în *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert*, I, Brno, 1994, p. 183-192.
- Čilinska 1966 Z. Čilinska, *Slawisch-Awarisches Gräberfeld in Nové Zámky*, Bratislava, 1966.
- Ciugudean, Dragotă 2001 H. Ciugudean, A. Dragotă, *Cercetări arheologice la Alba Iulia-Pâclișa: descoperirile hallstattiene și medievale timpurii (Campania din anul 2000)*, în *Apulum*, XXXVIII, 2001, I, p. 269-280.
- Chidioșan 1969 N. Chidioșan, *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperită la Sălacea*, în *SCIV*, 20, 1969, 4, p. 611-616.
- Comșa 1960 M. Comșa, *Câteva date arheologice în legătură cu stăpânirea bulgară în nordul Dunării în secolele IX-X*, în *Omagiu lui C. Daicoviciu*, București, 1960, p. 69-81.
- Comșa 1963 M. Comșa, *Cu privire la evoluția culturii balcano-dunărene în sec. IX-XI (studiu preliminar)*, în *SCIV*, 1, 1963, p. 107-121.
- Comșa 1978 M. Comșa, *Cultura materială veche românească (așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978.
- Comșa, Rădulescu, Harțuchi 1962 M. Comșa, A. Rădulescu, N. Harțuchi, *Necropola de incinerare de la Castelu*, în *Materiale*, 1962, p. 649-660.

Cosma	1996	C. Cosma, <i>Considerații privind așezările rurale și tipurile de locuințe din Transilvania în secolele VIII-X</i> , în <i>Eph. Nap.</i> , VI, 1996, p. 261-277.
Cosma	2000	C. Cosma, <i>Fortificații din secolele X-XI din vestul și nord-vestul României. Considerații privind stadiul actual al cercetărilor</i> , în <i>AMP</i> , XXIII, 2000, vol. I, p. 472-475.
Cosma	2002	C. Cosma, <i>Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.</i> , Cluj-Napoca, 2002.
Dabrowska	1980	E. Dabrowska, <i>Les étapes de l'évolution des castra des Slaves Occidentaux dans le Haut Moyen Age</i> , în <i>Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave</i> , 1980, II, p. 87-95.
Diaconu	1956	P. Diaconu, <i>Cu privire la problema căldărilor de lut în epoca feudală timpurie (sec. X-XIII)</i> , în <i>SCIV</i> , 7, 1956, 3-4, p. 421-437.
Diaconu	1992	P. Diaconu, <i>Din nou despre originea practicării mărcilor de olar</i> , în <i>Pontica</i> , XXV, 1992, p. 355-358.
Diaconu	1994	P. Diaconu, <i>Din nou despre căldările de lut</i> , în <i>Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași</i> , XII, 1994, p. 155-168.
Donat	1970	P. Donat, <i>Zur Nordausgreitung der slawischen Grubenhäuser</i> , în <i>ZfA</i> , 4, 1970, p. 250-269.
Dončeva-Petkova	1990a	L. Dončeva-Petkova, <i>Mittelalterliche Tonkessel aus Bulgarien</i> , în <i>VAH</i> , Budapest, 1990, p. 101-112.
Dončeva-Petkova	1990b	L. Dončeva-Petkova, <i>Die protobulgarische Keramik in Bulgarien</i> , în <i>VAH</i> , Budapest, 1990, p. 77-100.
Dumitrașcu	1978	S. Dumitrașcu, <i>Ceramică românească descoperită în Crișana (sec.VIII-XI)</i> , în <i>Crisia</i> , VIII, 1978, p. 51-112.
Dumitrașcu	1994	S. Dumitrașcu, <i>Biharea. Săpături arheologice (1973-1980)</i> , vol.I, Oradea, 1994.
Felgenhauer-Schmiedt	2001	S. Felgenhauer-Schmiedt, <i>Die Burg auf der Flur Sand bei Raabs an der Thaya</i> , în <i>Velka Morava mezi vychodem a zapadem</i> , Brno, 2001, p. 85-106.
Fiedler	1992	U. Fiedler, <i>Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau</i> , vol.2, Bonn, 1992.
Florescu, Florescu, Diaconu	1958	Gr. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, <i>Capidava</i> , I, București, 1958.
Frolik	1996	J. Frolik, <i>Prague Castle-70 Years of Archaeological Excavations</i> , în <i>Frühmittelalterliche achtzentren in Mitteleuropa-mehrjährige. Grabungen und ihre Auswertung</i> , Brno, 1996, p. 159-166.
Fusek	1991	G. Fusek, <i>Vcasnoslovanské sídlisko v Nitře na Mikovom dvore</i> , în <i>Slov. Arch.</i> , XXXIX, 1991, 1, p. 289-328.
Glodariu, Costea, Ciupea	1980	I. Glodariu, Fl. Costea, I. Ciupea, <i>Comana de Jos. Așezările de epocă dacică și prefeudală</i> , Brașov, 1980.
Horedt	1958	K. Horedt, <i>Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII</i> , București, 1958.
Horedt	1965	K. Horedt, <i>Un cimitir din secolele IX-X e. n. de la Mediaș</i> , în

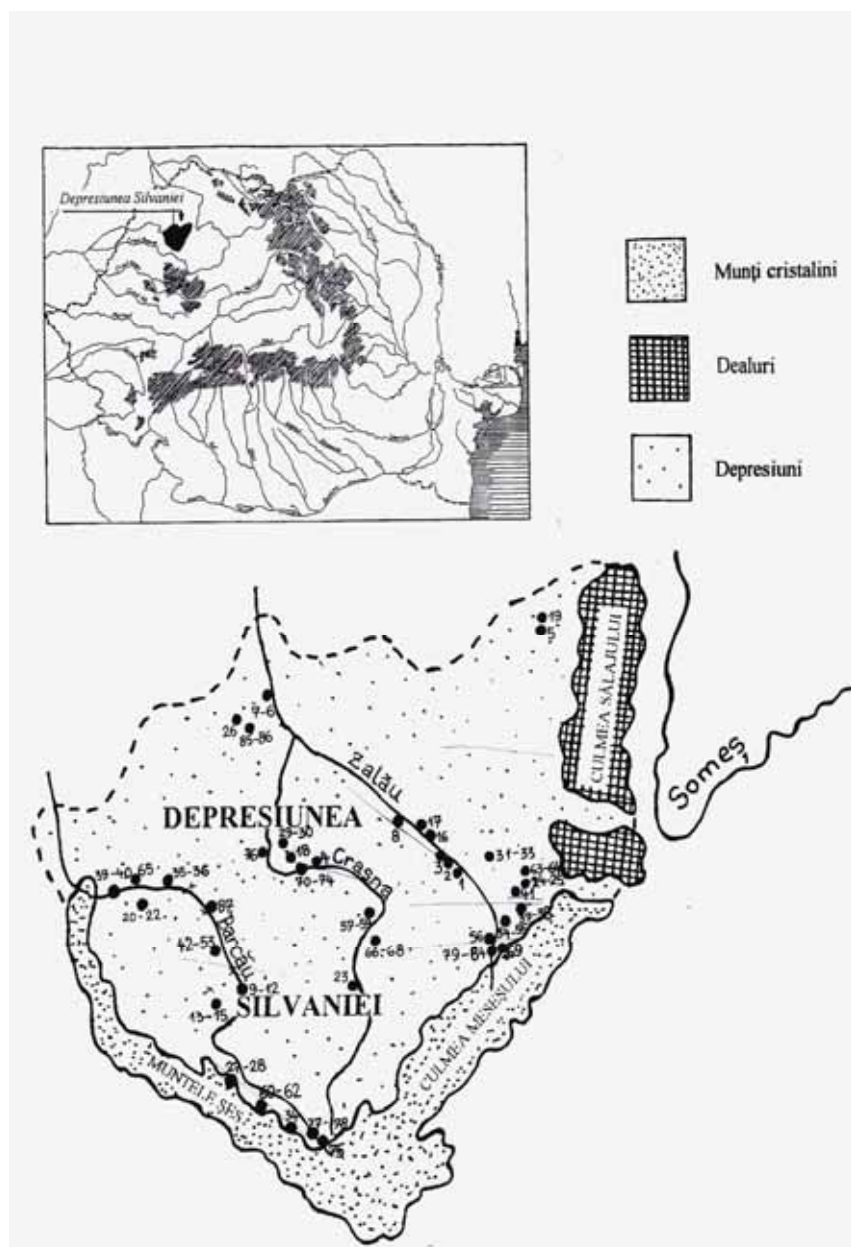
- Studia Universitas Babeş-Bolyai*, 2, 1965, p. 7-23.
- Horedt 1966 K. Horedt, *Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăştie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z.*, în *Dacia (NS)*, X, 1966, p. 261-289.
- Horedt 1978 K. Horedt, *Backteller und Tonkessel in Moreşti*, în *Slov. Arch.*, XXVI, 1978, 1, p. 59-68.
- Horedt 1979 K. Horedt, *Die Brandgräberfelder der Mediaşgruppe aus dem 7.-9. Jh. in Siebenbürgen*, în *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave*, 1, Bratislava, 1979, p. 385-392.
- Iambor 1983 P. Iambor, *Sondajul arheologic de la Zalău-Ortelec*, în *Materiale*, 1983, p. 513-514.
- Iambor 1989-1993 P. Iambor, *Izvoarele istorice şi terminologia privind aşezările fortificate din sec. IX-XIII*, în *AMN*, 26-30, 1989-1993, II, p. 11-24.
- Iambor, Matei 1979 P. Iambor, Şt. Matei, *Incinta fortificată de la Cluj-Mănăştur (sec. IX-XIV)*, în *AMN*, XVI, 1979, p. 599-620.
- Iambor, Matei, Halasu 1981 P. Iambor, Şt. Matei, A. Halasu, *Consideraţii privind raportul cronologic dintre aşezarea şi cimitirul de la Cluj-Mănăştur*, în *AMN*, XVIII, 1981, p. 129-150.
- Kouril 1994 P. Kouril, *Slovanské osídlení Českého Slezska*, Brno-Cesky Tesin, 1994.
- Losinski 1972 W. Losinski, *Początki wczesnosredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu Parsety dolnej (VII-XI)*, Wrocław-Warszawa-Krakow, 1972.
- Macrea 1959 M. Macrea, *Şantierul arheologic Someşeni-Cluj*, în *Materiale*, VI, 1959, p. 515-523.
- Mac, Idu 1992 I. Mac, P. D. Idu, *Dealurile şi depresiunile Silvaniei*, în *Geografia României*, vol. IV, 1992, p. 39-48.
- Madgearu 1997 Al. Madgearu, *Continuitate şi discontinuitate la Dunărea de Jos în secolele VII-VIII*, Bucureşti, 1997.
- Matei, Iambor 1980 Şt. Matei, P. Iambor, *Observaţii privind aşezările fortificate din Transilvania în perioada feudalismului timpuriu*, în *AMN*, XVII, 1980, p. 507-516.
- Mătase, Zamoşteanu, Zamoşteanu 1960 C. Mătase, I. Zamoşteanu, M. Zamoşteanu, *Săpăturile de la Piatra-Neamţ*, în *Materiale*, VII, 1960, p. 339-349.
- Milosevic 1991 G. Milosevic, *Medieval Settlement in the Suburbium of Branicevo*, în *Starinar*, XLII, 1991, p. 187-195.
- Minic 1980 D. Minic, *Le site d'habitation medieval de Macvanska Mitrovica*, în *Sirmium*, XI, Beograd, 1980.
- Mitreă 1980 I. Mitrea, *Regiunea centrală a Moldovei dintre carpaţi şi Siret în secolele VI-IX e. n.*, în *Carpica*, XII, 1980, p. 55-191.
- Morariu, Sorocovschi 1972 T. Morariu, V. Sorocovschi, *Judeţul Sălaj*, Bucureşti, 1972.
- Parchomenko 1990 O. V. Parchomenko, *Die Keramik der Variante der Saltovo-Kultur am oberen Lauf des Fleusses Don*, în *VAH*, Budapest, 1990, p.291-312.

- Păunescu 1976 Al. Păunescu, *Căldări de lut cu torți interioare descoperite la Târgșor, jud. Prahova*, în CA, 4, 1976, p. 305-310.
- Polaček 1994 L. Polaček *Zum Stand der fruhmittelalterlichen Keramik aus dem Burgwall "Valy" bei Mikulcice*, în *Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert*, I, Brno, 1994, p.207-217.
- Polaček 1996 L. Polacek, *Zum Stand der Erforschung frühmittelalterlicher Burganlagen in Südwest mähren*, în *Frühmittelalterliche achzentren in Mitteleuropa-mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung*, Brno, 1996, p. 284-308.
- Polaček 1998 L. Polaček, *Graphitonkeramik aus Mikulcice*, în *Fruhmittelalterliche Graphitonkeramik in Mitteleuropa. Naturwissenschaftliche Keramikuntersuchungen*, Brno, 1998, p.127-197.
- Pop 1996 I. A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV*, Cluj-Napoca, 1996.
- Popa, Chidioșan 1986 R. Popa, N. Chidioșan, *O reședință feudală din sec. XI-XII la Sănnicolau de Beiuș, pe Crișul Negru (jud. Bihor)*, în *Materiale*, XVI, 1986, p. 225-234.
- Popa 1991 R. Popa, *Observații și îndreptări la Istoria României din jurul anului 1000*, în SCIV, 3-4, 1991, p. 154-187.
- Popović,
Ivanisević 1988 M. Popović, V. Ivanisević, *Branicevo, cite medievale*, în *Starinar*, XXXIX, 1988, p. 125-179.
- Popović 1999 M. Popović, *The fortress of Ras*, Beograd, 1999.
- Poulik 1967 J. Poulik, *Postaveni Mikulcic ve vyvoji západoslovanských hradist*, 'n *Archeol.Rozhl.*, 19, 1967, p. 692-695.
- Poulik și colab. 1985 J. Poulik și colab., *Velká Morava*, Bratislava, 1985.
- Postică 1994 Gh. Postică, *Românii din Codrii Moldovei în evul mediu timpuriu*, Chișinău, 1994.
- Rusu 1971 M. Rusu, *Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația romanică din Transilvania (sec. VI-X)*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 713-730.
- Rusu 1978 A. A. Rusu, *Considerații istorice asupra cetăților medievale timpurii din județul Sălaj*, în AMP, II, 1978, p. 89-103.
- Spinei 1985 V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X-XII. Români și turanici*, Iași, 1985.
- Staňa 1967 C. Staňa, *K poznání vyvoje velkomoravských vysinných hradist*, în *Archeol. Rozhl.*, 19, 1967, p. 699-704.
- Stanciu 1994 I. Stanciu, *Așezarea prefeudală de la Lăpușel, jud. Maramureș (Cercetări arheologice din anii 1992, 1993)*, în *Eph. Nap.*, IV, 1994, p. 267-322.
- Stanciu 1998 I. Stanciu, *Populația din nord-vestul României între sec. 5-9. Teză de doctorat (manuscris)*, Universitatea "Babeș-Bolyiai" Cluj-Napoca, Cluj-Napoca, 1998.
- Stanciu 2000 I. Stanciu, *Despre ceramica medievală timpurie de uz comun, lucrată la roata rapidă, în așezările de pe teritoriul României (secolele VIII-X)*, 'n *Arheologia Medievală*, III, 2000, p. 127-191.

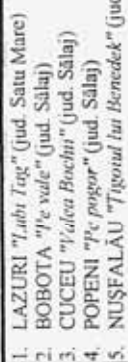
Stanciu	2001	I. Stanciu, <i>Cercetarea arheologică a epocii migrațiilor și perioadei de început a epocii medievale timpurii (sec. V-IX p. Chr.) în teritoriul nord-vestic al României</i> , în <i>Studia archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata</i> , Zalău, 2001, p. 479-498.
Stanciu	2003	I. Stanciu, <i>Descoperiri medievale timpurii din județele Satu Mare și Maramureș. Date noi, observații și opinii referitoare la ceramica medievală timpurie din nord-vestul României</i> , în <i>Marmația</i> , 7, 2003, 1, p. 249-316.
Stanciu, Matei	1994	I. Stanciu, Al. V. Matei, <i>Sondașele din așezarea prefeudală de la Popeni-Cuceu, jud. Sălaj. Câteva observații cu privire la ceramica prefeudală din Transilvania</i> , în <i>AMP</i> , XVIII, 1994, p. 135-163.
Szekeres,	1996	L. Szekeres, Á. Szekeres, <i>Szarmata és XI. Századi temetők verusicsón</i> , Esabodka (Subotica), 1996.
Szekeres		
Takács	1986	M. Takács, <i>Die arpadenzeitlichen Tonkessel in Karpatenbecken</i> , Budapest, 1986.
Teodor	1963	D. Gh. Teodor, <i>Câteva observații în legătură cu căldările de lut descoperite la Răducăneni</i> , în <i>SCIV</i> , XIV, 1963, 1, p. 197-205.
Teodor	1978	D. Gh. Teodor, <i>Teritoriul est-carpatic în veacurile V-XI e. n.</i> , Iași, 1978.
Teodor	1984	D. Gh. Teodor, <i>Continuitatea populației autohtone la est de Carpați în secolele VI-XI e. n.</i> , Iași, 1984.
Tomcikova	1991	K. Tomciková, <i>Vcasnoslovanské sídliskové objekty v Laksárskej Novej Vsi</i> , 'n <i>Zbornik</i> , LXXXV, 1991, p. 69-84.
Török	1962	Gy. Török, <i>Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert</i> , Budapest, 1962.
Țeicu,	1996	D. Țeicu, Gh. Lazarovici, <i>Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării</i> , Ed. Banatica, 1996.
Lazarovici		
Văzarova	1965	Z. Văzarova, <i>Slavenski I slaveanobălgarski selisca v bălgarskite zemi VI-XI vek</i> , Sofia, 1965.
Vlkolinska	1994	I. Vlkolinska, <i>Pottery from cemeteries of the 9th-10th centuries in the territory of Slovakia</i> , în <i>Slawische Keramik in Mitteleuropa vom 8. bis zum 11. Jahrhundert</i> , I, Brno, 1994, p. 83-92.
Zaharia	1967	E. Zaharia, <i>Săpăturile de la Dridu. Contribuție la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român</i> , București, 1967.
Zaharia	1977	E. Zaharia, <i>Populația românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)</i> , București, 1977.

Pl. I. Dispunerea Depresiunii Silvaniei în spațiul nord-vestic al României (1); Depresiunea Silvaniei (2). Munți cristalini (a); Dealuri (b); Depresiuni (c).

Pl. II. Descoperirile arheologice databile în a doua jumătate a sec. VII- sec. XI din Depresiunea Silvaniei.

Pl. III. Descoperirile de tip *Lazuri-Nayfa* din nord-vestul României.

ROMÂNI ȘI PECENEGI ÎN SUDUL TRANSILVANIEI

Alexandru MADGEARU

ROMANIANS AND PECHENEGS IN SOUTHERN TRANSYLVANIA

Abstract

The Pechenegs were settled in Transylvania as defenders of the borders, and as subjects of the Hungarian kings, like the Szeklers, after the middle of the 12th century, when the Pecheneg realm was already conquered by the Cumans. In the previous period, the Pechenegs were used only at the western borders of Hungary. There is no evidence for an earlier penetration in Transylvania, although they invaded this area several times in the 10th-11th centuries. Place-names like Arpaș, Avrig, Baraolt, Bățani, Biborțeni, Bögöz Borcea, Brașov, Racoș attest a concentration of Pecheneg population in the south-eastern corner of Transylvania, where they lived together with the Romanians. Both populations were involved in the border defence on the southern Carpathians against Bulgaria and Cumania, not only in that area, but also on the Olt gorge, in Loviște. The Romanian-Pecheneg cohabitation in a wooden area near the Făgăraș northern slopes is mentioned in the privilege granted to the Saxons in 1224.

In the regions dominated by the Hungarian crown, the Pechenegs were usually called Besenyő / Bisseni (the Hungarian form of their name). However, some place-names from Banat, Hațeg and Făgăraș Mountains preserved the Pecheneg and Romanian form, Pecenegi. They suggest that some Pechenegs arrived in these marginal areas from the lowlands, driven away by the Cumans, or from Bulgaria. South of the Făgăraș Mountains, the river Argeș has too a name of presumable Pecheneg origin, which was first given to the city that was the residence of the Romanian prince Basarab in the first half of the 14th century. The name Basarabă is too of Pecheneg origin. It is attested in several zones where the Pechenegs were living. The presence of the Pechenegs in the kernel area of the future state of Wallachia enabled perhaps its emergence.

Problema comunităților de paznici ai granițelor carpatice ale Ungariei din secolele XI-XIII a fost studiată de Hansgerd Göckenjan¹, Zoltán Székely,² András Pálóczi-Horváth,³ Paul Binder,⁴ Zoltán Kordé,⁵ Dan Nicolae Busuioc-von Hasselbach,⁶ Ioan Marian Țiplic,⁷ Ioan

¹ H. Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972.

² Z. Székely, *Pecenegii în sud-estul Transilvaniei*, în: *Aluta*, 17-18, 1985-1986, 197-210.

³ A. Pálóczi-Horváth, *Petschenegen, Kumanen, Jassen: Steppenvölker im mittelalterlichen Ungarn*, Budapest, 1989.

⁴ P. Binder, *Antecedente și consecințe sud-transilvănene ale formării voievodatului Munteniei (sec. XIII-XIV) (I-II)*, în: *Acta* 1995, Sf. Gheorghe, 1996, 265-278; *Acta* 1996, Sf. Gheorghe, 1997, 33-46.

⁵ Z. Kordé, *Kabars, Sicules et Petchenègues. Les Hongrois et les auxiliaires militaires (IXe-XIIe siècles)*, în S. Cernus, K. Korompay (ed.), *Les Hongrois et l'Europe: conquête et intégration. (Colloque, juin 1997, organisé par l'Université de Szeged, JATE; Paris III-Sorbonne nouvelle, CIEH; l'Institut hongrois de Paris)*, Paris, 1999, 231-239.

⁶ D. N. Busuioc-von Hasselbach, *Țara Făgărașului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârța*, Cluj-Napoca, 2001, vol. I, 171-338; vol. II, 7-118.

Silviu Oța.⁸ În cazul pecenegilor, discuțiile au privit cu deosebire localizarea teritoriului consemnat într-un document din 1224 sub numele de *silva Blacorum et Bissenorum*. Este vorba de Bula de Aur acordată sașilor de către regele Andrei II,⁹ la care ne vom referi ceva mai departe. Conviețuirea dintre români și pecenegi în timpul când cei din urmă se sedentarizau este o problemă care merită a fi aprofundată.

Mai întâi, ne vom opri asupra duratei posibile a acestor contacte. Raidurile pecenegilor s-au desfășurat în Transilvania probabil încă de la începutul secolului al X-lea, dacă este să dăm crezare mențiunii din *Gesta Hungarorum* despre atacurile pe care Gelou le suferea din partea războinicilor denumiți *Picenati*¹⁰. Se știe că, în 1068, pecenegii au strâpsn fortificațiile de la Porțile Meseșului, iar bătălia decisivă, câștigată de oastea maghiară în contraofensivă, a avut loc la Chiraleș, adică într-un punct care se afla probabil între limitele voievodatului româno-slav care a fost condus de Gelou, în apropiere de fortificația de la Șirioara, distrusă cu acea ocazie.¹¹ De aceea, se poate presupune că și atacurile pecenegilor din secolul al X-lea s-au desfășurat în aceeași regiune de nord a Transilvaniei, astfel că informația din *Gesta Hungarorum* este verosimilă. Prima atestare cu dată relativ precisă a unui atac al pecenegilor în Transilvania (la Alba Iulia) este din anii 1015-1020, consemnat de Hartvig în *Legenda Sancti Stephani*.¹²

Capitolele 37-38 din *De Administrando Imperio*, referitoare la teritoriile controlate de triburile pecenegilor, nu oferă nici un argument pentru extinderea lor și în Transilvania. Din text reiese că Siretul era cel mai vestic râu din țara pecenegilor, ceea ce înseamnă că limita acesteia ar fi fost pe Carpații Orientali. Pe de altă parte, se mai afirmă că provincia pecenegă *Gyla de Jos* era separată de *Tourkia*, teritoriul stăpânit de unguri, printr-o distanță de patru zile de drum (călare). În capitolul 40, Constantin Porfirogenetul mai preciza că *Tourkia* este străbătută de râurile Timiș, Mureș și Criș.¹³ S-a arătat că această *Tourkia* este de fapt teritoriul aceluia conducător ungur care s-a creștinat la Constantinopol în 948, și unde se concentrează monedele bizantine de aur emise în timpul lui Constantin VII, provenite din subsidii: Banatul de nord și comitatele Békés și Csongrád.¹⁴ Distanța de patru zile de drum călare poate corespunde traversării Transilvaniei pornind din trecătorile Carpaților Orientali, astfel că din textul lui Constantin Porfirogenetul ar rezulta că provincia *Gyla de Jos* s-ar localiza în

⁷ I. M. Țiplic, *Considerații cu privire la liniile întărite de tipul prisăcilor din Transilvania (sec. IX-XIII)*, în: *Acta Terrae Septemcastrensis*, 1, 2002, 147-164.

⁸ I. S. Oța, *Domenii ale pecenegilor și ale cumenilor în Banatul istoric*, în: *Studii de istorie a Banatului*, 26-27, 2002-2003, 219-239; Idem, *Populații nomade de stepă din Banat (secolele XI-XIV). I. Pecenegii și cumenii*, în *Prinos lui Petre Diaconu la 80 de ani*. Volum îngrijit de Ionel Căndea, Valeriu Sârbu, Marian Neagu, Brăila, 2004, 489-520.

⁹ *Documente privind Istoria României. Seria C. Transilvania*, București, 1951, I, 209.

¹⁰ *Scriptores Rerum Hungaricarum*, ed. E. Szentpétery, Budapest, 1937-1038, I, 66. Pentru semnificația pasajului, vezi A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, 44.

¹¹ M. Rusu, Șt. Dănilă, "Cetatea feudală timpurie de la Șirioara", *File de istorie*, Bistrița, 2, 1972, 47-66; A. Madgearu, *Românii*, 178-180; Pentru atac și pentru bătălia de la Chiraleș, vezi H. Göckenjan, *Hilfsvölker*, 97; V. Spinei, *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century*, Cluj-Napoca, 2003, 130-131.

¹² *Scriptores*, II, 423 (*Bessorum inopinata calamitas incendiis et rapinis cuncta devastavit*); H. Göckenjan, *Hilfsvölker*, 97; G. Kristó, *Early Transylvania (895-1324)*, Budapest, 2003, 99; N. Berend, *At the Gate of Christendom: Jews, Muslims and 'Pagans' in Medieval Hungary, c. 1000-c.1300*, Cambridge, 2001, 32-33.

¹³ Constantine Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, I (ed., trad. G. Moravcsik, R. J. H. Jenkins), Washington DC, 1967, 175.

¹⁴ C. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991, 118-120; A. Madgearu, *Românii*, 132-133.

Moldova.¹⁵ Fiindcă în concepția geografică bizantină determinativele de jos / de sus se refereau la amplasarea pe cursul unui râu (aici, Siretul și Prutul), reiese că Gyla de Jos se afla în partea de sud a Moldovei.¹⁶

Separarea pecenegilor de unguri și bulgari printr-un anumit teritoriu, în a doua jumătate a secolului al X-lea, este confirmată de geograful arab Abu Ubayd al-Bakri, care a trăit în secolul al XI-lea, dar care a folosit surse mai vechi (se pare că a dispus de un text întocmit în 962 de călătorul Ibrahim ibn Yaquub at-Turtushi.¹⁷ Al-Bakri menționa în opera sa *Kitab al-masâlik wa'l-mamâlik* ("Cartea drumurilor și regatelor") că "la est de unguri se află pecenegii și ținuturi nelocuite care se întind între țara pecenegilor și cea a bulgarilor care se numără printre slavi".¹⁸ Termenul *kafr* folosit în acest izvor, care înseamnă "nepopulat", are probabil aceeași semnificație ca și cel de *solitudines* din cronica lui Regino, care se referea la regiunea dintre Dunăre și Tisa în secolul al IX-lea.¹⁹ o regiune care nu era propriu-zis nelocuită, ci situată între teritoriile populate de anumite etnii. Gyula Kristó amplasa acest teritoriu tampon în Moldova, eventual și în Muntenia. Dacă ținem seama că Moldova era atunci integral ocupată de pecenegi, teritoriul tampon se afla probabil în Transilvania. În a doua jumătate a secolului al X-lea, vestul Transilvaniei era stăpânit de conducătorii maghiari care se instalaseră la Alba Iulia, dar estul se afla probabil în afara dominației lor. Nu există prin urmare nici o probă pentru o instalare a unor grupuri de pecenegi în Transilvania încă din secolul al X-lea.

Dinamica relațiilor dintre pecenegi, ruși, unguri și bulgari în perioada anterioară revenirii Bizanțului la Dunăre a condus la separarea unor grupuri de pecenegi, care s-au deplasat spre vest, în regiunile controlate de unguri. Tot opera Notarului Anonim cuprinde referiri la imigrarea unor grup de pecenegi în Ungaria, în timpul ducilor Zoltan (907-945) și Taksony (945-971). În ambele cazuri, sursa folosește denumirea de *Bissenî*, pentru că era vorba de pecenegi care s-au supus ungarilor. Zoltan a colonizat un grup de grăniceri pecenegi la hotarele cu Germania (acolo unde dealtfel sunt atestați în documente). Taksony a primit alt grup, condus de șeful Thonuzoba, căruia i s-au acordat domenii în zona Tiszafüred.²⁰ Numele a fost tradus prin "șeful clanului mistrețului" (*tonguz* 'mistreț' + *oba* 'trib').²¹

Nu este exclus ca refugiarea acestor pecenegi în Ungaria să fi fost efectul unor lupte interne din confederația pecenegă. După un secol, alte lupte pentru putere au condus la refugiarea șefului peceneg Kegen în thema Paradunavon.²² În ambele cazuri, grupurile

¹⁵ P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucurest, 1970, 34-35; G. Györffy, *Sur la question de l'établissement des Petchénègues en Europe*, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 25, 1972, 1-3, 289 și harta de la 292.

¹⁶ S. A. Romashov, *The Pechenegs in Europe in the 9th-10th centuries*, în: *Rocznik Orientalistyczny*, 52, 1999, 1, 29-30.

¹⁷ D. Mishin, *Ibrahim Ibn-Ya'qub At-Turtushi's Account of the Slavs from the Middle of the Tenth Century*, în: *Annual of Medieval Studies at the Central European University, Budapest, 1994-1995*, ed. by Mary Beth Davis and Marcell Sebök, Budapest, 1996, 196-197.

¹⁸ Apud G. Kristó, *Early*, 55.

¹⁹ Regino, *Chronicon*, a. 889 (*Monumenta Germaniae Historica, Scriptores*, I, 601). Pentru semnificația termenului, vezi N. Pétrin, *Philological Notes for the Early History of the Hungarians and the Slavs*, în: *Eurasian Studies Yearbook. International Journal of Northern Eurasia*, 72, 2000, 37-38.

²⁰ *Scriptores* I, 116. Pentru localizare, vezi: H. Göckenjan, *Hilfsvölker*, 186, nota 82; G. Silagi, L. Veszprémy (ed.), *Die "Gesta Hungarorum" des anonymen Notars: die älteste Darstellung der ungarischen Geschichte*, Sigmaringen, 1991, 180, nota 344.

²¹ O. Pritsak, *The Pečenegs. A Case of Social and Economic Transformation*, în: *Archivum Eurasiae Medii Aevi*, 1, 1975, 221.

²² P. Diaconu, *Les Petchénègues*, 56-58.

dizidente s-au pus în slujba conducătorului militar care le-a primit (șeful confederației de triburi maghiare, respectiv împăratul bizantin). De fapt, pecenegii au avut vocație de mercenari. Pe când cea mai mare parte a lor luptau contra rușilor, alți pecenegi intraseră în serviciul cnezilor de Kiev, iar alții au participat la luptele dintre conducătorii georgieni și abhazieni, ori de partea regelui polon Boleslaw I.²³ Instalarea pecenegilor în Ungaria trebuie privită în această perspectivă. Pecenegii se separau de confederație dacă aveau posibilitatea de a intra în slujba unor conducători suficient de puternici pentru a-i putea plăti, și care aveau nevoie de mercenari pentru operațiuni ofensive sau pentru paza granițelor. Aceasta exclude deplasarea unor grupuri în Transilvania înainte de consolidarea autorității regatului Ungariei asupra acestei regiuni. De aceea, nu putem admite punctul de vedere al lui Nicolae Iorga,²⁴ reluat de Ștefan Pascu²⁵ și Radu Popa,²⁶ dar respins de Victor Spinei,²⁷ și anume că pecenegii s-au stabilit în Transilvania în secolul al XI-lea, fără a fi chemați de Ungaria. Deplasările pecenegilor în Ungaria s-au petrecut în mai multe etape. Ultimul grup s-a refugiat după victoria asupra lor raportată de armata bizantină în 1122, care a reprezentat sfârșitul puterii pecenegilor.²⁸

Integrarea pecenegilor în armatele feudale a condus la abandonarea modului de viață nomad. Ei sunt cunoscuți în izvoare cu numele de *Bisseni*, care este latinizarea numelui dat de unguri pecenegilor (*besenyő*). În Ungaria, sedentarizarea grupurilor de pecenegi a fost și consecința transformării lor în comunități de grăniceri. Acestea sunt atestate de numeroase surse la frontiera de vest a Ungariei, care în secolul al XI-lea era amenințată de expansiunea Imperiului German. Toponimele de origine pecenegă și alte indicii din sursele documentare au permis stabilirea zonelor unde au fost așezați pecenegii. Ele sunt predominante în Transdanubia. Singura regiune din Transilvania unde există o concentrare masivă de toponime de origine pecenegă se află în sud-est, în județele Brașov și Covasna.²⁹ Cel mai important dintre aceste toponime este chiar *Brașov*. Deși sufixul este slav (ceea ce a condus la presupunerea că denumirea ar fi slavă³⁰), s-a putut demonstra că *Brasso*, devenit apoi *Brașov*, provine din termenul turec *Barasu*, care înseamnă “apă albă”.³¹ Alte toponime și hidronime din sud-estul Transilvaniei de origine turecă sunt *Arpaș*, *Avrig*, *Baraolt*, *Bățani*, *Biborțeni*, *Bögöz* (numele vechi al satului Mugeni), *Borcea*, *Racoș*.³² De asemenea, satul Firtuș din Harghita a fost denumit până în secolul al XV-lea *Besenyó-falva* sau *Bezzenijofalwa*, adică

²³ E. Tryjarski, *A Note on the Relations between Pechenegs and Poland*, în: *Studia turcica*, editat L. Ligeti, Budapesta, 1971, 461-468; V. Spinei, *The Great*, 124-125.

²⁴ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. III. *Cititorii*, ed. de V. Spinei, București, 1993, 24.

²⁵ Șt. Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, I, Cluj, 1971, 82-83.

²⁶ R. Popa, *La începuturile Evului Mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, 267.

²⁷ V. Spinei, în N. Iorga, *Istoria*, 29, nota 9.

²⁸ A. Pálóczi-Horváth, *Petschenegen*, 31; Z. Kordé, *Kabars*, 237-238. Pentru conflictul din 1122, vezi V. Spinei, *The Great*, 150-151.

²⁹ H. Göckenjan, *Hilfsvölker*, 97-113; A. Pálóczi-Horváth, *Petschenegen*, 27-37.

³⁰ N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XIV pe baza toponimiei și a onomastice*, București, 1933, 567-569.

³¹ P. Binder, *Antecedente* (I), 273.

³² G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpături arheologice la Mugeni. Studiu preliminar* (III), în: *ActaMN*, 14, 1977, 296-300; G. Ferenczi, *Contribuții la problema descifrării unor cuvinte scrise cu caractere runice maghiare și considerații asupra originii scrisului runic maghiar*, în: *ActaMN*, 26-30, 1989-1993 (1994), I/1, 164; N. Drăganu, *Românii*, 541-542; A. Lukács, *Țara Făgărașului în evul mediu: secolele XIII-XVI*, București, 1999, 47-48; D. N. Busuioc-von Hasselbach, *Țara Făgărașului*, I, 193-197, 263-264.

“satul pecenegilor”.³³ Un sat *Beșeneu* al cărui nume actual este Pădureni se află și în județul Covasna.³⁴

Desigur, este posibil ca unele dintre aceste toponime să fie de fapt cumane. Totuși, preluarea unora dintre ele de către sași arată că ele existau deja în secolul al XII-lea, înainte de stabilirea cumanilor în regiune. Pe de altă parte, toponimele de tip *Heidendorf* care înseamnă “satul păgânilor” se referă la pecenegii care erau încă păgâni în vremea colonizării săsești.³⁵ Nicolae Drăganu considera că așezarea pecenegilor în Transilvania s-a petrecut mai înainte de instalarea lor în Ungaria de dincolo de Dunare, deși documentele îi menționează mai târziu.³⁶ Nu este însă obligatoriu ca primele colonii pecenege să se fi instalat la distanța cea mai mică de țara pecenegilor. Dimpotrivă, rațiunile militare impuneau ca acești ostași pecenegi să nu fie vecini cu frații lor, care erau inamici potențiali.

Considerăm că Ungaria a dizlocat în Transilvania centrală și de sud-est grupuri de grăniceri pecenegi abia după ce pecenegii din afara arcului carpatic au încetat să mai reprezinte o putere militară, ceea ce corespunde cronologic cu perioada în care regatul Ungariei și-a instalat autoritatea efectivă acolo, în prima jumătate a secolului al XII-lea. Ei au fost așadar așezați în regiune împreună cu secuii, pentru a o apăra de cumani, cu ajutorul liniilor fortificate (prisăci).³⁷ Există indicii asupra conviețuirii secuilor cu pecenegii, al căror nume a fost conservat în organizarea tribală secuiască.³⁸ La începutul secolului al XIII-lea, rivalitatea dintre Ungaria și statul româno-bulgar a făcut necesară consolidarea frontierei de pe Carpații Meridionali și îndeosebi a defileului Oltului.

Pecenegii, împreună cu românii, au avut un rol în acest sector al sistemului defensiv al Transilvaniei. Prima atestare a funcției militare a celor două etnii se află într-un document din 1250, care se referă însă la campania contra Bulgariei din jurul anului 1213 a oștii comandate de comitele Ioachim de Sibiu, care era compusă din sași, secuii, români și pecenegi. Se apreciază că teritoriul subordonat pe atunci comitelui de Sibiu cuprindea și regiunea de sud-est a Transilvaniei.³⁹ De aceea, nu este sigură localizarea pecenegilor din documentul din 1250 în apropiere de Sibiu. Enumerarea sașilor, secuilor, românilor și pecenegilor în compoziția oastei lui Ioachim înseamnă de fapt că aceste grupuri alcătuiau corpuri de armată sau detașamente distincte, organizate pe criteriul etnic, recrutate doar din regiunea de sud a Transilvaniei. De asemenea, prezența românilor ca un element distinct în oastea comitelui presupune recunoașterea de către autoritățile regatului a formelor de organizare românești, similare celor săsești sau secuiești. Simpla viețuire a românilor în Transilvania nu ar putea explica participarea lor la structurile militare ale voievodatului Transilvaniei. Menționați cu numele lor alături de celelalte etnii privilegiate, acei români care au participat la campania din 1213 beneficiau și ei de recunoașterea identității lor, ca element militar în slujba Ungariei. Această identitate presupune existența unui anumit teritoriu de recrutare, care poate fi identificat cu

³³ C. Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, II, București, 1968, 299; G. Ferenczi, I. Ferenczi, *Săpături*, 297; G. Ferenczi, *Contribuții*, 164.

³⁴ Z. Székely, *Pecenegii* 197.

³⁵ N. Drăganu, *Românii*, 514; H. Göckenjan, *Hilfsvölker*, 107.

³⁶ N. Drăganu, *Românii*, 513.

³⁷ A. Ioniță, *Date noi privind colonizarea germană în Țara Bârsei și granița de est a regatului maghiar în a doua jumătate a secolului al XII-lea*, în: *Revista Istorică*, SN, 5, 1994, 3-4, 278-279; I. M. Țiplic, *Considerații*, 160-162.

³⁸ Z. Székely, *Pecenegii*, 199.

³⁹ Ș. Papacostea, *Românii în secolul al XIII-lea între cruciată și imperiul mongol*, București, 1993, 36; A. Lukács, *Țara Făgărașului*, 156; T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, 2003, 26-27

acea *Terra Blacorum* menționată în privilegiul acordat teutonilor în 1222, și care este Țara Făgărașului.⁴⁰ Stelian Brezeanu a arătat semnificația denumirii de *terra*, care nu are nici o legătură cu structura teritorială românească populară a *țării*. Este un termen specific feudalismului occidental, care se referă la un domeniu supus relațiilor vasalice. O *terra* era subordonată unui *regnum*, iar conducătorul ei era vasal.⁴¹

În afara toponimelor de origine pecenegă, există și altele care transmit chiar numele pecenegilor ca etnie. Forma românească *pecenegi* este aceeași cu cea folosită de bulgari, dar nu este obligatoriu ca ea să derive din bulgară. Este posibil ca ea să fi fost preluată direct de la pecenegi. Toponimele derivate din acest etnonim sunt destul de frecvente în Dobrogea, Moldova, Muntenia și Oltenia. (*Peceneaga, Peceneagul, Pecineaga, Picineaga* etc). În schimb, în Transilvania și Banat predomină denumirile derivate din forma de origine maghiară: *Beșeneu, Beșineu, Beșinău, Beșimbac, Beșimbav, Beșinou, Beșenova*.⁴² Singurele toponime din Transilvania și Banat care redau forma *peceneg* sunt: *Peceneaga*, vârful în masivul Făgărașului,⁴³ *Pișineaga* (vale lângă Clopotiva),⁴⁴ *Peceneaga*, pârâu în masivul Țarcu (la est de Poiana Mărului), în Hațeg, și *Pecinișca* (sat înglobat în Băile Herculane), în Banat.⁴⁵ De remarcat că, în Banat, denumirile de tip *Beșenova* se află în nord-vest, în timp ce satul Pecinișca este situat în Craina, regiunea de pe valea Cernei pe care Ungaria a preluat-o de la Bulgaria când a fost constituit Banatul de Severin în 1232.⁴⁶ Forma numelui se explică prin influența bulgară, eventual chiar prin instalarea acolo a unor pecenegi veniți din Bulgaria.⁴⁷ La fel de interesantă este gruparea celor trei toponime din Banat și Hațeg. Ele se află toate la munte, situate pe versantul de nord al masivului Țarcu și respectiv la poalele munților Cernei. Surprinde existența tuturor acestor toponime care amintesc o populație nomadă în zone montane, în puncte unde nu se află trecători care puteau fi folosite pentru atacuri. Cele două toponime din Hațeg se află la o distanță de circa 17-18 km între ele.

Cum s-a creat această diferențiere între regiunile din interiorul și cele din exteriorul arcului carpatic? La prima vedere, preluarea numelui pecenegilor de către români de la unguri ar fi un argument pentru venirea românilor în Transilvania după pecenegi. Credem că explicația este totuși alta. Pecenegii nu s-au stabilit în mod independent în Transilvania în secolele X-XI, ci au fost colonizați de către statul maghiar în a doua jumătate a secolului al XII-lea, la fel ca și secuii și sașii. Astfel, românii din Transilvania i-au cunoscut pe grănicerii pecenegi aflați în serviciul Ungariei doar ca *bissenii*. Amintirea primilor pecenegi, cei care au atacat Transilvania în secolele X-XI, s-a estompat. S-a impus numele maghiar al pecenegilor, dar acesta nu a pătruns și în zonele montane unde nu existau grănicerii *bissenii*, respectiv în Hațeg, sudul Banatului și pe versanții Făgărașului. Aceste toponime din Carpații Meridionali sunt relicve ale conviețuirii românilor cu pecenegii într-un habitat mai puțin obișnuit pentru nomazii turanici. În cazul acestor toponime, amintirea pecenegilor s-a fixat înainte de

⁴⁰ A. Lukács, *Țara Făgărașului*, 47, 149-157.

⁴¹ S. Brezeanu, *Romanitatea orientală în evul mediu. De la cetățenii romani la națiunea medievală*, București, 1999, 209-219.

⁴² N. Drăganu, *Românii*, 515; I. Iordan, *Toponimia românească*, București, 1963, 279-280.

⁴³ I. Iordan, *Toponimia*, 279; D. N. Busuioacă-von Hasselbach, *Țara Făgărașului*, I, 275.

⁴⁴ O. Densusianu, *Graiul din Țara Hațegului*, București, 1915, 65, 69; N. Drăganu, *Românii*, 515; R. Popa, *La începuturile*, 74-75.

⁴⁵ C. Suci, *Dicționar*, II, 32; Oța, *Domenii*, 224-225, 229, 235; Idem, *Populații*, 494, 500.

⁴⁶ V. Achim, *Banatul în evul mediu. Studii*, București, 2000, 172-174.

⁴⁷ Se știe că au existat asemenea migrații ale pecenegilor din Bulgaria în Ungaria. Hartvig, în *Legenda Sancti Stephani*, consemna faptul că 60 de nobili pecenegi veniți din Bulgaria au fost primiți de regele Ștefan I (*Scriptores*, II, 426; H. Göckenjan, *Hilfsvölker*, 96).

colonizarea *bissenilor* de către unguri. Prin urmare, acolo pecenegii au ajuns pe altă cale, nu prin instalarea lor ca grăniceri de către Ungaria. Există în schimb un vârf în Munții Cibinului care a transmis forma maghiară a numelui: *Beșineu*,⁴⁸ ceea ce înseamnă că defileul Oltului a fost supravegheat de un grup de grăniceri bissemi. În apropiere se află localitatea *Tălmăciu*, al cărui nume a fost pus în legătură cu cel al tribului peceneg *Tolmač*.⁴⁹

O cercetare făcută în Țara Loviștei a stabilit existența unei concentrări de toponime și antroponime de origine pecenegă sau cumană, în special în satele Găujani, Boișoara, Căineni, precum: *Alăman, Bărgan, Berindei, Buga, Caramliu, Călăpancea, Colhon, Gutai, Huluzu, Modruz, Ruhă, Tauzu, Teleaba, Tocsăbeni, Torcan, Ului*.⁵⁰ Este interesant însă că nu există în această microregiune antroponime sau toponime de tip *Pecenegul, Peceneaga*. În acea zonă a fost organizat un avanpost al sistemului defensiv al Transilvaniei. În castrul roman *Praetorium I* de la Copăceni, jud. Vâlcea a fost identificat un nivel de locuire din secolele XIII-XIV, din care provin pinteni și vârfuri de săgeți și de lance. Se pare că a fost o fortificație folosită de oastea Ungariei.⁵¹ În imediata apropiere există două turnuri romane refolosite, care supravegheau defileul Oltului.⁵² Dealtfel, expediția din 1213 contra Bulgariei s-a desfășurat pe acest traseu. Pecenegii din Țara Loviștei au fost probabil incluși, împreună cu românii, în acest segment avansat al sistemului defensiv al Transilvaniei, creat la o dată incertă, dar oricum în primele decenii ale secolului al XIII-lea.⁵³ Deci, Țara Loviștei a fost una dintre zonele de graniță unde au fost dizlocați *bissenii*, al căror nume a fost moștenit de vârful din Munții Cibinului. Ei și-au menținut un timp organizarea tribală, dovadă fiind supraviețuirea numelor tribale *Tolmač* și *Berindei*. Altă zonă apărată de grănicerii pecenegi era probabil cea de la cotul Oltului (Munții Baraolt).

În cazul oronimului *Peceneaga* din Făgăraș, atragem atenția asupra faptului că și numele râului Argeș care izvorăște din apropiere pare să fie tot peceneg. El ar proveni din cuvântul turcic *argış* ("înalțime, ridicătură de teren"), așa cum sugerează primele forme atestate: *Argyas* (1369), *Argies* (1379), *Arghiș* (1427).⁵⁴ Teoria originii getice nu se poate susține, fiindcă hidronimul antic *Argessis* (neatestat) a fost reconstituit pornind de la forma *Ordessos* (atestare unică la Herodot), tocmai pentru a proba legătura dintre *Ordessos* și *Argeș*. Nici *Argedava* (capitala lui Burebista) nu are vreo legătură cu zona Argeșului.⁵⁵ Putem presupune că denumirea râului a fost dată atunci când pecenegii sedentarizați s-au refugiat împreună cu românii în fața agresiunii cumanilor. Cel mai probabil, numele a fost dat mai întâi așezării *Argyas* (Curtea de Argeș), după care apoi a fost denumit râul. Alt toponim important

⁴⁸ K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958, 128; P. Binder, *Antecedente* (I), 272.

⁴⁹ H. Göckenjan, *Hilfsvölker*, 106; A. Pálóczi-Horváth, *Petschenegen*, 16.

⁵⁰ A. Pandrea, *Pecenegii și cumanii în Țara Loviștei*, Aalborg, 1994.

⁵¹ D. Tudor, *Materiale arheologice din castrul Praetorium I (Copăceni, jud. Vâlcea), descoperite de Gr. G. Tocilescu (1894)*, în: *Drobeta*, 5, 1982, 59, 61-65, 75-76.

⁵² O. Stoica, *Câteva date arheologice privitoare la fortificația medievală de la Racovița (jud. Vâlcea)*, în: *Studii și Materiale de Muzeografie și Istorie Militară*, 14-15, 1981-1982, 83-87; Gh. I. Cantacuzino, *Cetăți medievale din Țara Românească în secolele XIII-XVI*, București, 2001, 140-141.

⁵³ Ș. Papacostea, *Românii...*, 76, nota 43; A. Lukács, *Țara Făgărașului*, 161.

⁵⁴ N. Drăganu, *Românii*, 530-532.

⁵⁵ A. Suceveanu, *Burebista și Dobrogea*, în: *2050 de ani de la fărîirea de către Burebista a primului stat independent și centralizat al geto-dacilor*, Universitatea București, 1980, 59-66; N. Gostar, V. Lica, *Societatea geto-dacică de la Burebista la Decebal*, Iași, 1984, 21-22. De fapt, se pare că râul *Ordessos* menționat de Herodot se afla în Moldova. Vezi A. Vulpe, *Limita de vest a Scîției la Herodot*, în: *Studii clasice*, 24, 1986, 33-43.

din regiune, *Rucăr* (germ. *Rukkor*), se poate traduce în limbile turcice prin “stâncă”, “piatră”.⁵⁶ Doar o conviețuire a românilor cu pecenegii a condus la moștenirea acestor toponime, care s-au născut datorită pătrunderii unor foști nomazi într-o zonă montană.

Documentul din 1224 vorbește tocmai despre o asemenea conviețuire româno-pecenegă. Discuțiile purtate până acum în privința așa-numitei *silva Blacorum et Bissenorum* s-au concentrat asupra localizării ei, pornind de la toponimia de origine pecenegă, dar au insistat mai puțin asupra importanței acestei asocieri dintre o populație sedentară și una inițial nomadă, care au ocupat împreună o regiune denumită *silva*. Sursa menționează în mod explicit conviețuirea celor două etnii într-un anumit tip de habitat. Interesant este că păduri ale pecenegilor sunt atestate și în Ucraina și Polonia în documente din secolele XV-XVI. Una dintre ele, denumită *Pecenizăc*, era situată pe râul Rosava, unde existase unul dintre cele mai mari centre de putere pecenege în secolele X-XI, acel așa-numit “oraș al corturilor” menționat de Bruno de Querfurt în 1007. A doua pădure se afla în apropiere de localitatea ucraineană Zhabokrich din regiunea Vinnitsa.⁵⁷ Altă pădure a pecenegilor (*Silva Pieczyngarum*) este cunoscută în secolul al XVI-lea în sud-estul Poloniei.⁵⁸ Prin urmare, și în alte situații pecenegii sedentarizați au ales un habitat în zone de pădure. Trebuie să ținem seama de sensul pe care îl avea în epocă termenul *silva*, pus în evidență de Stelian Brezeanu: regiuni care nu erau deșelente, sălbatice,⁵⁹ în sensul etimologic al acestui cuvânt românesc (*selvaticus*). Totuși, chiar și în păduri existau resurse de trai, fiindcă în evul mediu s-a practicat intens creșterea animalelor în pădure (porcine, ovine, bovine),⁶⁰ astfel că se poate admite că și acea *silva* din documentul din 1224 era chiar o pădure pe care o foloseau și pecenegii pentru a-și duce traiul alături de români. Este posibil ca de fapt privilegiul acordat de Andrei II să fie de fapt o confirmare a unor drepturi acordate încă de către Geza II.⁶¹

Nu putem insista aici asupra numeroaselor tentative de localizare a pădurii românilor și pecenegilor. Unii autori, precum Kurt Horedt, au luat în considerare regiunea dintre valea Secașului și podișul Cibinului,⁶² dar cele mai multe ipoteze au în vedere partea de est a teritoriului colonizat de sași, adică zona Bârsei sau a Făgărașului. În orice caz, deoarece termenii *terra* și *silva* desemnau realități diametral opuse, *silva Blacorum et Bissenorum* nu poate fi în nici un caz amplasată într-o zonă agricolă cum era Țara Oltului⁶³, ci undeva unde defrișările încă nu avuseseră loc. Astfel, s-a propus zona Munților Perșani, unde există o mare concentrare de toponime de origine pecenegă. În acest caz, rostul colonizării pecenegilor ar fi fost apărarea zonei foarte sensibile care cuprindea defileul Oltului de la Racoș și accesul spre pasul Tabla Buții.⁶⁴ Ideea este demnă de luat în considerare, dar cea mai recentă propunere de localizare a *silvei*, cea a lui Dan Nicolae Busuioc-von Hasselbach, bazată pe analiza minuțioasă a toponimiei și hidronimiei din Țara Făgărașului și din zonele adiacente, este mai convingătoare. Suntem de acord cu amplasarea *silvei Blacorum et Bissenorum* între Munții

⁵⁶ P. Binder, *Antecedente* (I), 272.

⁵⁷ O. Pritsak, *The Pečenegs*, 16-17, 28

⁵⁸ V. Spinei, *The Great*, 128, nota 157.

⁵⁹ S. Brezeanu, *Romanitatea*, 216-217.

⁶⁰ H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmașe românești*, I, București, 1958, 254-268.

⁶¹ Ș. Papacostea, *Românii*, 79.

⁶² K. Horedt, *Contribuții*, 127. Vezi și H. Göckenjan, *Hilfsvölker*, 191, nota 197.

⁶³ Th. Năgler, *Cercetări arheologice în Țara Făgărașului privind feudalismul timpuriu*, în: *Academia Română. Memoriile Secției de Științe Istorice*, seria IV, 2, 1977, 13; P. Binder, *Antecedente* (I), 272-273.

⁶⁴ G. Ferenczi, *Contribuții*, 297-298, nota 90.

Făgăraș și valea Oltului, în zona străbătută de numeroase ape, unde există o densitate apreciabilă de toponime și hidronime de origine türccică.⁶⁵

Se conturează astfel existența mai multor microregiuni de conviețuire româno-pecenegă, în sudul Transilvaniei și în regiunea vecină de la sud de Carpații Meridionali, într-un mediu geografic deosebit de cel în care s-au instalat de obicei nomazii türccici (câmpia),⁶⁶ și în același timp marginal în raport cu teritoriile ocupate de sași. Extinderea dominației cumane, conjugată cu cea a Bulgariei, în primele decenii ale secolului al XIII-lea, a provocat probabil refugiarea spre zonele de deal și împădurite nu doar a unor comunități românești, ci și a unor comunități pecenege. De asemenea, se poate lua în considerare și o migrație a pecenegilor din Bulgaria, care poate explica toponimul *Pecinișca* de la Băile Herculane. Prin această conviețuire s-a ajuns la apariția unor toponime românești care transmit numele *peceneg* în forma aceasta, nu în cea maghiară, și la impunerea de către pecenegi a unor denumiri de importanță majoră precum *Argeș*. Acolo, în Argeș, a luat ființă tot în secolul al XIII-lea și un mic centru de putere românesc, mai întâi la Cetățeni, mutat apoi la Curtea de Argeș după invazia tatară din 1242. Au avut oare vreun rol pecenegii în cristalizarea acestui voievodat făgărășean, care inițial s-a aflat în legături de vasalitate față de cumani, iar apoi față de Ungaria ?

Numele *Basarabă*, compus din două cuvinte türccice care însemnau “tată dominator”⁶⁷, a fost răspândit mai ales în Oltenia, Transilvania și Banat, ca toponim sau ca antroponim. Cea mai veche atestare în Transilvania este din 1341 (*Bazarab*), într-o localitate de pe valea Târnavelor.⁶⁸ În Banat, numele apare în 1358 la Crașova (*Bozorad*) și la Caransebeș în 1592 (*Bazaraba*),⁶⁹ adică tot în Craina, unde este atestat numele *Pecinișca*. Numele *Basarabă* a fost frecvent în Hațeg, fiind menționat începând din 1398 la Râușor (apoi la Vaidei, Peșteana, Costești și Cornești), precum și în Oltenia.⁷⁰ Fără a intra în detalii asupra îndelungatei discuții asupra originii acestui nume și asupra originii etnice a voievodului întemeietor al Țării Românești, atragem atenția asupra recente contribuții a lui Stelian Brezeanu, care observă o corelație între atestările atât de frecvente ale acestui nume în Transilvania și Banat începând din 1341, și zonele unde există toponime de origine pecenegă. Prin urmare, numele *Basarabă* nu este nici tătar, nici cuman, ci peceneg.⁷¹ Ideea a mai fost enunțată anterior și de către lingviști precum Ovid Densusianu și Nicolae Drăganu. Denumiri derivate din *Basarabă* există

⁶⁵ D. N. Busuioc-von Hasselbach, *Țara Făgărașului*, I, 253-259; II, 51.

⁶⁶ La câmpie, toponimele pecenego-cumane sunt foarte numeroase. Vezi I. Conea, I. Donat, *Contribution à l'étude de la toponymie péchnègue-comane de la Plaine Roumaine du Bas-Danube*, în: *Contributions onomastiques publiées à l'occasion du VIe Congrès international des Sciences Onomastiques à Munich du 24 au 28 Août 1958*, București, 1958, 139-169.

⁶⁷ N. Iorga, *Originea numelui Băsarabă*, în: *Revista Istorică*, 5, 1919, 138; O. Densusianu, *Originea Basarabilor*, în: *Grai și suflet*, 4, 1929, 1, 147-149; N. Iorga, *Istoria*, 134-135; L. Rásonyi, *Contributions à l'histoire des premières cristallisations d'État des Roumains. L'origine des Basarabas*, în: *Archivum Europae Centro-Orientalis*, 1, 1935, 1-4, 244-251; N. Drăganu, *Români*, 520-530; B. Burtea, *Farbsymbolik zwischen Legende und moderner Geschichtsschreibung*, în: *Archaevs. Études d'histoire des religions*, 8, 2004, 1-4, 71.

⁶⁸ N. Drăganu, *Români*, 521.

⁶⁹ Oța, *Domenii*, 236 (doi nobili atestați în 1358 la Carașova Mare și Mică); N. Drăganu, *Români*, 521.

⁷⁰ N. Drăganu, *Români*, 521; I. Conea, *Basarabii din Argeș. Despre originea lor teritorială și etnică*, București, 1935; N. Stoicescu, *Descălecat sau întemeiere? O veche preocupare a istoriografiei românești. Legendă și adevăr istoric*, în: *Constituirea statelor feudale românești*, București, 1980, 160-164; R. Popa, *La începuturile*, 74-76, 119.

⁷¹ S. Brezeanu, *Identități și solidarități medievale. Controverse istorice*, București, 2002, 135-138, 371-386.

și la bulgari și sârbi. Se pare că atestarea cea mai veche a antroponimului în mediul balcanic datează din 1249: un martor la un contract comercial încheiat la Raguza se numea *Martinus Basababa* (de etnie necunoscută). Mai mulți cercetători au apreciat că numele este, de fapt, *Basaraba*.⁷² Doar prin preluarea de la pecenegii instalați în Peninsula Balcanică începând de la mijlocul secolului al XI-lea poate fi explicată pătrunderea numelui *Basarabă* la sud de Dunăre.

Având în vedere probabila origine pecenegă a numelui voievodului fondator al statului care s-a format în Argeș, precum și numele tatălui său Tocomer, care este tot de origine tūrcică, putem lua în considerare posibilitatea existenței unui aport al familiilor de grăniceri pecenegi la geneza acestui stat. Această chestiune necesită însă o discuție separată, care iese din cadrul acestei comunicări.

⁷² C. Jirecek, *Die Lage und Vergangenheit der Stadt Durazzo in Albanien*, în L. von Thallóczy, *Illyrisch-Albanische Forschungen*, I, München-Leipzig, 1916, 161; N. Drăganu, *Românii*, 522 A. Ducellier, *La façade maritime de l'Albanie au Moyen Âge. Durazzo et Valona du XIe au XVe siècle*, Thessaloniki, 1981, 193.

DEXTRAM DANTES.
NOTE ASUPRA SPECIFICULUI RAPORTURILOR DINTRE CUCERITORII
MAGHIARI ȘI POPULAȚIA LOCALĂ DIN NORDUL TRANSILVANIEI ÎN
SECOLELE X-XIV

Tudor SĂLĂGEAN

DEXTRAM DANTES
NOTES ON THE SPECIFICITY OF THE RELATIONS BETWEEN THE
HUNGARIAN CONQUERORS AND THE LOCAL POPULATION IN NORTHERN
TRANSYLVANIA IN THE 10TH – 14TH CENTURIES

Abstract

Some of the most important information provided by the King Bela's Anonymus notary's Gesta in the chapters dedicated to the Hungarians' conquest of the territory belonging to the Romanian "duke" Gelou is related to the fact that Tuhutum, leader of the winners, was chosen "lord" of the "ultrasilvanian country by "the inhabitants". The truthfulness of the account on the Așchileu agreement has been questioned in a series of recent works, whose authors saw it as Anonymus' propaganda to grant legitimacy to the Hungarian domination on the intra-Carpathian space. Besides historic arguments that challenge it, such interpretation is lacking fundamental logics: the Esculeu agreement, sealed with the "hand shake" does not provide any argument for endorsing the consolidation of some of the conquerors' rights; on the contrary, it was an agreement that acknowledged the rights and the autonomy of a population subdued the hard way. The same category also includes, for instance, the pacta conventa of "king Coloman", which regulated the relations of the Hungarian royalty with the Croat aristocracy. Notary Anonymous' account on the Esculeu agreement had the same characteristics. Naturally, nobody can assert that it describes such early events exactly as they occurred. This episode is probably retold, or even reinvented, based on information and traditions of the 12th century. Such traditions were meant to justify and explain the rights and liberties preserved (or maybe only claimed) by the successors of the conquered population, in northern Transylvania.

Una dintre cele mai importante informații pe care ni le oferă *Gesta* Notarului Anonim al regelui Bela în capitolele consacrate cuceririi de către maghiari a stăpânirii „ducelui” român Gelou este cea referitoare la „alegerea” lui Tuhutum, liderul învingătorilor, ca „domn” al „țării ultrasilvane” de către „locuitorii” acesteia. Iată desfășurarea acestui eveniment în relatarea Notarului Anonim: „Atunci locuitorii țării, văzând moartea stăpânului lor, din propria lor voință, dându-și dreața, l-au ales domn al lor pe Tuhutum, tatăl lui Horca. Și în acel loc numit Esculeu și-au întărit credința prin jurământ. Iar din acea zi locul acela este numit Esculeu pentru că acolo au jurat. Iar Tuhutum din acea zi a stăpânit acea țară cu pace și cu fericire”¹.

¹ Anonymus XXVII: *Tunc habitatores terre uidentes mortem domini sui, sua propria uoluntate dextram dantes, dominum sibi elegerunt Tuhutum patrem Horca. Et in loco illo qui dicitur Esculeu fidem cum*

Trebuie să remarcăm de la bun început câteva lucruri. În primul rând, utilizarea formulei *dextram dantes*, unică în întreaga operă a Notarului Anonim, sugerează păstrarea de către notabili „țării ultrasilvane” a unui rol politic semnificativ în perioada care a urmat cuceririi ungare. Această interpretare este întărită de importanța, subliniată fără înconjur, pe care Notarul Anonim o acordă momentului „alegerii” lui Tuhutum.

Nu mai puțin semnificativ este termenul *iuramentum*, asociat „strângerii dreptei”: acesta apare în *Gesta* de cinci ori, având două accepțiuni. În capitolele V-VI, X și XIII, „jurământul” (*iuramentum*) este expresia unei „datini păgâne” (*more paganismo*), fiind prestat de cei șapte conducători ai ungarilor (Anonymus V, VI), cei șapte duci ai cumanilor (Anonymus X), și, în sfârșit, de liderii reuniți ai confederației tribale conduse de Almus la desemnarea ca succesor al fiului acestuia, Árpád (Anonymus XIII)². În toate aceste cazuri, jurământul este rezervat elitei conducătoare a ungarilor și asociaților cu drepturi egale ai acestora, fiind în mod evident legat de dreptul de a participa la alegerea conducătorului confederației. În capitolul XXXVII, în schimb, jurământul are o semnificație diferită: el este prestat de foștii prizonieri de război slavi din ducatul Nitrei, după eliberarea acestora de către Árpád și înzestrarea lor cu pământuri. În acest caz el are o semnificație specifică perioadei în care Anonymus își redacta opera, reprezentând o obligație asociată dreptului de stăpânire a unor proprietăți funciare. În pasajul referitor la înțelegerile de la Așchileu, termenul *iuramentum* este, prin urmare, utilizat de Notarul Anonim fie în asociere cu vechile privilegii legate de alegerea conducătorului, recunoscute de Tuhutum notabililor țării cucerite³, fie pentru – sau și pentru – a reflecta existența unei clase autohtone de stăpânitori de pământuri, care și-ar fi păstrat privilegiile și stăpânirile în perioada care a urmat cuceririi maghiare.

În sfârșit, dar nu în cele din urmă, trebuie remarcat faptul că locul în care se desfășoară această adunare a notabililor „țării ultrasilvane” este unul excentric față de zona în care s-a desfășurat, potrivit *Gestei*, confruntarea dintre Tuhutum și Gelou. Pentru a înțelege adevărata semnificație a acestei localizări, va fi nevoie de o explicație ceva mai amplă.

Reluând, într-o lucrare aflată în curs de apariție⁴, analiza capitolelor 24-27 ale *Gestei*, am adus o serie de argumente care arată că, potrivit informațiilor directe și a indiciilor indirecte oferite de Notarul Anonim, această *Terra Ultrasilvana* cucerită de maghiari de la conducătorul român *Gelou* era o formațiune politică cu o întindere modestă, sub nici o formă comparabilă cu aceea a ducatelor lui *Memorout*, *Glad*, *Salanus* sau *Zubur*, menționate de același izvor istoric. Pentru o mai bună înțelegere a punctelor de vedere exprimate în lucrarea de față, voi prezenta pe scurt aceste argumente: **1.** *Terra ultrasilvana* este, potrivit *Gestei*, singura formațiune statală cucerită de un singur conducător tribal ungar (*Tuhutum*), și aceasta ca urmare a unei singure expediții armate. **2.** Dintre toți conducătorii de „ducate” menționați în *Gesta*, *Gelou* este singurul care iese personal în întâmpinarea invadatorilor, imediat după

iuramentum firmaverunt. Et a die illo locus ille nuncupatus est Esculeu eo quod ibi iuraverunt. Tuhutum uero a die illo terram illam obtinuit pacifice et feliciter.

² ... inito consilio et accepto iuramento omnium suorum, dux Almus, ipso vivente, filium suum Arpadum ducem et preceptorem constituit.

³ Această interpretare ar putea fi susținută de etimologia toponimului, derivat de unii cercetători (D. Pais, L. Rásonyi) de la termenul de origine turcică *ičkü*, „a bea”, v. A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 121. S. Brezeanu, *Identități și solidarități medievale. Controverse istorice*, București, 2002, p. 354-358, propune însă o asociere cu etnonimul „șchiau/șchei” („știau/ștei”), care îi desemna pe slavii nord-dunăreni.

⁴ T. Sălăgean, *Terra Ultrasilvana. Structuri teritoriale și realități politice în nordul Transilvaniei în secolele IX-XI*, în *Acta Mvsei Napocensis*, 39-40/II, 2002-2003.

încălcarea hotarelor stăpânirii sale, indiciu al faptului că „țara ultrasilvană” avea, din punct de vedere militar, un nivel de organizare aproape rudimentar. **3.** *Terra ultrasilvana* este prima „țară” cucerită de maghiari în întregul ei, într-o perioadă în care aceștia nu se simțeau încă suficient de puternici pentru a angaja confruntări decisive împotriva unor formațiuni statale cu o structură ceva mai complexă. **4.** În cazurile celorlalte cinci formațiuni politice amintite în *Gesta*, întinderea acestora este acoperită aproape în totalitate de toponimele menționate de Notarul Anonim. Chiar dacă Anonymus nu ar fi descris explicit hotarele stăpânirilor lui Menumorout sau Glad, așa cum procedează în capitolul al XI-lea al *Gestei* sale, întinderea acestora s-ar fi lăsat cu ușurință reconstituită prin cartarea toponimelor și hidronimelor pe care el le menționează⁵. Or, în cazul „țării ultrasilvane” aria teritorială în care sunt situate toponimele și hidronimele menționate de Notarul Anonim este una foarte restrânsă. **5.** Gelou este considerat a fi *minus tenax* (*et dux eorum Geleou minus esset tenax*), expresie care ar putea descrie atât „slăbiciunea”⁶ lui Gelou, lipsa sa de „putere”⁷, de „statornicie”⁸ sau de „fermitate”⁹, cât și lipsa de resurse (și, probabil, de întindere) a stăpânirii acestuia. În prima traducere a acestui pasaj în limba română, încă neinfluențată de precedente, Gheorghe Șincai dă, dealtfel, termenului *tenax* sensul de „strângător”: „și povățuitorul lor, Gelou, nu e strângător și nu are buni ostași lângă sine”¹⁰. Informațiile oferite de *Gesta* indică, prin urmare, țara lui Gelou ca fiind o formațiune statală cu o întindere redusă, al cărei conducător, deși recunoscut ca *dux*, stăpânitor al unui *dominium*, nu depășea, prin forța și resursele sale, nivelul unui simplu comandant de cetate din teritoriile stăpânite de Menumorout, Salanus sau Zubur.

Analiza toponimelor de tip *gyepü* / *presaca*, *kapu* / *căpuș* / *poarta* / *porț*, *ör* / *straja*, *reci* / *recea*, atestate în documentele istorice și în microtoponimia nord-transilvăneană, ne oferă suficiente indicii pentru a permite reconstituirea structurii teritoriale a celei dintâi stăpâniri maghiare din nordul Transilvaniei, cel puțin parțial suprapusă peste mai vechea „țară” stăpânită de Gelou (*fig. 1*). Aceasta era delimitată la vest și est de „prisăcile” Meseșului, respectiv de o linie de *indagines* care se întinde între Bonț și Mociu; limita sa sudică este indicată de o serie de toponime situate pe cumpăna de ape dintre bazinele hidrografice ale Someșului Mic și Arieșului. Această stăpânire maghiară timpurie pare să se fi suprapus, pe baza datelor desprinse din analiza aceleiași toponimii istorice, peste o structură confederativă alcătuită din trei unități teritoriale majore, reprezentând văi și grupuri de văi, organizare caracteristică, dealtfel, formelor incipiente ale statalității din întreg spațiul românesc medieval. Delimitările interne ale acestor unități, care urmează cumpenele de ape dintre văile Almașului / Someșului Mic Superior și Nadășului / Borșei, Lonei și Lujerdiului au fost, dealtfel, parțial păstrate în delimitarea teritorială a comitatelor și arhidiaconatelor atestate în această regiune cu începere din secolul al XII-lea¹¹. Structura și suprafața acestei uniuni de văi, de aproximativ

⁵ Vezi I.-A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX-XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*, ed. a II-a, revăzută și adăugită, Cluj-Napoca, 2003, p. 127-184; hărțile (între p. 128-129).

⁶ A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 145, nota 5.

⁷ I.-A. Pop, *Românii și maghiarii*, p. 170-171.

⁸ Anonymus Notarius, *Gesta Hungarorum / Faptele ungarilor*, traducere, prefață, introducere și note de G. Popa-Lisseanu, ed. a II-a, București, 2001, p. 103: „și ducele lor Geleou e puțin statornic”.

⁹ P. L. Tonciulescu, *Cronica notarului Anonymus, Faptele ungarilor (traducere de pe fotocopia originalului de la Viena)*, București, 1996, p. 55: „și ducele acestora Geleou este mai puțin ferm”.

¹⁰ Gh. Șincai, *Cronica românilor*, ed. F. Fugariu, București, 1978, vol. I, p. 128.

¹¹ Este posibil ca alături de aceste trei unități principale să fi existat alte două. Este vorba despre *Valea Agrișului* (IV, fig. 1), care ar fi putut însă reprezenta mai curând o așa-numită „zonă de prisacă” aflată sub supravegherea apărătorilor liniei de *indagines* de pe culmile Meseșului, și *Valea Căianului* (V, fig.

7.000 km², corespunde și ea modelului general al statalității medievale românești incipiente, care poate fi exemplificat prin situația „țărilor” Hațegului, Maramureșului sau Oltului (Făgărașului), în Transilvania, sau prin aceea, reflectată în *Diploma Ioanișilor*, a voievodatului oltean al lui Litovoi. Cât despre linia de prisăci Unguraș-Cătina, extrem de bine reflectată în toponimie, aceasta trebuie interpretată ca rezultat al unei extinderi ulterioare a limitelor teritoriale ale stăpânirilor ungare din nordul Transilvaniei, realizată pe parcursul secolului al XI-lea, după includerea „țării ultrasilvane” în sistemul politic al regatului ungar. Ea a funcționat de-a lungul întregii perioade a războaielor cu pecenegii, fiind probabil definitiv abandonată abia în epoca așezării coloniștilor germani în nord-estul Transilvaniei.

Așadar, de ce *Esculeu* (Așchileu)? Consultarea hărții de la fig. 1 ne pune în fața evidenței: Așchileul se află, după cum se poate constata, exact în locul de întâlnire a hotarelor celor trei unități teritoriale care alcătuiau „țara ultrasilvană”. Această adunare de la Așchileu pare să fi fost, prin urmare, o instituție fundamentală a sistemului politic al „țării”; ea putea avea caracterul unei întâlniri periodice a factorilor de decizie din cele trei unități componente. Potrivit *Gestei*, ea avea atribuții legate de alegerea conducătorului, stăpânirea asupra întregii țări putând deveni efectivă doar ca urmare a deciziei componentelor ei.

Cele trei unități componente ale acestei structuri teritoriale s-au caracterizat, în perioada timpurie a stăpânirii maghiare, printr-un statut politic diferențiat, reflectând existența unor grade diferite de subordonare față de noii cuceritori. Maghiarii au beneficiat de drepturi directe de cucerire în doar una dintre aceste unități: cea situată în zona superioară a Someșului Mic și în valea Nadășului. În această regiune se află, în primul rând, cel mai mare număr de localități maghiare sau cu un procent semnificativ de populație maghiară din întreaga Transilvanie de Nord, reunite într-o grupare compactă (vezi fig. 2)¹². Această aglomerare – care acoperă, cu câteva prelungiri spre vest și sud, regiunile accesibile și fertile ale unității teritoriale din bazinul superior al Someșului Mic (I., fig. 1) – ne indică, cu siguranță, cea mai timpurie zonă de așezare a maghiarilor în Ardeal. O asemenea instalare masivă de populație, având ca rezultat constituirea de așezări maghiare, putea fi posibilă doar ca urmare a dislocării populației locale, într-un teritoriu luat în stăpânire ca urmare a unei victorii armate complete, care să anuleze orice fel de drepturi ale stăpânitorilor anteriori. Este, de asemenea, firesc să presupunem că, odată cu înălțurarea urmașilor lui Gyula și cu ocuparea de către regalitatea ungară a teritoriilor „ultrasilvane” pe care ei le stăpâneau, proprietățile directe ale acestora au devenit domenii regale. Or, în bazinul Someșului Mic, singurul domeniu regal întins și relativ unitar a fost acela din valea superioară a Someșului Mic și de pe valea Nadășului. Pe la sfârșitul secolului al XI-lea, după extinderea controlului regal asupra nord-estului Transilvaniei ca urmare a victoriei asupra pecenegilor, acest domeniu regal a fost donat unor instituții eclesiastice, în principal episcopiei Transilvaniei și abației benedictine întemeiate, în această perioadă, la Cluj-Mănăstur. Regalitatea a păstrat în stăpânire doar cursul inferior al

1), formațiune marginală cu o identitate destul de bine conturată, aflată însă, probabil, în relație cu prima dintre unitățile menționate mai sus.

¹² B. Crăciun, I. Bolovan, *Consignatio statistico topographica singulorum in magno principato Transylvaniae (Transilvania la 1829-1831)*, Cluj-Napoca, 2003; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1850. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1996; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1857. Transilvania*, ed. a II-a, Cluj-Napoca, 1997; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1880. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1997; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1900. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1999; T. Rotariu, coord., *Recensământul din 1910. Transilvania*, Cluj-Napoca, 1999.

Someșului Mic, în aval de Apahida; în această zonă ea controla, însă, doar cursul propriu-zis al râului, și foarte puțin din văile laterale.

Dimpotrivă, în celelalte două unități teritoriale care intrau în alcătuirea acestei „țări ultrasilvane” timpurii localitățile majoritar maghiare nu reprezintă decât excepții. Grupurile maghiare prezente în câteva dintre localitățile unităților II și III (*fig. 1*) și-ar putea avea originea într-o perioadă ceva mai târzie, poate în legătură cu procesul de constituire a curților nobiliare. Statutul acestor unități prezintă, de asemenea, o serie de caracteristici a căror descifrare va reprezenta cu siguranță, în anii care vor urma, o provocare pentru medievistii preocupați de studierea spațiului transilvan.

Din această regiune – și, mai cu seamă, din zona care a reprezentat nucleul comitatului medieval Dăbâca, a cărui localitate de reședință era situată, după cum se poate observa în *fig. 1*, în centrul unității teritoriale II – provin, la începutul secolului al XIII-lea, atestări ale numelui *Voioouoda*, purtat de membri ai elitei locale: un comite de Dăbâca în 1214¹³, un sutaș în 1219¹⁴. Familiarizată cu acest termen, elita acestei regiuni trebuie considerată aceea care a asigurat transmiterea titlaturii voievodale către conducătorii Transilvaniei medievale; desigur, asumarea acestui titlu de către conducătorii maghiari ai incipientei „țări ultrasilvane” nu se putea realiza decât în baza unei înțelegeri de tipul celei relatate de Notarul Anonim.

În ceea ce privește valea Almașului (III, *fig. 1*), statutul celei mai mari părți a acesteia întrunește toate caracteristicile unei „țări” românești care a reușit să își păstreze vechile libertăți până către mijlocul secolului al XIII-lea. Nici o familie nobiliară nu își are originea, potrivit cunoștințelor noastre actuale, în spațiul acestei văi; pătrunderile nobiliare sunt exterioare și târzii, reprezentând, în cea mai mare parte a lor, rezultatul unor donații din epoca Angevină. Mai mult decât atât, rezistența vechilor privilegii a fost aici una puternică, așa cum ne arată, de exemplu, asaltul asupra posesiunilor Sânpetru și Hida ale nobililor de Dăbâca, efectuat în 1364 de voievozii români *Negvoy*, *Maxin* și *Roman*, împreună cu aproape șapte sute de oameni, români și maghiari deopotrivă (*Olachis et Vngaris*)¹⁵.

Văile Borșei, Lonei și Lujerdiului, împreună cu valea Nadășului, reprezintă, în schimb, regiunea de origine a majorității absolute a familiilor nobiliare autentice transilvănene atestate în evul mediu central. Originile etnice ale acestora nu sunt întotdeauna ușor de identificat. De această regiune sunt legate, bunăoară, originile neamului Borșa, a cărui posibilă ascendență nemaghiară a fost deja discutată în repetate rânduri¹⁶; stăpâniri ale membrilor acestui neam sunt atestate, în secolul al XIII-lea, la limitele văii Borșei sau în vecinătatea acesteia, pe văile Nadășului, Lujerdiului și Almașului superior. Localitatea Ciumăfaia (*Chomafaya*, *Chamafaya*) și așezarea dispărută *Bizo/Bizoteleke*, din hotarul satului Chidea, trebuie considerate, pe baza informațiilor din 1304¹⁷, 1307¹⁸ și 1315¹⁹, ca fiind locul de origine al familiei Wass, ale cărei posesiuni au cunoscut, desigur în secolul al XII-lea, o considerabilă extindere în direcția văii Fizeșului. Nobilii din Căianu, cu o afirmare destul de consistentă pe parcursul secolului al XIV-lea, sunt o ramură a familiei nobiliare din Deuș²⁰, care a dat și un vicevoievod al

¹³ DIR I. 60-61; Jakó I. 67.

¹⁴ DIR I. 95; Jakó I. 99.

¹⁵ DRH XII. 402-404.

¹⁶ Pentru bibliografie, vezi T. Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Cluj-Napoca, 2003, p. 197-198, 243-244.

¹⁷ DIR III. 41, 387-388; Jakó II. 43.

¹⁸ DIR III. 57-58, 391; Jakó II. 68.

¹⁹ DIR III. 243-244; Jakó II. 256-257.

²⁰ DRH XI. 47, 356, 470.

Transilvaniei în epoca lui Ladislau Kán²¹. În aceeași epocă a lui Ladislau Kán, favorabilă nobilimii locale, a fost înregistrată spectaculoasa afirmare a lui Ioan Theke, Nicolae Bothus și Andrei Ördög (Wrduk)²², ale căror stăpâniri se întindeau pe văile Borșei și Lonei. În Chidea (Kyde, Kide)²³, Giula (Gyula)²⁴, Măciș (Machkas, Mochkas), Mera²⁵, Nădășelu²⁶, Suceag sau Sumurduc²⁷ întâlnim familii deținătoare ale unor poziții respectate în comunitatea nobiliară și în structurile instituționale ale comitatelor Dăbâca și Cluj. Din aceeași zonă avem, de asemenea, o atestare sigură a unei stăpâniri a neamului Ogmand, al cărui strămoș întemeietor este menționat în *Gesta Hungarorum*. Demn de a fi remarcat este faptul că această stăpânire se află pe cursul Someșului Mic, în apropierea Jucului²⁸, și nu pe una dintre văile afluenților acestuia. Vechimea acestor stăpâniri este, dealtfel, confirmată și de extrema fragmentare a acestora, constatabilă deja în secolul al XIII-lea.

Aceste familii și altele câteva, deținătoare ale unor drepturi străvechi – cu excepția lui Ștefan al V-lea, în perioada ducatului său transilvănean, nici unul dintre suveranii Arpadieni nu a făcut confiscări și reatribuiri de proprietăți în această zonă – sunt cele care au reușit să se ridice la statutul nobiliar, adaptându-se unei evoluții istorice sinuoase; sunt vârful ale unor structuri privilegiate locale, ale unei elite militare care și-a afirmat rolul în secolele XI-XII, extinzându-și stăpânirile către centrul și răsăritul Transilvaniei o dată cu expansiunea în această direcție a hotarelor regatului. Alți reprezentanți ai vechii categorii privilegiate din această zonă, integrați structurilor castrilor regale – în regiunea la care ne referim sunt localizate, de asemenea, totalitatea mențiunilor transilvănene ale „iobagilor naturali” (*ioubagionum naturalium*) sau „iobagilor Sfântului Rege” – sau aparținând categoriei micilor deținători de pământuri, nu au reușit să facă față exigențelor epocii Arpadiene târzii și aceleia Angevine, ajungând, cu timpul, să fie asimilați categoriilor sociale lipsite de privilegii. Rezistența acestei categorii depozitate, încercarea sa de a își redobândi vechile libertăți constituie, în opinia noastră, singura explicație cu adevărat plauzibilă a marelui conflict intern care a tulburat aceste regiuni în secolul al XV-lea: este vorba despre răscola de la Bobâlna, ridicare a micilor nobili și a reprezentanților fostelor categorii semiprivilegiate din această regiune care – fapt fără nici un alt echivalent în istoria Transilvaniei medievale – se definesc ca fiind o „obște a locuitorilor maghiari și români” (*universitas regnicolarum hungarorum et valahorum*). Aria de desfășurare a acestei mișcări, care se suprapune aproape până la detaliu peste suprafața „țării ultrasilvane” incipiente a cărei configurație am prezentat-o în lucrarea de față, ne îndeamnă să vedem în răscola de la Bobâlna una dintre consecințele indirecte și îndepărtate ale „străngerii de mână” de la Așchileu.

Veridicitatea relatării referitoare la înțelegerea de la Așchileu a fost contestată într-o serie de lucrări recente, ai căror autori au văzut în ea o licență propagandistică a lui Anonymus, alcătuită cu scopul de a legitima dominația ungară asupra teritoriului

²¹ T. Sălăgean, *op. cit.*, p. 261, 397.

²² A. A. Rusu, *Începuturile cetății medievale de la Bologa*, în *Acta Musei Porolissensis*, IV, 1980, p. 415.

²³ *DIR* VI. 170, 662.

²⁴ *DIR* III. 57-58, 391; Jakó II. 68.

²⁵ *DIR* II. 470-471; III. 226, 405; 177.

²⁶ *DIR* II. 468-469; III. 225-226; 226, 405.

²⁷ *DIR* II. 49-50; Jakó I. 238. *DRH* XI. 74-77, 245-247, 305-307, 436-437, 446-447, 495, 516-518, 534-535, 585. *DRH* XII. 183-185, 205-209, 247-252, 285-291. *DRH* XIII. 125-128, 299-300, 433-434, 546, 679-680.

²⁸ Jakó II. 569.

intracarpatic²⁹. Argumentele prezentate în rândurile de mai sus nu sunt singurele care pun sub semnul întrebării această interpretare. „Strângerea dreptei” de la *Esculeu* nu oferă nici un fel de argument pentru consolidarea unor drepturi ale cuceritorilor; ea aparține, dimpotrivă, unei categorii de înțelegeri care recunosc drepturile și autonomia unor populații supuse pe calea armelor. Din aceeași categorie mai face parte, bunăoară, *pacta conventa* „a regelui Coloman”, care reglementează raporturile regalității ungare cu aristocrația croată. Acest document este un fals; cu toate acestea, după cum se știe, el ilustrează vechi drepturi și realități istorice autentice, recunoscute ca atare de către Regatul Ungar. Acest fals nu a fost însă realizat în interesul puterii suverane ci, dimpotrivă, în interesul acelor care încercau să își asigure păstrarea sau redobândirea unor vechi privilegii.

În ceea ce privește înțelegerea de la *Esculeu*, relatarea Notarului Anonim prezintă aceleași trăsături. Nimeni nu poate afirma, firește, că ea ar putea avea caracterul unei descrieri exacte a unor evenimente atât de timpurii. Acest episod este, probabil, repovestit, sau poate chiar reinventat, pe baza unor informații și tradiții existente în secolul al XII-lea. Aceste tradiții aveau însă menirea de a justifica și explica drepturile și libertățile păstrate (sau, poate, doar revendicate) în această arie din nordul Transilvaniei de către urmașii celor cucerțiți.

Anexa

Kapu (Porta, Poarta): 1.1. Porț (Porcz). Derivat, eventual, de la *Porta Mezesina*³⁰. **1.2. Vaskapu** („Poarta de Fier”, azi Poarta Sălajului, SJ)³¹. Prima atestare: *Waskapw*, 1525³². **1.3. Kopus**, vale și „munte”, în hotărnicia posesiunilor Sânmihailu Almașului și Sântă Măria, SJ (1334)³³. Ar putea fi identică cu o *vale a Căpușului*, situată la V de Sutor (Zutor), SJ, către înălțimile care despart văile Almașului și Agriului³⁴. **1.4. Poarta de Fier**, deal situat la N de Huedin³⁵. **1.5. Kopus** (Căpușu Mare, CJ), poss. episcopală 1282³⁶. Pârâu care se varsă în Someș în apropiere de Gilău³⁷. **1.6. Felkopusi** (Căpușu Mic, CJ), poss. episcopală 1219³⁸. **1.7. Kaputat**, pădure, în apropierea pârâului Căpuș³⁹. **1.8. Kopus**, creastă (*byrch*), la hotarul nord-vestic al posesiunii Băgara (*Bogarteluk*), aparținând abației din Cluj-Mănăstur (1299)⁴⁰. **1.9. Capul**, deal între Hășdate și Săvădisla, pe cumpăna apelor dintre valea Hășdatei și bazinul Someșului Mic⁴¹. **1.10. Kerthvelykapus** (1307), pe hotarul dintre Giula și Ciumăfaia⁴². **1.11.**

²⁹ Vezi A. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 126, 207; S. Brezeanu, *Identități și solidarități medievale*, p. 174-175; I-A Pop, *Românii și maghiarii*, p. 183.

³⁰ K. Horedt, *Etapele de pătrundere a feudalismului maghiar în Transilvania*, în Idem, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958, p. 115.

³¹ *Ibidem*.

³² Suci II. 47; Petri M., *Szilágy vármegye monographiája*, IV, Budapest, 1904, p. 768.

³³ Jakó II. 806: *ab illa valle ascensus fieret supra quendam montem Kopus nuncupatum*.

³⁴ Informația ne-a fost furnizată de istoricul și arheologul Ștefan Matei, căruia îi mulțumim și pe această cale.

³⁵ *Repertoriul Arheologic al județului Cluj*, 1992, p. 234.

³⁶ *DIR* II, p. 239-240.

³⁷ K. Horedt, *loc. cit.*

³⁸ *DIR* I, p. 87-88.

³⁹ K. Horedt, *loc. cit.*

⁴⁰ *Prima meta incipit ex plaga occidentali in uno Byrch Kopus nominato, ubi convicinatur cum possessione eiusdem domini abbatis Egeres vocata*: Wenzel V. 219-221; *DIR* II. 473-475; Jakó I. 591 (consideră documentul un fals din secolul al XIV-lea, fapt care nu afectează însă autenticitatea hotărniciei).

⁴¹ N. Beuran (coord.), Șt. Poenaru, *Harta fizică și administrativă a județului Cluj*, 1:135.000.

Kapus, toponim în hotarul fostei localități Someșeni⁴³. **1.12.** *Kepus*, posesiune (așezare dispărută) la SSE de Orman (CJ), pe actualul deal Dumbrava, între văile Ormanului și Ghiroltului (1338)⁴⁴. Aparținea comitatului Solnocul Interior. Menționat pentru prima oară în 1312, sub forma *Kepesteluk*, între Ghirolt și Orman⁴⁵. În 1620 apare (*Kapus*) în hotărnicia satului Ghirolt (CJ)⁴⁶. **1.13.** *Kapusvölgy*, menționat în 1576 în hotărnicia satului Bonț (CJ)⁴⁷. Reapare, ulterior, în hotărnicile satului învecinat Hășdate: 1715 – *Kapus csereje*; 1754 – *Kapustorok*; 1898 – *Kapus*⁴⁸. **1.14.** *Kapustető*, menționat în 1754, într-o hotărnicie a localității Sic (CJ)⁴⁹. **1.15.** *locum Kapuus nominatum*, menționat în 1350, între Suatu (CJ) și Țicud (Valea Largă, MS); este străbătut de drumul dintre aceste două localități, „lângă pădurea ce ține de *Arankuth*”⁵⁰. **1.16.** *Kapusd, via*, între Unguraș (*Balwanus*), (CJ), și Malin (*Malun*), (BN) (1334)⁵¹. Un deal *Kapus* este menționat în 1353⁵². Ar putea fi identic cu un deal *Kapus*, semnalat de K. Horedt „lângă pâraul Becleanului”⁵³. **1.17.** *Kapus*, menționat în 1696 în hotarul localității Sânmărtin (CJ)⁵⁴. **1.18.** *magnus Kapus* (1329), între Buza (CJ) și Jimbor (BN)⁵⁵. **1.19.** *Geuchkapusa*, vale, menționată în 1326, în hotărnicia posesiunii Ghiolț (*Geuch*)⁵⁶. **1.20.** *Kopur* (Copru, CJ), 1329: *terra Kopur*⁵⁷. **1.21.** *Kapus, mons*, menționat în 1329 între Wylak (Delureni, BN), *Septeer* (Șopteriu, BN), *Budateleke* (Budești, BN), *Khychyd* (Miceștii de Câmpie, BN), *Wyzuliateleke* (Vișina, BN), *Zentiwan* (dispărut, CJ)⁵⁸. **1.22.** *Căpuș*, deal, între Mociu și Zorenii de Vale (CJ)⁵⁹.

⁴² *Deinde vadit versus Chomafaya ad unum Zeek, abhinc ulterius procedendo versus Chamafaya ad Kerthvelykapus et deinde procedendo super Kurzberek versus occidentem inter Gyula et Chomafaya pervenit ad unum Kerekdumb: DIR III. 57-58, 391 (1307, oct. 6).*

⁴³ K. Horedt, *Etapele de pătrundere*, p. 115; L. Makkai, *Erdély népe a középkorban*, Budapest, 1934, p. 323.

⁴⁴ *DIR V. 461, 463-464; Bánffy I. 99-100, 100-101: et deinde, cum ad faciem possessionis Kepus vocare...*

⁴⁵ *DIR III. 204.*

⁴⁶ Kádár III, p. 539.

⁴⁷ Kádár II, p. 239.

⁴⁸ Kádár IV, p. 27.

⁴⁹ Kádár VI, p. 423.

⁵⁰ *DIR VI. 555-556; Bánffy I. 173-174: ...silvae suae hereditariae Agaserdeu vocatae, a parte orientali iuxta silvam ad ...kuth pertinentem existentem, a quandam viam incipiens, quae a parte Zuath transit per quendam locum Kapuus nominatum versus Cykud...*

⁵¹ Jakó II. 808: *quandam viam vulgo Kapusd nominatam.*

⁵² Kádár III, p. 133.

⁵³ K. Horedt, *Etapele de pătrundere*, p. 117.

⁵⁴ Kádár VI, p. 432.

⁵⁵ Jakó II. 644: *et per idem Beerc vadit usque ad magnum Kapus, quod separat a parte terre Sumbur ad terram Buza et per idem Beerc vadit ad montem Lumpeyrthege vocatum. DIR V. 280-281; Anjou II. 394-401.*

⁵⁶ *DIR IV. 180-181; Hazai okl. 196-199; Jakó II. 556: in quo Berch per vallem Geuchkapusa descendit ad fluvium Zorwosthou, in quo ascendit versus orientem ad quoddam molendinum, quod est in fine ville Geke.*

⁵⁷ *DIR V. 280-281; Jakó II. 644.*

⁵⁸ *DIR V. 280-281; Jakó II. 644: et in eodem rivulo ascendit ad montem Kapus, ubi ex utraque parte vie in ipso Kapus in Beerc sunt due mete, quarum una dividit a terra Wylak et alia a terra Septer./.../ Abhinc tendit et currit in eodem Beerc usque ad priorem locum Kapus vocatum et sic mete ipsius terre Budateleke terminantur.*

⁵⁹ N. Beuran (coord.), Șt. Poenaru, *Harta fizică și administrativă a județului Cluj*, 1:135.000.

Gyepű (gepus, indagine, Presaca): 2.1. *Presaca*, SJ, deal între vechile comitate Dăbâca și Crasna⁶⁰. **2.2.** *Gyepesfar* (1576), *Gyepüsfar* (1580), menționate în hotărnicii ale satului Bonț (*Boncznyires*, CJ)⁶¹. **2.3.** *Gyepű, rét* (1622), în hotarul satului Sântejude (CJ)⁶². **2.4.** *Gepusberche* (1334), în hotarul posesiunii *Ligyn* (Legii, CJ). Pe *Gepusberche* / „Dealul Prisăcii” se află un semn de hotar capital (*meta capitalis*), de la care este începută trasarea hotarelor⁶³. **2.5.** *Gyapul, terra* (1334), aparținând domeniului cetății Unguraș. Localizată în apropierea hotarului cu *Apanagyfalwa* (Nușeni, BN)⁶⁴. În 1756 este menționat, în hotarul Ungurașului, toponimul *Gyepüsajja*⁶⁵, a cărui localizare rămâne incertă. **2.6.** *Gyepű*, toponim menționat în 1754 în hotarul localității Strugureni (Veresegyháza, BN)⁶⁶. Pare a fi localizat între văile Jimborului și Meleșului. **2.7.** *Gepuserdeu* (1326)⁶⁷, *silva Gepus* (1336)⁶⁸, ținând de posesiunea *Zenthguthard* (Sucutard, CJ).

Recea (Reche). Azi Recea-Cristur, CJ. Până în secolul al XV-lea, *Reche* și *Keresztur* erau două localități distincte, menționate ca atare în 1320: Paul de Reche, *Kerezstur*⁶⁹. Cristurul (*Sancta Cruce*) avea în 1332 o parohie catolică și deci, probabil, populație maghiară⁷⁰. Nebeneficiind de asemenea atestări, Recea era, cu siguranță, o localitate cu populație necatolică. Unificarea celor două localități, atestată pentru 1478⁷¹, a fost probabil realizată mult mai de timpuriu.

Ör (Eur, sl. straža, rom. straja): 3.1. *Eurmezeu* (Szamosörmező, Var, SJ), localitate situată la vărsarea Almașului în Someș. Prima atestare documentară: 1320⁷². **3.2.** *Wrtelek*, așezare dispărută. Potrivit documentului din 19 aprilie 1320 era situată între *Miluad* (Miluani, SJ) și *Kyuseskuleu* (Așchileul Mic, CJ)⁷³. În hotarul comunei Așchileu, deasupra izvorului Borșei, către Dolu (SJ), la cumpăna apelor dintre văile Borșei și Almașului, există un deal cu numele *Ortelec*⁷⁴. **3.3.** *Orneghiu* (Ör-nagy, „straja mare”), deal situat în hotarul comunei Sânpaul (CJ), la vest de satul Sânpaul, între acesta și „Dealul Cetății”⁷⁵. **3.4.** *Alewr, Al Ewr* (Urișor, CJ). 1405: *villa hungaricalis Alewr*; 1495: *Al Ewr*; 1582: *Alsó-Eör*⁷⁶. **3.5.** *Vrlman*,

⁶⁰ K. Horedt, *Etapele de pătrundere*, p. 115.

⁶¹ Kádár II, p. 239.

⁶² Kádár VI, p. 341.

⁶³ DIR V. 326-327, 578-579; Jakó II. 817: *Prima enim meta capitalis oritur seu incipit in loco Gepusberche vocato. /.../ Ab illo loco incipiens pergīt ad Gepusberche.*

⁶⁴ Jakó II. 808: *terre Gyapul vocate pertinentis ad castrum Baluanus prenotatum.*

⁶⁵ Kádár II, p. 133.

⁶⁶ Kádár VII, p. 95.

⁶⁷ DIR IV. 180-181; Jakó II. 556: *et ibi reflectitur versus meridiōalem et ascendit per montem seu Berch circa silvas Keurusedeu et Gepuserdeu et abhinc protenditur versus occidentalem et descendit ad duas aquas fluentes Ambuzthu nominatas et ibi terminatur.*

⁶⁸ DIR V. 383, 585-586: *quondam silvam suam Gepus nuncupatam ad villam suam Zenthguthard vocatam pertinentem et prope ac in vicinatu cuiusdam silve Kevruserdew ad villam Geke /.../ predictam silvam Gepus simul cum fundo et terra in qua est situata...*

⁶⁹ Jakó II. 369.

⁷⁰ Jakó II. 1066.

⁷¹ *Reche-Keresztur*, la Suciu II. 73.

⁷² A. A. Rusu, *Începuturile cetății medievale de la Bologa*, p. 414-416; Jakó II. 362.

⁷³ A. A. Rusu, *loc. cit.*; Jakó II. 362.

⁷⁴ Informație oferită de istoricul și arheologul Ștefan Matei.

⁷⁵ N. Beuran (coord.), Șt. Poenaru, *Harta fizică și administrativă a județului Cluj*, 1:135.000.

⁷⁶ Suciu II. 220.

Vrman, Orman (Orman, CJ). 1292: *Vrlman*; 1312: *poss. Vrman*; 1333: *sacerdos de Orman*⁷⁷.
3.6. *Eur* (Iuriu de Câmpie, CJ). 1320: *villa Eur*; 1392-1393: *poss. Eur (filiorum Beke de Ikloud)*; 1448 *kenezius in Ewr commorans*; 1461: *census quinquagesimalis de Ewr*⁷⁸. **3.7.** *Straja Mică, Straja Mare – dealuri; Straja – sat.* **3.8.** *Fel Ewr, Felewr* (Uriu, Uriu de Sus, CJ). 1405: *villa Felewr*; 1495: *Fel Ewr*⁷⁹.

K. Katona, Cătina (CJ). Prima atestare: *Kathana*, 1327⁸⁰.

Abrevieri

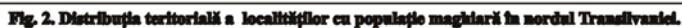
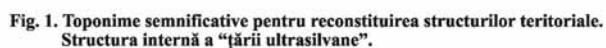
- Jakó** Jakó, Zs., ed., *Erdélyi okmánytár: Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez / Codex diplomaticus Transsylvaniae: Diplomata, epistolae et alia instrumenta litteraria res Transsylvanas illustrantia*, I (1023-1300), Budapest, 1997; II (1301-1339), Budapest, 2004.
- Suciu** Suciu, Coriolan, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, I-II, București, 1967.
- DIR** *Documente privind istoria României, C.Transilvania*, I: veacurile XI, XII și XIII, 1075-1250; II: veacul XIII, 1251-1300; III: veac XIV, vol. I, 1301-1320; IV: veac XIV, vol. II, 1321-1330; V: veac XIV, vol. III, 1331-1340.
- DRH** *Documenta Romaniae Historica, C.Transilvania*, X-XIV, 1977-2003.
- Kádár** Kádár J., *Szolnok-Doboka vármegye monographiája. A vármegye közsegeinek részletes története*, I-VII, Dej, 1900-1905.
- Wenzel** Wenzel, G., ed. *Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*, I-XII, Pest, 1860–1874.
- Bánffy** Varjú E., Iványi B., eds., *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli Losonczi Bánffy család történetéhez*, I, Budapest, 1908.

⁷⁷ Suciu II. 19; *DIR* II. 384, III. 204, V. 168.

⁷⁸ Suciu I. 320.

⁷⁹ Suciu II. 220.

⁸⁰ Jakó II. 594; Suciu I. 129.

**NECROPOLELE MEDIEVALE TIMPURI DIN TRANSILVANIA.
(sfârșitul sec. IX – prima jumătate a sec. XII)**

Ioan Marian ȚIPLIC

*EARLY MEDIEVAL CEMETERIES FROM TRANSYLVANIA
(END OF THE 9th – FIRST HALF OF THE 12th CENTURIES)*

Abstract

The present paper wants to put together information about aspects concerning the funeral practice in Transylvania during the early middle ages. The archaeological researches made by romanian archaeologists in last 50 years bring us the possibility to understand better the process of „making the romanian population”. This process start in our opinion in the beginning at the 8th century and it was finished in the final part of 11th century when the christianity was accepted by all transylvanian population. From what we know, we have in Transylvania, Banat und Crișana – beetwen the end of 9th century and the beginning of 12th century – just 63 cemeteries and the most of them are from 11th-12th century.

The inventory from thus cemeteries tell us about the three cultural influences:

- south-danubian – Alba Iulia, Blandiana B, Ciumbrud
- central – european – Alba Iulia, Hodoni, Hunedoara
- east – european – Cluj, Biharea

Istoria spațiului românesc în perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al XII-lea este una destul de controversată și aceasta datorită faptului că acestui segment de timp este destul de sărac în descoperiri arheologice care să aparțină cu certitudine, mult căutatei, *populații românești* din Transilvania. Istoriografia română, pornind din secolul al XIX-lea, a transformat discuția despre etapele de formare a poporului român într-o problemă politică și legată de problema statu-quo-ului politic al vremii. O radiografiere a temelor studiilor care au făcut referire la această problemă pune în lumină amestecul politicului în derularea cercetărilor legate de etnogeneza românească. Dacă în anii ce au urmat celui de al doilea război mondial a fost căutat cu orice preț să se demonstreze aportul masiv al populațiilor slave la procesul de formare a poporului român, în anii de comunism naționalist, ce au urmat „primăverii de la Praga”, s-a trecut la diminuarea acestui aport slav.

Cercetarea arheologică a perioadei de început a evului mediu transilvănean se impune cu o deosebită pregnanță, în condițiile în care istoriografia acestei perioade are posibilități extrem de reduse în ceea ce privește raportarea la surse documentare contemporane evenimentelor cuprinse între secolele IX-XII.

Identificarea artefactelor arheologice aparținând ungarilor din bazinul intracarpatic este astăzi un exercițiu de rutină pentru arheologi. Înurmăntările de războinici, anumite particularități de costum și ale armelor au putut fi puse în legătură, încă din 1834, datorită datării lor cu ajutorul monedelor occidentale din secolul al X-lea, cu ungurii din perioada cuceririi Pannoniei. În deceniile din urmă, etnogeneza românească și aproape în egală măsură începuturile statelor medievale românești au stat în centrul atenției cercetării, acumulându-se pe seama acestor subiecte o cantitate impresionantă de noi informații, nu în mod obligatoriu și pertinente, fapt ce a generat apariția a numeroase critici la adresa unor lucrări de sinteză ce au văzut lumina tiparului în acest răstimp. O privire critică asupra majorității lucrărilor de acest

gen apărute până în anul 1990 o avem la R. Popa¹, cel care a creionat la începutul anilor '90 ai secolului al XX-lea noua direcție de cercetare și valorificare a surselor arheologiei medievale românești și care analizează extrem de critic afirmațiile, devenite, de a lungul vremii, dogme ale istoriografiei românești, referitoare la apariția statelor românești și la raporturile instituite între regalitatea arpadiană și populația transilvăneană.

În condițiile în care arheologia medievală, înțeleasă ca ramură a cercetării istorice românești, a fost de timpuriu supusă unor presiuni extraștiințifice, rezultatele obținute sunt în ceea mai mare parte corupte. Noul val de cercetători, ce s-a afirmat după 1990, are sarcina de a corecta greșelile și de a debarasa de balastul dogmatic rezultatele cercetărilor arheologice². Domeniul în care reconstituirea istorică cu ajutorul arheologiei se impune cu necesitate este, fără îndoială, și acela al fortificațiilor, despre care avem în principal informații documentare, ce trebuie verificate și completate de cercetarea arheologică. Corelarea acestora cu descoperirile de așezări și necropole va putea să ne ofere o imagine de ansamblu asupra locuirii în spațiul transilvan în perioada evului mediu timpuriu.

Utilizarea fără discernământ a descoperirilor arheologice din spațiul intracarpatic pentru a susține teze prestabilite – modalitate observată de R. Popa³ în lucrarea *Voievodatul Transilvaniei*, dar care nu este specifică doar acesteia –, neglijarea investigării vestigiilor ce pot reprezenta diferite influențe alogene, au alterat posibilitatea reconstituirii corecte a evoluției istorice din zona Transilvaniei pe parcursul mileniului I, oferind nedorite oportunități de atacare a arheologiei medievale românești și de criticare a unora dintre reprezentanții ei⁴. Tocmai din aceste motive credem că este absolut necesară o prezentare a rezultatelor obținute până în prezent de arheologia medievală pentru perioada cuprinsă între secolele IX/X-XI/XII, desigur într-o manieră sintetică.

Limitele cronologice fixate pentru această scurtă trecere în revistă au în vedere surprinderea integrală a procesului de ocupare a spațiului transilvănean de către autoritatea ducală ungară și a celui de definitivare a formării unei etnii autohtone prin contopirea diverselor elemente aparținând unor influențe alogene sau de sorginte locală, identificate în literatura de limbă română sub următoarele denumiri:

- *grupul Mediaș* (sec. VII-IX/X), *grupul Blandiana A și B* (sec. IX-XI), *grupul Ciumbrud* (sec. IX/X), *grupul Cluj* (sfârșitul secolului al IX-lea - prima jumătate a secolului al X-lea), *cultura Dridu - Alba Iulia Stația de Salvare II* (sec. IX-X) și *grupul Ciugud* (sec. XI-XII).

În general, arheologii admit că, perioada cuprinsă între sfârșitul secolului al IX-lea și prima jumătatea a secolului al XII-lea, este dominată din punct de vedere al materialului arheologic de două grupe culturale și anume: **grupul Cluj** ca reprezentant al pătrunderii materialelor caracteristice mediului ungar și de **grupul Blandiana B – Alba Iulia** (sau **Dridu - Alba Iulia**), ca reprezentant al pătrunderii elementelor timpurii ale culturii Bjelo-Brdo pe

¹ R. POPA, *Observații și îndreptări la istoria României în jurul anului O Mie*, în: *SCIIVA*, 42, 3-4, 1991, p. 153.

² În ultimii ani o serie de cercetări arheologice complementare au fost demarate în partea de nord-vest a României, fapt ce a adus numeroase date noi asupra perioadei secolelor VIII-X. Vezi C. COSMA, A. GUDEA, *Habitat und Gesellschaft im Westen und Nordwesten Rumäniens in den 8.-10. Jahrhunderten N. Chr.*, Cluj-Napoca, 2002; C. COSMA, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X*, Cluj-Napoca, 2002.

³ R. POPA, *Observații și îndreptări*, p. 157 sqq.

⁴ H. CIUGUDEAN, *Opinii privind civilizația medievală timpurie din Transilvania în lumina descoperirilor funerare (sec. IX-XI) – în loc de cuvânt înainte*, în: *Catalogul expoziției "Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar (secolele IX-XI)"*, Alba Iulia, 2002, p. 3.

teritoriul Transilvaniei. Alături de aceste două mari grupe culturale sunt evidențiate și alte două grupuri, reprezentante ale unor pătrunderi alogene de factură sud-dunăreană (**Blandiana A**), respectiv moraviană? (**Ciumbrud - Orăștie**), dar care nu au o importanță demografică deosebită în spațiul intracarpatic transilvănean. De analiza acestor grupuri culturale s-au ocupat, începând cu K. Horedt⁵, numeroși arheologi⁶, de aceea noi o să ne oprim în mod special asupra primelor două pentru a evidenția procesul evolutiv socio-politic reflectat din analiza descoperirilor ce le aparțin.

*

Problematica ritualurilor și riturilor funerare practicate într-o epocă istorică este una incitantă dar în același timp controversată. Istoria secolelor IX-XII în spațiul transilvan este cunoscută în special datorită informațiilor oferite de necropolele descoperite și parțial cercetate încă de la începutul secolului al XX-lea, necropole ce au evidențiat existența în bazinul carpatic transilvan a unui amalgam de influențe rezultat al unui amalgam de populații. Teoria *pânzelor de populație* a lui P. P. Panaitescu reprezintă una dintre încercările – în parte reușite – de a explica coexistența într-un teritoriu geografic restrâns a mai multor grupuri etnice și mai ales interacțiunea la nivel cultural dintre acestea. Totodată analiza descoperirilor a creat și numeroase controverse purtate atât pe tărâmul disputelor științifice, dar mai ales pe cel al politicii. Acesta din urmă a generat impunerea unor *axiome istorice* față de care cercetarea românească trebuia să se raporteze și de la care trebuia să pornească în analizele viitoare.

Una dintre aceste axiome istorice a fost *creștinarea timpurie* și apoi *persistența creștinismului popular* în toate spațiile nord-dunărene și intra-carpatic transilvane. În raport cu acest postulat au fost coordonate toate eforturile cercetării arheologice transilvane cu privire la evul mediu timpuriu, eforturi ce urmăreau demonstrarea existenței unei populații autohtone creștine și superioare din punct de vedere cultural populațiilor alogene. Datorită acestui fapt cercetările arheologice ce vizau necropolele nu au cunoscut o evoluție constantă, care, eventual, să ne permită o limpezire a situației etnice pentru perioada istorică menționată. Nu cunoaștem toate motivele care au generat inexistența unor cercetări interdisciplinare complete în cadrul necropolelor aparținând orizontului cronologic cuprins între secolele IX-XII, dar nu putem menționa nici o necropolă cercetată integral și publicată ca atare.

În ceea ce urmează nu dorim să facem o radiografie completă a cercetărilor arheologice referitoare la necropolele din Transilvania⁷, ci doar să punctăm câteva deosebiri existente între diferitele orizonturi culturale pentru a putea analiza în ce măsură etnicul reprezintă o componentă importantă în argumentația istorică. Totodată nu dorim să intrăm într-o polemică metodologică legată de atribuirile etnice pe baza unor artefacte descoperite în morminte sau așezări, ci dorim să subliniem faptul că ritul funerar reprezintă într-o măsură foarte mare barometrul ce indică schimbări radicale, inclusiv etnice, în cadrul unui teritoriu.

Suntem pe deplin conștienți de faptul că numai o analiză completă efectuată asupra întregului teritoriu al Transilvaniei va putea oferi niște date cât mai aproape de *adevărul absolut*, dar considerăm că problema cea mai spinoasă a istoriografiei române a fost și mai este legată de atribuirile etnice ale populațiilor din regiunea Mureșului mijlociu. În această

⁵ K. HOREDTE, *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1988.

⁶ Un scurt istoric asupra acestor cercetări la A. DRAGOTĂ, I. M. ȚIPLIC, *Scurt istoric al cercetărilor privind necropolele din Transilvania (sec. IX-XI)*, în: *Corviniana*, VI, 2000, p. 126-137 și A. DRAGOTĂ, H. CIUGUDEAN, *Istoricul cercetărilor*, în: *Catalogul expoziției "Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar (secolele IX-XI)*, p. 7-21.

⁷ Vezi mai jos, Anexe A. *Repertoriul necropolelor de înhumăție din Transilvania* și B. *Descoperiri întâmplătoare și posibile necropole*.

regiune dens locuită încă din antichitate avem atestate descoperiri aparținând următoarelor orizonturi culturale: Ciumbrud, Blandiana A, Cluj, Blandiana B - Alba Iulia, Citfălău.

**

2. Caracteristici ale riturilor de înmormântare din spațiul transilvan.

2.1 Grupul Ciumbrud. În anul 1957 este cercetat la Ciumbrud – *Podireu* un cimitir al cărui rit de înmormântare este inhumăția și care pe baza materialului funerar a fost atribuit mediului moravian, mai exact grupei culturale Stare Mesto, fiind datat în prima jumătate a secolului al X-lea⁸. Cu privire la datarea acestui orizont mai sunt și opinii care consideră că el ar putea data chiar din ultimele decenii ale secolului al IX-lea⁹. Mormintele aparținând acestui orizont cultural, descoperite la Ciumbrud – *Podireu* și la Orăștie – *Dealul Pemilor X8* se remarcă prin orientarea lor V-E și prezența unui inventar funerar bogat, constând din podoabe din bronz, argint și pastă de ceramică.

Pe baza analogiilor dintre inventarele funerare din necropolele de la Ciumbrud și Orăștie cu cele ale mormintelor din Moravia (Slovacia) se consideră că orizontul cultural Ciumbrud, ca aspect transilvănean al culturii Stare Mesto, reprezintă prima dovadă arheologică a prezenței unor slavi creștinați pe teritoriul Transilvaniei. Orientarea mormintelor V-E în asociația cu anumite aspecte de ritual funerar - poziționarea mâinilor, inventarul funerar din care lipsesc armele, dar în care abundă podoabele ce trădează o legătură puternică cu mediul de tradiție bizantină – ar putea îndreptăți această afirmație, mai ales că pentru perioada secolelor VIII-IX ritul funerar predominant era cel al incinerăției, inhumăția fiind prezentă în proporții destul de mici. Totuși nu putem admite cu certitudine creștinismul defuncțiilor de la Ciumbrud și Orăștie-Dealul Pemilor X2 doar pe baza acestor atribute și în lipsa unor elemente care să probeze existența creștinismului fără drept de tăgadă.

Atribuirea etnică. K. Horedt, cel care a definit acest grup cultural a arătat puternicele legături ale mediului cultural moravian cu cel de tip Ciumbrud și pe această bază a fost acceptată atribuirea necropolelor din acest orizont mediului vest-slav, de tradiție moraviană. Prezența acestor moravieni în Transilvania încetează să mai fie una importantă odată cu pătrunderea dinspre sud a unor elemente sud-slave (bulgari) în contextul animozităților dintre Moravia și Regatul german între care s-a interpus și Bulgaria, aflată în cursul secolului al IX-lea și până la jumătatea secolului al X-lea într-un proces accelerat de dezvoltare.

Există și opinii care atribuie acest orizont al necropolelor de tip Ciumbrud spațiului cultural sud-dunărean¹⁰. Discutând relația Moraviei cu Ungaria, Al. Madgearu consideră că Moravia Mare nu controla zona saliferă a Transilvaniei deoarece dacă s-ar fi întâmplat acest lucru Bulgaria nu ar fi putut introduce în 892 „*embargoul*” asupra sării exportate în Moravia¹¹, iar elementele de tip Kóttlach prezente în Transilvania se explică, în viziunea autorului, prin

⁸ DANKANITS – FERENCZI 1959, p. 605-615; M. RUSU 1971, p. 724; K. HORED, *Siebenbürgen in Frühmittelalter*, Bonn, 1986, pp.78-80; Dragotă 2002, p. 8; Z. K. PINTER, N. G. O. BOROFFKA, *Neue mittelalterliche Gräber der Ciunbrudgruppe aus Broos/Orăștie, Fundstelle Böhmerberg / Dealul Pemilor X8*, în: *Transylvanica. Studia Honoraria*, Bd. 7. *Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Rahden/Westfalia, 1999; IDEM, *Necropola de tip Ciunbrud de la Orăștie – „Dealul Pemilor, Punct X8*, în *Apulum*, XXXVIII/1, 2001, pp. 319-346; S. A. LUCA, Z. K. PINTER, *Der Böhmerberg bei Broos / Orăștie. Eine Archäologische Monographie*, Sibiu, 2001, pp.98-114

⁹ M. RUSU, *Autochthonous population and the Hungarians on the territory of Transylvania in the 9th-11th centuries. Relations between autochthonous population and the migratory population*, București, 1975, p. 207; Al. MADGEARU, *Românii în cronică Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 192.

¹⁰ Cs. BALINT, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991; Al. MADGEARU, *Românii în cronică Notarului Anonim*, p. 192 sqq.

¹¹ Al. MADGEARU, *Românii în cronică Notarului Anonim*, p. 168

schimbul comercial intens între spațiul transilvan și cel moravian. Credem, totuși, că aceste elemente de tip Köttlach, reprezentate de descoperiri mai ales din partea de vest și nord-vest a Transilvaniei intracarpătice, sunt mai legate de prezența francă în Pannonia, decât de legături comerciale deosebit de greu de postulat în condițiile lipsei unei coagulări politice de tip statal în teritoriul transilvan.

2.2 Grupul Blandiana A. Încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea au fost descoperite la Sebeș unele materiale ce trădau o influență sud-dunăreană. Din anii 60' ai secolului al XX-lea s-a evidențiat arheologic existența în zona Blandiana – Alba Iulia a unui orizont cultural marcat de descoperirile de la Blandiana A, Sebeș, Alba Iulia - *Stația de Salvare II*. Săpăturile arheologice sistematice efectuate în necropola de la Blandiana A și Alba Iulia - *Stația de Salvare II* au fost cercetate 100 de morminte de înhumăție cu orientare V-E și cu un inventar funerar compus din vase ceramice de formă amforoidală, podoabe, piese de harnașament și ofrande de animale, ce permit o datare în cursul sec. IX-X¹². O altă particularitate a ritualului de înmormântare este dată de prezența mormintelor cu cistă din piatră la a căror realizare au fost folosite spoliile romane. Nu se poate vorbi de o regulă deoarece în aceeași necropolă – Alba Iulia - *Stația de salvare II* – avem atât morminte simple cât și ciste din piatră, dar la toate sunt prezente resturile de la banchetul funerar. Aceasta ne indică faptul că avem de a face cu o populație necreștină.

În prima fază a cimitirului de la Blandiana, **Blandiana A**, inventarul constă din vase de ofrandă de tip borcan lucrate din pastă fină la roată înceată, cu decor incizat, amfore și vase globulare lustruite, podoabe de factură bizantină (cercei cu pandantivi în formă de ciorchine de strugure, colane de bronz), un cuțit și un vârf de săgeată. După inventar această fază a cimitirului are câteva antecedente și similitudini în raport cu altele din spațiul românesc de la sud de Carpați: *Isvorul*¹³, *Obârșia – Olt*¹⁴, *Frățești*¹⁵, *Sultana*¹⁶, *Bucov*¹⁷, și *Dridu*. Aceluiași orizont cronologic îi aparține și utilizarea fortificației de la Alba Iulia și prima fază a cimitirului din punctul Alba Iulia - *Stația de Salvare II*¹⁸, datate în secolul al IX-lea și începutul secolului al X-lea.

Atribuire etnică. Necropola de la Blandiana A este o necropolă tot de înhumăție, dar care prin caracterul inventarului funerar este atribuită unei populații sud-dunărene și încă necreștinată în totalitatea ei. Problema atribuirii etnice a necropolelor de la Blandiana A, Alba Iulia – *Stația de salvare II*, a descoperirilor de la Sebeș este dificil de abordat în contextul necunoașterii depline a istoriei prezenței ȋarului bulgar în teritoriile de la nordul Dunării de Jos.

2.3 Grupul Cluj. La mijlocul secolului al X-lea, prin decisiva înfrângere de la Lechfeld, triburile ungare au trecut treptat la un mod de viață semisedentar, devenind o populație sedentară aproape în totalitate abia în secolul al XI-lea. Acest proces este sesizabil și în

¹² K. HOREDT, *Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăștie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u.Z.*, în: *Dacia, N.S.*, X, 1966, p. 261-290.

¹³ B. MITREA și colab., în: *MCA*, 9, 1970, p. 330 sqq.; IDEM, *Das Gräberfeld aus dem VIII. Jahrhundert von Izvoru, jud. Giurgiu*, în: *Dacia, N.S.*, XXXIII, 1-2, 1989, p. 145-219.

¹⁴ O. TOROPU, O. STOICA, în: *Dacia, N.S.*, XVI, 1972, p. 166 sqq.

¹⁵ DOLINESCU-FERCHE, M. IONESCU, *Dacia, N.S.*, XIV, 1970, p. 423 sqq.

¹⁶ B. MITREA, *La necropole birituelle de Sultana. Resultat et problemes*, în: *Dacia, N.S.*, XXXII, 1-2, 1988, p. 91-139.

¹⁷ M. COMȘA, *Cultura materială veche românească (Așezările din secolele VIII-X de la Bucov-Ploiești)*, București, 1978.

¹⁸ RepJudAB, p. 167.

descoperirile arheologice din spațiul transilvănean, căci, așa cum sublinia și Gy. Kristó¹⁹, cercetările arheologice în necropole atestă existența unei inegalități materiale în rândul populației. Se disting două tipuri de cimitire: pe de o parte cimitirele zise *ale familiilor mari* de 20 până la 50 de morminte (**grupul Cluj**), conținând în general în inventarul mormintelor de bărbați elemente ce trădează natura lor războinică, iar pe de altă parte necropole cu numeroase morminte ce nu conțin nici o armă ca piesă de inventar (Blandiana B – Alba Iulia - *Stația de Salvare* II) aparținând populației civile. Tendința de sedentarizare a populației războinice este susținută de necropolele ce combină aceste două caracteristici, cum este cazul necropolei de la Orăștie – *Dealul Pemilor X₂*, în cadrul căreia sunt prezente atât morminte cu inventar caracteristic elementelor timpurii ale culturii Bjelo-Brdo, cât și elemente ce caracterizează mediul ungar din prima jumătate a secolului al X-lea, dar și unele elemente de influență sud-dunăreană²⁰.

Datarea exactă a stabilirii primelor elemente războinice de origine ungară în spațiul transilvănean nu se poate face decât prin analiza descoperirilor arheologice aparținând grupului Cluj din care fac parte necropolele de la Alba Iulia – *Stația de Salvare* II, Cluj-Napoca, Gâmbaș și Lopadea, dar pe lângă acestea mai sunt atestate descoperiri aparținând acestui orizont și în Crișana și Banat (Biharea, Șiclău, Arad-Ceala etc.). Materialele arheologice ungare vechi sunt acelea cu care aceștia au venit din stepele euro-asiatice: armament, piese de echipament și de harnașament, obiecte de podoabă. Mechthild Schulze-Dörrlamm²¹ a clasificat și datat toate vestigiile ungare vechi din Europa Centrală prin comparație cu materialele analoage descoperite în spațiul euro-asiatic, fiind stabilite trei grupuri etno-culturale care au contribuit la formarea conglomeratului federației de triburi ungare:

- **grupul I, a** (862-896) și **b** (896-940), definit de obiecte specifice călăreților stepei (khazari, pecenegi, bulgari);

- **grupul II**, caracterizat prin obiecte provenite din zona Kama și Volga Mijlocie, atribuite ugrilor;

- **grupul III**, caracterizat prin obiecte aduse din zona cuprinsă între Volga și Nipru, atribuite probabil kabarilor, care au pătruns în bazinul Tisei încă înainte de 896.

Conform opiniei lui Al. Madgearu, vestigiile ungare vechi din Europa Centrală se datează între 862 și 930/940²². Singura descoperire din Transilvania, aparținând orizontului vechi ungar – **grupului Ia** – din perioada de dinainte de stabilirea lor în Panonia și catalogat ca atare de M. Schulze-Dörrlamm, este mormântul M5 de la Biharea, celelalte necropole – Alba Iulia „Stația de Salvare”, Blandiana, Cluj-Napoca, Gâmbaș și Lopadea Nouă – aparțin fazei Dörrlamm Ib, fiind date în cursul secolului al X-lea²³.

Datarea pătrunderii primelor elemente războinice ungare în Transilvania a reprezentat și reprezintă încă o problemă intens dezbătută în literatura de specialitate și aceasta din cauză că lipsa izvoarelor care să facă referire la acest lucru a generat imposibilitatea stabilirii unei cronologii absolute pentru acest episod. Problematika a fost deschisă încă din a doua jumătate a secolului al XIX-lea, când au fost descoperite la Deva morminte de inhumație cu inventar

¹⁹ Gy. KRISTÓ, *Histoire de la Hongrie*, p. 29.

²⁰ Z. K. PINTER, S. A. LUCA, *Necropola medieval-timpurie de la Orăștie-Dealul Pemilor*, p. 17 sq; Z. K. PINTER, I. M. ȚIPLIC, M. CĂSTĂIAN, *Orăștie, jud. Hunedoara. Punct: Dealul Pemilor*, în: CCA, XXXVI, 2002, p. 223-224.

²¹ M. SCHULZE-DÖRRLAMM, *Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpathenbecken*, în: JRGZM, 35, 1988, 2, p. 373-477.

²² Al. MADGEARU, *Românii în opera Notarului Anonim*, p. 151.

²³ *Ibidem*, p. 151-152.

compus din săgeți, ceramică și un vârf de lance, datate cu ajutorul unei monede de la Ladislau I (1077-1095) și altele la Gâmbaș²⁴. Interesul a crescut și mai mult după publicarea descoperirilor de la Cluj - Str. Gen T. Moșoiu (Zapolya, Dostoievski), în anul 1948, necropolă considerată etalon pentru ceea ce K. Horedt a considerat a fi primul val de războinici unguri ce au pătruns în primii ani ai secolului al X-lea²⁵ în spațiul transilvan și pentru care a introdus în literatura de specialitate termenul *grupul Cluj*²⁶. În perioada 1945-2000 au fost făcute numeroase descoperiri de necropole datate pe baza materialelor descoperite în secolele X-XI: Cluj-Napoca – Str. *Semenicului*²⁷, Cluj-Napoca – Str. *Plugariilor*²⁸, Hodoni – *Pocioroane*²⁹, Simeria Veche, punctul *În Vii*³⁰, Moldovenești³¹, Picișă³², Deva – *Micro 15*³³, Alba Iulia – *Stația de Salvare II*³⁴, Alba Iulia – Str. *Arhim. Iuliu Hossu*³⁵, Orăștie – *Dealul Pemilor X2*³⁶.

Descoperirile arheologice de tip *honfoglalás* din spațiul intracarpatic transilvan sunt relativ puține, în comparație cu cele din zona Banatului sârbesc sau din regiunea cuprinsă între Criș, Tisa și Dunăre, și nu depășesc decât în câteva cazuri linia Mureșului. Cele mai importante sunt cele două cimitire descoperite la Cluj:

- cel din str. Zapolya (în prezent str. Gen. Moșoiu), unde au fost descoperite 12 morminte cu tolbe pentru săgeți, scărițe, zăbale, săbii, cercei de argint în formă de ciorchine de strugure, săgeți romboidale și în formă de Y, vase de tip Saltovo, oasele lungi și craniul calului³⁷.
- același tip de inventar a fost descoperit și în cele 26 de morminte descoperite în 1987 pe str. Gheorgheni³⁸.

²⁴ A. DRAGOTĂ, I. M. ȚIPLIC, *Scurt istoric al cercetărilor necropolelor din Transilvania (secolele IX-XI)*, în: *Corviniana*, VI, 2000, p. 126.

²⁵ Pentru date vezi și B. KÖPECZI, *Histoire de la Transylvanie*, p. 133 sqq.

²⁶ K. HOREDT, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, p. 80-87.

²⁷ RepCJ, p. 137.

²⁸ *Ibidem*; R. R. HEITEL, *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, în: *Dacia N.S.*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 415.

²⁹ FI. DRAȘOVEANU, D. ȚICU, M. MUNTEANU, *Hodoni. Locurile neolitice și necropola medievală timpurie*, Reșița, 1996.

³⁰ R. POPA, *Țara Hațegului*, p. 59.

³¹ G. BAKÓ, *Despre structura socială a populației din epoca feudală timpurie de la Moldovenești*, în: *SCIV*, 20, 1969, 2, p. 337-342.

³² RepJudAB, p. 147; H. CIUGUDEAN, A. DRAGOTĂ, *Cercetări arheologice la Alba Iulia-Pâclișă: descoperiri hallstattiene și medievale timpurii (Campania din anul 2000)*, în: *Apulum*, XXXVIII/1, 2001, p. 269-288.

³³ K. HOREDT, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, p. 84, Abb. 39.

³⁴ RepJudAB, p. 43; H. CIUGUDEAN (red.), *Catalogul expoziției „Anul 1000 la Alba Iulia – între istorie și arheologie”*, p. 4-16; H. CIUGUDEAN, A. DRAGOTĂ, *Catalogul expoziției „Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar (secolele IX-XI)”*, p. 10-11.

³⁵ A. DRAGOTĂ, *Istoricul cercetărilor*, p. 15, în: H. CIUGUDEAN, A. DRAGOTĂ, *Catalogul expoziției „Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar (secolele IX-XI)”*.

³⁶ Z. K. PINTER, S. A. LUCA, *Necropola medievală timpurie de la Orăștie – Dealul Pemilor, punctul X2/1992-1993*, în: *Corviniana*, I, 1995, p. 17-44; I. M. ȚIPLIC, *Necropola medievală-timpurie de la Orăștie-Dealul Pemilor X2 (Hunedoara) și bătălia dintre Ștefan I și Gyla – Gyula*, în: *AANTIM*, Chișinău, 1999, p. 150-153; Z. K. PINTER, I. M. ȚIPLIC, A. DRAGOTĂ, *Orăștie, jud. Hunedoara. Punct: Dealul Pemilor*, în: *CCA*, XXXV, 2001, p. 167-168; Z. K. PINTER, I. M. ȚIPLIC, M. CĂSTĂIAN, *Orăștie, jud. Hunedoara. Punct: Dealul Pemilor*, în: *CCA*, XXXVI, 2002, p. 223-224.

³⁷ P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, teză de doctorat, Cluj-Napoca, 1999, p. 336.

³⁸ Săpături inedite P. Iambor. P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 336.

Pe valea Mureșului mijlociu au fost descoperite și semnalate mai multe cimitire ungare vechi aparținând *păturii mijlocii*, adică unei populații stabile din a doua și a treia generație de după descălecarea. La Gâmbaș au fost dezvelite 12 morminte dispuse pe două șiruri: pe unul erau înmormântați bărbații, având ca inventar săbii, topoare, tolbe de săgeți, iar pe celălalt șir femei. Alte morminte au fost dezvelite și la Lopadea Nouă, Teiuș, Benic, Alba Iulia - *Stația de Salvare* II, Simeria Veche, Deva, Blandiana B. Descoperirile izolate de morminte sau de piese caracteristice culturii materiale vechi ungare din părțile răsăritene ale Transilvania (Eresteghin, Odorheiul Secuiesc, Brețcu, Cozieni, Sf. Gheorghe, Dârjiu, Reci, Joseni) par a fi legate de luptele dintre unguri și pecenegi³⁹.

Harta descoperirilor arheologice aparținând orizontului vechi ungar - Dörflamm Ib – din Transilvania ne relevă concentrarea acestora în zona saliferă de pe cursul mijlociu al Mureșului, iar ca direcție de pătrundere a călăreților unguri se impune cea nord-vestică prin Porțile Meseșului, dar nu pot fi scoase din discuție și văile Crișului Repede și ale Căpușului. Această posibilă cale de pătrundere este de altfel jalonată și de fortificațiile de la Bologa, Cluj-Mănăstur, Moldovenești și Alba Iulia. Toate acestea coroborate cu descoperirile din orizontul vechi ungar de la Biharea, Cluj, Moldovenești, Lopadea Nouă, Gâmbaș, Alba Iulia indică ca direcție unică de pătrundere în Transilvania calea nord-vestică, iar culoarul Mureșului⁴⁰ nu poate constitui o a doua cale de pătrundere a elementelor ungare timpurii, deoarece nu există elemente databile la începutul secolului al X-lea descoperite în zona de intrare a Mureșului în defileu și pe tot parcursul acestuia⁴¹. Stăpânirea ungară s-a stabilit mai întâi în partea de vest a Transilvaniei, cel mai probabil încă din cursul secolului al X-lea, și anume acolo unde se găsea sarea, respectiv unde trebuiau asigurate căile de transport ale sării, deci zona Someșului Mic⁴².

Majoritatea necropolelor și descoperirilor izolate cunoscute provin din teritoriul ce ținea de ducatele lui Glad și Achtum și mai ales din zona cuprinsă între Criș, Tisa și Dunăre, unde cercetările arheologice au fost mai ample și durează de peste un secol. Cele mai multe sunt atribuite ungurilor, deși inventarul mormintelor din aceste părți diferă într-o oarecare măsură de cel de pe valea superioară a Tisei, considerate ca aparținând primei generații a *descălecătorilor*. Principala deosebire constă în faptul că din inventarul mormintelor aflate la est de confluența Crișurilor și Mureșului cu Tisa lipsesc monedele vest-europene⁴³. Mormintele de la est de Tisa și din Banat aparțin unor luptători din a doua generație care au luat contact cu populația locală din aceste zone și cu cultura materială a acesteia⁴⁴. Inventarul mormintelor din necropolele menționate mai sus caracterizează populația ungară aflată la a doua generație în spațiul panonic; absența săbiilor, coroborată cu tipul evoluat de scărițe, cu talpa arcuită spre interior, sunt elemente care pledează pentru datarea în a doua jumătate a secolului al X-lea.

Începând din a doua jumătate a secolului al X-lea și mai ales începând cu secolul al XI-lea, cultura materială se uniformizează, atributele specific orientale dispărând treptat,

³⁹ *Ibidem*, p. 337.

⁴⁰ K. HORED, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, p. 84.

⁴¹ Z. K. PINTER, *Spada medievală din mormântul de călăreț de la Deva. Considerații tipologice și cronologice*, în: *Sargetia*, XXV, 1992-1994, p. 240, n. 34.

⁴² K. GÜNDISCH, *Autonomie de stări și regionalitate în Ardealul medieval*, p. 37.

⁴³ A.-M. VELTER, *Transilvania în secolele V-XII*, p. 135.

⁴⁴ Lipsa monedelor vest-europene din mormintele de tip *honfoglalás* din zona intracarpatică transilvăneană vine în sprijinul tezei după care primele grupuri de războinici unguri pătrund în această zonă abia în primele decenii ale secolului al X-lea. Pe de altă parte ar putea fi și un argument că asupra Transilvaniei se exercită control militar și politic de către un grup ce nu a fost implicat în campaniile duse de unguri spre vest, grup ce ar putea fi al pecenegilor.

impunându-se tot mai mult elementele din fondul local central-european însușit și de către societatea ungară intrată în procesul de sedentarizare, de creștinare și de organizare statală⁴⁵. La Alba Iulia – *Stația de Salvare* II inventarul este caracteristic pentru un orizont timpuriu al culturii Bjelo-Brdo din Transilvania, fapt susținut de lipsa în totalitate a monedelor în morminte, ca și de apariția unui singur mormânt cu inele de buclă cu capătul în –S⁴⁶.

La începutul secolului al XI-lea regele Ștefan I începe politica de anexare teritorială și de încadrare a Transilvaniei în sistemul administrativ regal, acțiune ce constituie începutul celei de a doua etapă de pătrundere ale ungurilor în Transilvania⁴⁷. Episodul este cunoscut în principal din izvoare și asupra lui s-au oprit numeroși cercetători, printre care și P. Iambor, cel care în teza de doctorat afirmă că Gyula cel Tânăr era de origine pecenegă, fapt ce întărește, în opinia sa, relatarea lui Constantin Porfirogenetul, care localizează provincia pecenegă Gyla de Jos la distanță de 4 zile spre răsărit de Ungaria⁴⁸. În sprijinul acestei ipoteze poate fi invocat și faptul că teritoriul intracarpatic transilvan nu a făcut parte din cadrul proaspătului regat apostolic ungar și mai există un precedent în ceea ce privește episodul Gyula cel Tânăr, conform textului din Anonymus, despre o altă căpetenie pecenegă *Thonuzoba* ce a fost înlăturată cu forța⁴⁹. În acest context este interesantă și ipoteza lui Gy. Györffy, după care există posibilitatea ca trupe conduse de Ahtum sau de supuși ai acestuia să fi participat la luptele din Transilvania, fiind răsplătit pentru serviciile sale, bazându-se pe existența în județul Cluj a localității Aiton, menționată documentar abia în 1320 sub denumirea de *villa Ohtunh*⁵⁰, ce a fost la începutul secolului al XI-lea în posesia ducelui bănățean de la care, consideră autorul citat, că își trage numele⁵¹.

Atribuirea etnică. Mormintele acestui orizont sunt în general atribuite populației maghiare, dar pentru spațiul transilvan trebuie avută în vedere și prezența pecenegilor care aveau un rit și ritual funerar asemănător, deci la o primă vedere greu de deosebit. În linii mari se admite că din punct de vedere cronologic vorbim de grupul Cluj în perioada cuprinsă între primele decenii ale secolului al X-lea și ultimii ani ai aceluiași secol.

2.3 Blandiana B. Cimitirul de la Blandiana are și o a doua fază de utilizare, **Blandiana B** (sf. sec. X- începutul sec. XI), date care este contemporană cu ultima fază a cimitirului de la Orăștie - Dealul Pemilor X2, ceea ce evidențiază pătrunderea de la jumătatea secolului al X-lea a unor purtători ai culturii Bjelo-Brdo, care la începutul secolului al XI-lea sunt mai greu de evidențiat prin inventarele mormintelor datorită generalizării ritului funerar. Probabil

⁴⁵ P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 331.

⁴⁶ J. GIESLER, *Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo – Kultur*, în: *PZ*, 56, 1981, 1, p. 137-142 și pl. 53.

⁴⁷ R. HEITEL, *Arheologia etapelor de pătrundere a maghiarilor în Transilvania intracarpatică*, în: *ST*, II, 1987, p. 77.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 342-343. P. Iambor consideră *Gylas* este doar demnitatea pe care o avea conducătorul din Alba, de origine pecenegă, dar numele său era *Prokuj*. Se bazează în această afirmație pe un pasaj din cronică episcopului Thietmar de Merseburg († 1018). Acesta arată că ducele Poloniei Boleslav cel Viteaz avea o cetate de graniță spre teritoriul ungar, pe care a dat-o în paza lui Prokuj, unchiul regelui Ștefan I, pe care acesta l-a scos și alungat din reședința sa. Neavând bani să-și răscumpere soția din captivitate, Prokuj a obținut până la urmă eliberarea ei prin bunăvoința nepotului său, regele, deși erau dușmani (MGHS, III, p. 861, apud P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 339).

⁴⁹ *Thonuzoba in fide vanus noluit esse christianus, sed cum uxore vivus ad portum Obad est sepultus* (G. POPA-LISSEANU, *Anonymus*, LVII, p. 75).

⁵⁰ Gy. GYÖRFFY, *Az árpád-kori Magyarország történeti földrajza*, III, p. 341.

⁵¹ *Ibidem*, p. 331-332.

această pătrundere se datorează luptelor dintre unguri și Gyla cel Tânăr⁵², când a încetat și folosirea cimitirului de la Alba Iulia – *Stația de Salvare II*.

Mormintele acestui orizont cultural sunt caracterizate de existența exclusivă a inhumăției și a unui inventar mixt, ce atestă o populație încă necreștinată în cea mai mare parte. Inventarul funerar constă din piese de armament (săgeți, topoare), de harnașament (scărițe, zăbale), podoabe și ceramică. Mormintele sunt orientate V-E, cele de bărbați fiind de două tipuri: de războinici – călăreți și de războinici pedestri. Mormintele de femei fiind și ele de două tipuri: cu ofrandă animală și vegetală depusă în vas ceramic situat în zona capului și morminte fără această ofrandă și cu inventar din podoabe de bronz și pastă ceramică bogat.

Rezultatul analizei informațiilor arheologice-istorice nu este susținut de nici o știre documentară care să ateste o stăpânire ungară efectivă a Transilvaniei până în primele decenii ale secolului al XI-lea, însăși campania lui Ștefan I relevă existența unei stări de autonomie, dacă nu chiar de independență, a teritoriului intracarpatic transilvănean. De altfel, chiar Ștefan I lasă întreg teritoriul ce a aparținut lui Gyla cel Tânăr unui familiar de al său, Zultan/Zoltan⁵³ și nu începe imediat organizarea teritorial-administrativă a Transilvaniei. Primele măsuri pe care le ia sunt acelea de organizare a unor structuri administrative ecleziastice prin înființarea episcopiei Transilvaniei cu sediul la Alba Iulia.

În paralel cu aceste evenimente are loc și generalizarea pe întreg teritoriul transilvan a elementelor culturii Bjelo-Brdo, ce suprapune și generează dispariția materialelor de tip **Blandiana A - Alba Iulia**, exemplificate prin descoperirile din necropolele de la Alba Iulia – *Stația de Salvare II*, Alba Iulia – *Catedrala romano-catolică*, Alba Iulia – *Str. Vânătorilor*, Cluj-Napoca – *Str. Semenicului*, Cluj-Napoca – *Calvaria*, Dăbâca – incinta a IV-a, Geoagiu de Jos, Gârbova, Ilidia – *Cetate*, Hunedoara, Moldovenești, Pâclișa, Peteni, Streisîngorgiu, Zalău – *Ortelec*⁵⁴. Piese arheologice ce definesc pătrunderea orizontului Bjelo-Brdo în Transilvania sunt în principal podoabele din bronz sau argint: inele și brățări torsadate, cercei cu cap -S, șiraguri de mărgelă din ceramică și monede depuse în mormânt. Dar odată cu acest orizont are loc și o uniformizare culturală la scara întregii regiuni carpatice, astfel încât nu se mai poate face o departajare etnică pe baza ritualului de înmormântare după a doua jumătate a secolului al XI-lea⁵⁵. O situație de excepție pare a fi necropola de la Alba Iulia – *Str. Arh. Iuliu Hossu*, unde, inventarul existent în mormintele descoperite, precum și o particularitate a acestora legată de acoperirea gropii cu elemente litice, a indus autorului săpăturii ipoteza conform căreia este vorba de populația romanică și necropola se constituie într-un element de legătură între cele două faze ale necropolei de la Alba Iulia – *Stația de salvare I și II*⁵⁶.

3. Scurte considerații demografice

Pornind de la analiza repertoriilor referitoare la descoperirile de morminte și/sau necropole de inhumăție din Transilvania, deși în parte superficială datorită curențelor generate de cercetarea deficitară, putem să facem aprecieri ipotetice cu privire la numărul populației în

⁵² Vezi mai pe larg la I. M. ȚIPLIC, *Necropola medieval timpurie de la Orăștie-Dealul Pemilor X2*, p. 150-153.

⁵³ P. IAMBOR, *Așezări fortificate din Transilvania*, p. 341.

⁵⁴ H. CIUGUDEAN, A. DRAGOTĂ, *Cercetări arheologice la Alba Iulia – Pâclișa: descoperirile hallstattiene și medievale timpurii (Campania din anul 2000)*, în: *Apulum*, XXXVIII/1, 2001, p. 275.

⁵⁵ A.-M. Velter consideră că din secolul al XI-lea materialele arheologice sunt tipice pentru toate așezările românești, aparținând unei așa numite culturi Alba Iulia – Ipotești – Căndești – Dridu. A.-M. VELTER, *op.cit.*, p. 161.

⁵⁶ A. DRAGOTĂ, S. BRÂNDA, *Necropola medieval timpurie de la Alba Iulia – Str. Arhim. Iuliu Hossu (fostă Brândușei). Săpăturile de salvare din anul 1999*, în: *Apulum*, XXXVIII/1, 2001, p. 309.

Transilvania în cursul secolelor IX-XII. Bineînțeles că aceste aprecieri au la bază rezultatele furnizate de cercetarea arheologică publicată până în prezent⁵⁷. Situația ideală ar fi fost aceea în care puteam să legăm de orice așezare o necropolă și de orice necropolă o așezare; această imposibilitate creează o marjă de eroare, la fel cum cercetările incomplete în cadrul necropolelor cunoscute⁵⁸ nu ne permit să operăm cu date finale.

În general analiza demografică a perioadelor istorice despre care nu avem informații documentare capabile să ne ofere date pertinente este supusă probabilității, luându-se în calcul anumite marje de eroare. În condițiile dezvoltării societății carpato-danubiene, în general, geografia istorică poate oferi, la rândul ei, puncte de reper și de susținere în reconstituirea situației demografice.

Secolul al XI-lea a cunoscut o considerabilă transformare în ceea ce privește evoluția demografică în bazinul carpatic. Dacă, în secolul al X-lea, ungurii trăiau în marea lor majoritate în corturi și erau relativ mobili în teritoriul panonic, pentru secolul al XI-lea cercetările arheologice au pus în evidență existența așezărilor înconjurate de o incintă de pământ, așezări care își schimbau rar numele, ceea ce atestă o stabilitate⁵⁹. Spre sfârșitul secolului al XI-lea și începutul secolului al XII-lea rețeaua satelor a devenit mai densă în teritoriile din centrul țării și s-au extins și spre cele periferice. La sfârșitul secolului al XII-lea nu au rămas în bazinul carpatic, conform opiniei lui Gy. Kristó, decât puține regiuni nepopulate și acestea erau Maramureș și Țara Bârsei⁶⁰. Săpăturile arheologice au pus în evidență pentru perioada arpadiană, că un sat era în medie constituit din 20 până la 40 de familii (*mansio*), ceea ce corespunde unui număr de 80 până la 160 de locuitori⁶¹.

În centrul Transilvaniei, densitatea așezărilor apare ceva mai mare decât în teritoriul cuprins între Crișuri și Mureș. Cea mai mare concentrare de locuire s-a dovedit a fi în zona Alba Iulia, la sud de linia Târnava – Mureș, iar spre nord, între Mureș și cele două Someșuri densitatea așezărilor este mai mică. În estul și sud-estul Transilvaniei așezările se grupează în patru nuclee mai importante: o primă grupare se situează între cursurile superioare ale celor două Târnave, alt nucleu a fost identificat în zona izvoarelor Mureșului și Oltului, o a treia concentrare de locuire se situa în centrul actualului județ Covasna, localitățile ocupând malul stâng al Oltului, cu prelungiri spre valea Brețcului și ultimul nucleu se află în zona Brașovului și în împrejurimi⁶². Aceste zone de concentrare demografică sunt reliefate și de concentrarea descoperirilor arheologice, în special a necropolelor și așezărilor aparținând *populației locale dar și unor elemente alogene* (sic!). Raportul demografic între acestea ar putea fi desprins din analiza comparativă a necropolelor cunoscute până în prezent, chiar dacă rezultatele nu vor reprezenta decât niște puncte de reper, datorită incompletelor cercetări arheologice desfășurate până în prezent.

Pe baza studiilor de demografie se apreciază că în Transilvania de la sfârșitul secolului al XI-lea se poate vorbi de existența a circa 400.000 de locuitori, ceea ce înseamnă aproape 4 locuitori pe km² la o suprafață de 102.000 km², cât era teritoriul Transilvaniei împreună cu

⁵⁷ Vezi Anexele A și B, Tabel 1 și Grafic 1.

⁵⁸ Sunt cca. 32 de necropole despre care nu cunoaștem numărul mormintelor dezvelite până în prezent, ceea ce reprezintă cca. 50 % din numărul total de necropole cartografiate până în prezent

⁵⁹ Gy. KRISTÓ, *Histoire de la Hongrie*, p. 94.

⁶⁰ *Ibidem*.

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² Șt. PASCU, R. THEODORESCU (coord.), *Istoria românilor*, III, București, 2001, p. 152.

Banatul, Crișana și Maramureș în vremea când Ungaria avea circa 1.000.000 de locuitori⁶³. M. Rusu cartează în Transilvania pentru perioada cuprinsă între secolele IX-XI un număr de 283 de localități, 31 de cetăți și fortificații (sic!), precum și 81 de necropole⁶⁴, dar nu face nici o referire la posibilitatea roirii așezărilor sau schimbării frecvente a vetrei de locuire. Nu ne referim asupra temeiniciei sau nu a cifrelor referitoare la așezări și fortificații, ci doar asupra numărului necropolelor date în sec. IX-XI. Conform cartării noastre nu putem vorbi decât de 59 de necropole⁶⁵ cercetate mai mult sau mai puțin și de cca. 22 de descoperiri izolate⁶⁶, ceea ce dă ca rezultat într-adevăr cifra de 81, dar pentru a vorbi de o necropolă trebuie să luăm în calcul existența unui număr minim de 4-5 morminte de adulți și/sau copii.

În secolul al XII-lea populația a crescut prin spor natural, dar și datorită comunităților colonizate și acest spor al populației s-a menținut până la mijlocul secolului al XIII-lea, secol pentru care M. Rusu postulează existența unui număr de 635 de localități⁶⁷, fără ca acest număr să reprezinte totuși totalitatea așezărilor din Transilvania, ci doar pe cele menționate documentar.

Din analiza graficului (vezi grafic 1) putem să observăm că într-adevăr în sec. IX-X în Transilvania intracarpatică nu avem o locuire densă, existând câteva oaze cu densitate mai mare: Alba Iulia, Cluj-Napoca, Zalău-Oradea, Arad-Timișoara. O situație total diferită se manifestă în secolele XI-XII, când numărul mormintelor din cadrul necropolelor se apropie de cifra de 2500, fiind mai mare cu 50% decât cea a mormintelor din sec. IX- prima jumătate a sec. XI.

În ceea ce privește numărul populației ungare în perioada secolelor X-XI au fost exprimate mai multe opinii, majoritatea părerilor istoriografiei maghiare indicând valoarea de 500.000 suflete⁶⁸, considerând că populația găsită de unguri în teritoriul panonic s-a cifrat la 150.000 – 200.000 de locuitori⁶⁹. Aceste cifre au la bază interpretarea orizontului Bjelo-Brdo ca fiind o caracteristică a populației ungare din a doua generație și că toate elementele ce definesc această cultură aparțin unei populații ungare ce a asimilat rapid comunitățile slavo-romanice din teritoriul panonic. Toate aceste calcule au la bază, în ceea ce privește teritoriul Transilvaniei, datele oferite de documentele vremii și în acest sens se poate cita cel referitor la comitatul Bihor, unde în 1075 media din trei sate era de 48 de gospodării într-un sat⁷⁰. Această medie nu poate fi considerată o bază de calcul pentru teritoriul transilvan, deoarece situația din Câmpia de vest era mult diferită de aceea din zona de podiș a Transilvaniei (harta II). Autorii tratatului de Istorie a românilor apreciază că media gospodăriilor din satele Transilvaniei era de 25 de gospodării în preajma invaziei mongole⁷¹. Întreaga populație a Transilvaniei era de cca. 500.000 locuitori, ceea ce înseamnă în medie 5 locuitori pe km², în vreme ce densitatea din zona centrală a regatului ungar era de 8-10 locuitori pe km². Raportul numeric dintre populația autohtonă și grupurile alogene este dificil de stabilit în lipsa unor izvoare etnico-

⁶³ *Ibidem*, p. 319. Pentru detalii vezi P. NIEDERMAIER, *Der mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet. I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241*, Heidelberg, 1996, p. 17 sq.

⁶⁴ A. DRĂGOESCU (coord.), *Istoria României. Transilvania*, I, Cluj-Napoca, 1997, p. 294 și harta 4.

⁶⁵ Vezi Anexa A.

⁶⁶ Vezi Anexa B.

⁶⁷ *Ibidem*.

⁶⁸ Gy. GYÖRFFY, *Einwohnerzahl und Bevölkerungsdichte in Ungarn bis zum Anfang des XIV. Jahrhunderts*, în: SHASH, 1960, p. 7.

⁶⁹ A. BARTHA, *Hungarian Society in the 9th and 10th Centuries*, Budapeșt, 1975, p. 110.

⁷⁰ DIR, C, I, p. 1-2.

⁷¹ Șt. PASCU, R. THEODORESCU (coord.), *Istoria românilor*, III, p. 320.

demografice și nici *logica istorică*, așa cum clamează tratatul menționat⁷², nu ar putea oferi date certe.

Habitatul a fost, în bună măsură, influențat și de condițiile naturale ale reliefului, de întinderea pădurilor sau a zonelor mlăștinoase. Pe ansamblul Transilvaniei, pădurea ocupa o suprafață de peste 50%, iar în unele comitate sau districte, putea reprezenta 60-70% din teritoriu. În unele părți muntoase ale Transilvaniei și în mod special în Carpații Meridionali, habitatul urca sezonier și până la 1000-1200 de m, în timp ce în Carpații Nordici așezările nu depășeau limita a 600 m.⁷³

4. Considerații finale

În concluzie pe teritoriul intracarpatic transilvănean în intervalul cronologic cuprins între secolele IX-XII avem de a face cu mai multe arii culturale ce definesc mai multe elemente etnice. Analiza detaliată a acestor necropole, precum și raporturile lor cu orizonturile culturale paralele, anterioare sau posterioare din punct de vedere cronologic va putea oferi o imagine mai completă asupra modului de desfășurare a procesului de etnogeneză.

Toate aceste arii culturale au fost atribuite etnic pe baza ritului și ritualurilor de înmormântare, K. Horedt nominalizând următoarele grupe culturale⁷⁴, care, noi considerăm că se datorează unor influențe culturale sud-dunărene și/sau central europene:

- *Blandiana A* sau *Dridu* - *Alba Iulia* (influență culturală sud-dunăreană precreștină);
- *Ciumbrud* (influență sud-dunăreană, creștini?);
- *Cluj* (unguri timpurii);
- *Blandiana B* (– *Alba Iulia* – *Orăștie*-Dealul Pemilor X2) (populație mixtă din punct de vedere religios – păgâni și creștini. Influență central europeană);
- *Cițfalău* (populație mixtă – ungaro-maghiară creștină).

Alături de toate acestea Gh. Baltag introduce în literatura de specialitate așa numita *cultură a plaiurilor* ce definește populația locală, romanică, din secolele VIII-X, ce locuiește în zonele cu altitudine cuprinsă între 600-800 m, argumentând cu elementele ceramice inedite din așezarea de la Albești, jud. Mureș⁷⁵.

În opinia noastră necropolele din grupul Mediaș marchează momentul de topire a celor două *pânze de populație* - așa cum definea P. P. Panaitescu coexistența unor grupuri etnice în același teritoriu – slavii și romanicii. Procentul în care variază mormintele de incinerare în raport cu cele de înhumare facilitează unele informații cu privire la pătrunderea pe scară largă a creștinismului în spațiul transilvan, începând cu secolul al VIII-lea, fenomen ce se va finaliza în cursul secolelor IX-X.

Considerăm că orizontul mormintelor de la sfârșitul secolului al IX-lea și începutul secolului al X-lea, atribuite *grupurilor Blandiana A* și *Ciumbrud*, reprezintă primele semne de pătrundere masivă a creștinismului în spațiul transilvan și marchează etapa finală de definitivare a poporului român.

ANEXE

⁷² *Ibidem*.

⁷³ *Ibidem*, p. 490.

⁷⁴ K. HORED, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, p. 72 sqq.

⁷⁵ Gh. BALTAG, *Sighișoara înainte de Sighișoara*, p. 272-273.

A. Repertoriul necropolelor de înhumăție din Transilvania, Banat și Crișana (sfârșitul sec. IX- prima jumătate a sec. XII)

- I. localitatea
1. punctul
 - a. datare
 - b. tip de descoperire
 - c. tip cercetare
 - d. bibliografie
 - e. nr. inventar piese

I. Alba Iulia, jud. Alba

1. Punct: *Spital veterinar*
 - a. X-XI
 - b. Necropolă (5? morminte)
 - c. Cercetare arheologică
 - d. RepJudAB, p. 39
2. Punct: *la sud est de cetatea modernă*
 - a. XI
 - b. Necropolă (35 morminte)
 - c. Cercetare arheologică
 - d. RepJudAB, p. 38
3. Punct: *Stația de salvare II*
 - a. VIII-XI
 - b. Necropolă (cca. 1200 morminte)
 - c. Cercetare arheologică – 1980-1984
 - d. RepJudAB, p. 43
4. Punct: *Str. Arhim. Iuliu Hossu (fostă Brândușei)*
 - a. X-XI
 - b. Necropolă (89 morminte)
 - c. Cercetare arheologică
 - d. CCA, 1999, p. 10-11; A. Dragotă și colab., *Săpături de salvare în cimitirul de la Alba Iulia – str. Arhimandrit Iuliu Hossu (fostă Brândușei)*, în: PA, II, 2002, p. 38 sqq.; A. Dragotă și colab., *Necropola medievală timpurie de la Alba Iulia, str. Brândușei (III)*, în: PA, IV, 2004, p. 217-220.
5. Punct: *Biserica catolică*
 - a. XI-XII
 - b. Necropolă (315)
 - c. Cercetare arheologică
 - d. CCA, 2002, p. 34
6. Punct: *Apulum II-Stadion*
 - a. XI
 - b. Necropolă (cca. 20 morminte)
 - c. Cercetare arheologică (2002)
 - d. C. Inel și colab., *Raport preliminar privind cercetările de la Alba Iulia – Apulum II – „Stadion” – campania martie – aprilie 2002*, în: PA, II, 2002, p. 142 sqq.
7. Punct: *Stația OMV*
 - a. XI
 - b. Necropolă
 - c. Cercetare arheologică
 - d. CCA, 2003, p. 36

8. Punct: *Izvorul Împăratului*

- a. X
- b. Necropolă (22 morminte)
- c. Cercetări arheologice (2001)
- d. A. Dragotă, *Descoperiri arheologice privind relațiile Ungariei arpadiene cu Croația și Transilvania (sec. IX-XI)*, teză de doctorat, Sibiu, 2003, p. 164-165.

II. Arad, jud. Arad

1. Punct: *Aradul Nou*
 - a. IX-X
 - b. Necropolă
 - c. Cercetare arheologică
 - d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 363
2. Punct: *Pădurea Vrâbiilor*
 - a. XI/XII-XIII
 - b. Necropolă (13 morminte)
 - c. Cercetări arheologice (1972)
 - d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 365
3. Punct: *Pădurea Ceala*
 - a. prima jum. a sec. X
 - b. mormânt
 - c. săpătură de salvare (1970)
 - d. E. Dörner, *Cercetări și săpături arheologice în județul Arad*, în: MCA, IX, 1970, p. 447-449, fig. 4-5.
 - e. MJA, nr. inv. 14371-14376

III. Arad-Vladimirescu, (jud. Arad)

1. Punct: *Cetate*
 - a. XI-XII
 - b. Necropolă (200 morminte)
 - c. Cercetări arheologice (1976-1981)
 - d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 364

IV. Bădeni (com. Moldovenești), jud. Cluj

1. Punct: *între fostele grajduri Cap și movila Dâmb*
 - a. XI
 - b. Necropolă
 - c. Cercetare arheologică
 - d. RepJudCJ, p. 47.

V. Biharea, jud. Bihor

1. Punct: *Căramidărie*
 - a. XI-XII

- b. Necropolă (524 morminte)
 - c. Cercetări arheologice (1956, 1974-1978)
 - d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 372
 2. Punct: *dealul Șumuleu*
 - a. Jumătatea sec. X
 - b. Necropolă (8 morminte)
 - c. Săpături de salvare (1909)
 - d. C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României în secolele VIII-X d. H.*, Cluj-Napoca, 2002, p. 175-178; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 372.
 3. Punct: *zona centrală din interiorul incintei fortificate a cetății de pământ*
 - a. sec. X
 - b. necropolă (11 morminte)
 - c. cercetări arheologice
 - d. S. Dumitrașcu, *Biharia. Săpături arheologice (1973-1980)*, I., Oradea, 1994, p. 65-67, 187, 202
 - e. MȚCO, nr. inv. 9122, 9118, 9119, 9120.
- VI. Blandiana**, jud. Alba
1. Punct *la Brod*
 - a. a doua jumătate a sec. IX – începutul secolului al X-lea
 - b. necropolă (8 morminte)
 - c. cercetare arheologică (1961-1962)
 - d. RepJudAB, p. 60
 2. Punctul *În Vii*
 - a. X
 - b. necropolă (22 morminte)
 - c. cercetare arheologică (1961-1962)
 - d. RepJudAB, p. 62
- VII. Cenad**, jud. Timiș
1. Punct *sesia parohiei ortodoxe sârbe, pe brațul Arancăi*
 - a. X-XI
 - b. Necropolă
 - c. Cercetări arheologice
 - d. S. A. Luca, *Arheologie și istorie. III Descoperiri din Banat*, p. 80, 81
- VIII. Ciombrud** (sat aparținând or. Aiud), jud. Alba
1. Punctul *Podireu*
 - a. a doua jumătate a sec. IX – prima jumătate a sec. X
 - b. necropolă (32 morminte)
 - c. cercetare arheologică (1957)
 - d. RepJudAB, p. 79; A. Dankanits, Șt. Ferenczi, în: *MCA*, 6, 1969, p. 606, 614
- IX. Cladova**, jud. Arad
1. Punct: *Dealul carierei de piatră*
 - a. XI-XIII
 - b. Necropolă
 - c. Cercetări arheologice (1980)
 - d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 389
- X. Cluj-Napoca**, jud. Cluj
1. Punct: *Calvaria*
 - a. XI-XII/XIV
 - b. Necropolă (159 morminte)
 - c. Cercetare arheologică
 - d. RepJudCJ, p. 120
 2. Punct: *Piața Libertății*
 - a. XI-XII
 - b. Necropolă
 - c. Descoperiri întâmplătoare
 - d. RepJudCJ, p. 128
 3. Punct: *str. Gen. Traian Moșoiu (fostă Zapolya fostă Dostoiewski, fostă Tunarilor)*
 - a. Prima jumătate a sec. X
 - b. Necropolă (11 morminte)
 - c. Cercetare arheologică (1941)
 - d. RepJudCJ, p. 136
 4. Punct: *Str. Semenicului*
 - a. X-XI
 - b. Necropolă
 - c. Cercetare arheologică
 - d. RepJudCJ, p. 137
 5. Punct: *Str. Plugarilor (fostă Pata)*
 - a. X
 - b. Necropolă (26 morminte)
 - c. Săpături de salvare (1985-1986)
 - d. RepJudCJ, p. 137; R. R. Heitel, *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien*, în: *Dacia*, N.S., XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 415; I. Hica, P. Iambor, *Cimitirul din secolul al X-lea de la Cluj-Napoca – Str. Plugarilor*, comunicare prezentată la simpozionul *Civilizația medievală timpurie din Transilvania. Rit și ritual funerar (sec. IX-XI)*, Alba Iulia, 2002.
- XI. Cristurul Secuiesc** (Szekelykeresztur), jud. Harghita
1. Punct: *Biserica romano-catolică*
 - a. XI-XII
 - b. Necropolă
 - c. Săpătură arheologică
 - d. RepJudHR, p. 94
- XII. Dăbâca**, jud. Cluj
1. Punct: *incinta a IV-a a cetății, peste o parte a așezării din sec. IX-X*
 - a. XI-XII
 - b. Necropolă (cca. 500 morminte)
 - c. Cercetare arheologică
 - d. RepJudCJ, p. 177
 2. Punct: *Grădina lui Tămaș*
 - a. XI-XII
 - b. Necropolă (60 de morminte)
 - c. Cercetare arheologică
 - d. RepJudCJ, 178
- XIII. Deta**, jud. Timiș
1. Punct: *la limita de hotar dintre Deta și Denta*
 - a. IX-X
 - b. 2 necropole
 - c. sondaje (1900-1910)
 - d. Cs. Balint, *Südungarn in X. Jahrhundert*, Budapest, 1991, p. 218, LIIIb; M. Mare, *Banatul în sec. IV-IX*, p. 168.

XIV. Deva, jud. Hunedoara1. Punct: *Micro 15*

- a. X-XI
- b. Necropolă (5 sau 6 morminte)
- c. Cercetări arheologice de salvare (1975)
- d. R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, București, 1988, p. 52; S. A. Luca, *Arheologie și istorie*, III, 2005, p. 94; Z. K. Pinter, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (sec. IX-XIV)*, Reșița, 1999, p. 118-123; A. Dragotă, I. M. Țiplic, *Scurt istoric al cercetărilor privind necropolele din Transilvania (sec. IX-XI)*, în: *Corviniana*, 6, 2000, p. 130-131.

XV. Dudeștii Vechi, jud. Timiș

1. Punct: -

- a. IX-X
- b. necropolă
- c. cercetări arheologice
- d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 403

XVI. Feldioara, jud. Arad

1. Punct: -

- e. XI-XII
- f. Necropolă
- g. Cercetări arheologice (1898)
- h. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 405

XVII. Foeni, jud. Timiș1. Punct *Cimitirul ortodox*

- a. XI-XII
- b. Necropolă
- c. Cercetări arheologice (1998)
- d. A. Szentmiklosi, în: *AB(SN)*, 7-8, 1999-2000, p. 577-588; S. A. Luca, *Arheologie și istorie. III Descoperiri din Banat*, p. 160

XVIII. Foieni, jud. Satu Mare1. Punct: *în curtea fostului CAP*

- a. XI
- b. Necropolă (31 morminte)
- c. Cercetări arheologice (1958)
- d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 407

XIX. Galoșpetreu (com. Tarcea), jud. Bihor1. Punct: *Dâmbul Morii / Malom Domb*

- a. X
- b. Necropolă (4 morminte)
- c. Cercetări arheologice (1962)
- d. C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 190-191; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 408

XX. Gîmbaș, jud. Alba1. Punct: *Măguricea*

- a. X-XI
- b. Necropolă (9 +?)
- c. Cercetări arheologice (1895, 1901, 1913)
- d. RepJudAB, p. 101.
- e. MIC, II, 8566-8747

XXI. Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara1. Punct: *curtea casei parohiale reformată*

- a. XI-XII
- b. Necropolă ()
- c. Cercetări arheologice (1993-2003)
- d. Gh. Petrov, *Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval de la Geoagiu de Jos*, jud. Hunedoara (Campaniile din 1993, 1994, 1995), în: *ActaMN*, 33, I, 1996, p. 403-413; R. Popa, *Țara Hațegului*, p. 60; S. A. Luca, *Arheologie și istorie*, III, 2005, p. 109.

XXII. Gheorghieni (com. Feleacu), jud. Cluj1. Punct: *în jurul bisericii*

- b. XI-XIII
- c. Necropolă
- d. Cercetare arheologică
- e. RepJudCJ, p. 210

XXIII. Gherman (com. Jamu Mare), jud. Timiș1. Punct: *din hotarul satului*

- a. XI-XII?
- b. Necropolă (8 morminte)
- c. Cercetări arheologice
- d. S. A. Luca, *Arheologie și istorie. III Descoperiri din Banat*, p. 171

XXIV. Gornea, jud. Caraș-Severin1. Punct: *Căunița de Sus*

- a. XI-XII
- b. Necropolă (cca. 100 morminte)
- c. Cercetare arheologică
- d. RepJudCS, p. 73; D. Țicu, Gh. Lazarovici, *Gornea*, Reșița, 1996; S. A. Luca, *Arheologie și istorie. III Descoperiri din Banat*, p. 178

2. Punct: *Pod Păzăriște*

- a. IX-X (?)
- b. Necropolă
- c. Cercetare arheologică
- d. RepJudCS, p. 74

XXV. Hodoni (com. Satchinez), jud. Timiș1. Punct: *Pocioroane*

- a. XI
- b. Necropolă (16 morminte)
- c. Cercetări arheologice (1959-1960, 1978, 1991, 1995)
- d. Fl. Drașovean, D. Țicu, M. Munteanu, *Hodoni. Locuirile neolitice și necropola medievală timpurie*, Reșița, 1996, p. 34-54.

XXVI. Hunedoara, jud. Hunedoara1. Punct: *Dealul Comorilor*

- a. XI
- b. Necropolă (114 morminte)
- c. Cercetări arheologice (1910)
- d. M. Roska, *Árpádkori temető Vajdahunyadon. - Sepultures de l'époque d'Arpad, a Vajdahunyad*, în: *Dolgszeged* IV, 1, 1913, 166 – 198; K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec.*

IV - XIII, București, 1958, p. 144sq; R. Popa, *Tara Hațegului*, p. 53; A. Dragotă, I. M. Țiplic, *Scurt istoric al cercetărilor privind necropolele din Transilvania (sec. IX-XI)*, în: *Corviniana*, 6, 2000, p. 126; S. A. Luca, *Arheologie și istorie*, III, 2005, p. 138.

XXVII. Ilidia (com. Ciclova Română), jud. Caraș-Severin

1. Punct: *La Funii*

- a. XI-XII
- b. Necropolă (17 morminte)
- c. Cercetare arheologică
- d. D. Țicu, *Banatul montan*, p. 127; RepJudCS, p. 85

XXVIII. Iștihaza (com. Ațintiș), jud. Mureș

1. Punct: *Movila oaselor*

- a. a doua jumătate a sec. XI – sec. XII
- b. necropolă
- c. cercetări arheologice (1972)
- d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 421

XXIX. Jupa (municipiul Caransebeș), jud. Caraș-Severin

1. Punct *Sector Cărbunari-Țigănești*

- a. perioadă arpadiană
- b. necropolă
- c. semnalare
- d. RepJudCS, p. 89

XXX. Lopadea Nouă, jud. Alba

1. Punct: *La Râpe (Șanțuri)*, între dealurile Gorgan și Cetate

- a. XI
- b. Necropolă (11? morminte)
- c. Cercetări arheologice (1905)
- d. RepJudAB, p. 118; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 424-425

XXXI. Mâasca (com. Șiria), jud. Arad

1. Punct: *Dealul cu Vii*

- a. a doua jum. a sec. X
- b. necropolă
- c. descoperire întâmplătoare
- d. C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 198

XXXII. Mehadia, jud. Caraș-Severin

1. Punct: *Zidină - deasupra castrului roman, pe malul Bolvașniței*

- a. prima jumătate a sec. XI – sec. XII
- b. necropolă (10 morminte) – distrusă de amenajări moderne
- c. cercetări arheologice
- d. M. Macrea, în: *Studii. Revistă de știință și filozofie*, II, 1, 1949, p. 1239-1240; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 429

XXXIII. Moftinu Mic (com. Moftin), jud. Satu Mare

1. Punct: *Pe deal*

- a. A doua jum. a sec. X
- b. Necropolă (13 morminte)

c. Cercetări arheologice

- d. I. Nemeti, *Descoperiri arheologice din teritoriul localității Moftinu Mic* (jud. Satu Mare), în: *StComSatu Mare*, VII-VIII, 1986-1987, p. 111-112; C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 200-201.

XXXIV. Moldovenesti, jud. Cluj

1. Punct: *Fostul Castel G. Josika*

- a. XI-XII
- b. necropolă (63 morminte)
- c. cercetare arheologică (1912)
- d. RepJudCJ, p. 284; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 432
- e. MIC

2. Punct *Strada spre Cetate*

- a. XII
- b. Necropolă (5 morminte)
- c. Cercetare arheologică (1951)
- d. RepJudCJ, p. 284

XXXV. Nadiș (oraș Cehu Silvaniei), jud. Sălaj

1. Punct: *Buia Mitruului*

- a. XI
- b. Necropolă
- c. Cercetări arheologice (1968)
- d. Popescu, în: *Dacia NS*, 12, 1968, p. 692; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 437-438

XXXVI. Noșlac, jud. Alba

1. Punct: *la 100 m este de „Pompa de apă”*

- a. X-XI
- b. Necropolă (18 morminte)
- c. Cercetare arheologică
- d. RepJudAB, p. 131

XXXVII. Opațița (oraș Deta), jud. Timiș

1. Punct: *în jurul mănăstirii*

- a. XI-XII
- b. Necropolă
- c. Cercetări arheologice
- d. A. Radulescu, *Cercetări arheologice medievale din Banatul de câmpie; scurt istoric*, în: *StIB*, 23-25, 1999-2001, p. 51-52; S. A. Luca, *Descoperiri arheologice în Banat*, p. 267.

XXXVIII. Oradea, jud. Bihor

1. Punct: *Salca-Ghețarie*

- a. A doua jum. a sec. X
- b. Necropolă (7 morminte)
- c. Cercetări arheologice (1960)
- d. C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 208-209; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 441

XXXIX. Orăștie, jud. Hunedoara

1. Punct: *Dealul Pemilor X2*

- a. X- primele decenii ale sec. XI
- b. Necropolă (57 morminte)
- c. Cercetări arheologice (1992-1994, 2000-2004)
- d. Cercetări inedite I. M. Țiplic, Z. K. Pinter

2. Punct: *Dealul Pemilor X8*

- a. IX-X
 - b. Necropolă (10 morminte)
 - c. Cercetări arheologice (1994)
 - d. Z. K. Pinter, N. Boroffka, *Neue Mittelalterliche Gräber der Ciombrud Gruppe aus Broos / Orăștie, Fundstelle Böhmerberg / Dealul Pemilor X8*, în: *Transilvania*. 1999, p. 313-330.
3. Punct: *Cetate*
- a. sec. XI-XII
 - b. necropolă (cca. 40)
 - c. cercetări arheologice inedite
 - d. inf. Z. K. Pinter
- XL. Ortelec** (oraș Zalău), jud. Sălaj
1. Punct: *La Cetate*
- a. XI-XII
 - b. Necropolă
 - c. Cercetări arheologice
 - d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 444
- XLI. Pâclișa** (localitate aparținând municipiului Alba Iulia)
1. Punct: *La Izvoare*
- a. XI
 - b. Necropolă (17 morminte)
 - c. Cercetări arheologice (2000-2001)
 - d. RepJudAB, p. 147; H. Ciugudean, A. Dragotă, în: *Apulum*, XXXVIII/1, 2001, p. 269-288; A. Dragotă și colab, în: *PA*, II, 2002, p. 58-95.
 - e. MNUAI, nr. inv. 6340-6347, 8802-8807
- XLII. Pecica**, jud. Arad
1. Punct: *La Șanțul Mare*
- a. XI-XII
 - b. Necropolă (140 morminte)
 - c. Cercetări arheologice (1900, 1960, 1962, 1964)
 - d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 444
- XLIII. Pescari**, jud. Caraș-Severin
1. Punct: *Cetate*
- a. XI-XII
 - b. Necropolă
 - c. Cercetări arheologice (1973, 1980)
 - d. Șt. Matei, I. Uzum, *Cetatea de la Pescari*, în: *Banatica*, 2, 1973, p. 142-145; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 445
- XLIV. Pojejena**, jud. Caraș-Severin
1. Punct: *pe malul Dunării, la hotarul cu comuna Sușca*
- a. XI
 - b. Necropolă
 - c. Cercetări arheologice
 - d. D. Țeicu, *Necropole medievale*, p. 239/14; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 447
- XLV. Reci** (Rety), jud. Covasna
1. Punct: *Telek, pe malul drept al Râului Negru*
- a. IX-X
 - b. Necropolă
 - c. Cercetare arheologică
 - d. RepJudCV, p. 122
- XLVI. Sălacea**, jud. Bihor
1. Punct: *Dealul Vida*
- a. sf. sec. IX – începutul sec. X
 - b. necropolă (12 morminte)
 - c. cercetări arheologice (1968)
 - d. N. Chidioșan, *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperită la Sălacea*, în: *SCIV*, 20, 1969, 4, p. 611-615; C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 222-223; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 455
2. Punct: *Dealul Varbo*
- a. XI-XII
 - b. Necropolă
 - c. Cercetări arheologice (1925, 1968)
 - d. N. Chidioșan, *O necropolă din feudalismul timpuriu descoperită la Sălacea*, în: *SCIV*, 20, 1969, 4, p. 614; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 455
- XLVII. Sănnicolau de Beiuș** (com. Șoimi), jud. Bihor
1. Punct: -
- a. XI-XII
 - b. Necropolă
 - c. Cercetări arheologice (1977, 1987)
 - d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 459
- XLVIII. Sânpetru German** (com. Secusigiu), jud. Arad
1. Punct: *între ruinele romane*
- a. X-XI
 - b. Necropolă (8 morminte)
 - c. Semnalare (1860)
 - d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 460
- XLIX. Simeria Veche** (oraș Simeria), jud. Hunedoara
1. Punct: *În vîi*
- a. X-XI
 - b. Necropolă (33 +? morminte)
 - c. cercetări arheologice (1962, 1971-1972)
 - d. D. Popescu, în: *Săpăturile arheologice din R. P. R. în anul 1962*, *SCIV* XIV, 2, 1963, p. 455; B. Basa, *Șantierul Simeria*, în: *MCA*, IX, 1970, p. 225 – 232; M. Muntean, *Studiul antropologic al scheletelor provenite din necropola medievală timpurie de la Simeria Veche (Jud. Hunedoara)*, în: *AnB*, VI, 1998, p. 339 – 357; R. Popa, *Țara Hațegului*, p. 59; A. Dragotă, I. M. Țiplic, *Scurt istoric al cercetărilor privind necropolele din Transilvania (sec. IX-XI)*, în: *Corviniana*, 6, 2000, p. 128; S. A. Luca, *Arheologie și istorie*, III, 2005, p. 222;

L. Socodor, jud. Arad

I. Punct: Căvădja

- e. XI-XII
- f. Necropolă
- g. Cercetări arheologice
- h. P. Iambor, *Câteva observații privind cercetarea arheologică a așezărilor rurale din Transilvania din perioada feudalismului timpuriu*, în: *ActaMN*, 20, 1983, p. 503; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 467

LI. Streisângeorgiu (aparține or. Călan), jud. Hunedoara**1. Punct: La Biserică**

- a. XI-XII
- b. Necropolă
- c. Cercetări arheologice
- d. C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 228; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 468

LII. Șeitin, jud. Arad**1. Punct: Șpălanca în imediata apropiere a caselor de pe Alea Mureș**

- a. Prima jum. a sec. X
- b. necropolă (4 morminte)
- c. cercetări arheologice
- d. M. Blăjan, Șt. Bozian, C. Șiclovan, *Descoperiri arheologice la Șeitin (jud. Arad)*, în: *Apulum*, 14, 1976, p. 423-427; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 470

LIII. Șiclău (com. Grăniceri), jud. Arad**1. Punct: Gropoie**

- a. a doua jumătate a sec. X
- b. necropolă (12 morminte)
- c. cercetare arheologică de salvare (1958, 1959)
- d. M. Rusu, E. Dörner, *Săpătura de salvare de la Șiclău (r. Criș, reg. Crișana)*, în: *MCA*, 8, 1962, p. 705-708; C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 228-231; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 470-471

LIV. Șiria, jud. Arad**1. Punct: Balta Jătei**

- a. a doua jum. a sec. XI – sec. XII
- b. necropolă
- c. cercetare arheologică (1968)
- d. D. Popescu, în: *Dacia, NS*, 14, 1970, p. 503; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 472

LV. Șirioara (com. Șieu-Odorhei), jud. Bistrița Năsăud**1. Punct: Cetățuie**

- a. XI-XII
- b. Necropolă (74 morminte)
- c. Cercetări arheologice
- d. M. Rusu, Șt. Dănilă, *Cetatea feudală timpurie de la șirioara*, în: *File de istorie*, 2, 1972, p. 47-66; A. M. Velter,

Transilvania în sec. V-XII, 2002, p. 472-473

LVI. Șușca (comuna Pojejena), jud. Caraș-Severin**1. Punct în hotarul localității**

- a. XI
- b. Necropolă
- c. Semnalare
- d. RepJudCS, p. 131; D. Țicu, *Necropole medievale (sec. X-XIV) din sudul Banatului*, în *Banatica*, 13, 1995, 1, p. 239; S. A. Luca, *Descoperiri arheologice în Banat*, p. 365

LVII. Tărian (com. Girișu de Criș), jud. Bihor**1. Punct: Dâmbul lui Ciordaș**

- a. jumătatea sec. X-XI?
- b. necropolă (12 morminte)
- c. cercetări arheologice
- d. D. Popescu, în: *Dacia, NS*, 12, 1968, p. 682; C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 234; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 475

LVIII. Timișoara, jud. Timiș**1. Punct: Cioreni**

- a. X-XI
- b. Necropolă
- c. Cercetări arheologice
- d. A. Radulescu, *Cercetări arheologice medievale din Banatul de câmpie; scurt istoric*, în: *StIB*, 23-25, 1999-2001, p. 62-63; S. A. Luca, *Descoperiri arheologice în Banat*, p. 372

LIX. Vârșand (com. Pîlu), jud. Arad**1. Punct: Movila dintre Vii**

- a. sf. sec. X – XI
- b. necropolă (58 morminte)
- c. cercetări arheologice (1902-1903, 1931, 1949)
- d. D. Popescu, *Cercetări arheologice din Transilvania. II. Săpăturile de la Vârșand*, în *MCA*, II, 1956, p. 89-132; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 483

LX. Voiteg, jud. Timiș**1. Punct: -**

- a. jum. sec X – XI
- b. necropolă
- c. cercetări arheologice
- d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 485

LXI. Zalău, jud. Sălaj**1. Punct: Palvar / Poligonul militar, str. Crasna**

- a. X
- b. necropolă (12 morminte)
- c. cercetări de salvare (1994)
- d. C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 24-241; S. Băcuț-Crișan, D. Băcuț-Crișan, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Zalău*, Zalău, 2003, p. 60-64.

Punct: Cetate

- a. sec. XI
- b. necropolă (35 morminte)
- c. cercetări arheologice (1980, 2001)
- d. S. Băcuet-Crișan, D. Băcuet-Crișan, *Cercetări arheologice pe teritoriul orașului Zalău*, Zalău, 2003, p. 49-50, 69-73.

LXII. Zăbala (Zabola), jud. Covasna

- 1. Punct: *la 3,5 km vest de comună, pe malul stâng al Râului Negru, la Movila Tătarilor*
 - a. XI-XII
 - b. Necropolă (198 morminte)
 - c. Cercetare arheologică (1969-1970)
 - d. RepJudCV, p. 163; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 487

LXIII. Zimandu Nou, jud. Arad

- 1. Punct: *Cetatea de pământ*
 - a. sf. sec. XI
 - b. necropolă
 - c. cercetări arheologice
 - d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 488

B. Descoperiri întâmplătoare și posibile necropole de inhumație din Transilvania, Banat și Crișana (sfârșitul sec. IX-prima jumătate a sec. XII)

I. Almaș, (jud. Arad)

1. Punct: *neprecizat*
- sf. sec. XI
 - mormânt izolat
 - descoperire întâmplătoare
 - A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 361

II. Beba Veche, jud. Timiș

1. Punct: *din arealul localității*
- X-XI
 - Mormânt
 - Descoperire izolată
 - G. Tănase, E. Gall, în: *AB(SN)*, 7-8, 1999-2000; S.A. Luca, *Arheologie și istorie. III Descoperiri din Banat*, p. 25

III. Belin (Bölön), jud. Covasna

1. Punct: *în hotarul comunei*
- XI-XIII
 - Un mormânt cu spadă
 - Descoperire izolată
 - RepJudCV, p. 43
 - MNS, nr. inv. 233

IV. Benic (com. Galda de Jos), jud. Alba

1. Punct: *neprecizat*
- XI
 - Necropolă (?)
 - Descoperire întâmplătoare
 - RepJudAB, p. 53
 - Muzeul Aiud, nr. inv. 4945-46

V. Căpeni (Chepeț, Köpec), aparține orașului Baraolt, jud. Covasna

1. Punct: *Kocsukk*
- XI
 - Două morminte cu oase de cal
 - Descoperiri întâmplătoare
 - RepJudCV, p. 39
 - MNS, nr. inv. 7676

VI. Ciumești (com. Sanislău), jud. Satu Mare

1. Punct: *La Silozuri/Legelö kut / Ciumești III*
- XI-XII ?
 - Necropolă ?
 - Semnalară
 - C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 186

VII. Curtuiușeni (com. Curtuiușeni), jud. Bihor

1. Punct: *Dealul Cărmidăriei / Egetö hegy*
- X
 - Mormânt
 - Descoperire întâmplătoare
 - C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 188
2. Punct: *Dealul Mânăstirii sau Dealul Capelei / Kapolna Domb*
- X

- mormânt ?
- descoperire întâmplătoare
- C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 188-189

VIII. Cuvin, jud. Caraș-Severin

1. Punct: *valea Dunării*
- XI ?
 - Necropolă ?
 - Cercetări arheologice (1968)
 - L. Kovacs, în: *AAH*, 43, 1991, p. 419; D. Teicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998, p. 126.

IX. Deva, jud. Hunedoara

Punct: *la marginea sudică a municipiului Deva*

- XI-XII ?
- Necropolă?
- Cercetări (1894)
- R. Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Tara Hațegului*, p. 59

X. Dîrjiu (Szekelyderzs), jud. Harghita

1. Punct: -
- XI
 - un mormânt
 - descoperire
 - întâmplătoare
 - RepJudHR, p. 122

XI. Irina (com. Andrid), jud. Satu Mare

1. Punct: *necunoscut din hotarul satului*
- IX-X
 - Mormânt ?
 - Descoperire întâmplătoare
 - C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 193.

XII. Lopadea Veche (fost Lopadea Română), jud. Alba

- Punct: -
- - necropolă ?
 - informații neverificate
 - RepJudAB, p. 119

XIII. Moldova Veche (com. Moldova Nouă), jud. Caraș-Severin

1. Punct: *Rât, pe malul Dunării*
- XI
 - Mormânt izolat
 - Descoperire întâmplătoare
 - A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 431

XIV. Oarba de Mureș (com. Iernut), jud. Mureș

1. Punct: *La Biserică*
- X
 - Necropolă (4 morminte)
 - descoperire neverificată

- d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 439

XV. Oradea, jud. Bihor2. Punct: *Cazarma husarilor*

- a. a doua jum. a sec. X
b. necropolă ?
c. descoperire întâmplătoare (1893)
d. C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 209-210.

XVI. Petrisat (localitate componentă a or. Blaj), jud. Alba

1. Punct în curtea caselor nr. 138 și 139

- a. –
b. –
c. menționate descoperiri de schelete
d. RepJudAB, p. 143

XVII. Răpsig (com. Bocsig), jud. Bihor1. Punct: *din hotarul comunei*

- a. IX-X
b. Mormânt ?
c. Descoperire întâmplătoare
d. C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 216.
e. MȚCO, nr. inv. 5076.

XVIII. Salonta, jud. Bihor1. Punct: *Insula uscată*

- a. a doua jumătate a sec. X – primele decenii ale sec. XI
b. grup de morminte (două morminte)
c. descoperire întâmplătoare
d. C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 218; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 453
e. MȚCO, nr. inv. 1279-1286, 1288-129

2. Punct: *Dealul Trupului / Test halom*

- a. Prima jum. sc. X
b. Mormânt
c. Descoperire întâmplătoare
d. C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 218-219
e. MȚCO, nr. inv. 4886-4888

XIX. Santăul Mic (com. Borș), jud. Bihor1. Punct: *hotarul satului*

- a. sec. X ?
b. mormânt ?
c. descoperire întâmplătoare (1890)
d. C. Cosma, *Vestul și nord-vestul României*, p. 220.

XX. Săcuieni, jud. Bihor1. Punct: locul *Horo*

- a. IX-X
b. Mormânt (posibil necropolă)
c. Cercetări arheologice (1964)
d. N. Chidioșan, Z. Nannasy, *Un mormânt din perioada prefeudală descoperit la Săcuieni, jud. Bihor*, în: *ActaMN*, 5,

1968, p. 519; A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 454.

XXI. Sânbenedic, com. Fărău, jud. Alba1. Punct *pe teritoriul satului*

- a. IX-X?
b. –
c. semnalare morminte
d. RepJudAB, p. 173

XXII. Sântandrei (aparține mun. Oradea), jud. Bihor

1. Punct: -

- a. XI ?
b. Mormânt
c. Descoperire întâmplătoare
d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 461

XXIII. Sântion (com. Borș), jud. Bihor

1. Punct: -

- a. sf. sec. XI
b. mormânt
c. Descoperire întâmplătoare
d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 461

XXIV. Sebeș, jud. Alba1. Punct: *pe malul Sebeșului, între Sebeș și Petrești*

- a. IX-X
b. 2 morminte
c. descoperire izolată
d. RepJudAB, p. 167

XXV. Sfântu Gheorghe (Sepsiszentgyorgy), jud. Covasna1. Punct *Dealul fragilor*, la est de oraș în apropierea gării CFR

- a. X-XI
b. Un mormânt de călăreț
c. Descoperire întâmplătoare
d. RepJudCV, p. 126
e. MSN, nr. inv. 8175-8177

2. Punct *pe raza municipiului*

- a. XI-XIII
b. Posibil mormânt (?)
c. Descoperire întâmplătoare
d. RepJudCV, 128

XXVI. Vrani, jud. Caraș-Severin1. Punct: *Dealul Mărișchii*

- a. medievală timpurie (?)
b. necropolă
c. semnalare
d. RepJudCS, p. 144

XXVII. Vurpăr (com. Vințu de Jos), jud. Alba

8. Punct: -

- a. sf. sec. IX – început sec. XI ?
b. mormânt
c. descoperire fortuită
d. A. M. Velter, *Transilvania în sec. V-XII*, 2002, p. 485

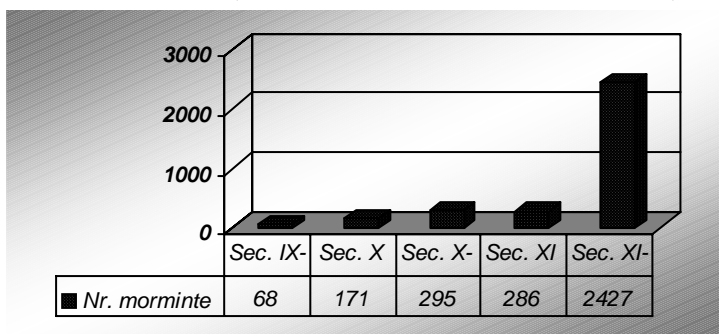
**Tabel 1. Numărul mormintelor de inhumație
din Transilvania – sec. IX-XII**

Nr.rep	Localizare necropolă	Sec. IX-X	Sec. X	Sec. X-XI	Sec. XI	Sec. XI-XII
A I.	1. Alba Iulia – Spitalul Veterinar			5		
	2. Alba Iulia				35	
	4. Alba Iulia – Str. Arh. I. Hossu			89		
	5. Alba Iulia – Biserica catolică					315
	6. Alba Iulia – Stadion				20	
	8. Alba Iulia – Izvorul Împăratului		22			
B I.	Almaș				1	
A II.	2. Arad – Pădurea Vrăbiilor					13
	3. Arad – Pădurea Ceala		1			
A III	1. Arad-Vladimirescu					200
B II.	1. Beba Veche			1		
A V.	1. Biharea - Căramidărie					524
	2. Biharea – Dealul Șumuleu		8			
	3. Biharea - Cetate		11			
A VI	1. Blandiana – La Brod	8				
	2. Blandiana – În vii		22			
B V.	1. Căpeni				2	
A VIII.	1. Ciumbrud	32				
A X.	1. Cluj-Napoca - Calvaria					159?
	3. Cluj-Napoca – Str. gen. T. Moșoiu		11			
	5. Cluj-Napoca – Str. Plugarilor		26			
B VII.	1. Curtuișeni		1			
	2. Curtuișeni		1			
A XII.	1. Dăbâca – Cetate					500?
	2. Dăbâca – Grădina lui Tamaș					60
B X.	1. Dîrjiu				1	
A XIV.	1. Deva – Micro 15			5-6?		
A XVIII.	1. Foieni – jud. Satu Mare				31	
A XIX.	1. Galoșpetreu – Dâmbul Morii		4			
A XX.	1. Gâmbaș - Măguricea			10?		
A XXIII.	1. Gherman					8
A XXIV.	1. Gornea – Căușuța de Sus					100
A XXV.	1. Hodoni - Pociroane				16	
A XXVI.	1. Hunedoara – Dealul Comorilor				114	
A XXVII.	1. Ilidia – La funii					17
B XI.	1. Irina	1				
A XXX.	1. Lopadea Nouă – La Râpe				11?	
A XXXII.	1. Mehadia – Zidină					10
A XXXIII.	1. Moftinu Mic – Pe deal		13			
B XIII.	1. Moldova Veche				1	
A XXXIV.	1. Moldovenești					63
	2. Moldovenești					5
A XXXVI.	1. Noșlac			18		
B XIV.	1. Oarba de Mureș		4			
A XXXVIII.	1. Oradea – Salca Ghețarie		7			
A XXXIX.	1. Orăștie – Dealul Pemilor X2			57		
	2. Orăștie – Dealul Pemilor X8	10				
	3. Orăștie – Cetate					40?
A XLI.	1. Pâclișa – La izvoare				17	
B XVII.	1. Răpsig	1				

A XLII.	1. Pecica – La șanțul mare					140
B XVIII.	1. Salonta – Insula uscată			2		
	2. Salonta – Dealul Trupului		1			
B XIX.	1. Sântăul Mic		1			
B XX.	1. Săcuieni	1				
AXLVI.	1. Sălacea – Dealul Vida	12				
A XLVIII.	1. Sânpetru German			8		
B XXII.	1. Sântandrei				1	
B XXIII.	1. Sântion				1	
B XXIV.	1. Sebeș	2				
A XLIX.	1. Simeria Veche – În vii			33?		
B XXV.	1. Sfântu Gheorghe			1		
	2. Sfântu Gheorghe					1
A LII.	1. Șeitin		4			
A LIII.	1. Șiclău – Gropoai		12			
A LV.	1. Șirioara					74
A LVII.	1. Tărian – Dâmbul lui Ciordaș			12		
B XXVII.	1. Vurpăr	1				
A LIX.	1. Vârșand – Movila dintre vii			58		
A LXI.	1. Zalău – Palvar		12			
	2. Zalău – Cetate				35	
A LXII.	1. Zăbala					198
TOTAL		68 +?	171 +?	295 +?	286 +?	2427 +?

TOTAL + Alba Iulia – Stația de Salvare	3247 + 1200

Grafic 1. Repartiția pe secole a mormintelor de înhumare

ASPECTE FUNERARE LA ALBA IULIA ÎN SECOLELE X – XI

Aurel DRAGOTĂ

FUNERAL ASPECTS AT ALBA IULIA BETWEEN 10th–11th CENTURIES

Abstract

The current phase presents some pretty complex aspects connected to the city of Alba Iulia at the millennium balance. In our opinion archaeological research done at Alba in the last decade, support the existence of an important political centre, as well as the influence exerted by the Byzantine environment. The diversification of the funeral areas, starting with the Xth century determines to declare this. Because of the fact that some cemeteries that we consider „key” have entered the touristic route, some ideas have been launched that do not reflect a real image. Without being subjective I support the thesis of an important political centre at Alba Iulia, why not even that of “the principality from Bălgrad”.

At the current stage of research we have at least three cemeteries going back to the Xth century – Alba Iulia – Brîndușei Street, Alba Iulia – Emperor’s Spring and Alba Iulia – Salvation Station. Probably, starting with the Xth century, after the coming of the first nomadic communities in the area, each human community would bury their dead separately. In R. R. Heitel’s opinion, at Alba Iulia there are four necropolises noticeable, numbered from I to IV. Necropolis I is believed to be from the II-III century. The second necropolis belongs to the Balcanic-Danubian civilisation, which was dated to be from the IXth or Xth century. A parallel may be made with the Blandiana cemetery, with the addition that this necropolis misses the Roman tegument reused at the brick sarcophagus.

The IIIth necropolis is simultaneous with the 2nd phase, in the opinion of H. Ciugudean, may be framed in the Xth century. The characteristics of this phase have been met with in the cemetery that stands on Brîndușei Street and King’s spring as well, which indicates synchronism, at least partially. The use of fragments or limestone blocks that cover some of the tombs is noticeable or boards the hole sometimes. A single ceramic bowl of smaller dimensions is put in three different areas: by the head, pelvis or foot. It seems that at this chronological landing the use of brick caskets. It is probable that necropolis IV is set on Hunter’s Street – Alba Iulia, a cemetery that goes back to the second half of the XIth century. A partial synchronism for this cemetery may be acceptable in regard to Alba Iulia – Brîndușei Street and Pîclișă – At the Springs. It is interesting that in the XIth century the tradition of boarding the hole with lithic material, as well as covering it with Roman shaped blocks of considerable dimensions. This sort of happening has been encountered at Alba Iulia – Brîndușei Street at tombs for children and adults.

The use of some funeral different spaces at Alba Iulia in the Xth century is noticeable for the next as well. The XIth century is represented by the cemeteries from Pîclișă – At the Springs, Alba Iulia – Hunter’s Street and Brîndușei Street. The discovery of a tomb on the Forks Hill, from which a ceramic bowl has been recovered, completes the present archaeological situation. At the current state, following the researches there is no doubt that the old Bălgrad used to be a real power center at the end of the Xth, beginning of the XIth century.

Archaeological researches on Brîndușei Street lead to the uncovering of 92 tombs. The dead (men, women and children) had been laid down in dorsal decubitus, with the skull

fallen on the left or the right side. The skeleton orientation is most of the times from West (head) to East but some deviations VNV – ESE do exist. As compared to the 10th century inhumations, we now observe a row alignment. The position of the arms differs: both forearms are laid on the pelvis, the left forearm along the body and the right one on the pelvis. There are also some customs preserved, such as side plating the grave with formless lithic material (pseudo – cyst) and covering the grave with pieces of limestone (5 cases).

The graves covered with lithic material are children' s graves and just one of them belongs to an adult. We have also identified superposed graves (M. 59 and M. 89). There are also cases when the lithic material protects the head, the pelvis or the lower limbs. A more particular situation presented M. 63 which had a piece of wood the skullcap. The remains of burned wood are frequently seen in most of the graves. There are very clear traces of burns in MN. 89 where one can see them all along the grave.

The totality of the funeral rite and ritual pleads for dating the necropolis at the edges of the 1st and 2nd Bjelo Brdo phases. The phase before the last third of the 11th century may be considered a terminus post quem for this necropolis.

Rolul politic al acestui oraș în perioada migrațiilor este susținut atât de izvoarele scrise ale vremii cât și de complexitatea descoperirilor arheologice. În speță, la stadiul actual al cercetărilor, descoperirile arheologice au devenit indiscutabil un element probatoriu al izvoarelor scrise ale vremii, completând unele lacune, sau chiar nuanțând informațiile cunoscute. Informațiile despre Alba Iulia sunt legate de menționarea lui Gylas (Gylas I / Geula), la mijlocul secolului al X - lea. Informații despre Geula, întâlnim și în *Gesta Hungarorum* a lui Anonymus, care este destul de explicit: „... Tuhutum uero genuit Horcam, Horca genuit Geulam et Zubor, Geula genuit duas filias, quarum una uocabatur Caroldu et altera Saroltu, et Sarolt fuit mater sancti regis Stephani. Zumbor uero genuit minorem Geulam, patrem Biie et Bucne, tempore cuius sanctus res Stephanus subiugauit sibi terram Ultrasiluanam, et ipsum Geluam uinctum in Hungariam duxit, et per omnes dies uite sue carceratum tenuit eo, quod in fide esset uanus et noluit esse christianus, et multa contraria faciebat sancto regi Stephano, quamuis fuisset ex cognatione matris sue. / Iar Tuhutum a dat naștere lui Horca, Horca a dat naștere lui Geula și Zubor. Geula a avut două fete, dintre cari una se chema Caroldu și cealaltă Saroltu. Sarolt a fost mama regelui Ștefan cel Sfânt. Iar Zumbor a dat naștere lui Geula cel Mic, tatăl lui Bue și Bucne, în timpul căruia regele Ștefan cel Sfânt a subjugat țara Ultrasilvană. Pe Geula chiar l-a dus în Ungaria și l-a ținut în închisoare toată viața, fiindcă era păgân și n-a voit să se încreștineze și lucra împotriva regelui Ștefan cel Sfânt, cu toate că i-a fost rudă după mamă ”¹.

În *Chronicon Hungaricum* a lui Simon de Keza, este amintit între căpitaniii lui Arpad și Julia – „Tertii quidem exercitus Julia fuit capitaneus: hic cum aliis in Pannoniam introisset in partibus Erteuelu tandem habitauit. / Căpitanul armatei a treia a fost Julia; acesta, după ce a intrat, împreună cu alții în Pannonia, a locuit mai târziu în părțile Erteuelu.”². *Chronicon Pictum Vindobonense*, relatează că: „Acest Gyula era un prinț mare și puternic care găsisse într-o vânătoare a sa în Ardeal o mare cetate, ce fusese construită mai de mult de Romani”³. *Chronicon Poseniense*, semnalează că orașul găsit de Gyula în Transilvania, cu ocazia unei

¹ Anonymus, *Gesta Hungarorum*, București, 1934, 46, 96; Anonymus Notarius, *Gesta Hungarorum*, Editura Mentor, București, 2001, cap. XXVII, 48, 105.

² Simonis de Keza, *Chronicon Hungaricum*, după G. Popa – Lisseanu, Tipografia Bucovina, București, 1935, 39, 88, Cap. I / 7.

³ *Chronicon Pictum Vindobonense*, XV, 21 ; Rusu 1979, 59; Rusu 1982, 379.

vânători, se numea „...civitas Alba in Erdeuel”⁴. Numele acestui oraș construit de romani și descoperit de Gyula în timpul unei vânători, precum și conflictul din anul 1002, sunt confirmate și în *Chronicon Monacense*⁵. *Chronicon Henrici de Mügelin*, menționează orașul *Weissenpurg*, și conflictul dintre Ștefan și Gyula⁶.

O altă mențiune a orașului, apare cu ocazia luptelor pentru succesiunea la tronul Ungariei, după moartea lui Géza. *Chronicon Pictum Vindobonense*, menționează conflictul dintre Ștefan I și Koppány, principele de Somogy: „*Commisso itaque prelio inter utrumque diu et fortiter est dimicatum; sed diuine miserationis auxilio beatus Stephanus dux gloriosam obtinuit victoriam. In eodem prelio Vencillinus comes interfecit Cupan ducem, et largissimis beneficiis a beato Stephano tunc ducem remuneratus est. Ipsum vero Cupan beatus Stephanus in quatuor partes fecit mactari: primam partem misit in portam Strigoniensem, secundam, in Vesprimiensem, tertiam in Jauriensem, quartam in Erdelw. / Și dându-se astfel lupta, s-au bătut mult timp vitejește din ambele părți, și, cu ajutorul milostivirei divine, fericitul duce Ștefan a obținut o victorie strălucită. În aceeași luptă, comitele Vencellinus a ucis pe ducele Cupan și a fost răsplătit cu mare dărnicie de fericitul Ștefan, pe atunci numai duce. Iar pe Cupan fericitul Ștefan a pus să-l taie în patru părți: prima parte a trimis-o la poarta Strigoniului, a doua la cea a Vesprimului, a treia la cea a Jaurinului, a patra în Ardeal.”⁷*

Koppány, principele de Somogy, care avea sub autoritatea sa un ținut din sudul Lacului Balaton, s-a prevalat de principiul leviratului, dorind să se căsătorească cu Sarolta, văduva lui Géza. Mai mult, pentru a-și legitima succesiunea, considera că succesiunea revenea celui mai vârstnic membru al neamului. În schimb, fiul lui Géza, invocă îndeosebi principiul primogeniturii. Dacă acceptăm pasajul din *Chronicon Pictum Vindobonense*, după bătălia de la Veszprém (998), trupul principelui Koppány a fost împărțit în patru părți, din care trei au fost pironite pe porțile orașelor Veszprém, Győr, Székesfehérvár, iar a patra expediată la Gyulafehérvár, unchiului său, drept avertisment⁸. Aceeași cronică, precizează nominal căpeteniile germane care l-au sprijinit pe Ștefan I, respectiv, Vencellinus, Hunt și Paznan, recompensați ulterior cu numeroase domenii⁹.

Indiscutabil, un episod cu conotații importante pentru istoria Transilvaniei, îl reprezintă creștinarea în jurul anului 950 a prințului Gylas (*Gyla*, *Gyla I*) la Constantinopol¹⁰. Evenimentul a fost relatat și de către scriitorii bizantini Skylitzes¹¹, Kedrenos și Zonaras¹². Împăratul Constantin al VII - lea Porfirogenetul, i-a acordat titlul de patricius și ia dat un însoțitor în persoana episcopului Hierotheus, ce fusese hirotonisit de către patriarhul Theophilactos¹³. M. Rusu identifică în prințul Gyula creștinat la Constantinopol, pe ducele Gyula (*dux magnus et potens*) sau *rex Iulus*, respectiv Geula, nepotul lui Tuhutum. Al doilea Gyula, în privința căruia cronicile nu sunt foarte exacte, ar putea să fie identic cu Dobuca. Este foarte probabil ca acesta, să fi fost fiul Caroltei, a doua fiică a lui Gyula I. Probabil că, acesta s-a numit Gyula de Dobuca, pentru a nu fi confundat cu bunicul și unchiul său,

⁴ Rusu 1979, 59; Rusu 1982, 379.

⁵ Pascu 1972, 67sq.

⁶ Pascu 1972, 68 ; Rusu 1979, 59; Rusu 1982, 379.

⁷ *Chronicon Pictum Vindobonense*, XXXVI, 31.

⁸ Lendvai 2001, 38sq.

⁹ *Chronicon Pictum Vindobonense*, XXII, XXIII, 24sq.

¹⁰ Pascu 1972, 72; Kristó 1998, 83. Menționează între statele tribale, și pe cel al lui Gyula, iar misiunea episcopului Hierotheus a fost considerată un succes.

¹¹ Skylitzes, *Historiarum Compendium*, Bonn, 1939, 328.

¹² Zonaras, *Epitomae Historiarum*, III, Leipzig, 484.

¹³ Popescu 1956, 104; Rusu 1978 b, 167sq; Rusu 1979, 59; Rusu 1982, 372; Pop 1996, 142.

respectiv Gyula I și Gyula II. După M. Rusu, o problemă mai spinoasă o reprezintă explicarea legăturii între thema sau provincia pecenegă Gyla, respectiv Gyla de Jos (*Quabuxigyla*) și demnitatea *gylas* din ierarhia turcă, menționată de Constantin al VII - lea Porfirogenetul¹⁴. În descrierea țării pecenegilor, împăratul bizantin, consemnează următoarele: „*Toată țara pecenegilor se împarte în opt ținuturi (teme), stăpânite de conducători mari și puternici. Ținuturile (temele) sînt acestea: primul ținut se numește Irtim, al doilea Tzur, al treilea Gyla, al patrulea Culpei, al cincilea Harovoe, al șaselea Talmat, al șaptelea Hopon și al optulea Tzopon.*” În altă parte, precizează că unul dintre ultimele patru triburi, care locuia în „*ținutul Gyla – de - Jos, se mîrginește cu țara turcilor (= ungurilor) ...*”¹⁵

Alte referiri, le datorăm tot împăratului Constantin al VII - lea Porfirogenetul care precizează următoarele : „*Dincoace de fluviul Nipru, înspre partea Bulgariei, lîngă malurile fluviului, există cetăți părăsite: prima este cetatea numită de pecenegi **Aspron** (= Albă), deoarece pietrele sale par albe; a doua cetate se numește Tungate, a treia Cracnate, a patra Salmacate, a cincea Saracate și a șasea Gieucate. În clădirile acestor cetăți vechi se găsesc urme de biserici, cruci tăiate și piatră poroasă; de aceea unii cred că romanii au avut cîndva locuințe în locurile acelea*”¹⁶.

M. Rusu, consideră că locurile din Pecenegia, la care face trimitere basileul bizantin, se aflau în Transilvania. În acest sens, le identifică cu orașele Apulum, Napoca, Potaissa, Porolissum, Sarmizegetusa, etc¹⁷. Locul episcopiei, precum și zona în care și-a desfășurat activitatea de misionar episcopul Hierotheus, a generat mari controverse. O parte dintre cercetătorii care au abordat chiar și tangențial acest subiect, înclină să considere orașul Alba Iulia, drept locul episcopiei lui Hierotheus¹⁸. Un argument forte pentru această opțiune, îl reprezintă și rotonda din Catedrala Romano -Catholică, care este atribuită „*momentului Hierotheus*”. În legătură cu acest monument, R. R. Heitel avansa ca datare fie a doua jumătate a secolului al IX - lea, fie după anul 948, în contextul misiunii episcopului Hierotheus¹⁹. Inițial, nu a exclus o posibilă reactivare a monumentului după anul 948, datorită acestei misiuni religioase²⁰.

În opinia lui Alexandru Madgearu, activitatea misionară a lui Hierotheus, s-a derulat în regiunea actualelor comitate Csongrád și Békés, în nord - vestul Banatului și Câmpia Aradului. Cu acest prilej, coboară și datarea rotondei de la Alba Iulia, în a doua jumătate a secolului al IX-lea²¹. Analiza circulației monetare bizantine, din spațiul confluenței Mureșului cu Tisa, au determinat-o pe Ana - Maria Velter, să se ralieze punctului de vedere exprimat destul de recent de către Alexandru Madgearu²². Existența unei formațiuni politice prestatale, un posibil *voievodat la Bălgrad*, a fost susținută pentru prima dată în anul 1954 de către Kurt Horedt²³. Ștefan Pascu, considera Alba Iulia, drept unul dintre centrele politice de seamă, ale voievodatului transilvănean²⁴.

¹⁴ Rusu 1982, 373sq.

¹⁵ FHD II, 664sq.

¹⁶ FHDR II, 666sq.

¹⁷ Rusu 1979, 59; Rusu 1982, 379sq.

¹⁸ Pop 1996, 143sq.

¹⁹ Heitel 1983, 102sq.

²⁰ Heitel 1979, 110 – 112.

²¹ Madgearu 1994, 154.

²² Velter 2002, 80sq.

²³ Horedt 1954, 504. Admite că, după anul 830, bulgarii stăpânesc și zona din jurul orașului Alba Iulia.

²⁴ Pascu 1972, 74; Pascu 1981, 14 - 18.

Un alt aspect al acestei dispute, la constituit identificarea acelui *Gylas* sau *rex Iulius*. R. R. Heitel, identifica în primul Gyula, pe unul dintre cei șapte căpitani ai triburilor maghiare, căruia i se poate atribui și incendiul de la Alba. Al doilea personaj, ar fi acel „*dux magnus et potens*”, botezat la Constantinopol, a cărui fiică Sarolta se va căsători cu Geza și va naște în anul 969 pe viitorul rege Ștefan I. Ultimul Gyula a fost considerat unchiul regelui Ștefan I și fratele Saroltei²⁵.

În legătură cu bătălia din anul 1002, *Chronicon Pictum Vindobonense*, ne precizează : „*Tandem cum Gyula hungaris in Pannonia habitantibus infestus esset, et multipliciter aggrauatus ; per sanctum Stephanum regem in Pannoniam et deductus. Non tamen iste Gyula capitaneus, sed ab illo tertius. / În cele din urmă, fiindcă Gyula a fost dușman al Ungurilor ce locuiau în Pannonia și și-a făcut o situație grea în multe privințe, a fost trecut de regele Ștefan cel Sfânt în Pannonia. Totuși nu acest comandant Gyula, ci al treilea după acesta*”²⁶.

Zona în care s-a desfășurat bătălia din anul 1002, este încă destul de incertă. Ipotetic, s-a avansat un perimetru cuprins între Orăștie – Blandiana, având în vedere atât configurația terenului cât și importanțele descoperiri arheologice de la Orăștie – Dealul Pemilor X2²⁷. Locul lui Gyula, a fost oferit de către regele Ștefan I, unei rude ale sale, pe nume Zoltan Ardeleanul. Alte știri despre soarta lui Bua și Bucna, aflăm în timpul domniei lui Petru I (1038 -1046), când au fost implicați într-o mișcare cu accente păgâne și politice²⁸. După părerea noastră, cercetările arheologice din ultimul deceniu efectuate la Alba Iulia, susțin existența unui centru politic important, precum și influența exercitată de mediul bizantin. Diversificarea zonelor funerare, începând cu secolul al X-lea, ne determină să afirmăm acest lucru. Din cauza faptului că, unele cimitire pe care le considerăm „ *cheie* ”, nu au intrat în circuitul științific, s-au lansat unele considerații, care nu reflectă o imagine veridică.

Fără a fi părțitor, susțin teza unui centru politic important la Alba Iulia, de ce nu chiar „*voievodatul de la Bălgrad*” ! Unele întrebări, continuă să persiste, însă răspunsul lor se lasă întârziat datorită complexității situației arheologice. Mai mult, la Alba Iulia se întâlnesc elemente caracteristice pentru fiecare grup cultural din Transilvania secolelor VIII – XI. La stadiul actual al cercetărilor, avem cel puțin trei cimitire databile în secolul al X-lea – Alba Iulia - *Str. Brîndușei*²⁹, Alba Iulia - „*Izvorul Împăratului*”³⁰ și Alba Iulia - „*Stația de Salvare*”³¹ (Pl. I). Probabil că, începând cu secolul al X-lea, după pătrunderea primelor comunități nomade în zonă, fiecare comunitate umană își înhuma separat defuncții.

Din punct de vedere arheologic, în faza I din necropola de la Alba Iulia - „*Stația de Salvare*”, se evidențiază elementele grupului cultural Blandiana A. La finalul acestei faze, plasat la începutul secolului al X-lea, sau chiar la începutul fazei II, s-au produs înhumările cu piese de armament, harnașament și resturi de animale. În faza a II-a, se disting și alte tipuri de morminte – acoperite cu pietre și fragmente de cărămizi, cu blocuri de calcar fasonate sau

²⁵ Heitel 1975, 349.

²⁶ *Chronicon Pictum Vindobonense*, XV, 21sq.

²⁷ Țiplic 1999, 150-153.

²⁸ Pop 1996, 146.

²⁹ Drâmbărean – colab. 1998a, 3sq; Drâmbărean – colab. 1998 b, 187 – 205; Dragotă – Brânda 2000, 10sq; Dragotă – Brânda 2001, 289 – 318; Ciugudean – Dragotă 2002, 49sq, Fig. 111- 118; Dragotă – colab. 2002 c, 34sq; Dragotă – colab. 2002 d, 38 – 57; Dragotă – Brânda 2001-2002, 131-158.

³⁰ Blăjan 2002, 33.

³¹ Blăjan 1980, 197-202; Pascu 1981, 14 -18; Blăjan - Popa 1981, 375-380; Heitel 1986, 245, nota 47; Heitel 1987, 77; Heitel 1994 – 95, ; Moga - Ciugudean 1995, 43; Ciugudean 1996, 2 – 28; Anghel 1993, 13; Anghel 1994, 286; Anghel 1999, 599 – 6094, Blăjan – Botezatu 2000, 453 – 470; Szalontai 2000, 263 – 286; Șerban 2001, 345 – 352; Ciugudean – Dragotă 2002.

pseudo-ciste. La acestea, se mai adaugă sicriile, sau doar amenajarea gropilor cu lemn. Inventarul funerar este destul de diversificat, și constă din piese de podoabă și vestimentație (șiraguri de mărgelă din sticlă, agat sau chihlimbar, zurgălăi, butoni, cercei, inele de buclă, inele cu un capăt în – S, inele digitale, brățări și colane), piese de uz casnic (amnare, cremene, cuțite), piese de harnașament (scărițe de șa, zăbale) armament (plăci din os aplicate pe arcure, tolbe din lemn cu săgeți și topoare de luptă) și ceramică³².

O altă comunitate etnică sau religioasă (autohton) începe să-ți înhumeze defuncții pe *Str. Brîndușei*³³. Aici, am surprins o situație parțial contemporană cu faza a II – a de la „*Stația de Salvare*”. S-au putut identifica următoarele tipuri de morminte: în groapă simplă, ovală sau de formă patrulateră, săpată în solul steril, cu groapa bordată de fragmente de calcar informe (zona calotei, bazinului sau a membrilor inferioare) sau acoperită cu bucăți de calcar, uneori chiar cu blocuri fasonate, de dimensiuni apreciabile. Din inventarul funerar, lipsesc cu desăvârșire piesele de armament și harnașament. S-a depus câte un singur vas ceramic, de dimensiuni mult mai mici, în trei zone distincte: lângă cap, bazin sau membrele inferioare³⁴.

Intervine acum un element nou în această ecuație – necropola din punctul „*Izvorul Împăratului*”, plasată la același orizont cronologic. Pe lângă gropile simple, de formă patrulateră, cu colțurile rotunjite, au existat și cazuri în care, defunctul era înconjurat de bucăți de piatră (calcar, gresie) și cărămizi fragmentare, reutilizate sau era depus în sicriu de lemn³⁵.

În opinia lui R. R. Heitel, în zona NV a orașului Alba Iulia se disting patru necropole, numerotate I – IV. Necropola I este atribuită secolelor II – III. Civilizației balcano-danubiene îi corespunde necropola II, ce a fost datată în secolele IX – X. Se poate admite o paralelă cu cimitirul Blandiana A, cu observația că în această necropolă lipsesc tegulele romane reutilizate la cistele de cărămidă³⁶.

În opinia S. Tettamanti, pentru mormintele cu cărămidă, semnificative sunt descoperirile din zona Tisa – Mureș -Crișuri și Dunăre - Tisa. Cu excepția celor de la Alba Iulia, restul apar doar în jurul bisericilor³⁷. Problema mormintelor cu țiglă și cadru de țiglă, a fost reluată de către Pap Ildikő Katalin. Pe lângă descoperirile din necropola II de la Alba Iulia, acest tip de morminte mai apare doar în sud-estul Alföld – ului (Békés și Csondrád). Mormintele cu cadru de cărămidă sunt frecvente în perioada secolelor X – XV, iar apariția lor se datorează, influenței bizantine. S-a considerat că, scopul acestora era acela de protejare a trupului defunctului, provenit dintr-o familie privilegiată. Pe fund era un pat de cărămidă, iar pereții erau realizați din cărămizi așezate în muchie, pentru a susține acoperișul, realizat orizontal sau în două ape³⁸. Această necropolă II este sincronă cu faza I propusă de H. Ciugudean³⁹. Pentru Csaba Szalontai, prima perioadă a cimitirului de la Alba Iulia - „*Stația de Salvare*” (faza I Ciugudean) poate fi legată de bulgari (secolul IX), iar a doua, ce corespunde secolelor X – XI, se poate atribui maghiarilor⁴⁰.

³² Ciugudean 1996, 4sq; Heitel 1994 –95, 418.

³³ Dragotă-colab. 2004, 217-220. Ipoteză, s-ar putea avansa ideea că această separare a comunității de pe *Str. Brîndușei* la începutul secolului al X – lea, coincide cu pătrunderea în zona orașului a primelor comunități nomade.

³⁴ Dragotă - Brânda 2001, 289 - 318.

³⁵ Blăjan 2002, 33.

³⁶ Ciugudean – Anghel 1983, 361-364; Anghel – Ciugudean 1987, 179-196.

³⁷ Tettamanti 1975, 95sq.

³⁸ Pap 2002 b, 177 – 190.

³⁹ Ciugudean 1996, 6sq; Ciugudean – Dragotă 2002, 10sq.

⁴⁰ Szalontai 2000, 271.

Necropola III este paralelă cu faza II după H. Ciugudean și se poate încadra în secolul al X-lea. Această necropolă, constituie un *terminus ante quem* pentru datarea primei pătrunderi a maghiarilor în spațiul intracarpatic al Transilvaniei. O parte considerabilă dintre mormintele acestei necropole, mai mult de jumătate, erau acoperite cu material litic, iar vasul ceramic constând dintr-un singur exemplar era depus în cele mai multe cazuri lângă craniul defunctului. S-a observat la unele morminte, un strat de pământ amestecat cu material ceramic din acea perioadă, între două straturi de piatră. Ipotetic, nu s-a exclus o posibilă spargere rituală a vaselor ceramice⁴¹. Caracteristicile acestei faze, s-au întâlnit și în cimitirul de pe *Str. Brîndușei* fapt ce indică un sincronism cel puțin parțial. S-ar părea că, la acest palier cronologic se renunță la utilizarea casetelor din cărămidă⁴².

În secolul al X-lea a fost încadrat și mormântul descoperit în zona Catedralei Romano – Catolice din Alba Iulia. A fost identificat în C. XIV , H 10/1975 , în stare parțială. Din mormânt s-au mai recuperat câteva resturi osteologice, un fragment de craniu de cal și o aplică cordiformă cu decor constând dintr-o semipalmetă stilizată⁴³. Acest mormânt a fost considerat și un *terminus ante quem* pentru așezarea de la Alba Iulia, incendiată cel târziu în al doilea deceniu al secolului al X-lea⁴⁴.

Probabil că, necropolei IV îi corespunde Alba Iulia - *Str. Vânătorilor*, cimitir datat după a doua jumătate a secolului al XI-lea⁴⁵. Un sincronism parțial pentru acest cimitir, se poate accepta cu Alba Iulia - *Str. Brîndușei* și Pîclișa - *La Izvoare*. Este interesant că, în secolul al XI-lea se mai întâlnește obiceiul bordării gropii cu material litic , precum și acoperirea ei cu blocuri romane fasonate, de dimensiuni considerabile. Această situație s-a surprins la Alba Iulia - *Str. Brîndușei*, în cazul mormintelor de copii și de adulți⁴⁶. Utilizarea unor spații funerare distincte la Alba Iulia pe parcursul secolului al X-lea, se constată și pentru secolul următor. Secolul al XI – lea este reprezentat de cimitirele de la Pîclișa - *La Izvoare*, Alba Iulia - *Str. Vânătorilor* și *Str. Brîndușei*.

Pe Dealul Furcilor (Podei), s-a descoperit în anul 2003 un mormânt de inhumație, încadrat în secolul al XI-lea. Săpăturile de salvare, au fost realizate cu ocazia amplasării unei antene de retransmisie a Companiei Orange România. Defunctul a fost identificat într-o groapă de formă rectangulară, orientată E – V. În mormânt a fost depus un vas ceramic de formă globulară cu decor și semn⁴⁷. Este greu de acceptat o asemenea încadrare a mormântului, având în vedere modificările ce survin în inventarul funerar al secolului al XI-lea.

Din punct de vedere a ritului și ritualului funerar, cred că există un paralelism între aceste necropole, cel puțin la anumite secvențe cronologice. La stadiul actual al cercetărilor, această opțiune este discutabilă până la publicarea integrală a inventarului. S-ar părea că, mormântul de la Alba Iulia - *Stația de Salvare*, care avea în inventar inele de păr cu o extremitate în – S, asigură un *terminus post quem*, și din acel moment să fie utilizat cimitirul de pe *Str. Vânătorilor*. Ofranda depusă în mormintele din secolul al X-lea constă din ouă de pasăre și cabaline. Resturi de coji de ouă se cunosc din descoperirile de la Alba Iulia - *Stația*

⁴¹ Heitel 1994-95, 407- 418, nota 50; Ciugudean 1996, 9sq; Ciugudean – Dragotă 2002, 11sq.

⁴² Dragotă-Brânda 2001 – 2002, 131-158.

⁴³ Heitel 1985, 225; Heitel 1986, 240sq, fig. 4 / 4; Heitel 1994 – 95, 407, Fig. 10 / b; Madgearu 2001, 154.

⁴⁴ Heitel 1994 – 95, 407.

⁴⁵ Blăjan 1983, 375-380; Blăjan – colab. 1990, 35-40; Blăjan – colab. 1990-93, 273-292.

⁴⁶ Dragotă-colab. 2004, 217-220.

⁴⁷ Ciobanu 2004, 25sq.

de Salvare⁴⁸, Alba Iulia - Izvorul Împăratului⁴⁹ și Alba Iulia - Str. Brîndușei (M. 15 și M. 17)⁵⁰. În schimb, resturile osteologice de cabalină s-au descoperit doar la Alba Iulia - Stația de Salvare și constau din craniu și membre⁵¹. Analizând modul de depunere a scheletelor de cabaline în morminte, Csanád Bálint a considerat că se pot distinge cel puțin cinci grupuri⁵². Mormintele cu sacrificiu de cal, sunt mai frecvente la cumpăna dintre milenii și au un inventar funerar mult mai bogat⁵³. Având în vedere poziția depunerii, cât și părțile anatomice de cabalină se poate admite ipotetic o încadrare în grupul II. Acest grup atribuit unor persoane de rang superior, fapt indicat de piesele de harnașament și de vestimentație. El se caracterizează prin depunerea pielii jupuite, lângă picioarele defunctului. Craniul calului, este în general îndreptat către cel uman. Membrul calului se află grupate sub sau lângă craniul de cal. Resturile de cal, sunt poziționate în majoritatea cazurilor pe partea stângă a defunctului.

Obiceiul depunerii pielii și oaselor calului lângă membrele defunctului sau între morminte, a apărut probabil în secolul al V-lea în Caucaz și în sudul Rusiei. În secolul următor, prin intermediul avarilor, a pătruns și în regiunea dintre Tisa și Dunăre, subzistând însă și în bazinul mijlociu al Volgăi. Atestat și în bazinul superior al Volgăi, obiceiul va dispărea din Orient, odată cu stabilirea maghiarilor în Câmpia Pannonică⁵⁴. Grupele I și II, se aseamănă prin proporția pieselor de armament. Din punct de vedere cronologic, mormintele din grupul al II-lea sunt plasate într-o perioadă cuprinsă între secolul al X-lea și până la răspândirea creștinismului. La stadiul actual, în urma cercetărilor nu există nici un dubiu că vechiul Bălgrad a constituit un adevărat centru de putere la cumpăna secolelor X-XI. Această diversificare funerară care începe în secolul al X-lea, se constată și pentru secolul următor. Foarte probabil că, aceste zone diferite în care se înhumează, ne indică prezența unor comunități religioase distincte.

IZVOARE

Anonymus, *Gesta Hungarorum. Izvoarele Istoriei Românilor*. Ed. G. Popa - Lisseanu, București, 1934.

Anonymus Notarius, *Gesta Hungarorum*. Trad. G. Popa -Lisseanu, Editura Mentor, București, 2001.

⁴⁸ Blăjan 1980, 200; Blăjan –Popa 1983, 377.

⁴⁹ Blăjan 2002, 33.

⁵⁰ Drâmbărean - colab. 1998 a, 4; Drâmbărean - colab. 1998 b, 188sq. Coji de ouă s-au identificat în M. 15, în interiorul unui vas de ofrandă și în M. 17 (adult), lângă membrul inferior stâng al defunctului.

⁵¹ Ciugudean 1996, 10; Ciugudean – colab. 2003, 6. O situație diferită s-a surprins în faza a I - a, unde ofranda de carne, era reprezentată din resturi de ovi - caprine, depuse lângă cap sau membrele inferoare ale defunctului.

⁵² Bálint 1969, 107 - 114 ; Bálint 1971, 85 - 108. Propune următoarele grupuri : I. – cu harnașament, II. – cu pielea calului pusă lângă picioarele defunctului, III. – calul împăiat deus lângă defunct, IV. – cu pielea adunată (membrele calului apropiate sau suprapuse) și V. – pielea calului deusă în poziție întinsă.

⁵³ Bálint 1971, 87.

⁵⁴ Bálint 1971, 95sq. Se admite prezența în stepă, a acestui obicei (de origine turcă), în secolele X - XI, în asociere cu elemente culturale pecenege. La comunitățile pecenege, se depunea tot calul sau doar pielea împăiată (?).

Fontes Historiae Dacoromaniae II. *De la anul 300 pînă la anul 1000*, București, 1970. I. 4512.

Simon de Keza

Simon de Keza, *Chronicon Hungaricum. Izvoarele Istoriei Românilor*. Ed. G. Popa - Lisseanu, București, 1935.

BIBLIOGRAFIE

Anghel 1993

Gh. Anghel, *De la vechea Mitropolie Ortodoxă a Transilvaniei la Episcopia de Alba Iulia*, Editura Episcopiei Ortodoxe de Alba Iulia, 1993.

Anghel 1994

Gh. Anghel, *Despre evoluția teritorială a orașului antic, medieval și modern Alba Iulia*. *Apulum* XXXI, 1994, 283 -302.

Anghel 1999

D. Anghel, *Restaurarea și propuneri de reconstituire a unor accesorii metalice aparținând unei tolbe pentru săgeți*. *Apulum* XXXVI, 1999, 599 - 604.

Anghel – Ciugudean 1987

Gh. Anghel, H. Ciugudean, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Blandiana (Jud. Alba)*. *Apulum* XXIV, 1987, 179-196.

Blăjan 1980

M. Blăjan, *Descoperirile arheologice de la Alba Iulia, dovezi incontestabile ale continuității românilor în Transilvania*. *Poarta Inimii*, Alba Iulia, 1980, 197 – 202.

Blăjan 2002

M. Blăjan, *Alba Iulia, jud. Alba. Punct: Izvorul Împăratului*, în: CCA. Campania 2001, Buziaș 22 mai – 1 iunie 2002, 33.

Blăjan-Popa 1983

M. Blăjan, Al. Popa, *Cercetările arheologice de la Alba Iulia - „Stația de Salvare”*. *MCA* XV, 1983, 375 - 380.

Blăjan – Oproiu - Popa 1990

M. Blăjan, T. Oproiu, D. Popa, *Orientation of the graves in the early medieval cemetery (II - th. Century), in Alba Iulia. Archaeometry in Romania. 2 - nd romanian conference on the application of physics methods in archaeology*, Cluj Napoca, february 17 - 18, 1989, vol. 2, 35 - 40.

Blăjan - Stoicovici - Botezatu 1990 - 1993

M. Blăjan, E. Stoicovici, D. Botezatu, *Monedele descoperite în cimitirul feudal timpuriu (sec. XI) de la Alba Iulia - Str. Vinătorilor (1979 - 1980). Studiu metalografic, numismatic și etnologic*. *Apulum* XXVII - XXX, 1990 - 1993, 273 - 292.

Ciobanu 2004

R. Ciobanu, *Alba Iulia (Jud. Alba). Punct: Dealul Furcilor. Cod sit: 1026. 03. CCA XXXVIII*, 2004, 25 sq.

Ciugudean - Anghel 1983

H. Ciugudean, Gh. Anghel, *Necropola feudal - timpurie de la Blandiana (jud. Alba)*. *MCA* XVII, 1983, 361 - 364.

Ciugudean 1996

H. Ciugudean, *Anul 1000 la Alba Iulia. Între istorie și arheologie. Catalogul expoziției*. Alba Iulia, 1996.

Ciugudean - Dragotă 2001 a

H. Ciugudean, A. Dragotă, *Pâclișa, mun. Alba Iulia, jud. Alba. Punct: „ La Izvoare ”. Cod sit: 1062.01. CCA XXXV, 2001, 176.*

Ciugudean - Dragotă 2001 b

H. Ciugudean, A. Dragotă, *Cercetări arheologice la Alba Iulia - Pâclișa: descoperirile hallstattiene și medievale timpurii (Campania din anul 2000). Apulum XXXVIII / 1, 2001, 269 -288.*

Ciugudean - Dragotă 2002

H. Ciugudean, A. Dragotă, *Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar (secolele IX - XI). Catalogul expoziției, Alba Iulia, 2002.*

N. S. VII, 1963, 413 - 438.

Dragotă - Brânda 1999

A. Dragotă, D. S. Brânda, *Unele observații asupra unei piese de podoabă medieval timpurie. Corviniana V, 1999, 81 - 96.*

Dragotă - Brânda 2000

A. Dragotă, D. S. Brânda, *Alba Iulia - Str. Arhim. Iuliu Hossu. CCA XXXIV, 2000, 10sq.*

Dragotă - Brânda 2001

A. Dragotă, D. S. Brânda, *Necropola medieval - timpurie de la Alba Iulia- Str. Arhimandrit Iuliu Hossu (fostă Brîndușei). Săpăturile de salvare din anul 1999. Apulum XXXVIII/1, 2001, 289 - 318.*

Dragotă - Brânda 2001-2002

A. Dragotă, D. S. Brânda, *Ein frühmittelalterliches Gräberfeld in Karlsburg / Alba Iulia. Die Rettungsgrabungen aus dem Jahre 1999. FVL 44 – 45, 2001 – 2002, 131 – 158.*

Dragotă - colab. 2002 a

A. Dragotă, A. Nițoi, I. Băbuț, A. Bădescu, D. Berariu, C. Cioancă, R. Crăciun, V. Deleanu, R. Gheorghiu, I. Lascu, D. Miloș, N. Neag, C. Nicoară, R. Ota, C. Păun, C. Soare, V. Ștefu, D. Trif, C. M. Urian, *Alba Iulia, jud. Alba. Punct: Str. Arhimandrit Iuliu Hossu (fostă Brîndușei). Cod sit: 1026.09. CCA XXXVI, 2002, 34sq, Pl. 10.*

Dragotă-colab. 2002 b

A. Dragotă, A. Nițoi, I. Băbuț, A. Bădescu, D. Berariu, C. Cioancă, R. Crăciun, V. Deleanu, R. Gheorghiu, I. Lascu, D. Miloș, N. Neag, C. Nicoară, R. Ota, C. Păun, C. Soare, V. Ștefu, D. Trif, C. M. Urian, *Pâclișa, mun. Alba Iulia, jud. Alba. Punct: „ La Izvoare ”. Cod sit: 1062. 01. CCA XXXVI, 2002, 228sq.*

Dragotă - colab. 2002 c

A. Dragotă, C. M. Urian, V. Deleanu, A. Nițoi, I. Băbuț, C. Cioancă, D. S. Brânda, *Necropola medieval timpurie de la Pâclișa, mun. Alba Iulia (secolul al XI - lea). In memoriam Nicolae Branga. PA II, 2002, 58 - 95.*

Dragotă - colab. 2002 d

A. Dragotă, V. Deleanu, C.- M. Urian, I. Băbuț, A. Nițoi, V. Ștefu, D. S. Brânda, *Săpături de salvare în cimitirul de la Alba Iulia – Str. Arhimandrit Iuliu Hossu (fostă Brîndușei). In memoriam Nicolae Branga. PA II, 2002, 38 - 57.*

Dragotă – Rustoiu – Brânda 2003

A. Dragotă, G. Rustoiu, D. S. Brânda, *Alba Iulia (Jud. Alba). Punct: Apulum II – Profi. Cod sit: 1026. 19. CCA XXXVII / 2003, 35, Pl. 10.*

Dragotă - colab. 2004

A. Dragotă, G. T. Rustoiu, V. Deleanu, C. Cordoș, M. Crișan, C. M. Urian, A. Kudler, *Necropola medievală timpurie de la Alba Iulia –Str. Brîndușei (III). PA IV, 2004, 217 - 220.*

Drâmbărean - colab. 1998 a

M. Drâmbărean, N. Rodean, A. Gligor, *Alba Iulia – Str. Brîndușei. CCA XXXIII, 1998, 3sq.*

Drâmbărean - colab. 1998 b

M. Drâmbărean, N. Rodean, A. Gligor, V. Moga, D. Anghel, *O nouă necropolă medieval timpurie descoperită la Alba Iulia. Apulum XXXV, 1998, 187 - 205. 11, 2000, 46 - 54.*

Heitel 1975

R. R. Heitel, *Contribuții la problema genezei raporturilor feudale în Transilvania în lumina cercetărilor arheologice de la Alba Iulia, MN II, 1975, 343 - 352.*

Heitel 1979

R. R. Heitel, *Arheologia continuității și problema eclesiilor bizantine de pe valea Mureșului. Îndrumător Pastoral III / 1979, Episcopia Ortodoxă Română de la Alba Iulia, 110 - 112.*

Heitel 1983

R. R. Heitel, *Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți a sec. IX în lumina izvoarelor arheologice, SCIVA 34, 2, 1983, 93 - 115.*

Heitel 1985

R. R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968 – 1971) (I), SCIVA 36, 3, 1985, 215 - 232.*

Heitel 1986

R. R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968 – 1977). II. Piese de metal. SCIVA 37, 1986, 233 - 248.*

Heitel 1987

R. R. Heitel, *Arheologia etapelor de pătrundere a maghiarilor în Transilvania intracarpatică, SympThrac V, 1987, 77 - 79.*

Heitel 1994 - 1995

R. R. Heitel, *Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindrigens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien, Dacia N. S. XXXVIII - XXXIX, 1994 - 1995, 389 - 439.*

Horedt 1954

K. Horedt, *Voievodatul de la Bălgrad - Alba Iulia, SCIV V, 3 - 4, 1954, 487 - 512.*

Horedt 1986

K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter, Bonn, 1986.*

Kristó 1998

Gy. Kristó, *Magyarország története 895 - 1301, Osiris Kiadó, Budapest, 1998.*

Lendvai 2001

P. Lendvai, *Ungurii. Timp de un mileniu învingători în înfrângeri, Editura Humanitas, București, 2001. I. 8620.*

Madgearu 1994

Al. Madgearu, *Misiunea episcopului Hierotheos. Contribuții la istoria Transilvaniei și Ungariei în secolul al X - lea*, *RevIst* V, 1 - 2, 1994, 147 - 154.

Madgearu 2001

Al. Madgearu, *Românii în opera Notarului Anonim*. Centrul de Studii Transilvane. Fundația Culturală Română. Bibliotheca Rerum Transsylvaniae XXVII, Cluj Napoca, 2001.

Marcu – Istrate 2003

D. Marcu – Istrate, A. Istrate, *Alba Iulia, Jud. Alba. Punct: Str. Mihai Viteazul, Nr. 21 (Palatul Episcopiei Romano – Catolice)*. Cod sit: 1026. 08. CCA XXXVII, 2003, 33sq.

Moga - Ciugudean 1995

V. Moga, H. Ciugudean, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995.

Pascu 1972

Ștefan Pascu, *Voievodatul Transilvaniei*, 1972.

Pascu 1981

Ștefan Pascu, *Semnificațiile unor recente descoperiri arheologice. Voievodatul românesc al Albei*. *MI* XV / 9, 1981, 14 - 18.

Pop 1996

I. - A. Pop, *Românii și maghiarii în secolele IX - XIV. Geneza statului medieval în Transilvania*. Centrul de Studii Transilvane. Fundația Culturală Română, Cluj Napoca, 1996.

Rusu 1978

M. Rusu, *Cetățile transilvănene din secolele IX – XI și importanța lor istorică*. *Ziridava* X / 1978, 159-171.

Rusu 1979

M. Rusu, *Castrul roman Apulum și cetatea feudală Alba Iulia*, *AIIA* XXII, 1979, 47 - 70.

Rusu 1982

M. Rusu, *Les formations politiques roumaines et leur lutte pour l'autonomie*, *RRH* XXI, 3 - 4, 1982, 351 - 386.

Szalontai 2000

Csaba Szalontai, *Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Großen Ungarischen Tiefebene und in Siebenbürgen. / Kritikai észrevételek a bolgárok szerepéről a 9. századi Nagyalföldén és Erdélyben*. *MFME - StudArch* VI, 2000, 263 - 286.

Șerban 2001

S. Șerban, *Fluxul tehnologic de restaurare a unor piese de harnașament din fier (sec. IX - X d. Chr.) descoperite la Alba Iulia - „ Stația de Salvare ”*. *Apulum* XXXVIII / 2, 2001, 345 - 352.

Tettamanti 1975

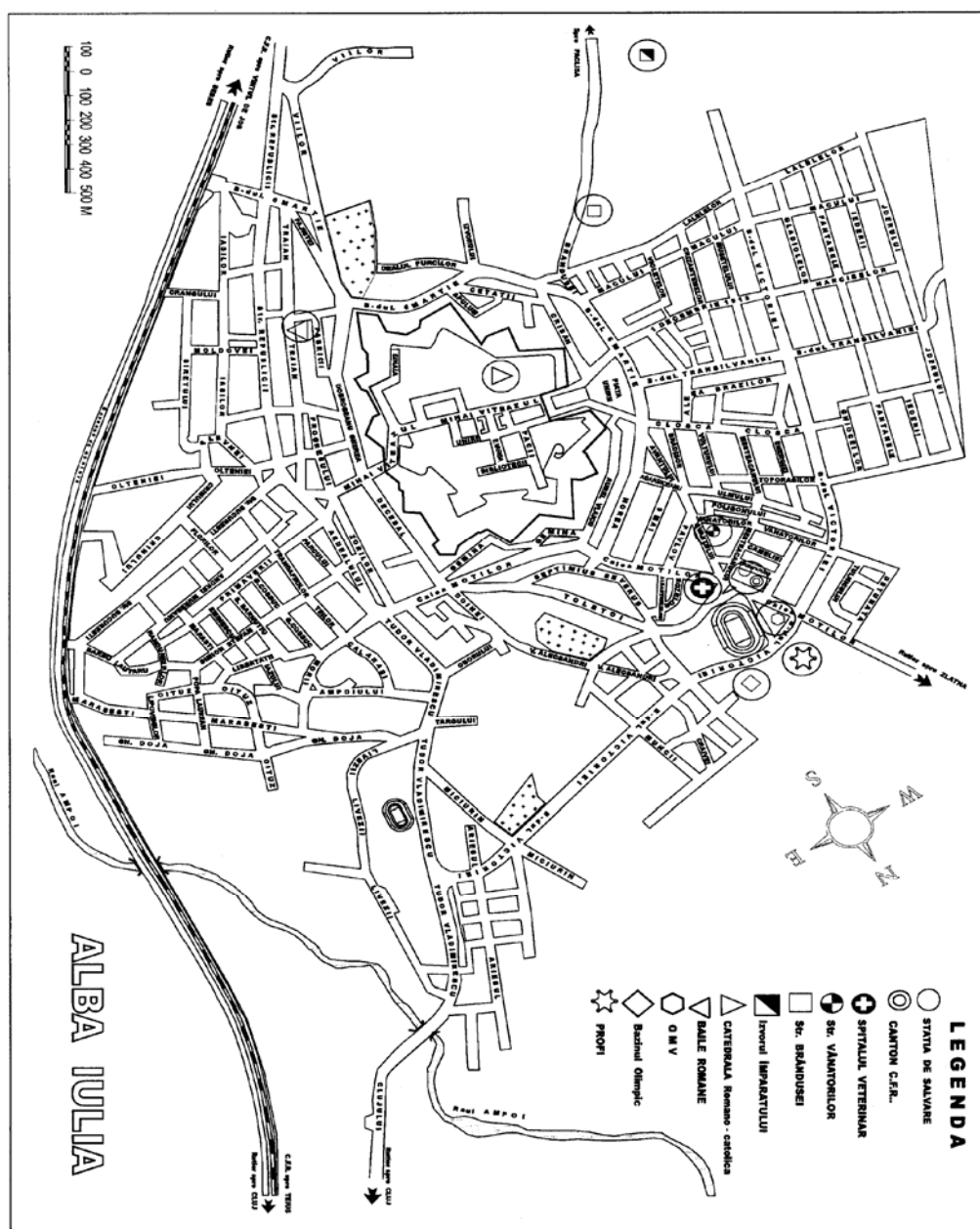
S. Tettamanti, *Temetkezési szokások a X - XI. Sz. - ban a Kárpát - medencében./Begräbnissitten im 10 - 11. Jh. Im Karpatenbecken*. *StudCom* 3, 1975, 79 - 123.

Țiplic 1999

I. M. Țiplic, *Necropola medieval-timpurie de la orăștie – Dealul Pemilor X2 (Hunedoara) și bătălia dintre Ștefan I și Gyla – Gyula*. *ANTIM* 1999, 150 – 160.

Velter 2002

A. M. Velter, *Transilvania în secolele V - XII. Interpretări istorico - politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul Carpatic secolele V - XII.*
Editura Paideia, București, 2002.

Pl. I. Alba Iulia. Necropole romane și medievale (după Dragotă – colab. 2003).

**NECROPOLELE DIN ORIZONTUL SUD-DUNĂREAN-2 DE PE
TERITORIUL BANATULUI
(sfârșitul secolului al XI-lea – secolul al XIII-lea)**

Silviu OȚA

*NECROPOLISES OF THE SOUTH-DANUBIAN HORIZON-2 ON THE
TERRITORY OF HISTORICAL BANAT (END OF THE XITH-XIIITH CENTURIES*

Abstract

At the end of the XIth century, a new funerary horizon emerges in the south-eastern area of Banat and along Danube (Caransebeș-Măhala, Cuptoare-Sfogea, Gornea-Căunița de Sus, Șopotu Vechi-Mârviță, Svinița-Km. Fluvial 1004, Moldova Veche-Ogașul cu spini, Malul Dunării și Rât, Drencova, Nicolinț-Râpa Galbenă, Banatska-Palanka, Vojlovica-Humka Azotara). The South-Danubian horizon-2 has some distinct features.

The first one consists in the great number of adornments of Byzantine influence (PL.1). The typical Bielo Brdo adornments are few and associate seldom with the southern-danube ones. A second distinct feature consists in the presence of great number of graves in which the deceased were buried with the arms bent from the elbow, with one or both palms on the shoulders. The graves are disposed in rows, grouped together on families. There are also graves without any particular order. Taking into account the funerary rite and ritual and the typology of inventory, one can conclude that the previously mentioned necropolises belong to a mixed population. The material culture of this population betrays a strong Byzantine influence. At the same time, in the plain-area of Banat were in use necropolises of Bielo Brdo type.

Cronologically, the southern-Danube horizon-2 disappeared at the beginning of the XIIIth century.

În spațiul actual al României, la nordul Dunării, pe teritoriul Olteniei¹, în sud-estul Banatului și pe linia Dunării (în Banatul iugoslav) se observă prezența unui orizont funerar aparte, sesizabil prin ritualul funerar și prin piesele fastuoase de tradiție sud-dunăreană (Fig.1). Astfel de cimitire sau grupuri de morminte au început să fie descoperite încă de la începutul secolului XX, dar nu au fost în acel moment integrate unui orizont funerar anume. Aceasta s-a datorat faptului că astfel de descoperiri erau relativ izolate, iar cercetarea arheologică a fost doar în faza sa incipientă. În decursul timpului, în special începând din anii '70 numărul cimitirelor sau al grupurilor de morminte cercetate a crescut (Caransebeș-Măhala, Cuptoare-Sfogea, Gornea-Căunița de Sus, Șopotu Vechi-Mârviță², Svinița-Km. fluvial 1004, Moldova Veche-Ogașul cu spini, Malul Dunării și Rât, Drencova, Nicolinț-Râpa Galbenă, Banatska-Palanka, Vojlovica-Humka Azotara). Lor li se adaugă și un număr de piese de aceeași tradiție descoperite în așezările contemporane necropolelor (Berzovia-

¹ Ostrovul Mare, Izvoarele, Com. Gruia, Jud. Mehedinți, Ferigele, Com. Costești, Jud. Vâlcea, Orlea, Com. Orlea, Jud. Olt, Drobeta Turnu Severin, Jud. Mehedinți.

² Țicu 2003, 23-60.

Pătruieni³, *Ilidia-Funii*⁴, *Gornea*⁵) și descoperiri de piese din contexte neprecizate (*Banatska Palanka*⁶). De asemenea și piese similare au fost descoperite izolat în necropole (*Reșița-Ogășele*⁷) sau în complexe funerare (*Ilidia-Oblița*⁸) care nu au neapărat aceleași caracteristici. Tipologia și cronologia pieselor demonstrează că, în anumite situații, necropolele și-au avut începuturile probabil mai devreme, dar complexele funerare au fost distruse în urma intervențiilor antropice (ca de exemplu la *Reșița-Ogășele* și *Ilidia-Oblița*⁹).

Ceea ce frapază la aceste necropole și așezări este faptul că ele se concentrează doar pe un spațiu relativ restrâns la nordul Dunării, care cuprinde teritoriul Banatului estic, și linia Dunării între Belgrad și vărsarea Oltului în fluviu. Ele sunt foarte bine reprezentate în Balcani, unde o mare parte a necropolelor au caracteristici comune. În mod normal, și acolo se pot observa unele mici diferențieri de la o regiune la alta, în funcție de ponderea diverselor populații.

Arheologia sârbă a considerat aceste tipuri de necropole ca aparținând orizontului funerar de tip Bielo Brdo, probabil cu scopul de a demonstra unitatea slavă în sud-estul Europei. Astfel de aprecieri nu pot avea decât un caracter naționalist și nu rezolvă în mod real problemele legate de orizontul funerar avut în discuție. Cred că este mai important în acest stadiu de aflat care sunt caracteristicile celor două orizonturi funerare (Bielo Brdo și cel sud-dunărean), care este aria lor de difuziune și în ce măsură s-au influențat unul pe celălalt. De asemenea, ar fi relevant de discutat fluctuația graniței bizantino-maghiare, iar mai apoi cea bulgaro-maghiară la Dunărea mijlocie în secolele XI-XIII. Doar în acest mod, prin corelarea tipurilor de informații și prin nuanțări mai precise în cadrul orizonturilor funerare putem distinge ceea ce s-a întâmplat între populații în spațiul studiat, la nivelul influențelor culturii materiale. Chiar dacă admitem o prezență masivă slavă în Pannonia și Balcani, este evident că este vorba de cel puțin două mari grupe de populație slavă, cu tradiții culturale diferite, fiecare cu influențe materiale și culturale distincte, venite în mare parte dinspre alte etnii decât cea slavă. Dacă în sud avem de-a face cu o puternică influență bizantină, extinsă și în unele teritorii de la nordul Dunării, în Pannonia este sesizabilă influența populației maghiare, măcar până la mijlocul secolului XI. După această dată, anumite piese de podoabă bizantine, ușor de executat, au fost preluate masiv în Ungaria medievală. Interesant ar fi de remarcat însă că ele nu sunt tipice regiunilor unde întâlnim podoabe bizantine fastuoase, sau dacă ele au fost în uz, au un caracter doar sporadic (poate fi însă și doar un anumit stadiu al cercetării) și erau confecționate în special din aur sau argint de bună calitate.

Arheologii români au considerat, asemeni celor din Iugoslavia, că aceste cimitire sunt tot de tip Bielo Brdo, dar fără a aduce argumente solide în sprijinul afirmațiilor lor. Mai mult decât atât aici s-au creat confuzii între unele piese de podoabă întâlnite în necropolele de tip Bielo Brdo și cele sud-dunărene (brățările din sârme torsionate)¹⁰. Acestea se datorează lipsei tipologiei pieselor pe arii largi de răspândire.

³ Informație D. Țicu (cercetări din 1987).

⁴ Uzum 1989, 39-44.

⁵ Țicu, Lazarovici 1996, 59, 61, Fig.31/1-3.

⁶ Barački, Brmbolić 1997, 211.

⁷ Țicu 1998, 162, Fig.45/4.

⁸ Mulțumesc domnului D. Țicu pentru informație.

⁹ Numărul mare de morminte distruse, precum și semnalarea unor secțiuni mai vechi, vin să confirme acest lucru.

¹⁰ S. Oța, *Câteva observații privind brățările executate din sârme de bronz torsionate*. Articol sub tipar.

În Ungaria, piesele de tradiție sud-dunăreană descoperite la nordul Dunării au fost considerate ca fiind importuri¹¹, fără a se lua în considerare faptul că sunt teritorii care la acea dată nu au fost înglobate Regatului maghiar și care deci nu au fost organizate administrativ de acest stat. Nu s-a avut în vedere că podoabele se concentrează masiv doar în anumite regiuni, iar aceasta ar putea indica faptul că sunt piese specifice unui anumit port și nu importuri. O altă deficiență a arheologiei maghiare constă în faptul că nu a făcut o departajare între piesele databile până la începutul secolului XI și cele care pot fi date de la sfârșitul acestui veac și până la începutul secolului XIII. În mod evident, unele dintre piese sunt descoperite și în Pannonia, dar nu se precizează faptul că prezența lor are doar un caracter sporadic (*Örsusztá*¹², *Nosa*¹³, *Petrovcsics*¹⁴). Tot aici, datările sunt foarte defectuos realizate, fie de arheologii din Vojvodina, fie de cei din Ungaria¹⁵.

În aceste condiții, cred că este necesară o reluare a discuției asupra acestui tip de necropole, în special la nivelul ritului funerar, cronologiei pieselor de inventar, precum și a legăturilor care s-au realizat între diversele populații de la nordul Dunării în spațiul avut în discuție și care au fost orizonturile funerare care le-au precedat ori cele contemporane lor.

În cursul secolului X, pe teritoriul Banatului sudic se disting mai multe orizonturi funerare, fiecare legate de anumite etnii sau de amestecuri etnice. Un prim orizont, discutabil însă datorită faptului că există o singură descoperire clară (*Deta*), este cel de tip Kötllach. Piese care pot fi atribuite lui au mai fost găsite și în alte cimitire, dar datorită faptului că nu sunt în asocierie evidentă cu podoabe de tip Kötllach, nu pot aduce un plus de certitudine. Pe lângă aceasta, ele sunt întâlnite uneori și în complexe funerare din orizontul Bielo Brdo. Durata sa de funcționare a fost probabil foarte redusă, în cursul secolului X.

Un al doilea orizont reprezentativ, care aparține tot secolului X, este cel stepic și care apare pe linia Dunării și în zona orașului *Vršac*. Acesta nu trece din punct de vedere geografic de regiunea câmpiei, la limita primelor dealuri. El a fost atribuit populației stepice pătrunse în Pannonia la sfârșitul secolului IX. Problemele puse de arheologia maghiară, cum că în regiunea *Orșova* ar fi piese aparținătoare acestui orizont sunt false, datorită faptului că spada invocată este databilă abia la limita secolelor X-XI¹⁶, iar ea nu este neapărat un atribut tipic populației maghiare. Centura cu aplici este o problemă care este la rândul său discutabilă, deoarece nu este sigur faptul că a fost descoperită aici¹⁷. Mai mult decât atât, sunt piese de centură care până de curând au fost considerate ca fiind un atribut tipic populațiilor de stepă, dar care cercetările din ultima vreme demonstrează că sunt de tradiție bizantină în mare parte, ele fiind preluate de către populațiile de stepă¹⁸. Descoperirea monedelor bizantine¹⁹ nu certifică nici ea o prezență maghiară, iar cerceii de tradiție sud-dunăreană aparțin secolelor IX-X. Prezența podoabelor de acest tip în Banatul de sud în secolul X (*Vršac*, *Pančevo*, *Banatska Palanka*, *Orșova*) ridică mai multe probleme. Cea mai importantă este aceea că

¹¹ Mesterházy 1990, 87-115, Mesterházy 1991, 145-177.

¹² Fülöp, Jungbért 1983, 233-234.

¹³ Stanojev 1989, 72, 80, Fig.379-380.

¹⁴ Stanojev 1989, 97, Fig.514-515.

¹⁵ Pentru exemplificare vezi datările pieselor publicate de Stanojev 1989 (nota 11) sau Mesterházy pentru cercelul cu trei mure de la *Banatska Palanka*. O piesă similară a fost descoperită în așezarea de la *Ilidia-Funii*, și a fost datată cu monede bizantine din sec. XII.

¹⁶ Kovács 1994-95, 170, Pl.11/5, 172.

¹⁷ Fodor & colaboratorii 1996, 346.

¹⁸ Vezi în acest sens descoperirile de la Ruse sau colecțiile Muzeului din Varna.

¹⁹ Kovács 1989, 25, 51, 51/262, 43/62/214, Fehér, Éry, Kralovánszky 1962, 48, Velter 1997, Anexa II, 40, Velter 1997, vol.II, Repertoriul I, 13, nr. cat.116, nr. cat.117, 14, nr. cat.118, nr. cat.119, nr. cat.120, nr. cat.121, nr. cat.122, nr. cat.123, Feneșan 1974, 108.

suntem în fața unui orizont funerar aparte, diferit de cel stepic sau Kóttlach, și care cronologic este contemporan măcar parțial cu acestea. Interesant este faptul că el dispăre la limita secolelor X-XI, când în Banat este atestată o masivă prezență a spadelor, în special în regiunile strategice (*Orșova, Zrenjanin, Sasca Montană, Vrșac*) sau în mormintele din nord-vestul regiunii (*Jimbolia, Cheglevici, Kübekhaza-Újtelep, Novi Bečej, Novi Kneževac, Săcălaz*)²⁰. Prezența acestor arme în special în zona montană poate fi pusă pe seama recuceririi teritoriului actual al Banatului la începutul secolului XI. Tot atunci se constată faptul că pentru câteva zeci de ani dispar anumite tipuri de necropole, ca de exemplu cele aparținând orizontului sud-dunărean I (*Vrșac, Pančevo, Banatska Palanka, Orșova*).

Paralel cu aceste orizonturi funerare, în cursul secolului X mai există grupuri de morminte lipsite de inventar specific, în care în anumite cazuri sunt descoperite monede bizantine depuse ca obol funerar²¹. Astfel de complexe funerare sunt tipice și secolului XI (*Mehadia-Zidină*).

De la sfârșitul secolului X, teoretic, putem vorbi și de orizontul funerar de tip Bielo Brdo. Pentru părțile sudice ale Banatului, cel mai probabil el poate fi datat din a doua jumătate a secolului XI. Începând cu ultimii ani ai veacului XI, în partea de sud a Banatului și pe linia Dunării, este sesizabil un orizont funerar caracterizat în special prin prezența podoabelor fastuoase de tradiție sud-dunăreană. Stilistic, ele sunt însă diferite de cele specifice secolelor IX-X. Tot atunci a pătruns masiv obiceiul flectării din cot a brațelor (unul sau ambele), și aducerea palmelor pe umeri sau la gâtul defuncților. Cronologic, el este paralel cu cel de tip Bielo Brdo sau cu mormintele fără inventar funerar. Pentru acest studiu am ales un număr restrâns de necropole de înhumăție (11, cuprinzând aproximativ 206 complexe funerare), care se caracterizează în principal prin prezența acestor podoabe de tradiție bizantină și obiceiuri funerare specifice. Scopul urmărit, este acela de a observa care sunt principalele lor caracteristici, care este durata de funcționare (pe baza cronologiei relative și absolute) și ce analogii au în sud-estul Europei (în privința pieselor de inventar depuse și a obiceiurilor funerare), pentru a înțelege de ce se diferențiază de alte tipuri de necropole.

1. Amplasarea și modul de amenajare a necropolelor

1.a. *Necropole amplasate lângă cursuri de apă, pe terenuri plane*. Sunt cunoscute patru de astfel de situri: *Drencova, Moldova Veche-Ogașul* cu Spini, Malul Dunării, *Svinița-Km. Fluvial 1004*.

Problema monumentelor de cult este discutabilă, deoarece la *Svinița-Km. Fluvial 1004*, se menționează existența unor urme de ziduri, fără a se face însă cercetări mai ample.

1.b. *Necropole amplasate pe telluri sau terasele înalte ale râurilor*. Sunt cunoscute doar câte una la *Nicolinț-Râpa Galbenă* și *Vojlovica-Humka Azotara*

1.c. *Necropole în monumente romane*. Au fost descoperite la *Caransebeș-Măhala*.

1.d. *Necropole amplasate pe dealuri* sunt cercetate la: *Cuptoare-Sfogea, Gornea-Căunița de Sus, Moldova Veche-Rât*, în total trei.

1.e. *Necropole în fortificații hallstattiene*. Se cunoaște doar una, la *Șopotu Vechi-Mârviță*.

2. Orientarea mormintelor

Este cunoscută pentru un număr limitat de morminte. Pentru cele mai multe, ea este relativă din două motive. Primul ar fi acela că nu există un plan, pentru a putea fi verificat fiecare mormânt în parte. Uneori chiar autorii săpăturii menționează că mormintele au avut o anumită orientare generică, dar de fapt au observat deviații, în funcție

²⁰ Vezi Kovács 1994-95.

²¹ Morminte în care au fost depuse monede ca obol funerar sunt la *Uivar, Deta* și posibil la *Orșova*.

de anotimpul în care s-au făcut înmormântările. În al doilea rând, chiar în cazul în care au fost publicate necropole cu plan, textul nu corespunde în toate situațiile cu ilustrația. Date fiind aceste particularități, voi prezenta mormintele așa cum le-au descris autorii săpăturilor. În altă ordine de idei, trebuie precizat faptul că o anumită orientare a mormintelor (cea pe direcția Vest-Est cu deviațiile spre NV sau SE) a fost considerată de regulă a fi tipică mormintelor creștine. În funcție de aceste devieri, s-au făcut și anumite calcule pentru a determina anotimpul în care a avut loc decesul diverșilor indivizi. Conform datelor publicate de autorii cercetării, situația mormintelor cărora li se cunoaște orientarea se prezintă astfel: a fost înregistrată în opt necropole la un număr de 147 morminte (este vorba de mormintele publicate)²².

2.a. *Orientarea V-E* este cea mai răspândită, fiind atestată în șapte necropole, cuprinzând un număr de 81 morminte²³.

2.b. *Orientarea NV-SE* este cunoscută ca fiind utilizată în două necropole la un număr de 51 morminte²⁴.

2.c. *Orientarea SV-NE* a fost înregistrată în trei necropole la 15 morminte²⁵.

Orientarea mormintelor a fost considerată ca un indicator privind apartenența la o anumită credință sau alta. De regulă, pentru evul mediu timpuriu, orientarea *vest-est* (capul spre vest și picioarele la est) a mormintelor a fost utilizată în literatura română de specialitate ca argument pentru a demonstra apartenența celui decedat la religia creștină. Orientarea pe direcția *vest-est* nu este relevantă pentru a face afirmații în sensul susținut de către unii cercetători din România, deoarece s-a observat faptul că și mormintele cu ofrande de părți de cai, piese de harnașament sau arme din bazinul carpatic au avut aceeași orientare. Mai mult decât atât, și alte morminte aparținătoare orizontului stepic nomad, descoperite la nordul sau nord-vestul Mării Negre, au avut aceeași orientare²⁶.

3. Amenajarea mormintelor

În cadrul acestui punct am discutat mai multe aspecte: forma gropii, amenajări în interiorul gropii, arderea gropii pentru purificare și marcarea mormântului la suprafață. Toate aspectele legate de amenajarea mormântului țineau de comanda făcută de familia decedatului sau de persoanele în a căror sarcină s-a aflat inhumarea.

3.1. În necropolele din acest lot se poate observa că toate înmormântările s-au făcut în *groapă simplă*, și care poate avea mai multe forme. Formele sunt influențate de cel care o sapă, de solul în care a fost făcută groapa și de modul de depunere a mortului, ori de eventuale amenajări în interiorul gropii. Pe teritoriul Banatului, forma gropii este cunoscută doar la 62 de morminte, din două necropole. În total au fost observate trei tipuri de gropi.

a. Gropi dreptunghiulare, cu colțurile drepte sau rotunjite au fost înregistrate la un total de 50 de morminte din două necropole²⁷. O analiză antropologică sau pe baza inventarului funerar și care ar putea sugera sexul sau vârsta celor inhuși, există doar pentru o parte a mormintelor.

²² Caransebeș-Măhala-cinci, Cuptoare-Sfogeia-16, Gornea-Căunița de Sus-59, Moldova Veche-Ogașul cu spini-unul, Svinița-Km. Fluvial 1004-13, Șopotu Vechi-Mârvilă-34, Vojlovica-Humka Azotara-nouă.

²³ Cuptoare-Sfogeia-16, Șopotu Vechi-Mârvilă-19, Gornea-Căunița de Sus-zece, Vojlovica-Humka Azotara-nouă, Nicolinț-Râpa Galbenă-Râpa Galbenă-opt, Caransebeș-Măhala-cinci, Moldova Veche-Ogașul cu Spini-unul, Svinița-Km. Fluvial 1004-13.

²⁴ Gornea-Căunița de Sus-47, Șopotu Vechi-Mârvilă-patru.

²⁵ Șopotu Vechi-Mârvilă-11, Gornea-Căunița de Sus-două, Nicolinț-Râpa Galbenă-Râpa Galbenă-două.

²⁶ Khalikova 1971, 178, Spinei 1985, 197, Fig.25/4, 5.

²⁷ Gornea-Căunița de Sus-38 morminte (M.3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 21, 23, 29, 31, 34, 30, 32, 33, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 50, 51, 53, 59, 60, 62, 63, 64, 65), Svinița-Km. fluvial 1004-12 morminte (M.1-12).

Dintre acestea, se știe că au aparținut unor copii sau adolescenți 11 morminte (unul este dublu) din două necropole²⁸. Schelete feminine au fost descoperite în două morminte dintr-o necropolă²⁹. Se poate observa că forma gropilor nu depinde de vârsta sau sexul celui decedat. Acest tip de groapă este frecvent semnalat în toate necropolele din bazinul carpatic și este irelevant pentru a putea fi legat de anumite practici sau de un anumit mod de depunere a defunctului în mormânt.

b. Gropi cu laturile lungi paralele, iar cele scurte semicirculare, au fost găsite într-o necropolă, la zece morminte³⁰. Dintre acestea, că au fost depuși copii în patru gropi³¹. Doar în cazul M. 52 de la *Gornea-Căunița* de Sus, autorul cercetării a presupus că este vorba de un bărbat. Sunt gropi ceva mai rar întâlnite, dar nu pot fi legate în vreun fel de o practică anume de înhumare. Apar în diverse tipuri de necropole, date în intervale cronologice variate (în Ungaria la *Sered-I-M.4-6*³², *Szalbocs-M.321*³³, *Majs*³⁴, în Crișana la *Biharia-M.4*³⁵, în nord-vestul Mării Negre la *Holmskoe*³⁶, în Slovacia la *Nitra-Šindolka-M.254*³⁷). Ponderea cea mai mare a utilizării acestui tip de groapă a fost în secolele X-XIII.

c. Gropi cu laturile lungi paralele, cea scurtă inferioară dreaptă, iar cea superioară semicirculară³⁸ au fost găsite într-o necropolă, la două morminte. În general, acest tip de gropi sunt destul de rare. Ca analogii pot fi enumerate necropolele de la *Szalbocs-M.331*³⁹, *Majs*⁴⁰ (Ungaria), *Nitra-Šindolka-M.288*⁴¹ (Slovacia), *Primorskoe*⁴² (în nord-vestul Mării Negre). Se pot data pe baza analogiilor în secolele X-XII (XIII).

Datorită numărului redus de forme ale gropii luate pe fiecare necropolă în parte, nu se pot face aprecieri privind dispunerea lor în planimetria siturilor.

3.2. *Amenajări în exteriorul gropii*. Au fost făcute cu scopul de a marca mormintele și constau în pietre montate în partea lor superioară. S-au păstrat doar mormintele care au avut monumente funerare de piatră. Pentru marcarea lor s-au utilizat pietre simple (*Svinița-Km. fluvial 1004-M.1*).

3.3. *Arderea gropii în scop de purificare*. Este un obicei rar întâlnit și a fost semnalat doar la *Cuptoare-Sfogea* și *Svinița-Km. fluvial 1004*. La Dunărea de Jos, obiceiul a fost semnalat în necropola de la *Obârșia*⁴³, iar în NV Banatului la *Kiszombor-B*.

4. Depunerea defuncților

Este atestată în patru variante.

4.1. *Depunerea în groapă simplă, fără sicriu*, este majoritară.

4.2. *Depunerea în sicriu* este atestată într-o necropolă la un mormânt⁴⁴. Față de intervalul cronologic precedent, putem vorbi de o estompere a obiceiului pe teritoriul

²⁸ *Gornea-Căunița* de Sus (M.4, 5, 10, 11, 15, 32, 50, 51), *Svinița-Km. fluvial 1004* (M.2, 4 a, b și 5).

²⁹ *Gornea-Căunița* de Sus (M.12, 44).

³⁰ *Gornea-Căunița* de Sus (M.6, 16, 19, 17, 20, 22, 27, 36, 52, 61).

³¹ *Gornea-Căunița* de Sus (M.6, 16, 22, 61).

³² Točík 1968, 46, Fig.17.

³³ Kovács 1994, 71, Fig.20/M.321, etc.

³⁴ Kiss 1983, 79, Fig.52, M.67

³⁵ Cosma 2001, 191, Pl. 3.

³⁶ Spinei 1985, 197, Fig. 25/6.

³⁷ Fusek 1998, 79, Fig.7/254, etc.

³⁸ *Gornea-Căunița* de Sus (M.56, 57).

³⁹ Kovács 1994, Fig.20/M.327, 73, Fig.21/M.331, etc.

⁴⁰ Kiss 1983, 81, Fig.53, M.53.

⁴¹ Fusek 1998, 79, Fig.7/288.

⁴² Spinei 1985, 198, Fig. 26/1.

⁴³ E.A.I.V.R. III, 2000, 213.

⁴⁴ *Șopotu Vechi-Mârviță* (M.21).

Banatului. În mormântări cu sicriu s-au descoperit în necropolele de la *Cenad-Biserica* catolică, *Mehadia-Zidină*, *Szőreg-Homokbánya*, *Nikolinci*. Pentru perioada timpurie, înmormântările în sicriu sau cutii de lemn au fost considerate ca un obicei caracteristic populațiilor bulgare de pe Volga mijlocie⁴⁵. Dacă pentru perioada secolelor X-XI obiceiul înmormântărilor cu sicriu sau targă (pentru că în cele mai multe cazuri au fost semnalate mai degrabă cadre de lemn în jurul scheletului decât un sicriu propriu-zis) poate fi pus în legătură cu aceste populații, pentru perioada secolelor XII-XIII o astfel de atribuire este riscantă, și, oricum, obiceiul a mai fost atestat doar foarte puțin.

5. Poziția defuncțiilor

În necropolele studiate s-au înregistrat patru poziții în care au fost așezați defuncții în groapă: a. decubit dorsal, b. culcat pe partea dreaptă sau stângă, c. cu fața în jos și d. chirciți. Defuncții au avut în fiecare din pozițiile menționate anumite aranjări ale brațelor și ale picioarelor.

5.a. În prima parte, voi analiza poziția brațelor și apoi a picioarelor pentru scheletele care au fost depuse culcate pe spate.

5.a.1. Poziția brațelor

Poziția brațelor a fost mai puțin studiată în literatura arheologică de specialitate. S-a considerat, de regulă, că nu are o valoare deosebită în datarea mormintelor și a necropolelor. Totuși, se pot face analize statistice pe regiuni și pe loturi de morminte, apoi acestea pot fi comparate și se pot observa cum au evoluat în diverse zone.

Pentru mormintele cu defuncții depuși în poziția decubit dorsal se observă cinci variante de bază ale poziției brațelor: varianta A-brațele depuse pe lângă corp, varianta B-brațele depuse pe lângă corp, dar cu palmele aduse pe bazin, varianta C-brațele depuse pe abdomen, varianta D-brațele depuse pe cutia toracică, varianta E-brațele flectate din cot, cu palmele aduse la gât, pe clavicule sau umeri. În afara acestor cinci variante de bază, există și subvariante, rezultate din combinații ale variantelor. În cazul fiecărui mormânt însă, trebuie analizat dacă este vorba de subvariante sau dacă nu au fost cumva accidente produse la înmormântare. Pentru necropolele avute în vedere, elementul de noutate care le pune în evidență îl constituie varianta E și derivatele sale, care au devenit obiceiuri frecvente în aceste cimitire.

Varianta A (brațele depuse pe lângă corp) este atestată în trei necropole, cuprinzând un număr de nouă morminte (un mormânt de la *Svinița-Km. fluvial 1004* cu două schelete). A fost descoperită în necropolele de la *Gornea-Căunița de Sus* (M.5, 15, 16, 34), *Șopotu Vechi-Mârviță* (M.11, 12, 16, 21). Au fost identificate ca fiind ale unor copii cinci morminte⁴⁶.

Această poziție a brațelor a avut o largă răspândire în special în Bazinul Carpatic la *Kistokaj-sec. X*⁴⁷, *Tiszaeszlár-sec. X*⁴⁸, *Sarkadkeresztúr-sec. X-XI*⁴⁹, *Vörs-sec. X*⁵⁰, *Majs-Udvari Rétek*⁵¹, *Eperjes-Takács-tábla-sec. X*⁵², *Szered, Komáromszentpéter, Szentes-derekegyházi oldal*⁵³ (Ungaria), *Nitra-Râul Šindolka*⁵⁴, *Bánov*⁵⁵, *Červeník*⁵⁶, *Dolný Peter*⁵⁷,

⁴⁵ Khalikova 1971, 179.

⁴⁶ *Gornea-Căunița de Sus* (M.6, 15, 16, 34), *Svinița-Km. fluvial 1004* (M.5).

⁴⁷ Végh 1991-1992, 55-56, 84, Pl.11, 85, Pl.12, 86, Pl.13, 88, Pl.15.

⁴⁸ Csallány 1970, 261, 264, Fig. 3, 265-266, Fig.5, 267, 268, Fig.8.

⁴⁹ Pál 1993, 497, Pl.V/1.

⁵⁰ Költő 1993, 434, 439, Fig.1.

⁵¹ Kiss 1983, 85, Fig.54, 90, 96, 99, Fig.56.

⁵² Bálint 1991, 60, 61, 62, Pl.XVI.

⁵³ Bálint 1991, 68, Pl. XX.

⁵⁴ Fusek 1998, 74, 75, Fig.3/F95, 77, Fig.5/F225, 78, Fig.6/F292.

*Chotín*⁵⁸, *Sered II*⁵⁹, *Vojnice*⁶⁰ (Slovenia), și mai puțin în Peninsula Balcanică, ca de exemplu în necropolele de la *Doničko Brdo*-sec. XII-XV⁶¹, *Veliki Gradac*-sec. XI-XIII⁶², *Niš*-sec. XI-XII⁶³, *Sremska Mitrovica*-sec. XI-XII⁶⁴, *Mačvanska Mitrovica*-sec. XI-XII⁶⁵, *Vajuga Pešak*-necropola II-sec. XI-XII⁶⁶ (fosta Iugoslavie), *Isaccea*-sec. XI-XII⁶⁷ (Dobrogea). Pentru necropolele sud-dunărene se constată că această poziție a brațelor se concentrează în bazinul Dunării, fiind foarte rar întâlnită în sud. La est de Carpați, defuncții înhumați cu brațele depuse pe lângă corp, au fost cercetați la *Tudora*, *Corjova*⁶⁸, *Seliște*⁶⁹, *Zărnești*⁷⁰. Acestea din urmă au fost atribuite, pe baza pieselor de inventar și a ritului și ritualului de înmormântare, nomazilor tiurcici.

Varianta B (brațele depuse pe lângă corp, cu palmele aduse pe bazin), a fost găsită la 16 morminte din patru necropole⁷¹. A apărut într-o necropolă dintr-o fortificație hallstattiană (*Șopotu Vechi-Mârvilă*), într-o necropolă pe tell⁷². Această poziție a brațelor a fost larg răspândită în Bazinul carpatic și în Peninsula Balcanică. În primul caz, morminte cu această variantă a poziției brațelor, se întâlnesc în aproape toate necropolele cercetate și publicate, ca de exemplu la *Kistokaj*-sec. X⁷³, *Majs-Udvari Rétek*-sec. X-XI⁷⁴, *Szalbocs*-sec. X-XI⁷⁵, *Tiszabercel-Ráctemető*-sec. X⁷⁶ (Ungaria), *Bánov*⁷⁷, *Dvorníky*⁷⁸, *Červeník*⁷⁹, *Dolný Peter*⁸⁰, *Sered II*⁸¹, *Vojnice*⁸² (Slovenia). La sudul Dunării morminte cu această poziție a brațelor s-au înregistrat în necropolele de la *Niš*⁸³, *Lukovit-Mušat*⁸⁴, *Vajuga-Pesac II*⁸⁵, *Brza Palanka*-

⁵⁵ Točík 1968, 9, 11, Fig.3/1.

⁵⁶ Točík 1968, 18, 19, Fig. 7, 3, 5, 6.

⁵⁷ Točík 1968, 22, 23, Fig.9/1, 3.

⁵⁸ Točík 1968, 28, 31, Fig.12/1.

⁵⁹ Točík 1968, 50, 51, Fig.18/2, 4 etc.

⁶⁰ Točík 1968, 61, Fig.25/6.

⁶¹ Petrović 1962-1963, 275-291.

⁶² Minić 1970, 233-248.

⁶³ Ercegović-Pavlović 1976, 83-100.

⁶⁴ Parović-Pešikan 1980, 190-191.

⁶⁵ Ercegović-Pavlović 1980, 22, Plan III, 26, Plan IV.

⁶⁶ Premk, Popović, Bjelajac 1984, 118-124.

⁶⁷ Vasiliu 1984, 127, 128.

⁶⁸ Spinei 1985, 111, 115, 197, fig. 25/1, 2.

⁶⁹ Spinei 1985, 116-117, 198, fig. 3, 5, 6.

⁷⁰ Spinei 1985, 118, 198, fig. 26/4.

⁷¹ *Cuptoare-Sfodea* (M.213, 232, 241, 291, 332), *Gornea-Căunița de Sus* (M.19, 41, 43, 52, 65), *Șopotu Vechi-Mârvilă* (M.19, 30, 37, 40), *Vojlovica-Humka Azotara* (M.1, 6).

⁷² *Vojlovica-Humka Azotara*.

⁷³ Vég 1991-1992, 55, 82, Pl.9 /18, 56, 85, Pl.12 /25, 87, Pl.14 /32, 57, 90, Pl.17/43

⁷⁴ Kiss 1983, 101, 103, Fig.57 /369

⁷⁵ Kovács 1994, p. 20, 23, Fig.4/15, p. 28, 29, Fig.6/61, 71, p. 30, 32, 33, Fig. 7/90, 95, p. 34, etc.

⁷⁶ Csallányi 1970, 272, 273, Fig. 12

⁷⁷ Točík 1968, 10, 11, Fig.3/3, 15, 16, Fig.5/4

⁷⁸ Točík 1968, 25, Fig.10/3, 5, 130, Pl. LXIV/2, 3, 4

⁷⁹ Točík 1968, 17, 18, 19, Fig.7/2

⁸⁰ Točík 1968, 22, 23, Fig.9/2

⁸¹ Točík 1968, 56, Fig.21/2

⁸² Točík 1968, 58, 59, Fig.24/2, 6, 60

⁸³ Ercegović-Pavlović 1976, 83-100

⁸⁴ Jovanović 1987, 111-132

⁸⁵ Premk, Popović, Bjelajac 1984, 118-124, Marjanović-Vujović 1986, 184-237

sectorul II-III⁸⁶, Čezava⁸⁷, Boljetin⁸⁸, Braničevo-Svetinja⁸⁹, Deževo⁹⁰, Hajduca-Vodenica⁹¹, Mačvanska Mitrovica⁹². Se constată la fel ca la varianta A a poziției brațelor că la sudul Dunării, și aceasta apare în acele situri în care sunt piese tipice orizontului funerar de tip Bielo Brdo amestecate cu cele de tradiție sud-dunăreană.

Varianta C (brațele depuse pe abdomen) este cunoscută în cinci necropole, din care una plană⁹³, două amplasate pe dealuri⁹⁴, una pe tell (*Vojlovica-Humka* Azotara-M. 2, 12) și o alta în monument roman (*Caransebeș-Măhala*-M. 1, 2).

Varianta D (brațele depuse pe torace) este cunoscută în trei necropole, cuprinzând un număr de șase+x morminte⁹⁵. Aceste morminte au fost găsite într-o necropolă plană⁹⁶, două amplasate pe deal⁹⁷.

Varianta E (brațele flectate din cot, cu palmele aduse în regiunea gâtului, pe umeri sau pe clavicule) a apărut în patru necropole, la opt morminte⁹⁸. Asupra defuncțiilor care au avut brațele flectate din cot cu palmele aduse pe clavicule sau la gât s-au emis două ipoteze. Prima dintre ele este aceea că este vorba de practici rituale de dinainte de înmormântare cu scopuri antivampirice, și a fost legată în special de credințe ale slavilor⁹⁹. O a doua teorie este aceea că mormintele amintite aparțin unor persoane de credință bogumilă, răspândită la nordul Dunării în special din secolul XI¹⁰⁰.

Subvariantele¹⁰¹, datorită poziției diferite a brațelor, necesită o analiză specială pentru a demonstra dacă sunt practici sau accidente produse la înmormântare. Aceasta presupune studierea raportului cu mormintele din variantele posibile din care ar deriva, precum și poziționarea în anumite cazuri în necropole.

Subvarianta AB (o mână pe lângă corp, iar cealaltă cu palma adusă pe bazin)

Variantele poziției brațelor A și B sunt distincte. Pentru a vedea dacă poziția brațelor AB se constituie în subvariantă, voi face o analiză privind frecvența cu care apare ea în morminte, pe fiecare necropolă la care poziția brațelor a fost publicată. În cazul în care ea se constituie ca subvariantă, voi urmări și zonele în care aceasta apare cu predilecție. Procedul va fi același pentru toate subvariantele posibile.

Astfel raportul dintre mormintele cercetate dintr-o necropolă și cele care au avut brațele în această poziție este următorul: *Șopotu Vechi-Mârvilă*-trei din 47 (M.6, 9, 42),

⁸⁶ Ercegović-Pavlović, Minić 1984, 171-174

⁸⁷ Marjanović-Vujović, 1982-1983, 123-126

⁸⁸ Ercegović-Pavlović 1982-1983, 228, Fig. 3

⁸⁹ Popović-Ivanisević 1988, 165, Fig. 35

⁹⁰ Kalić, Popović 1985, 115-149

⁹¹ Ercegović-Pavlović 1982-1983, 336

⁹² Ercegović-Pavlović 1980, 21, Plan III, 24, 26, 27, 28, 29, Plan IV, 31, Plan IV

⁹³ *Svinița-Km. fluvial* 1004

⁹⁴ *Cuptoare-Sfogea* (M.130-131, 173, 214, 260, 312, 332), *Gornea-Căunița de Sus* (M.3, 8, 35, 36, 57)

⁹⁵ *Cuptoare-Sfogea* (M.8, 293, 329), *Gornea-Căunița de Sus* (M.21, 30, 48), *Svinița-Km. fluvial* 1004-?. La *Svinița-Km. fluvial* 1004 nu este cunoscut numărul lor exact.

⁹⁶ *Svinița-Km. fluvial* 1004

⁹⁷ *Gornea-Căunița de Sus, Cuptoare-Sfogea*

⁹⁸ *Gornea-Căunița de Sus*-M.5, 23, 24, 44, 60, *Cuptoare-Sfogea*-M.209, *Nicolin-Râpa Galbenă-Râpa Galbenă*-M.5, *Șopotu Vechi-Mârvilă*-M.38.

⁹⁹ Hanuliak 2000, 140, 141, Fig. 3/1-3

¹⁰⁰ Cantacuzino 1979, 359-372, Glück 1978, 189-196, Oța 1998, 113-123

¹⁰¹ Analiza subvariantelor, în ceea ce privește răspândirea lor, este oferită pentru teritoriul Banatului, ceea ce nu înseamnă că ele nu pot fi întâlnite în alte regiuni ale sud-estului Europei.

Svinița-Km. Fluvial 1004-unul din 12 (M.8). În aceste necropole pare a fi vorba mai degrabă de accidente produse la înmormântare.

La *Svinița*-Km. fluvial 1004 nu s-au descoperit morminte din varianta B, iar AB este doar unul, ceea ce mă pune în imposibilitatea de a face vreo apreciere.

La *Șopotu Vechi*-Mârvilă sunt două morminte cu poziția AB a brațelor, dar au fost și patru din varianta B. Conform planimetriei, aceste morminte (AB) ocupau zona centrală (M.9) și cea sudică (M.6) a necropolei. Nici unul nu a fost lângă morminte din varianta B. În acest stadiu, este irelevant de afirmat dacă este vorba de o subvariantă sau nu. Cel mai probabil au fost accidente de înmormântare. Cazul de la *Șopotu Vechi*-Mârvilă este singular în zona de sud, ceea ce ar putea indica faptul că în această zonă avem de-a face doar cu situații izolate provenite din accidente de înmormântare. Pe de altă parte nu este exclus să avem de-a face cu necropole de pe un spațiu mai larg și care au anumite trăsături comune la nivelul ritualului.

Subvarianta AC (o mână pe lângă corp, iar cealaltă pe abdomen). A apărut într-o necropolă, la un mormânt¹⁰². În aceste condiții, poziția AC a brațelor nu se poate constitui ca subvariantă.

Subvarianta AD (o mână pe lângă corp, iar cealaltă pe torace). Este atestată în două necropole, la un număr de două morminte¹⁰³. Numărul redus de morminte cu poziția brațelor AD nu se poate constitui ca subvariantă.

Subvarianta AE (o mână pe lângă corp, iar cealaltă flectată din cot și adusă cu palma pe umăr sau la gât). Este cunoscut că a apărut în trei necropole la trei morminte (câte unul la *Svinița*-Km. fluvial 1004, *Vojlovica*-Humka Azotara și *Șopotu Vechi*-Mârvilă). În nici una dintre aceste necropole numărul mormintelor AE nu este relevant. Cel mai probabil sunt accidente de înmormântare, defuncții aparținând variantei E sau subvariantelor derivate din ea.

Subvarianta AX (o mână pe lângă corp, iar cealaltă lipsă, din cot sau din umăr). Astfel de morminte nu se întâlnesc în număr mare în fiecare necropolă, dar sunt frecvente în spațiul studiat. Sunt cunoscute trei morminte din două necropole¹⁰⁴. Lipsa unei mâini trebuie căutată în practicile rituale de împiedicare a revenirii mortului.

Poziția în necropole a mormintelor AX este următoarea:

La *Șopotu Vechi*-Mârvilă-cele două morminte ocupau poziții periferice, unul în est, celălalt în vest. Orientarea a fost NV-SE, diferită de cea a majorității.

La *Gornea*-Căunița de Sus-este destul de dificil de stabilit dacă este vorba de o practică sau de o deranjare recentă a mormântului pentru a trage anumite concluzii¹⁰⁵.

Dacă avem în vedere poziția în necropole a acestor morminte, în general marginală, am putea vorbi de un argument în plus în favoarea existenței unor practici rituale de împiedicare a revenirii defunctului printre cei vii. Faptul că acești defuncți sunt întâlniți în toate zonele Banatului, în necropole din intervale cronologice diferite, cu practici funerare distincte, mă face să cred că este vorba de un fond de credințe comun care trebuie căutat la populații probabil diverse etnic. Poziția lor periferică în anumite situații, ar putea fi un argument în plus în demonstrarea faptului că este posibil să fi fost supuși unor practici rituale aparte.

Subvarianta BC (o mână cu palma pe bazin, iar cealaltă pe abdomen). A fost înregistrată în două necropole, cuprinzând 13 morminte¹⁰⁶. Subvarianta BC pare o subvariantă locală, tipică sudului Banatului, dar apare doar la *Gornea*-Căunița de Sus și *Cuptoare*-Sfogea.

¹⁰² *Cuptoare*-Sfogea (M.127)

¹⁰³ *Gornea*-Căunița de Sus (M.17), *Vojlovica*-Humka Azotara (M.11)

¹⁰⁴ *Șopotu Vechi*-Mârvilă-două, *Gornea*-Căunița de Sus-unul

¹⁰⁵ Mormântul aparținea unui copil, iar posibilitatea de a fi deranjat în timpul cercetării este destul de mare.

Subvarianta BD (o mână cu palma depusă pe bazin, iar cealaltă pe torace). Este atestată în patru necropole, cuprinzând șapte morminte¹⁰⁷. Numărul redus de morminte descoperit în fiecare necropolă, nu pledează pentru încadrarea acestei poziții a brațelor la o subvariantă. Dacă se are în vedere faptul că apar și acolo unde este atestată poziția CB, se poate vorbi în principiu de două subvariante aproape identice, cel puțin pentru câteva necropole (*Cuptoare-Sfogea*, *Gornea-Căunița de Sus*, *Nicolinț-Râpa Galbenă*).

Subvarianta BE (o mână cu palma depusă pe bazin, iar cealaltă flectată din cot cu palma la gât sau pe umăr). Au fost găsite patru astfel de morminte în două necropole¹⁰⁸. Subvarianta BE are deci un caracter local, tipic necropolelor din zona sud-estică a Banatului.

Subvarianta BX (o mână cu palma depusă pe bazin, iar cealaltă lipsește din cot sau din umăr). Este cunoscut doar un mormânt în necropola de la *Cuptoare-Sfogea*. Această subvariantă poate fi întâlnită predominant în zona de câmpie a Banatului, în necropole timpurii. Cel mai probabil aceste morminte au fost supuse unor practici rituale înainte sau după înmormântare.

Subvarianta CD (o mână depusă pe abdomen, iar cealaltă pe torace). A apărut în patru necropole la 14 morminte¹⁰⁹.

În urma analizei poziției brațelor de la variantele C și D se pot formula anumite concluzii.

În primul, rând nici o necropolă nu cuprinde morminte doar cu o variantă a poziției brațelor C sau D și nici cu vreuna din subvariante. Subvariantele CX, respectiv DX se exclud din această analiză deoarece sunt nesigure. Ele pot însă semnala că punerea măcar a unei mâini în una din pozițiile menționate era cunoscută sau se practica.

Varianta C aproape nu a fost utilizată la câmpie, în cimitire din intervalele cronologice precedente sau paralele.

Varianta D-a apărut în aproape toate tipurile de necropole din Banat.

Combi-nația CD a fost descoperită masiv doar la *Cuptoare-Sfogea* și *Gornea-Căunița de Sus*. Trebuie spus că predomină în necropolele în care existau și morminte cu poziția C a brațelor.

Probabil că în esență variantele C, D și combinația CD au în ritualul creștin aceeași semnificație, dar se constată totuși o preferință pentru poziția C a brațelor. Aceste morminte luate în ansamblul fiecărei necropole reprezintă un număr important, aceasta fără a se lua în calcul și derivatele.

Subvarianta CE (o mână depusă pe abdomen, iar cealaltă flectată din cot, cu palma adusă pe claviculă) a fost surprinsă în două morminte dintr-o necropolă¹¹⁰.

Subvarianta DE (o mână depusă pe torace, iar cealaltă flectată din cot cu palma pe umăr sau la gât) a fost surprinsă în patru necropole cuprinzând un număr de 11 morminte¹¹¹. Cele două subvariante trebuie analizate împreună deoarece am precizat că pozițiile C și D ale brațelor ar putea avea aceeași semnificație. De asemenea se va face o comparație cu mormintele din varianta E.

¹⁰⁶ *Gornea-Căunița de Sus-opt Cuptoare-Sfogea-cinci*

¹⁰⁷ *Gornea-Căunița de Sus-trei, Nicolinț-Râpa Galbenă-două, Cuptoare-Sfogea-unul, Șopotu Vechi-Mărvilă-unul*

¹⁰⁸ *Gornea-Căunița de Sus-trei, Cuptoare-Sfogea-unul*

¹⁰⁹ *Cuptoare-Sfogea-șapte, Gornea-Căunița de Sus-cinci, Caransebeș-Măhala-unul, Șopotu Vechi-Mărvilă-unul*

¹¹⁰ *Cuptoare-Sfogea-două*

¹¹¹ *Cuptoare-Sfogea-șase, Nicolinț-Râpa Galbenă-două, Gornea-Căunița de Sus-două, Vojlovica-Humka Azotara-unul*

Poziția DE pare a se fi practicat doar la *Cuptoare-Sfoge*a, *Nicolinț-Râpa* Galbenă, *Gornea-Căunița* de Sus. La *Nicolinț-Râpa* Galbenă grosul mormintelor aparține variantei E (în stadiul actual al cercetării).

Subvarianta CX (o mână depusă pe torace, iar cealaltă lipsă de la cot sau de la umăr) a fost descoperită în două necropole la un număr de cinci morminte¹¹².

Subvarianta DX (o mână depusă pe torace, iar cealaltă lipsă din cot sau din umăr) a fost descoperită doar la trei morminte dintr-o necropolă¹¹³.

Sunt morminte asupra cărora s-a intervenit înainte sau după înmormântare, amputându-li-se unul din brațe, probabil în multe cazuri în scop ritual. Se constată că și la variantele AX și BX obiceiul se concentrează în SE-ul Banatului, mai rar în necropolele de la câmpie. La o parte a acestor morminte nu este exclus să fie vorba de accidente produse la cercetarea lor.

Dacă legăm aceste practici de superstiții de împiedicare a revenirii mortului printre cei vii, atunci se poate spune că obiceiul era o caracteristică acestor comunități.

În analiza subvariantelor nu sunt reguli stricte. Acestea rezultă sau nu, în urma analizelor pe necropole, de la caz la caz (în funcție de frecvența cu care apar, poziția în cadrul planimetriei necropolelor, prezența sau absența variantelor din care ar fi putut deriva, etc).

Marea majoritate a poziției brațelor demonstrează câteva aspecte distincte ale practicării ritualului funerar:

În primul rând, biserica nu pare să fi impus un anumit stil în depunerea poziției brațelor celor decedați. Fiecare familie aranja sau nu brațele defuncțiilor, probabil având în vedere și alte credințe, de origine păgână sau eretice, pe care le-au păstrat sau le-au adoptat¹¹⁴. Un alt element este lipsa monumentelor de cult în marea majoritate a cazurilor, fapt care poate fi semnificativ pentru modul în care biserica s-a impus comunităților rurale la sfârșitul secolului XI și până în secolul XIII, în special în zona de munte și deal a Banatului, indiferent de apartenența persoanelor la religia catolică sau ortodoxă.

În cadrul fiecărei comunități luate în parte se constată diferențieri semnificative în practicarea ritualurilor, ceea ce demonstrează existența unor grupuri foarte eterogene din punct de vedere al păstrării unor credințe precreștine (depuneri de ofrande alimentare în teritoriul cimitirelor, intervenții asupra cadavrelor) sau chiar practicarea unor ritualuri considerate eretice, pătrunse aici din Balcani (poziția E a brațelor). Cu toate acestea,

¹¹² *Șopotu Vechi-Mârvilă* (trei), *Cuptoare-Sfoge*a (două)

¹¹³ *Nicolinț-Râpa Galbenă* (trei)

¹¹⁴ Pentru această situație aș enumera câteva aspecte care mi se par relevante. De exemplu, în necropolele din sudul fostei Iugoslavii, unde ortodoxia s-a impus destul de dur, marea majoritate a mormintelor au avut brațele așezate pe abdomen sau pe torace, încă destul de timpuriu. În aceste regiuni este de presupus că biserica a reușit să impună anumite reguli de depunere a morților în groapă, lucru mai puțin reprezentativ pentru mediul rural, de exemplu cel de la nordul Dunării. În localitățile rurale din Banatul montan, se constată o mare diversitate a obiceiurilor de așezare a brațelor morților. Situația este similară și pentru zona de câmpie, excepție făcând mediul mănăstiresc. Aceasta mă face să cred că acolo au persistat o vreme mai îndelungată anumite practici din perioada anterioară creștinării (în cazul acesta ale populațiilor de stepă-maghiari, chazari, pecenegi, cumani, slavi), sau dintr-o vreme în care biserica nu a reușit să se impună clar în fața diverselor comunități, în așa fel încât să schimbe fundamental vechile practici. La aceasta se adaugă, de la sfârșitul secolului XI și începutul secolului XII, pătrunderea masivă a unor alte obiceiuri de înmormântare în Banat, anume acelea legate de flectarea din cot a brațelor defuncțiilor și aducerea palmelor pe clavicule sau pe umeri. Acest obicei a fost considerat ca fiind în legătură cu practicile funerare ale ereticilor bogumili. Pentru perioada timpurie, în special secolele IX-X, în Slovacia, acest obicei rar întâlnit a fost considerat o practică antivampirică a populației slave. În Banat poziția E a brațelor și eventual subvariantele sale a fost însă îndelung utilizată, ea fiind atestată arheologic până la sfârșitul secolului XV.

comunitățile nu par a fi legate în mod necesar de aspectele menționate, ci de cu totul alte motive, în primul rând de natură economică.

Punctele comune într-o astfel de societate sunt: o necropolă comună, nevoia de a respecta în principiu orientarea V-E cu anumite deviații (NV-SE sau SV-NE) a morților, în funcție de anotimpul în care se făcea înmormântarea (cazurile izolate trebuie puse în legătură cu alte practici decât cele creștine), frecventarea măcar în aparență a unei biserici acolo unde există, practicarea inhumației, persistența la nivelul unei comunități și practicarea unor ritualuri necreștine pe care clerul le accepta tacit.

La nivelul ritualurilor de înmormântare, diferențierile dintre membrii unei comunități constau în modul de practicare a riturilor creștine, sau mai exact felul în care au reușit să păstreze vechi obiceiuri de înmormântare și să le combine cu cele impuse de către reprezentanții bisericii. Aici există mai multe aspecte discutabile: starea materială a celor inhumați (depunerea de piese de podoabă sau de port în morminte), influența bisericii asupra comunității credincioșilor care se inhumau într-un cimitir, starea socială a celor inhumați (manifestată în intervalul cronologic studiat prin depunerea de podoabe), pătrunderea unor erezii în rândul comunităților (poziția E a brațelor, care ar putea fi atribuită bogumililor), pătrunderea unor indivizi din alte comunități, cu obiceiuri de înmormântare diferite (posibil chiar o parte a bogumililor, prezența ofrandelor alimentare în mod izolat în necropole).

5.a.2. *Poziția picioarelor defuncților* este destul de puțin înregistrată, dar se poate observa că predomină picioarele *întinse și paralele*. O poziție mai puțin întâlnită este cea cu *picioarul stâng întins, iar cel drept flectat din genunchi spre exterior*, care a apărut în două morminte dintr-o necropolă¹¹⁵. O altă variantă întâlnită este cu *picioarul drept întins, iar cel stâng flectat din genunchi spre exterior*, care a apărut la un mormânt dintr-o necropolă¹¹⁶. *Picioarul stâng întins, iar cel drept flectat de la încheietura femurului cu bazinul spre stânga, apoi din genunchi în jos* a apărut la un mormânt, la Nicolinț-Râpa Galbenă. Un mormânt similar a fost descoperit la Trnjan-M.230¹¹⁷ (la sudul Dunării). *Picioarul stâng întins, iar cel drept depărtat de el în unghi*-un astfel de schelet a fost găsit în cazul unui mormânt la Gornea-Căunița de Sus.

Intervenții asupra picioarelor defuncților anterioare sau posterioare înmormântării sunt cunoscute într-un număr relativ limitat de necropole (trei)¹¹⁸. Cel mai probabil obiceiul a fost legat de împiedicarea revenirii celui decedat printre cei vii. Aceste intervenții pe fiecare necropolă din eșantion se manifestă diferit, dar sunt și excepții (*Șopotu Vechi-Mârvilă-două*). Repertoriul de forme al poziției picioarelor, cu rol de împiedicare a revenirii celor morți, este destul de puțin variat pentru necropolele avute în vedere. Aceasta nu ține de o anumită variantă a poziției brațelor și se manifestă în toate mediile sociale. În cadrul necropolelor, mormintele nu ocupau un loc aparte, ceea ce vine să confirme încă o dată că fenomenul era perceput ca ceva obișnuit ce nu merita o atenție specială, cum ar fi aceea de izolare față de ceilalți indivizi decedați, și inhumați într-o anumită necropolă. Depunerea defuncților cu unul sau ambele picioare flectate a fost considerată o dovadă a practicilor de prevenire a vampirismului. Flectarea picioarelor era preventivă și se făcea la depunerea celui decedat în groapă¹¹⁹.

Necropolele de la deal-munte au avut variante comune de așezare a picioarelor, ca de exemplu necropolele de la Gornea-Căunița de Sus și Șopotu Vechi-Mârvilă.

¹¹⁵ Șopotu Vechi-Mârvilă-două

¹¹⁶ Gornea-Căunița de Sus-unul

¹¹⁷ Marjanović-Vujović 1984, 39, Fig. 80

¹¹⁸ Șopotu Vechi-Mârvilă, Gornea-Căunița de Sus, Nicolinț-Râpa Galbenă

¹¹⁹ Hanuliak 2000, 140-141, Fig. 3/1-3

5.b. *Morți culcați pe partea dreaptă sau pe partea stângă*

Este cunoscut un mormânt la (M.342) de la *Cuptoare-Sfogea* (culcat pe parte stângă).

5.c. *Înmormântări duble*

Acestea sunt cunoscute în două variante:

Morții îngropați concomitent în aceeași groapă. Asemenea situații au fost înregistrate în necropolele de la *Svinița-Km. Fluvial 1004* (M.4/a-b), *Cuptoare-Sfogea* (M.130, 131).

Schelet sau părți de schelet reinhumate lângă cel depus în groapă. Cel de-al doilea schelet provine de regulă de la o înmormântare mai veche deranjată. Asemenea situații sunt cunoscute la *Cuptoare-Sfogea* (M.8+x). Reinhumarea a fost constatată și în necropola de la *Nicolinț-Râpa Galbenă*, unde între M7 și 8 erau grupate oase provenite de la un alt schelet.

6. Ofrandele în recipiente de lut descoperite pe teritoriul necropolelor reprezintă o altă caracteristică a acestor cimitire. Mai rare sunt depunerea de vase în interiorul complexelor funerare. Acestea au fost găsite întregi sau doar fragmente.

În teritoriul necropolelor, ceramică a fost descoperită în două necropole¹²⁰. Prin descoperirile de la *Svinița-Km. Fluvial 1004* și *Nicolinț-Râpa Galbenă* a fost atestată distrugerea ceramicii. Nu trebuie exclusă nici varianta depunerii unor fragmente de oale scoase din uzul curent.

Prezența ceramicii în teritoriul necropolelor poate avea două explicații: fie provenea de la ospețe funerare din timpul îngropării vreunui defunct, fie se leagă de practicări ale cultului morților la anumite date, după înmormântare. Și în această situație recipientele au fost descoperite sparte, ca de exemplu la *Nicolinț-Râpa Galbenă*. Depunerea de recipiente ceramice a fost considerată ca fiind un obicei slav¹²¹. Cu toate acestea, ceramica se depunea și în mormintele nomazilor tiurcici de la nordul Mării Negre, obiceiul fiind semnalat și în Pannonia ori în Balcani¹²². În aceste condiții prezența ceramicii în morminte nu poate fi considerată un indicator etnic, așa cum a încercat să sugereze o parte a arheologiei sârbe.

7. Unelte. În morminte, a aceste piese sunt relativ puțin întâlnite.

7.1. *Seceră* a fost descoperită doar într-un singur mormânt de la *Vojlovica-Humka Azotara* (M.11), la mâna stângă. Depuneri de astfel de obiecte cu caracter agricol au fost semnalate și la *Obârșia*¹²³ (la Dunărea de Jos) și *Vajuga-Pesak* necropola II¹²⁴ (la sudul Dunării). În Slovacia un mormânt care avea seceră în inventarul funerar a fost găsit la *Trnovec nad Váhom* (M.32)¹²⁵ (Slovacia). Obiceiul mai este semnalat și în necropole de tip Kötllach, ca de exemplu la *Zisterdorf* (M.3)¹²⁶.

8. Depuneri de monede. Constituie o altă practică rituală în acest lot de necropole. Poziția lor în interiorul complexelor funerare este diversă.

Monede depuse în zona craniului s-au întâlnit în opt morminte din patru necropole¹²⁷. Ele au fost emise în timpul regilor Bela IV (1235-1270), Ladislau I (1077-1095), Bela III (1172-1196) și Ioan III Vatztes. Monede depuse în gură-sunt cunoscute în două necropole cuprinzând un număr de cinci morminte¹²⁸. Ele au fost emise în vremea regilor Coloman

¹²⁰ *Șopotu Vechi-Mârvilă și Nicolinț-Râpa Galbenă*.

¹²¹ Premk, Popović, Bjelajac 1984, 118-124

¹²² Khalikova 1971, 179-180, Živković 1997, 145-146

¹²³ E.A.I.V.R. III, 2000, 213

¹²⁴ Marjanović-Vujović 1986, 184-237

¹²⁵ Točík 1971, 216, Pl.II/1

¹²⁶ Korošec 1979 b, Pl.115/2

¹²⁷ *Cuptoare-Sfogea* (M.216, 230, 260, 276, 342), *Gornea-Căunița de Sus* (M.15), *Moldova Veche-Malul Dunării* (M.1), *Șopotu Vechi-Mârvilă* (M.25).

¹²⁸ *Gornea-Căunița de Sus* (M.10, 49, 54), *Șopotu Vechi-Mârvilă* (M.3, 23)

(1095-1116), Geza II (1141-1162) și a împăratului Manuil I Comnenul (1143-1180). Fragmente de monede în gură s-au găsit într-o necropolă la un mormânt¹²⁹. Depunerea monedei în zona craniului este utilizată cu intermitențe, în a doua jumătate a sec. XI, în a doua jumătate a secolului XII și în jurul mijlocului secolului XIII. Moneda găsită sub torace este cunoscută doar într-un singur caz, M.318 din necropola de la *Cuptoare-Sfogea*. Moneda a fost emisă în timpul regelui Ștefan V (1270-1272). Poziția în care a fost descoperită piesa demonstrează că se practica aruncarea de monede în groapă și înaintea depunerii mortului. Monedă descoperită sub bazin a fost găsită doar într-un mormânt (M.60), de la *Gornea-Căunița de Sus*, fiind emisă în timpul lui Isaac II Angelos.

Depunerea sau aruncarea monedelor pe torace este un obicei relativ răspândit, fiind cunoscut în două necropole, la un număr de șase morminte¹³⁰. Monedele au fost emise în timpul lui Isaac II Angelos (1185-1195), Alexios III Angelos (1195-1203). Monede găsite pe bazin sunt cunoscute doar în două morminte provenite din două necropole (*Cuptoare-Sfogea*-M.127). Cele două monede au fost emise în timpul despotului sârb Ștefan IV Dragutin (1276-1282; 1316).

Despre monedele găsite în umplutura gropii nu se poate spune dacă este vorba de un obicei sau sunt piese antrenate în timpul săpării gropii ori au ajuns acolo datorită unor factori naturali. Moneda în umplutura gropii este semnalată în două morminte de la *Cuptoare-Sfogea* (M.173, 266). O monedă a fost descoperită în zona mâinii stângi, în necropola de la *Cuptoare-Sfogea* (M.329). În acest mormânt s-a mai găsit și o monedă pe abdomen. Ambele piese sunt emisiuni bizantine de la sfârșitul secolului XII. Monede în regiunea mâinii drepte sunt cunoscute în două morminte în necropola de la *Cuptoare-Sfogea* (M.230, 306). Piese sunt emisiuni Bernard II (M.306) și Ioan III Vatatzes (M.230), deci ambele se datează în prima jumătate a sec. XIII.

Monede din secolul al XII-lea se împart din punct de vedere al emitentului în monede maghiare și bizantine. Ele au fost descoperite în regiunea craniului-un caz-monedă Bela III (1172-1196) la *Șopotu Vechi-Mârvilă*, în gură-trei cazuri-monedă Coloman (1095-1116) la *Șopotu Vechi-Mârvilă*, Manuil Comnenul (1143-1180) la *Șopotu Vechi-Mârvilă*, Geza II (1141-1162) la *Gornea-Căunița de Sus*, sub bazin-un caz-Isaac II Angelos (1185-1195) la *Gornea-Căunița de Sus*, pe torace-două cazuri-Isaac II Angelos la *Cuptoare-Sfogea* și *Șopotu Vechi-Mârvilă*, la mâna stângă-un caz-Alexios III Angelos la *Cuptoare-Sfogea*.

Pentru sec. XII-XIII a fost descoperită doar o monedă emisă la Friesach, în Austria, la sfârșitul secolului XII sau începutul secolului XIII. Defunctul o ținea în palma stângă. Piesa a fost descoperită la *Șopotu Vechi-Mârvilă*.

Monede din sec. XIII: s-au găsit în regiunea craniului-cinci cazuri (patru morminte cu monede Bela IV-*Cuptoare-Sfogea* și un caz cu monedă de aur Ioan III Vatatzes, conform lui D. Țicu, tot la *Cuptoare-Sfogea*), sub torace-un caz (monedă Ștefan V, *Cuptoare-Sfogea*), sub cotul drept-un caz (monedă Bernard II, la *Șopotu Vechi-Mârvilă*), pe bazin-un caz (monedă Ștefan V Dragutin, la *Cuptoare-Sfogea*), în groapă-un caz (monedă Ștefan V, *Cuptoare-Sfogea*), în palmă-un caz, conform lui I. Uzum (pentru moneda Ioan III Vatatzes, *Cuptoare-Sfogea*). În secolul XIII, regula depunerii de monede din secolul precedent nu s-a schimbat foarte mult. Excepție fac doar două morminte datate în a doua jumătate a secolului, cu monede Ștefan V. Ambele sunt descoperite în aceeași necropolă.

9. Analiza planimetrică a necropolelor, ca urmare a lipsei publicării planurilor, este limitată la două cimitire, anume cele de la *Gornea-Căunița de Sus* și *Șopotu Vechi-Mârvilă*.

¹²⁹ *Gornea-Căunița de Sus* (M.10)

¹³⁰ *Cuptoare-Sfogea* (M.229, 262, 312, 329), *Șopotu Vechi-Mârvilă* (M.7, 40)

Necropola de la *Gornea-Căunița de Sus* cuprinde în general morminte dispuse în șiruri, acestea fiind împărțite în grupuri, dar sunt înregistrate și altele izolate. Cercetarea nefiind încheiată, în viitor mai pot apărea și anumite amendamente la observațiile următoare.

Un prim aspect observabil este acela că șirurile de morminte sunt dispuse în formă de arc de cerc, unele după altele. De la vest la est se observă trei astfel de șiruri succesive (numerotate cu I, II, III). Șirurile IV și V se împart fiecare în câte două suprafețe de înmormântare distincte, între care s-a lăsat un spațiu gol. În șirul al VI-lea se observă trei grupuri de morminte delimitate între ele prin spații libere. Șirul al VII-lea cuprinde două grupuri de morminte, dar este irelevant deoarece în acea zonă este limita săpăturii. Alte trei morminte așezate în linie au mai fost descoperite în nord-estul necropolei, dar nici această situație nu este relevantă, deoarece este vorba de o secțiune trasată izolat.

Din datele avute până în prezent, se poate spune, pe baza cronologiei absolute, că cimitirul a funcționat de la mijlocul secolului XII până la sfârșitul său. Conform cronologiei relative, probabil că începuturile sale pot fi plasate la sfârșitul sec. XI, pe baza verigilor de păr cu capătul îndoit în formă de S. Limita cronologică superioară nu pare a fi depășit cu mult începutul secolului XIII. Conform tipologiei pieselor și cronologiei lor, se poate deci încadra acest sit între sfârșitul secolului XI și începutul secolului XIII.

Din punct de vedere planimetric, necropola cuprinde două tipuri de ordonare a mormintelor. Primul constă în șiruri paralele, în care se disting grupuri mici (posibil familii). Această caracteristică se observă în special în partea de vest a porțiunii sitului cercetat. Conform tipologiei și cronologiei pieselor de inventar aparținătoare orizontului funerar de tip Bielo Brdo, în aceeași zonă se concentrează și cele mai timpurii morminte. Pe baza aceleiași tipologiei, putem spune că necropola a avut de la început mai multe șiruri de morminte. Între ele există o relație de contemporaneitate. Al doilea tip de grupuri de morminte, dispuse destul de haotic, au fost descoperite în partea de sud și de nord a sitului. Ambele grupuri se caracterizează prin sărăcia inventarului. Din punct de vedere al frecvenței inventarului în morminte, se observă că cele mai bogate sunt în jumătatea de vest a cimitirului. Acestea cuprind atât piese de tip Bielo Brdo, cât și piese din orizontul de necropole dunărean 2.

Din punct de vedere al ritualului de înmormântare, se constată existența unui amestec de practici funerare. Din punct de vedere al dispunerii planimetrice, mormintele care au avut brațele pe lângă corp, cu palmele aduse pe bazin (varianta B), se concentrează în partea de vest a necropolei. Ele sunt totuși relativ puține, sunt distanțate între ele și amestecate în patru șiruri de morminte. Ele se regăsesc doar în familii diferite. Dacă facem abstracție de grupurile stabilite până acum, acest tip de morminte se regăsește pe trei linii paralele, dintre care cea mai bine reprezentată este cea centrală. Pe celelalte două s-a găsit doar câte un mormânt de acest tip. Cu o excepție (M.65), nici unul nu a avut piese de inventar. Mormintele cu măcar un braț flectat din cot și cu palma adusă pe claviculă se găsesc în număr variabil în aproape toate grupurile de morminte, mai puțin în cel din partea de est. Aceste morminte nu au avut ca inventar verigi de păr cu capătul îndoit în formă de S, podoabele lor fiind de factură sud-dunăreană. Limita lor cronologică superioară este dată de o monedă Isaac II Angelos. Mormintele care aveau brațele pe abdomen sau pe torace (ori variante derivate din acestea), sunt predominante și se găsesc în toate grupurile. Poziția A a brațelor a fost folosită în cele mai multe cazuri pentru mormintele copiilor din partea de sud și est a necropolei, deci acolo unde predomină mormintele cu brațele depuse pe abdomen, pe torace și subvariantele lor. În cadrul aceleiași familii pot fi întâlnite poziții diverse ale brațelor. Caracteristica menționată este tipică în special părții de vest a necropolei. În partea de sud și est se observă deja o unificare a modului de depunere a brațelor defuncților în cadrul familiilor. Această caracteristică, la care se adaugă lipsa inventarului funerar, confirmă faptul că necropola s-a dezvoltat de la nord-vest spre est. Se mai poate susține și faptul că în timp a avut loc o

unificare a practicilor rituale legate de depunerea brațelor. Pe de altă parte, în prima fază de utilizare a sitului, se observă că este vorba de populații cu obiceiuri diferite de înmormântare, inclusiv cu un port diferit. Se disting astfel morminte care au avut în inventar piese cu analogii în orizontul funerar de tip Bielo Brdo (M.26, M.50, M.51) și pe de altă parte acele morminte în care predomină piesele de tradiție sud-dunăreană (M.5, M.12, M.40, M.44, M.48, M.59). O altă parte a lor au avut inventar amestecat, sau irelevant (M.29, M.65).

Necropola de la *Șopotu Vechi-Mârvilă* este o necropolă fără monument. Mormintele sunt așezate fie în șiruri paralele, fie haotic.

În această necropolă se pot distinge mai multe grupuri, cu obiceiuri de dispunere a mormintelor diferite, dar cu piese de podoabă predominant de tradiție bizantină. La nivelul ritualului surprindem patru tradiții diferite, legate probabil de anumite credințe. Inhumările par să cuprindă trei generații, cuprinse în intervalul cronologic dintre sfârșitul secolului XI și începutul secolului XIII. Cauzele abandonării necropolei nu se pot stabili în acest stadiu al cercetării. În comunitatea aceasta, la un moment dat, în cursul secolului XII, par să fi intrat și câteva persoane din exterior, cu alte piese de port (verigi de păr cu un capăt îndoit în formă de S) decât cele utilizate în mod curent.

O altă observație se leagă de faptul că, după toate aparențele, au avut loc amestecuri ale grupelor de populație. Obiceiurile familiilor din care provin se păstrează. Se remarcă în acest sens că mormintele din a doua generație, cele fără inventar, sau care au piese de podoabă mai degradată tipic masculine (inele), au păstrat tradiția inhumării cu depunerea brațelor așa cum o aveau cele feminine din generația precedentă (pentru poziția brațelor cu o palmă adusă pe claviculă, sau ambele și pentru cele cu palmele pe bazin). La a treia generație nu se mai poate spune că există o regulă clară din acest punct de vedere, păstrarea poziției brațelor putând să fie moștenită atât de la tată cât și de la mamă. Tot la generația a doua se observă că la unele familii poziția brațelor era aceeași, sau asemănătoare la soți, urmând ca la a treia generație să se abandoneze acest obicei. În lipsa unor cercetări antropologice sau a ADN-ului nu se pot face și alte precizări.

10. Analiza inventarului funerar

Inventarul funerar al complexelor funerare este relativ limitat, și constă în special în obiecte de podoabă. Nu toate piesele sunt însă neapărat relevante pentru a deosebi acest orizont funerar de celelalte contemporane lui. În același timp se poate observa o caracteristică, anume aceea a pătrunderii unor piese de podoabă din orizontul funerar vecin, anume cel de tip Bielo Brdo. Un alt element specific constă în faptul că nu au fost preluate depunerile de piese de armanent sau de harnașament de la populațiile tiurce vecine, din Banat, sau în cazul Olteniei, de la cele din Muntenia.

În analiza podoabelor, mă voi opri strict asupra celor specifice acestor necropole, limitându-mă doar la a le aminti pe cele pătrunse aici din orizontul funerar de tip Bielo Brdo.

Podoabe ale capului

I.1. *Diademe*-au fost descoperite în trei necropole din sud-estul Banatului: *Cuptoare-Sfogea*, *Nicolinț-Râpa Galbenă* și *Șopotu Vechi-Mârvilă*. Toate piesele au fost executate prin presarea unor plăcuțe de argint. Au fost utilizate pentru împodobirea capului, fiind fixate pe un suport textil. În morminte au fost descoperite în toate cazurile pe craniul defuncților. Aceste podoabe sunt tipic feminine și au fost descoperite în special la sudul Dunării, mai ales în Serbia actuală.

I.1.1. Piese de formă cilindrică au fost executate din tablă de argint aurit. Provin din necropola de la *Cuptoare* (M.214)¹³¹. Au fost descoperite pe frunte, dispuse pe două rânduri

¹³¹ Aceste tipuri de piese nu au fost publicate cu un desen, iar fotografiile din revista Banatica 9/1987 sunt irelevante.

paralele, în asociere cu piese având aceeași funcționalitate, dar de formă semisferică¹³². Acestea au fost descoperite în asociere cu piese de diademă de tipul I.1.2.

I.1.2. Piese semisferice au fost confecționate din tablă de argint aurit, prin presare. Au orificii de prindere pe un suport textil. Au fost găsite în M.214 de la *Cuptoare*, pe fruntea defunctului. În total au fost descoperite 16 piese¹³³. Acest tip de plăcuțe de diademă, au mai fost descoperite în Ungaria¹³⁴ în necropola de la *Iasz* (M.89, 160, 152, 180, 175, 185, 230, 237, 251, 277, 285, 293, 353, 392, 397, 400, 440).

I.1.3. Plăcuțe de formă pătrată, din argint aurit, cu o protuberanță centrală¹³⁵. La colțuri au câte patru orificii de prindere pe un suport textil. Piesele au fost executate prin ciocănire sau presare. Au fost găsite în zona frontală a craniului lui M.225 de la *Cuptoare* (șase bucăți). Se asociază cu un cercel de tâmplă decorat cu o montură sferică ornamentată cu granule și un inel cu montură de piatră semiprețioasă pe chaton și granule. În anul 1993, D. Țeicu, republicând mormântul, nu mai amintește diadema și nici cercelul, ci doar un inel¹³⁶. Piese similare, din argint, provin din M. 63 de la *Vinča*, dar ca tehnică de execuție este menționată turnarea. Piesele au fost datate în secolele XI-XII¹³⁷. Alte piese similare provin din necropola de la *Brestovik*¹³⁸.

I.1.4. Plăcuțe de formă dreptunghiulară, din argint, cu două protuberanțe, executate în tehnica "au repoussé" (tehnicile sunt considerate diverse, inclusiv martelare și ciocănire). A fost decorată cu două protuberanțe, iar în jurul lor este un chenar dreptunghiular împărțit în două registre din protuberanțe mai mici. La colțuri sunt patru orificii pentru prindere pe un suport textil. Astfel de piese au fost recuperate din M.232 (o piesă), M.327 (un fragment) de la *Cuptoare* (fără a se putea spune cu exactitate cărui mormânt aparțin piesele), M.2 de la *Nicolinț-Râpa Galbenă* (două piese)¹³⁹ și M.2 (o piesă păstrată fragmentar) de la *Șopotu Vechi-Mârviță*¹⁴⁰. În toate cazurile piesele au fost recuperate din regiunea craniului¹⁴¹ și nu se asociază cu nici o altă piesă de inventar funerar. Piese similare au fost descoperite în necropolele de la *Vinča*¹⁴², *Vajuga-Pešak-M.7*¹⁴³, *Ljubičevac-M.270*, datat și cu monedă de la sfârșitul secolului XII și începutul secolului XIII¹⁴⁴. La *Hajdučka Vodenica*, au fost descoperite în M.15¹⁴⁵. Datarea lor a fost destul de largă, din secolul XII până în XIV. Un fragment a fost recuperat și de la *Araca*¹⁴⁶.

I.1.5. Plăcuțe de formă dreptunghiulară, din argint, cu trei protuberanțe, executate în tehnica "au repoussé". Astfel de piese (14 în total din care două sunt rupte) au fost descoperite în M.4 de la *Nicolinț-Râpa Galbenă*. Piesele au fost descoperite în asociere cu cele indicate la punctul I.1.4. Piesele au fost prinse pe un suport textil, iar între ele prinderea

¹³² Uzum 1987, 392, 393, Fig.2, Țeicu 1993, 233

¹³³ Uzum 1987, 392, 393, Fig.2, Țeicu 1993, 233

¹³⁴ Selmeczi 1992, 105-121

¹³⁵ Uzum 1987, 292, 293, Fig. 2

¹³⁶ Țeicu 1993, 233

¹³⁷ Marjanović-Vujović, Tomić 1982, 59 și ilustrația

¹³⁸ Čorović-Ljubinković 1956, 135, Fig.4

¹³⁹ Radu, Țeicu 2003, 213. Mulțumesc pe această cale Adrianei Radu și lui Dumitru Țeicu pentru materialul pus la dispoziție provenit din necropola de la *Nicolinț-Râpa Galbenă-Râpa Galbenă*.

¹⁴⁰ Țeicu 1993, 240, 242, 263, Fig.6/13, 264, Fig. 7/c, Țeicu 1998, 156, Fig. 38/13

¹⁴¹ Uzum 1987, 294, 293, Fig.2, Radu, Țeicu 2003, 213

¹⁴² Țeicu 1993, 242

¹⁴³ Vukmanović 2001, 353, 354, 369, Fig. 11/8

¹⁴⁴ Radoslavjević-Krunić 1986, 328-341

¹⁴⁵ Ercegović-Pavlović 1979, 280, Pl. 4

¹⁴⁶ Minić 1995-96, 121, Pl.I/6

s-a realizat prin sârme mici îndoit circular și introduse prin orificiile din plăcuțe. Piesele sunt decupate cu foarfeca de pe o tăbliță mai mare. Dimensiunile lor sunt variabile în jurul următoarelor valori: L.=30 mm, l.= 13,5 mm, Gr.=0,3 mm, H.=4 mm. Datarea lor este aceeași cu a pieselor precedente. La sudul Dunării plăcuțe de diademă similare au fost descoperite la *Hajdučka Vodenica*, în M.2. Datarea lor a fost foarte largă, din secolul XII până în XIV¹⁴⁷.

Din punct de vedere geografic, aceste piese, în teritoriul Banatului, ocupă zona montană, din partea de SE, dar poate fi vorba și doar de un anumit stadiu al cercetării.

În nici unul dintre cazuri, piesele nu au fost descoperite în asociere cu monede. Datarea lor se poate face pe baza cronologiei relative.

Datarea acestor tipuri de piese este foarte largă. Ele sunt cunoscute atât în necropole avare, cât și în cele iase târzii¹⁴⁸. Aceasta mă face să cred că ar putea fi vorba de o modă răspândită la anumite populații de stepă care au pătruns în bazinul Carpatic la diverse momente. În cazul necropolei de la Cuptoare, apartenența pieselor la o necropolă avară este exclusă, de aceea ele trebuie date cel mai probabil în secolul XIII, eventual la începutul secolului XIV. Piese similare de aceeași perioadă nu au mai fost descoperite în această regiune a bazinului Dunării.

I.2. *Verigile de păr* sunt podoabe care apar frecvent în morminte. Adeseori ele se confundă cu cerceii. Din această cauză, toate verigile le voi considera podoabe pentru prinderea părului, aceasta cu atât mai mult că ele au în multe cazuri o grosime mare a sârmei, iar în altele sunt realizate chiar din bară. Dacă avem în vedere că majoritatea pieselor sunt din bronz, cred că suntem îndreptățiți să le considerăm mai degrabă podoabe de păr. Acestea au fost descoperite în număr și poziții diverse în morminte: în spatele craniului (probabil țineau strânsă o coadă), de o parte și de alta a craniului (probabil tot pentru prinderea cozilor), pe piept, în diverse poziții în cadrul unui mormânt, începând din spatele craniului, gât și pe piept (situație în care probabil defunctul avusese o coadă prinsă cu mai multe verigi). Ele nu sunt specifice unui orizont funerar anume. Au fost semnalate următoarele variante:

I.2.1. Verigile de păr simple au fost confecționate din sârmă și se pot clasifica în funcție de tipul barei (bară circulară în secțiune, bară fațetată, bară lentiliformă în secțiune) sau de modul în care sunt capetele unele față de altele (despărțite, apropiate sau suprapuse). În aceste necropole ele sunt destul de rare.

Verigi din bară circulară în secțiune, cu capetele depărtate provin de la *Cuptoare-Sfogea-M.317*, o piesă din bronz¹⁴⁹, *Șopotu Vechi-Mârvilă-M.21*¹⁵⁰, două piese întregi, probabil din bronz, *Vojlovica-Humka Azotara-M.12*, o piesă de bronz¹⁵¹. Dat fiind faptul că au apărut în necropole precum *Cuptoare-Sfogea*¹⁵², *Vojlovica-Humka Azotara*¹⁵³, putem considera că ele au fost în uz și în decursul secolului XII.

Verigi din bară circulară în secțiune, cu capetele apropiate au mai fost găsite la *Cuptoare-Sfogea-M.332*, o piesă de argint¹⁵⁴, *Gornea-Căunița de Sus-M.57*, o piesă de bronz¹⁵⁵, *Șopotu Vechi-Mârvilă-M.39*, o piesă din argint, *Vojlovica-Humka Azotara-M.14*,

¹⁴⁷ Ercegović-Pavlović 1979, 279-280, Pl.2

¹⁴⁸ Vezi nota 17

¹⁴⁹ Uzum 1987, 300

¹⁵⁰ Piese inedite aflate la MBM Reșița. Mulțumesc pe această cale lui Dumitru Țicu pentru materialul pus la dispoziție.

¹⁵¹ Stanojev 1989, 40, 42/214

¹⁵² Uzum 1987, 299, 300

¹⁵³ Stanojev 1989, 40, 42, Marjanović-Vujović, Tomić, 1982, 50

¹⁵⁴ Uzum 1987, 290

¹⁵⁵ Țicu, Lazarovici 1996, 85, 86, Fig.51

verigă din fier¹⁵⁶, Datarea lor s-a realizat pe baza pieselor din necropole. Acest tip de piese este specific secolelor X-XII. Ele nu au avut o cronologie specială. Se poate observa că nu au mai fost utilizate în ritualurile funerare de pe la sfârșitul secolului XII (poate începutul secolului XIII). Piese au fost descoperite în aproape toate zonele Banatului, dar frecvența cea mai mare a fost în necropolele de la câmpie.

Verigi din bară circulară în secțiune, cu capetele suprapuse sau petrecute provin de la *Gornea-Căunița* de Sus-M.54, o piesă de bronz¹⁵⁷, *Șopotu Vechi-Mârvilă*-M.21¹⁵⁸, una deformată, probabil din bronz.

Verigi de tip neprecizat au fost găsite în următoarele cimitire: *Cuptoare-Sfogea*-M.107, o piesă din material neprecizat¹⁵⁹, M. 338, verigă lată de fier¹⁶⁰, *Moldova Veche*-Malul Dunării-M.1, piesă din argint¹⁶¹.

I.2.1. Verigă din bară pătrată în secțiune, torsionată a fost descoperită la *Șopotu Vechi-Mârvilă*¹⁶², în M.47, și era deformată. Datarea necropolei este în secolele XII-XIII. Materialul din care a fost confecționată veriga, nu poate fi precizat, deoarece ea nu a fost curățată.

I.2.2. Verigi de păr cu capătul aplatizat și întors în formă de "S"-sunt cunoscute mai multe variante (verigi fără decor- *Cuptoare-Sfogea*-o piesă din argint¹⁶³, *Gornea-Căunița* de Sus-o piesă din bronz din M.26, două piese din argint, din M.50 și câte o piesă din material neprecizat din M.51 și M.65¹⁶⁴, *Șopotu Vechi-Mârvilă*-două piese din material neprecizat din M.21¹⁶⁵ (probabil din bronz, piesele nu sunt curățate), și două piese din M.39, *Vojlovica-Humka* Azotara-o piesă din bronz din M.13¹⁶⁶; verigi cu granule lipite pe "S"-*Șopotu Vechi-Mârvilă*¹⁶⁷; verigi cu descriere insuficientă-*Gornea-Căunița* de Sus-câte o piesă din material neprecizat, cu capetele rupte, provin din M.48, M.57(?) și M.63¹⁶⁸. Sunt considerate ca fiind piese tipice orizontului funerar de tip Bielo Brdo.

I.3. *Cerceii* sunt podoabele capului cel mai des întâlnite în morminte. Utilizarea lor ca inventar funerar a variat de la o perioadă la alta, în funcție de puterea economică a unei familii și de modul de practicare a ritualului. Ei apar într-o mare varietate, în funcție de moda vremii și de preferințe, nu în ultimul rând de veniturile celui care îi comanda.

I.3.1. *Cercei* cu astragali

Au fost executați dintr-o bară de fier îndoită circular și învelită în foiță de argint sau din sârmă mai groasă de argint. Pe verigă, în jurul ei, au fost fixate granule de argint. De o parte și de alta a mulurilor pot fi sau nu sârme de argint filigranate sau sârme simple de argint în formă de spirală. Acest tip de podoabe, în variante mai complicate (cu pandantivi uneori) a apărut în necropole de perioadă avarică¹⁶⁹, dar fără a le fi specifice doar lor. Acest tip de

¹⁵⁶ Stanojev 1989, 41

¹⁵⁷ Țeicu, Lazarovici 1996, 85, 86, Fig.51

¹⁵⁸ Piese inedite aflate la MBM Reșița. Mulțumesc pe această cale lui Dumitru Țeicu pentru materialul pus la dispoziție.

¹⁵⁹ Țeicu 1993, 232

¹⁶⁰ Uzum 1987, 290

¹⁶¹ Fehér, Éry, Kralovánszky 1962, 54

¹⁶² Materialul este inedit

¹⁶³ Uzum 1987, 294

¹⁶⁴ Țeicu 1998, 134, 154, Fig.36, 155, Fig. 37

¹⁶⁵ Țeicu 1993, 241

¹⁶⁶ Stanojev 1989, 40, 42

¹⁶⁷ Țeicu 1998, 158, Fig. 40/10

¹⁶⁸ Țeicu, Lazarovici 1996, 85, 86, Fig. 51, 87

¹⁶⁹ Vezi pentru aceasta Hampel 1897, 385, Pl.CCLXXII/M.27, 29, CCLXIV/M.2, CCXLVIII/27-29 etc sau Jelovina 1963

cercei s-a descoperit în special în teritoriile stăpânite de bizantini, precum coasta dalmată. Din secolul XI, odată cu revenirea bizantinilor la Dunărea mijlocie, cercei cu astragali, în format mult mai mare, dar mai simpli, au revenit în modă. Se observă însă că pandantivul central, din partea inferioară a verigii nu mai a apărut pe acest tip de podoabe, cel puțin pe piesele de la nordul fluviului. Acest tip de piesă a apărut sporadic și la nordul Mării Negre¹⁷⁰. Se împart în trei mari grupe:

I.3.1.1. Cercei cu astragali simpli-fără excepție, sunt din argint și au un singur rând de astragali în jurul verigii. Pentru fixare, de o parte și de alta a verigii, a fost înfășurată câte o sârmă de argint filigranat. Astfel de piese provin din necropolele de la *Cuptoare-Sfogea*-șapte piese¹⁷¹, *Gornea-Căunița* de Sus-două piese¹⁷², *Șopotu Vechi-Mârvilă*-trei piese (M.27, 33 și 37)¹⁷³. Exemplarul din M. 33 de la *Șopotu Vechi-Mârvilă* are montat la o distanță de 4 mm de granule un fir în spirală, de jur-împrejurul verigii. Din punct de vedere al repartiției teritoriale, în Banat au fost descoperiți doar în necropolele din regiunea de deal și de munte. Astfel de piese au fost descoperite în necropolele din fosta Iugoslavie de la *Dobraca*-M.58¹⁷⁴, *Trnjane*-M.319, 355¹⁷⁵. În ambele cazuri se datează în secolului XII. Asemenea cercei au mai fost descoperiți și la *Doničko Brdo*, *Braničevo*-Rudine și au fost datați în secolele XII-XIII¹⁷⁶ la *Brestovik*¹⁷⁷, *Mirijevo*, *Vinča*, *Dobraka*, *Rogojevac*, *Veliki Izvor*, *Prahovo*, *Korbovo*, *Niš*, *D. Toponica*¹⁷⁸, *Mačvanska Mitrovica*¹⁷⁹. În general au fost considerate ca fiind podoabe care au fost în uz în secolele X-XII.

I.3.1.2. Cercei cu două rânduri de astragali-sunt podoabe de argint. Pentru fixarea astragalilor, în jurul verigii s-a înfășurat sârmă simplă, filigranată sau spiralată, de argint. Astfel de piese au fost descoperite în necropola de la *Cuptoare-Sfogea*-patru piese¹⁸⁰ și *Șopotu Vechi-Mârvilă*-o piesă (din M.30). Una dintre piesele de la *Cuptoare*, cea din M.291, are între muluri două discuri din foiță de argint crestată. Cercei similari provin din necropolele de la *Korbovo* (M.18), *Prahovo* (passim, M.32, 34)¹⁸¹. Pe baza descoperirilor din Peninsula Balcanică, în special din necropolele din vecinătatea Dunării, au fost atribuiți secolului XII și eventual începutului secolului XIII, ca de exemplu în situl *Braničevo-Svetinje*. La *Visoka Ravan*, lângă *Brestovik*, au fost datați în secolele XI-XII¹⁸². În Bulgaria, la *Loveč*, piesele se datează în secolele XIII-XIV.

I.3.1.3. Cercei cu trei rânduri de astragali-a fost semnalat un exemplar la *Banatska Palanka*¹⁸³. O piesă similară a fost descoperită în așezarea de la *Ilidia-Funi*¹⁸⁴ și a fost datată cu monede bizantine emise în timpul împăraților Manuil I Comnen (1143-1180), Isaac II Angelos (1185-1195), Alexios III Angelos (1195-1203) și maghiare (Bela III-1172-1196) din

¹⁷⁰ Korzuhina 1954, Pl.L/3

¹⁷¹ Teicu 1998, 160, Fig. 42/1-2, 4-6, 9

¹⁷² Teicu 1998, 160, Fig.42/3

¹⁷³ Teicu 1998, 160, Fig.42/10

¹⁷⁴ Ercegović-Pavlović 1972, 54, Fig.4

¹⁷⁵ Marjanović-Vujović 1984, 51, 57

¹⁷⁶ Popović-Ivanisević 1988, Fig.10/9

¹⁷⁷ Ćorović-Ljubinković 1956, 135, Fig.4

¹⁷⁸ Ercegović-Pavlović 1972, 43, 54, Pl.4

¹⁷⁹ Ercegović-Pavlović 1980, 20, Pl. XX, M. 51, datat la sf. sec. X și începutul celui următor.

¹⁸⁰ Teicu 1998, 160, Fig.42, 7, 11-13

¹⁸¹ Minić 1987, 74, Pl. I/11, 78

¹⁸² Marjanović-Vujović 1976, 102-103, Pl. II/2

¹⁸³ Mesterházy 1990, 98

¹⁸⁴ Uzum 1989, 41, Fig. 6/a, 43, Pliant, D/1, fără an

secolele XII-XIII. În vestul Serbiei, la *Bela Crkva*, o piesă asemănătoare a fost datată în secolul XI¹⁸⁵.

În Banat, aceste piese au fost descoperite strict în necropolele orizontului sud-dunărean-2. La sudul Dunării, verigile de păr decorate cu două rânduri de astragali au fost descoperite în necropola de la *Trnjane*-M.10, 308, 334, 307, 308, 224, 83¹⁸⁶. În cazul lui M.307, cerceul a fost descoperit în asociere cu o verigă de păr cu capătul îndoit în formă de S simplu, ceea ce mă face să cred că este vorba în acest caz de piese tipice secolului XI, eventual început de secol XII. Pe de altă parte descoperirea în M.239 a unei verigi de păr de același tip, în asociere cu monede Manuil I Comnenul, împinge spațiul cronologic de circulație al acestor piese în a două jumătate a secolului XII. Faptul că un astfel de cercei în asociere cu brățări torsionate cu bucle la capete, care au apărut și ele la rândul lor în asociere cu cercei biconici decorați cu cercuri din fir filigranat pe montură (aceștia datați cu monedă Alexios III Anghelos), largesc aria lor cronologică de circulație până la sfârșitul secolului XII. Aceste piese sunt considerate de tradiție bizantină, fiind produse ale atelierelor sud-dunărene din secolele XI-XII și probabil, pe alocuri și de la începutul secolului XIII. Datarea lor cea mai corectă se poate face în funcție de piesele cu care au fost găsiți în asociere, în cazul în care nu dispunem de monede¹⁸⁷.

I.3.2. Cercei cu montură biconică pe verigă sunt podoabe de dimensiuni relativ mari și au fost descoperiți în regiunea craniului. Veriga, în cele mai multe situații, este foarte groasă, și a fost confecționată din argint. Mai rare sunt exemplarele cu verigă din sârmă subțire, care se puteau purta și la urechi. În partea inferioară a verigii sunt fixate monturi din câte două conuri de foiță de argint sau bronz, decorată sau nu cu sârmă filigranată și granule. Anumite exemplare au de o parte și de alta a monturii, înfășurate în jurul verigii, câte două sârme de argint spiralate. Acest tip de piese se întâlnește cu predilecție la sudul Dunării și la nordul Mării Negre¹⁸⁸, în regiunea de influență bizantină. Aceasta poate demonstra faptul că originea lor este bizantină. Cercei asemănători, înrudiți cu aceștia se întâlnesc și în cimitirele de epocă avară din Pannonia¹⁸⁹. Cuprind mai multe variante:

I.3.2.1. Cercei cu verigă subțire, cu montura din două conuri metalice pe care au fost lipite cerculețe din sârmă de argint filigranată. Între cele două conuri este o bandă de argint pe care au fost fixate granule. Pandantivul a fost fixat cu sârmă de argint răsucită în jurul verigii. O astfel de piesă a fost descoperită în necropola de la *Šopotu Vechi-Mârvilă*-M.27¹⁹⁰. Podoabe similare, în necropola de la *Trnjane*¹⁹¹, se datează cu monede emise în timpul lui Alexios III Angelos, deci la sfârșitul secolului XII (M.349). Tot acolo au apărut (M.274) în asociere cu brățări torsionate, cu bucle la capete¹⁹². Piese identice au fost descoperite la *Humska Čuka*, dar nedatate¹⁹³, *Mirijevo*, *Vinča*¹⁹⁴, *Brestovik*¹⁹⁵.

¹⁸⁵ Garašanin, Garašanin 1956, 33, Pl.11/b, 35

¹⁸⁶ Marjanović-Vujović 1984, 14, 21, 37, 38, 49, 53-54

¹⁸⁷ În Banat datarea se poate face diferențiat de la sit la sit. În general se poate observa că aici au circulat în special în cursul secolului XII și începutul celui următor. O datare mai timpurie, asemeni unor necropole sau așezări din sudul Dunării, în acest moment este riscantă. Pătrunderea acestui tip de podoabă în colțul de sud-est al Banatului și pe linia Dunării trebuie pusă pe seama revenirii Bizanțului la Dunăre.

¹⁸⁸ Korzuhina 1954, Pl.LIV/1-2, 4-5 (Пивцы и Пушки)

¹⁸⁹ Hampel 1894, Pl.LX/8, Pl.CXVI/19, 17

¹⁹⁰ Țicu 1993, 267, Fig. 10/1

¹⁹¹ Marjanović-Vujović 1984, 56

¹⁹² Marjanović-Vujović 1984, 44-45

¹⁹³ Marjanović-Vujović 1985, 109, 110, Fig. 8

¹⁹⁴ Țicu 1993, 244

I.3.2.2. Cercei cu veriga subțire, cu o montură biconică pe care au fost fixate granule metalice la capete și pe centru (două brăuri de granule distanțate). Montura a fost fixată pe verigă cu sârmă. Starea avansată de degradare nu permite alte observații. Piesa provine de la *Șopotu Vechi-Mârvilă*¹⁹⁶.

I.3.2.3. Cercei cu veriga groasă, din argint, pe care a fost fixată o montură biconică, din foiță de argint. Spre vârfurile conurilor sunt granule de argint, dispuse una lângă alta. La baza conurilor sunt alte două rânduri de granule, iar între ele, două sârme de argint, spiralate. Montura a fost fixată pe verigă cu fir de argint spiralat. Alte două sârme de argint spiralat au fost lipite distanțat unele față de altele, două la stânga, două la dreapta monturii. Piese (două), provin din M.8 de la *Șopotu Vechi-Mârvilă*¹⁹⁷ și sunt mai puțin cunoscute.

I.3.2.4. Cercei cu veriga groasă, din argint, pe care a fost fixată o montură biconică din foiță de argint. La baza și la vârful conurilor sunt granule de argint distanțate. Între ele a fost lipită sârmă de argint filigranat. La baza conurilor sunt două sârme de argint spiralat. Pentru fixarea monturii pe verigă s-au folosit sârme de argint simple. Piese provin din M.12 și M.23 de la *Șopotu Vechi-Mârvilă* (câte o pereche în fiecare mormânt)¹⁹⁸, *Cuptoare-Sfoge*¹⁹⁹ și *Gornea-Căunița de Sus*. La sudul Dunării, acest tip de cercei a fost descoperit în M.11 de la *Korbovo*²⁰⁰.

I.3.2.5. Cercei cu montura biconică, nedecorată. Au montura fixată cu sârme răsucite în jurul verigii. A fost descoperită o piesă distrusă la *Șopotu Vechi-Mârvilă*²⁰¹ în M.18. Pe baza analogiilor de la *Trnjane* provenite din inventarul M.72, 5, 318²⁰², piesa se poate data în secolul XII. La *Mala Vrbica*, lângă *Prizren*, astfel de podoabe sunt datate larg, în secolele X-XII, iar la *Braničevo-Svetinje* în secolul XII și începutul secolului XIII²⁰³. În Bulgaria, la *Loveč*, piese similare au fost datate în secolele XIII-XIV. Acest tip de piese a fost semnalat și în Ucraina la *Пубыси* și *Плуки*²⁰⁴.

I.3.3. Cercei cu montura globulară au fost executați dintr-o bară îndoită circular, iar în partea inferioară a fost fixat un pandantiv sferic. Diferențierile între acești cercei constau în special în modul de execuție al pandantivului: din foiță de argint, din sârme filigranate și cu granule, din foiță de argint perforată sau decorată cu mici granule. Acest tip de piese a fost descoperit în special în provinciile bizantine, sau în cele în care Imperiul a avut o anumită influență, ca de exemplu în Ucraina sudică. Ei au cunoscut în timp o largă circulație, fiind atestați în diverse variante până în secolul XIV²⁰⁵. Sunt cunoscuți în mai multe variante:

I.3.3.1. Cercei cu o montură sferică pe verigă, decorată cu mici proeminente dispuse în șiruri. Astfel de piese provin din necropola de la *Cuptoare-Sfoge* și au fost datate în secolul XII²⁰⁶. În total au fost recuperate șapte astfel de piese. La *Trnjane* (M.248, 275, 278) au fost datați tot în secolul XII²⁰⁷. În necropola de la *Ljubičevac* au fost găsiți în M.10. Cimitirul își are începutul în secolul XII și a funcționat până la începutul secolului XIV. Piese similare au

¹⁹⁵ Ćorović-Ljubinković 1956, 135, Fig. 4

¹⁹⁶ Piesa este inedită.

¹⁹⁷ Țicu 1993, 263, Fig.6/1-2

¹⁹⁸ Țicu 1993, 263, Fig.6/3-4

¹⁹⁹ Uzum, Pliant, Podoabe pentru cap, Fig. D/4

²⁰⁰ Janković 1975, 232, Pl. XI/5

²⁰¹ Piesa este inedită

²⁰² Marjanović-Vujović 1984, 13, 19-20, 50-51

²⁰³ Popović-Ivanisević 1988, 164, Fig.34/3

²⁰⁴ Korzuhina 1954, 132, Pl.LIV/1-2, 4-5

²⁰⁵ Pentru tipologia și cronologia acestor piese vezi Ryabsteva 2000

²⁰⁶ Țicu 1993, 244, 266, Fig.7, 9-12, Țicu 1998, 161, Fig. 43/1-7

²⁰⁷ Marjanović-Vujović 1984, 40, 41, 45, 46

mai fost descoperite la *Dobrača*, *Klinci*, *Prahovo* (sec. XII-XIII), *Kurjač* (sec. XI-XIII), *Biserica Albă*-Bandera (datat în sec. X-XI)²⁰⁸, *Popovac* (sec. XI-XII), *Vinča*-M.548 (sec. XI-XII)²⁰⁹. Din Bulgaria astfel de cercei au fost descoperite la *Kovacevo* și *Koprinka* și au fost datați începând cu a doua jumătate a secolului XI până în secolul XIV²¹⁰, dar în necropole sunt semnalati în secolele XI-XII.

I.3.3.2. Cercei cu montura sferică, executată în tehnica granulației și filigranului, fixată pe o verigă cu urechiușă de prindere. Piesa a fost recuperată din necropola de la *Vojlovica*-Humka Azotara²¹¹. Datarea a fost realizată după cea generală a necropolei, deci în secolele XI-XII.

I.3.3.3. Cercei cu montura ajurată provine din M.228, *Cuptoare*-Sfogea. A fost executat din argint în tehnica granulației și filigranului. Montura este formată din două emisfere, fiecare având forma unei flori cu patru petale. Ele au fost lipite cu un brâu de sârmulițe de argint, ornamentate cu granule distanțate. Montura a fost fixată pe verigă cu două sârme de argint, de-o parte și de alta a ei²¹². O piesă asemănătoare, dar nu identică provine din M.9 de la *Čezava*²¹³ și se poate data în secolul XII.

I.3.3.4. Cercei cu montura ajurată, decorat cu mici cerculețe. Pentru fixarea pe verigă simplă, s-a utilizat o sârmă simplă, înfășurată pe aceasta, de o parte și de alta a sferei. A fost descoperită o singură piesă la *Vojlovica*-Humka Azotara, executată din bronz²¹⁴. Este datată în secolele XI-XII, pe baza celorlalte podoabe descoperite în necropolă.

I.3.3.5. Cercei cu două sfere pe verigă, executat din argint aurit. Sferile au fost fixate pe veriga din argint aurit cu două sârme din aur. Monturile au avut aceeași dimensiune și au fost ornamentate cu câte opt orificii marcate cu două cercuri concentrice de sârmă de argint aurită fiecare. Sferile, executate fiecare din două emisfere, au fost lipite între ele cu sârmă de aur filigranat. Veriga este ruptă. Piesa este un passim, provenit din necropola de la *Cuptoare*-Sfogea. Aceste podoabe au fost datate în secolul XI și sunt de tradiție bizantină²¹⁵. O piesă asemănătoare a fost descoperită la *Biserica Albă*, în Serbia vestică unde este datată similar²¹⁶.

I.3.3.6. Pereche de cercei din argint, având ca pandantivi două sfere identice ca formă și dimensiuni. Veriga este din bară de argint laminată, cu o urechiușă de prindere la capăt. Sferile au perforații și au fost fixate de verigă prin fir de argint. Între ele este o mulură de granule. Pieseile provin din M.252 de la *Cuptoare*-Sfogea²¹⁷. Aceste piese, ca mod de execuție, pot fi considerate podoabe care se încadrează secolelor XII-XIII. Până în acest moment, nu se cunosc piese similare în regiunea balcanică și nici în bazinul mijlociu al Dunării. Încadrarea lor se poate face doar pe baza tipului de montură utilizat și a verigii cerceilor. Acest tip de montură se întâlnește în special la cercei de tip Tokay, iar în Banat apare pe cerceii de la *Reșița*-Ogășele, *Vojlovica*-Humka Azotara și *Cuptoare*-Sfogea. Pe baza acestor analogii se poate asigura doar o datare orientativă, din veacul XII până la începutul secolului XIII. Firul de argint în spirală care asigură fixarea monturilor a fost utilizat și el în special în aceeași perioadă. Bara pe care au fost montate cele două sfere ale fiecărui cercei, nu

²⁰⁸ Garašanin, Garašanin 1957, 33, Pl.11/c

²⁰⁹ Marjanović-Vujović, Tomić 1982, 59

²¹⁰ Gatev 1977, 33, 35

²¹¹ Stanojev 1989, 40, 42/208, Marjanović-Vujović, Tomić 1982, 50

²¹² Uzum 1987, 287, 297, Fig.4/a, 298

²¹³ Marjanović-Vujović 1982-83, 125, 126, Fig.6

²¹⁴ Stanojev 1989, 39

²¹⁵ Uzum 1987, 300, 297, Fig.4/e

²¹⁶ Garašanin, Garašanin 1956-57, 33, Pl.11/a

²¹⁷ Uzum 1987, 298-299

a mai fost utilizată însă mai mult de sfârșitul secolului XIII²¹⁸, ceea ce mă face să cred că limita cronologică superioară nu poate fi împinsă după sfârșitul secolului amintit. Singura regiune unde au fost descoperiți cercei de tâmplă cu doi pandantivi sferici pe verigă este cea de la nordul Mării Negre, dar fără a fi identici ca mod de execuție²¹⁹.

I.3.4. Cercei de tip Tokay (cu trei monturi inegale pe verigă)²²⁰ sunt piese de tradiție bizantină, care au avut o largă circulație în timp. Cele mai timpurii exemplare de la nordul Dunării, din Pannonia, au fost datate la mijlocul secolului XI²²¹. Acești cercei de tâmplă au fost lucrați din argint. Cele mai vechi exemplare au avut veriga executată dintr-o bară de argint îndoită circular. Pe aceasta, în partea inferioară, se monta un pandativ mai mare, care era compus din două conuri de foiță de argint, lipite bază în bază. În zona de îmbinare între cele două conuri se fixau sârme de argint filigranat și granule de argint, pe toată circumferința pandantivului. Același tip de granule de argint erau fixate și la vârfurile conurilor, de jur împrejurul verigii. Pentru o fixare mai bună a pandantivului pe verigă, de o parte și de alta a sa, în jurul ei se înfășura o sârmă de argint filigranat. De o parte și alta a pandantivului central se fixau fie alte două monturi sferice mai mici, fie câte un rând sau două de astragali. Variantele mai târzii, cele din a doua jumătate a secolului XIII din Banat, și nu numai, au veriga dintr-o sârmă de argint pusă în două și torsionată (*Vrșac*, *Svinița*, *Cuptoare-Sfogea*), iar uneori, printre aceste sârme groase se introducea o alta de argint filigranat. Montura centrală mai era uneori executată din sîrmă de argint filigranat și granule de argint (*Reșița-Ogășele*). Sunt cunoscute în mai multe variante:

I.3.4.1. Cercei cu veriga simplă cu o montură din două conuri de foiță de argint, decorate la vârf și la bază cu granule de argint lipite una lângă alta, flancate de astragali. Conurile au fost lipite între ele prin două sârme de argint filigranat. Montura centrală a fost fixată pe verigă cu sârmă de argint înfășurată în jurul ei. De o parte și de alta a sa se află două monturi de astragali. Pieseile provin din necropolele de la *Șopotu Vechi-Mârvilă*²²², din M.25 și *Cuptoare-Sfogea* (M.17, dar descrierea este sumară și fără desen)²²³. La *Șopotu Vechi-Mârvilă*, cerceul a fost găsit în asociere cu o monedă emisă în timpul regelui Bela al III-lea (1172-1196). Piese similare au fost descoperite în necropola de la *Vința*, în M.518 și au fost datate în veacurile XI-XII²²⁴. Tot în sudul Dunării, cercei asemănători provin din zona *Skopje*, însă piesele nu au fost datate decât generic²²⁵. Ele pot fi atribuite și secolului XI, cel puțin cele din sudul Dunării.

I.3.4.2. Cercei cu veriga simplă, cu o montură centrală executată din foiță de argint pe care au fost lipite granule la bază și spre vârfuri. Între granulele de la bază și cele de la vârf a fost lipit fir de argint filigranat. Cele două conuri au fost lipite între ele printr-un brâu de argint filigranat. De o parte și de alta a monturii centrale se află câte două grupuri de astragali

²¹⁸ Ćorović-Ljubinković 1954, 81-93

²¹⁹ Korzuhina 1954, Pl.XXIX/7-8, Pl.XXX/3, XXXIII/10, XXXIV/8 (Kiev)

²²⁰ Mesterházy 1994, 193-242

²²¹ Giesler 1981, 19

²²² Inedită

²²³ Țeicu 1993, 244. Nu pot spune care sunt elementele definitorii ale acestui tip de piesă descoperit la Cuptoare, analogiile oferite putând plasa piesa în secolele XII-XIII. O piesă asemănătoare celei de la *Șopotu Vechi-Mârvilă* a fost publicată într-un pliant cu podoabe medievale tipărit de către M.J. Caraș-Severin. Diferența vizibilă între cele două piese, este aceea că cerceul de la *Cuptoare-Sfogea* are lipite pe sfera centrală granule mari, la baza și la vârfurile conurilor, iar între ele este o sârmă de argint filigranat (Uzum, Pliant, Podoabe pentru cap Fig. E/3 și F/1).

²²⁴ Marjanović-Vujović, Tomić 1982, 59

²²⁵ Ćorović-Ljubinković 1954, 83, Pl.3. Aceste piese sunt foarte asemănătoare cu o parte a celor din tezaurul descoperit la Tokaj, databil în secolul XI.

distanțați între ei prin sârmă de argint filigranat răsucită în jurul verigii. Pieseile provin din necropola de la *Cuptoare-Sfoge*a, din M. 17²²⁶.

I.3.5. Cercel cu pendantiv monedă a fost descoperit doar într-un exemplar în necropola de la *Cuptoare-Sfoge*a. Constă dintr-o verigă de sârmă pe care a fost introdusă o monedă perforată. Moneda este romană²²⁷.

II. Podoabe ale gâtului

II.1. *Mărgel*e au fost descoperite fie singulare, fie coliere în care se combină mai multe tipuri de piese. În Banat sunt cele mai răspândite podoabe ale gâtului. Conțin în cele mai multe cazuri piese diverse, din pastă de sticlă, lut pictat, scoici kauri sau de râu, vertebre de pește, pendantivi clopoțel, pietricele șlefuite, biluțe sau tuburi de metal, etc. Datorită faptului că cele mai multe piese au fost publicate defectuos, fără o descriere amănunțită (dimensiuni, culoare, material) este foarte greu de realizat o tipologie foarte strictă a lor²²⁸.

*Cuptoare-Sfoge*a-M.218-a fost găsit un colier de mărgel compus din trei șiruri paralele de mărgel dispuse alternativ în următoarea ordine coloristică: negre, galbene, roșii și verzi. Pieseile sunt din pastă de sticlă, de formă tubulară, subțiri, cu lungimi variabile de 10-15 mm²²⁹.

*Cuptoare-Sfoge*a-M.328-a fost descoperit un colier de câteva zeci de mărgel. Acestea au fost din pastă de sticlă portocalie (2), pastă de sticlă verde (13+câteva zeci sparte), lut ars, pictat cu ochiuri de culoare albă și galbenă pe fond negru²³⁰.

*Cuptoare-Sfoge*a-M.343-s-a găsit o mărgel de sticlă albastră și una de lut pictată, de culoare galbenă. Mormântul a fost deranjat²³¹. Este posibil și să fie vorba de mărgel cu rol de amuletă (?).

*Cuptoare-Sfoge*a-în necropolă au mai fost descoperite cinci mărgel fără context clar. Două au fost confecționate din sticlă de culoare mov²³².

Gornea-Căunița de Sus-M.44-a avut un colier de scoici kauri, pendantiv clopoțel din bronz și mărgel de sticlă de culoare verde și albastră, perle din bronz argintat, mărgel din ceramică și pietricele șlefuite²³³. Un colier asemănător a fost recuperat din necropola de la *Trnjava* (M.273) și se poate data în secolul XII²³⁴.

Gornea-Căunița de Sus-M.48 a avut ca inventar și un colier din scoici kauri, mărgel de lut de tip pepene, din pastă de sticlă și din lut colorate cu albastru, galben etc²³⁵.

Moldova Veche-Malul Dunării-M.1 avea în inventar și două mărgel de sticlă, ceea ce mă face să cred că ar putea fi vorba de o amuletă²³⁶.

II.2. *Medalioanele* sunt podoabe ale gâtului, de regulă rar întâlnite. În acest tip de necropole a fost descoperit un singur exemplar în necropola de la *Cuptoare-Sfoge*a, dar nu în context stratigrafic clar. Piesa, de formă ovală, executată din argint, are fixată pe ea, în caboșon, o piatră de cuarț ametistizat. În partea superioară a fost prevăzut cu o verigă pentru a

²²⁶ Țeicu 1993, 244, 268, Fig.11/1-2, Țeicu 1998, 136, 163, Fig. 45/1-2

²²⁷ Uzum 1987, 297, Fig.4/d, 299

²²⁸ Mă voi rezuma la a enumera complexele sau cimitirele de unde au fost recuperate asemenea piese și la a le reda chiar și descrierea lor sumară acolo unde am dispus de ea.

²²⁹ Uzum 1987, 301

²³⁰ Uzum 1987, 302

²³¹ Uzum 1987, 302

²³² Uzum 1987, 302

²³³ Uzum 1981, 185, 210, Fig.16/a

²³⁴ Marjanović-Vujović 1984, 44-45

²³⁵ Lazarovici, Maxim, Țeicu, Oprinescu 1993, 297

²³⁶ Fehér, Éry, Kralovánszky 1962, 54, 92

putea fi atârnată²³⁷. Acest tip de piese sunt rare și nu putem oferi analogii pentru ea în acest moment. Nu este exclus să fie o piesă romană reutilizată.

II.3. *Cruciuliță pectorală* a fost descoperită la *Moldova Veche*-Ogașul cu spini. Acest tip de piese, de regulă, sunt descoperite foarte rar în morminte. Obiceiul depunerii lor nu este specific neapărat unui anume interval cronologic sau unei anume regiuni. La nordul Mureșului, o piesă a fost găsită la *Arad-Câmpul* din afara cetății, și se poate data în secolele X-XI. O altă piesă, tot dintr-un complex funerar, provine din M.454 de la *Jasz*²³⁸.

III. *Podoabe ale brățelor* sunt reprezentate de brățări și inele. Moda purtării lor a avut probabil un caracter permanent, dar depunerea în morminte cunoaște diferențieri de la un interval cronologic la altul. În lotul de necropole avut în vedere aici, moda inhumării cu brățări era frecventă.

III.1. *Brățări*. În funcție de materialul utilizat (bară metalică, sticlă, platbandă, fire metalice) brățările se împart în mai multe grupe și subgrupe.

III.1.1. Brățări din bară de bronz sau argint

Sunt confecționate prin turnare, apoi în anumite cazuri, decorate prin incizie. Au fost descoperite atât în morminte de femei cât și de bărbați ori de copii. Aria lor de răspândire este foarte largă în sud-estul Europei, dar se întâlnesc în special în Pannonia, la est de Carpați²³⁹ și în Ucraina²⁴⁰.

III.1.1.1. Brățară din bară, ovală în secțiune, cu capetele despărțite-a fost descoperită o piesă în M.332 de la *Cuptoare-Sfogea*. Nu a fost datată de către autorul cercetării²⁴¹. În lipsa unei descrieri mai amănunțite nu mă pot pronunța asupra datării ei. Acest tip de piese a apărut deja doar în morminte ale unor persoane de sex feminin, asemeni celor cu secțiunea triunghiulară și cu terminațiile lățite, cele cu secțiunea dreptunghiulară sau cele lenticulare în secțiune (tot cu terminațiile lățite). Față de piesele precedente, la care se observă că au apărut în morminte indiferent se sex sau de vârstă, acestea, prin faptul că nu le găsim decât în morminte ale unor femei sau fete, ar putea indica faptul că avem de-a face cu două grupe de populație cu obiceiuri diferite de port.

III.1.1.2. Brățări cu corpul lenticular în secțiune, cu capetele lățite și rotunjite-este descoperită o piesă la *Gornea-Căunița* de Sus (M.12)²⁴². La sudul Dunării, ca de exemplu la *Trnjane* (M.270)²⁴³, au fost datate în secolul XII.

III.1.1.3. Brățări cu corpul triunghiular în secțiune, cu capetele lățite și rotunjite, decorată pe corp cu trei registre de linii incizate, iar pe capete cu incizii rombice-o astfel de piesă a fost descoperită la *Șopotu Vechi-Mărvilă* (M.12)²⁴⁴. O brățară similară a fost descoperită la *Trnjane* (M.217) și se datează în secolul XII²⁴⁵.

III.1.1.4. Brățară cu corpul dreptunghiular în secțiune, cu capete despărțite și ușor aplatizate, decorul constă din grupuri de creștături (câte 3-4) transversale, plasate la distanțe de câte 2 cm. provine din necropola de la *Cuptoare-Sfogea*²⁴⁶. Acest tip de piese este specific

²³⁷ Uzum 1987, 302

²³⁸ Selmeczi 1992, 108, Pl.IV/M.87/1, 110, Pl.VI/M161/43, 113, Pl.IX/M.236/55, 121, Pl.XVII/M.454/21

²³⁹ Vezi notele de la fiecare tip

²⁴⁰ Korzuhina 1954, Pl.II/2, Pl.X/1-2, Pl.XII/1, Pl.XXXIV/1 (*Угодици, Киев, Хайча, Софийского собора*)

²⁴¹ Uzum 1987, 307

²⁴² Uzum 1985, 189

²⁴³ Marjanović-Vujović 1984, 44, Pl. XVII, M. 270

²⁴⁴ Teicu 1993, 263, Fig. 6

²⁴⁵ Marjanović-Vujović 1984, 36

²⁴⁶ Uzum 1987, 307

mediului sud-dunărean. Brățările cu secțiunea dreptunghiulară, în Bulgaria, au fost datate foarte larg, în secolele X-XIV²⁴⁷. La sudul Dunării, în regiunea vecină Banatului, brățările din bară dreptunghiulară în secțiune, iar capetele aplatizate, sunt atribuite în special secolului XII și începutul celui următor.

III.1.2. Brățările din sârme torsionate sunt confecționate în marea lor majoritate din sârme de bronz, în diverse moduri.

III.1.2.1. Brățări din sârme torsionate, cu două ochiuri la capete; în fiecare ochi au fost lăsate capetele sârmei. Se confecționau din două sârme, fiecare pliată în două, care se uneau în așa fel încât în cele două bucle rezultate ca urmare a îndoirii sârmelor să rămână puțin din capetele celeilalte sârme. Apoi urma torsionarea și îndoiria piesei în formă de "C". Astfel de piese au fost descoperite în necropolele de la *Cuptoare-Sfocea*, *Gornea-Căunița* de Sus și *Șopotu Vechi-Mârvilă* (M.10, 12, 16, 27, 28)²⁴⁸. Pe baza analogiilor din necropolele din bazinul mijlociu al Dunării au fost datate în secolele XI-XII, chiar începutul secolului XIII. La *Trnjane* ele pot fi datate în secolul XII, chiar începutul secolului XIII (M.278, 309, 318, 276, 277, 275, 274, 268, 234, 252, 224, 227, 230, 217, 221, 217, 216, 178, 149, 129, 127, 83, 91, 72, 80, 61, 70, 58, 60)²⁴⁹, *Djerdap-Brza Palanka* (passim și în M.19)²⁵⁰, *Kurjača*, lângă *Požarevac* (în mormânt a apărut o monedă emisă în timpul lui Manuel I Comnen)²⁵¹, *Braničevo-Svetinje* (sec.XII-începutul sec. XIII)²⁵² și *Rudina*²⁵³, *Vajuga-Pesac* (Necropola 2, M.1, 65), *Popovac* (sec. XI-XII), *Brestovik*²⁵⁴. În actualul spațiu bulgar, la *Hisar*, aceste piese sunt considerate ca fiind specifice secolelor X-XI²⁵⁵. O piesă similară se află și la Muzeul din *Dălgopol*, dar datarea sa lasă de dorit, ea fiind încadrată în cursul secolelor X-XIV²⁵⁶.

III.1.2.2. Brățări din sârme torsionate, cu două ochiuri la capete, în fiecare ochi au fost lăsate capetele sârmei, iar printre sârme au fost introduse altele mai subțiri, filigranate. Sunt piese mai luxoase, care au fost descoperite la *Șopotu Vechi-Mârvilă*, în M. 46²⁵⁷.

Aceste ultime două tipuri de piese se întâlnesc doar în necropolele de la sudul Dunării. În nordul fluviului sunt întâlnite doar în colțul de sud-est al Banatului și în Oltenia.

III.1.3. Brățări din platbandă

III.1.3.1. Brățară din platbandă, cu terminațiile rotunjite. Este o simplă tablă de bronz, îndoită în formă de "C". Terminațiile sunt mai înguste decât restul piesei. A fost descoperită la *Vojlovica-Humka Azotara*; decorul constă într-o linie în val, incizată. Ea a fost datată în secolele XI-XII²⁵⁸.

III.1.3.2. Brățări din platbandă cu capetele rotunjite, perforate și decorate pe tot corpul prin incizii punctate. Pe teritoriul Banatului, au fost găsite în necropolele de la *Svinița-Km. Fluvial 1004* (un exemplar din secolele XII-XIII)²⁵⁹ și *Vojlovica-Humka Azotara*²⁶⁰. În cel de

²⁴⁷ Gatev 1977, 40

²⁴⁸ Țicu 1998, 165, Fig.47, 166, Fig.48, 167, Fig.49

²⁴⁹ Marjanović-Vujović 1984

²⁵⁰ Ercegović-Pavlović 1966, Pl.IV, Fig. 6, 7, Pl.V, Fig.1-4

²⁵¹ Jovanović 1977, 149, 172, Pl. VIII/1, 1a, 2 a-e, Marjanović 1967, 217-220

²⁵² Popović-Ivanisević 1988, 164, Pl.34/12, 13

²⁵³ Popović-Ivanisević 1988, 139, Pl.10/4

²⁵⁴ Ćorović-Ljubinković 1956, 135, Fig. 4

²⁵⁵ Džambov 1977, 58, Fig. 2/?

²⁵⁶ Lazarov 2001, 72, 167, nr. cat. 172

²⁵⁷ Piese inedite. Pentru analogii vezi Korzuhina 1954, Pl.LXII/1.

²⁵⁸ Stanojev 1989, 40, 42

²⁵⁹ Boroneanț 1985, 112, pl.1. Cronologia acestor piese pentru teritoriul de la nord de Dunăre nu depășește începutul secolului XIII, când acest tip de necropole a încetat să mai funcționeze.

²⁶⁰ Stanojev 1989, 40, 42

al doilea caz, datarea a fost realizată după tipologia pieselor de inventar descoperite în necropolă, în secolele XI-XII. Piese asemănătoare au fost descoperite la sudul Dunării în necropola de la *Vajuga-Pesak*²⁶¹.

III.1.4. Brățări din pastă de sticlă

Sunt considerate ca fiind podoabe specifice secolelor XI-XII, însă marea majoritate, la nordul Dunării, aparțin secolului XII.

Trebuie precizat faptul că, probabil, o parte a lor se produceau în secolul XII la *Popovica*, în sudul Dunării²⁶². Cele mai simple exemplare au fost confecționate din bare de pastă de sticlă (cu secțiuni diverse, circulare, ovale etc.) îndoită și lipite la cald. O altă parte a lor sunt din benzi de pastă de sticlă pe care au fost realizate incizii la cald. Unele exemplare au fost decorate și cu baghete subțiri (una sau mai multe), din același material, lipite de-a lungul corpului piesei, dar de altă culoare. În Banat gama de culori este limitată, cele mai multe fiind negre, albastre, verzi, decorate sau nu cu pastă roșie.

III.1.4.1. Brățări din pastă de sticlă, circulare în secțiune provin din descoperirile de la *Caransebeș-Măhala* (piesă de culoare albastră închis)²⁶³ și *Cuptoare-Sfoagea*²⁶⁴. Piese au fost datate în secolele XI-XII. La *Hisar*, în Bulgaria actuală, aceste piese se consideră că au circulat în secolele X-XI²⁶⁵. Piese de culoare albastră, asemenea celor din Banat, au fost datate cu monede emise în timpul domniei lui Bela II (1131-1141), în M.6 de la *Lešje*, lângă *Paraćin*²⁶⁶.

III.1.4.2. Brățări din pastă de sticlă, cu secțiune ovală provin din descoperirile de la *Cuptoare-Sfoagea*²⁶⁷ și *Șopotu Vechi-Mârvilă* (M.17)²⁶⁸. Și acest tip de piese are aceeași datare ca și precedentul.

III.1.4.3. Brățări din pastă de sticlă, cu secțiunea ovală, ornamentată în relief cu o nervură au fost descoperite în necropola de la *Cuptoare-Sfoagea*²⁶⁹.

III.1.4.4. Brățări din pastă de sticlă cu secțiunea ovală ornamentată în relief cu două nervuri provin din necropola de la *Cuptoare-Sfoagea*²⁷⁰.

III.1.4.5. Brățări din pastă de sticlă ornamentată cu două caneluri au fost descoperite în necropola de la *Cuptoare-Sfoagea*.

III.1.4.6. Brățări din pastă de sticlă ornamentată cu patru caneluri au fost găsite în necropola de la *Cuptoare-Sfoagea*²⁷¹.

III.2. *Inelele* sunt podoabe ale brațelor și sunt cantitativ cele mai utilizate pe întreg intervalul cronologic avut în vedere (secolele XI-XIII). Toate piesele descoperite sunt din bronz și din argint. Tehnicile de execuție diferă (ciocănire și turnare). Tehnicile de decorare sunt diferite, fiind întâlnite în special incizia, granulația, filigranul, dar și montarea de pietre semiprețioase sau geme antice în caboșoane. Alte piese au rămas cu decorul inițial din turnare. Motivele decorative utilizate și întâlnite pe teritoriul Banatului sunt și ele foarte diverse: geometrice, cruci, animaliere, antropomorfe, scut, vegetale sau combinate, dar sunt și

²⁶¹ Marjanović-Vujović 1986, 216, Fig.16/M.65, 211, Fig.27/M.109/3

²⁶² Janković 1983, 99-118

²⁶³ Iaroslavski 1975, 361, 363

²⁶⁴ Uzum 1987, 308, Fig.8/d, 309, Fig.9/a-d, 310, 311

²⁶⁵ Džambov 1977, 56, 57, Fig.1

²⁶⁶ Jovanović 1977, 155, Milošević 1961, 143

²⁶⁷ Țicu 1998, 169, Fig.51/2

²⁶⁸ Țicu 1998, 156, Fig.38/12

²⁶⁹ Uzum 1987, 309-310

²⁷⁰ Uzum 1987, 309

²⁷¹ Uzum 1987, 310

piese nedecorate. Un număr foarte mic de piese a avut monograme (*Cuptoare-Sfocea*, un inel roman de la *Gornea-Căunița de Sus*). Toate inelele descoperite până acum în spațiul studiat sunt din metal.

III.2.1. Inele simple bandiforme. Au fost confecționate fără excepție din platbandă.

III.2.1.1. Inele simple, fără decor sunt descoperite în trei exemplare din necropolele de la *Cuptoare-Sfocea* (M.5/1983 sau M213/1983 și în cercetările din 1981). Aceste inele, au fost lucrate din bară lenticulară în secțiune și au avut capetele petrecute²⁷². În primul caz, piesa este lucrată din bară de argint laminat, iar la al doilea exemplar provenit din aceeași necropolă nu se poate preciza materialul din cauza faptului că inelul nu a fost curățat.

III.2.1.2. Inele simple, cu decor. Este un exemplar din bandă de bronz, lată, cu capetele despărțite. Marginile benzii au fost pe toată lungimea piesei ridicate ușor în sus. Partea superioară a inelului are incizate două puncte, unul lângă celălalt. Acest inel a fost descoperit în necropola de la *Gornea-Căunița de Sus*, în M. 38²⁷³. O piesă similară, însă fără decor, a fost găsită la *Braničevo-Svetinje* și se poate data în secolul XII²⁷⁴.

III.2.2. Inele cu chaton care au corpul comun cu veriga

Au fost executate în tehnica ciocnirii și a turnării, din argint și bronz. Decorul este foarte variat, rar întâlnindu-se două sau trei exemplare cu același motiv ornamental. Piese, executate prin ciocnire, au capetele verigii suprapuse ori apropiate.

III.2.2.1. Inele cu chaton aplatizat au fost descoperite într-o multitudine de variante.

1. Inele cu chatonul circular, cu chenar circular în care au fost două figuri umane stilizate (*Svinița-Km. fluvial 1004*)²⁷⁵. O piesă care are un decor similar a fost descoperită în necropola de la *Trnjane* (M.94)²⁷⁶. Acest tip de inel s-a considerat că face parte din categoria inelelor amuleta, cu reprezentarea împăratului protector Constantin și a împărătesei Elena. În ceea ce privește interpretarea motivului celor două figuri umane, întâlnit pe inele de la *Svinița* și *Isaccea*, L. Dumitriu consideră că este vorba de sfinți militari²⁷⁷. Exemplarul de la *Svinița*, deși cu figuri umane, nu este totuși relevant pentru această interpretare, deoarece le lipsesc atributele, anume armele. La *Požarevac* a fost datat cu monedă din secolul XII. Descoperirea din acest din urmă punct este foarte importantă, pentru că asigură încă o dată datarea unor piese (printre acestea sunt brățările din sârme torsionate, cu câte un ochi la fiecare capăt) în decursul secolului XII, cu monedă emisă în timpul împăratului Manuel I Comnenul (1043-1180)²⁷⁸.

2. Inel cu chatonul rotund, cu chenar circular pe margine. În chenar este un "X" în așa fel încât se formează patru sferturi de cerc, fiecare hașurat cu linii oblice, perpendiculare pe cele din sfertul de cerc pe care îl flanchează. Piesa a fost executată prin ciocnire, din bronz, iar veriga are capetele suprapuse. Pe umerii verigii au fost incizate linii oblice, de o parte și de alta a chatonului. O asemenea piesă a fost descoperită în M. 12 de la *Vojlovica-Humka Azotara*²⁷⁹. Motivul decorativ al inelului a mai fost întâlnit pe o brățară de la *Trnjane* (M.249), care mai avea ca inventar funerar verigi de păr simple și o verigă cu un capăt îndoit în forma literei S²⁸⁰.

²⁷² Uzum 1987, 303-304

²⁷³ Uzum 1981, 191

²⁷⁴ Popović-Ivanisević 1988, 164, Fig.34/10

²⁷⁵ Boroneanț 1985, 114

²⁷⁶ Marjanović-Vujović 1984, 22-23

²⁷⁷ Dumitriu 2001, 54

²⁷⁸ Marjanović 1967, 217-220

²⁷⁹ Stanojev 1989, 40, 42

²⁸⁰ Marjanović-Vujović 1984, 41, 95, Pl.XVI, M.249

3. Inel cu chatonul circular, cu chenar pe margine. A fost decorat cu motivul frânghiei, dispus perpendicular pe verigă. Motivul a fost intersectat de o linie incizată, perpendiculară, care are la fiecare capăt câte două incizii semicirculare, de o parte și de alta a liniei. Piesa, lucrată din bronz prin ciocănire, cu capetele verigii suprapuse, a fost recuperată din M. 6 de la *Vojlovica-Humka Azotara*²⁸¹.

4. Inel cu chatonul circular, decorat cu un “X” punctat și alte puncte incizate, fără o anume regularitate. Spre umerii verigii este câte o linie punctată, incizată pentru a face delimitarea de chaton. Această piesă a fost descoperită în necropola de la *Vojlovica-Humka Azotara*, în M. 7 și a fost executată din bronz, prin ciocănire²⁸².

5. Inel cu chatonul rombic, executat din argint, prin ciocănire. A fost decorat printr-o cruce înscrisă într-un cerc. Piesa provine din M. 2 de la *Vojlovica-Humka Azotara*²⁸³.

6. Inele din bronz executate prin ciocănire, cu chatonul oval, decorate cu motivul câinelui, au fost descoperite la *Cuptoare-Sfogea* (două piese: M.29/1977-executată prin ciocănire; 1980, S.43, caroul 9-executată prin ciocănire)²⁸⁴. Inele similare provin din necropola de la *Trnjane* (M.178, 186, 212, 268) și se pot data în secolul XII²⁸⁵. Acest motiv decorativ este întâlnit cu predilecție pe piese de la sudul Dunării.

7. Inel cu chatonul oval, cu inscripție, a fost descoperit la *Cuptoare-Sfogea*. Piesa a fost confecționată prin ciocănire²⁸⁶.

8. Inel cu chatonul oval, nedecorat. Capetele verigii sunt petrecute. Piesa provine din M.65 de la *Gornea-Căunița de Sus*²⁸⁷. O altă piesă de același tip a fost descoperită la *Șopotu Vechi-Mârvilă* în M.37.

9. Inel cu chatonul hexagonal, nedecorat, executat prin ciocănire. A fost descoperit în M. 38 de la *Șopotu Vechi-Mârvilă*²⁸⁸.

10. Inel cu chatonul circular, cu chenar circular, lucrat din argint prin turnare, decorat pe chaton cu o floare de crin stilizată, flancată de două cruci. Pe umerii verigii, de o parte și de alta a chatonului au fost gravate două registre de linii perpendiculare pe acesta. Piesa a fost descoperită în M. 217 de la *Cuptoare-Sfogea*²⁸⁹.

11. Inel cu chatonul circular, cu chenar circular, lucrat din argint prin turnare, decorat în partea dreaptă cu o cruce ale cărei brațe au fost intersectate de câte o linie, în centru o semilună, iar în stânga două stelute. Piesa provine din M.241 de la *Cuptoare-Sfogea*²⁹⁰.

12. Inel cu chatonul circular, decorat pe umerii verigii. Pe chaton a fost decorat cu o cruce cu brațele egale dispusă în interiorul unui chenar circular. Între brațele crucii sunt patru raze. A fost descoperit în M.264 de la *Cuptoare-Sfogea*²⁹¹.

13. Inel cu chatonul circular, lucrat din argint, decorat cu puncte incizate și două “bastoane” cu mânerele spre exterior. Deasupra fiecărui manșon este câte o incizie semicirculară, cu deschiderea în sus. Piesa a fost găsită la *Cuptoare-Sfogea*²⁹².

²⁸¹ Stanojev 1989, 40, 42

²⁸² Stanojev 1989, 40, 42

²⁸³ Stanojev 1989, 40, 42

²⁸⁴ Țeicu 1998, 170, Fig.52/5, 6

²⁸⁵ Marjanović-Vujović 1984, 31, 33, 36, 44

²⁸⁶ Țeicu 1998, 170 Fig.52/7

²⁸⁷ Lazarovici, Maxim, Țeicu, Oprinescu 1993, 299

²⁸⁸ Piesă inedită aflată la M.B.M. Reșița. Mulțumesc lui Dumitru Țeicu pentru piesa pusă la dispoziție.

²⁸⁹ Uzum 1987, 304

²⁹⁰ Uzum 1987, 304

²⁹¹ Uzum 1987, 304

²⁹² Pliant, B/10

14. Inel cu chatonul circular, lucrat din argint, decorat cu o floare cu șase petale înscrise în cerc. Pe umerii verigii sunt două registre de linii paralele, perpendiculare pe chaton. Piesa a fost descoperită la *Cuptoare-Sfogea*²⁹³.

15. Inel cu chatonul circular. Pe umerii verigii, de o parte și de alta a chatonului, este incizat motivul crenguței de brad. Chatonul este parțial distrus și nu se poate spune dacă a avut decor sau nu. Provine din M.13 de la *Șopotu Vechi-Mârvilă*²⁹⁴.

16. Inel cu chatonul oval, executat prin turnare, din bronz. Chatonul a fost decorat cu patru raze. Piesa provine din M.40 de la *Gornea-Căunița de Sus*. Piese similare au fost descoperite în necropola de la *Dobraca* (M.16, 21, 42, 47, 35, 22)²⁹⁵. Acestea au fost datate în secolele X-XII. La *Kovačevo*, în Bulgaria se consideră că au fost în circulație în secolul XII²⁹⁶. În alte necropole din aceeași țară, la *Hvoina*, *Koprinka*, *Lovec* și *Madara* au fost în circulație din secolul X până spre sfârșitul secolului XII²⁹⁷.

17. Inel cu chatonul oval, executat prin turnare, din bronz. Chatonul a fost împărțit în două registre printr-o linie transversală. În fiecare registru este câte un romb, împărțit în două jumătăți printr-o linie punctată. Piesa provine din M.40 de la *Gornea-Căunița de Sus*²⁹⁸. O piesă similară dar decorată cu două cercuri provine de la *Hisar* (Bulgaria) și a fost datată în secolele X-XI²⁹⁹.

III.2.3. Inele cu chaton supraînălțat, fără pietre ornamentale

III.2.3.1. Inele cu chaton supraînălțat, de formă circulară, care au fost executate prin turnare și cuprind mai multe variante de decor:

1. Inel cu motive vegetale dispuse în cruce în jurul unui mic romb central. Piesa a fost descoperită în necropola de la *Șopotu Vechi-Mârvilă*, în M.37³⁰⁰. O piesă aproape identică provine din M.187 de la *Trnjane*, datată în secolul XII³⁰¹.

2. Inel cu motivul scutului, tăiat oblic de o linie. Piesa provine din necropola de la *Cuptoare-Sfogea*³⁰².

3. Inel decorat cu patru litere "T", dispuse în cruce, în jurul unui cerc cu un punct în interior. Între "T"-uri este câte un punct înscris în cerc. Piesa provine din necropola de la *Svinița-Km. Fluvial 1004*³⁰³.

4. Inel decorat cu figură antropomorfă cu brațele ridicate în sus. În mâna dreaptă este un fel de cârjă. Piesa provine din M. 20 de la *Șopotu Vechi-Mârvilă* și a fost executată din argint prin turnare. De o parte și de alta a chatonului, pe verigă sunt incizate romburi³⁰⁴. Piese decorate cu figuri antropomorfe în diverse poziții sunt specifice regiunii de la sud de Dunărea mijlocie (*Trnjane*)³⁰⁵. Aceste imagini s-a considerat că pot fi atribuite unor sfinți militari³⁰⁶.

²⁹³ Pliant B/11

²⁹⁴ Țeicu 1993, 263, Fig.6/10

²⁹⁵ Garašanin, Garašanin 1956, 201, Fig.14

²⁹⁶ Gatev 1985, 149, Fig. 64/6

²⁹⁷ Gatev 1977, 42-43

²⁹⁸ Uzum 1981, 192

²⁹⁹ Džambov 1977, 56, 58, Fig.2/M

³⁰⁰ Piesă inedită aflată la M.B.M. Reșița. Mulțumesc lui Dumitru Țeicu pentru piesa pusă la dispoziție.

³⁰¹ Marjanović-Vujović 1984, 33

³⁰² Piesă inedită aflată la M.B.M. Reșița. Mulțumesc lui Dumitru Țeicu pentru piesa pusă la dispoziție.

³⁰³ Boroneanț 1985, 114

³⁰⁴ Țeicu 1993/I, 263, Fig. 6/14

³⁰⁵ Marjanović-Vujović 1984, 88, Pl.188, 89, Pl.191, 192, 193, 194

³⁰⁶ Dumitriu 2001, 54

5. Inel pe al cărui chaton a fost montată o plăcuță circulară turnată, decorată cu motiv zoomorf, deasupra căruia este o cruce flancată de două linii paralele. Plăcuța are de jur-împrejurul său o sârmă filigranată. Piesa provine din M.44 de la *Gornea-Căunița de Sus*³⁰⁷.

III.2.3.2. Inel cu chaton supraînălțat, de formă ovală nedecorat, de o parte și de alta a monturii cu doi mici piteni laterali. Pe umerii verigii există câte o incizie care delimitează montura de verigă. Veriga are capetele despărțite. Această piesă provine din M.40 de la *Gornea-Căunița de Sus*)³⁰⁸.

III.2.3.3. Inel cu chaton supraînălțat, de formă hexagonală decorat cu o figură antropomorfă cu brațele ridicate, iar în fiecare mână are câte o cruce. Provine din M.65 de la *Gornea-Căunița de Sus*³⁰⁹. Asemenea exemplare cu motive antropomorfe în diverse poziții provin în număr mare din necropola de la *Trnjan*, și se datează în secolul XII³¹⁰.

III.2.4.1. Inele cu chatonul în formă de casetă circulară, decorată în tehnica granulației și a filigranului

Acest tip de piese a avut o largă circulație în timp, fiind cunoscute în mai multe variante. Constau într-o verigă pe care a fost montat chatonul. Acesta, în cele mai multe cazuri, constă dintr-o casetă de argint sau bronz în interiorul căreia a fost montată o piatră semiprețioasă. De jur-împrejurul casetei au fost lipite granule sau grupuri de granule de argint.

1. Piesă decorată pe margini cu granule dispuse în jurul monturii, iar în exteriorul plăcuței care formează chatonul sunt grupuri de granule. Provine din necropola de la *Cuptoare-Sfoage*³¹¹.

2. Piesă decorată pe marginea plăcuței care constituie baza chatonului, cu granule care formează un brâu în jurul monturii. Inelul a fost descoperit la *Cuptoare-Sfoage*³¹².

3. Piesă cu o mică piatră centrală pe chaton. În jurul monturii sunt două brăuri de sârmă filigranată dispuse concentric, iar pe marginea chatonului sunt lipite granule distanțate. Inelul provine de la *Cuptoare-Sfoage*³¹³.

4. O piesă, sumar descrisă, a avut încastrată o bucată de sticlă (?) albastră, și este găsită în M.1 de la *Moldova Veche-Malul Dunării*³¹⁴.

III.2.4.2. Inele cu veriga din bandă metalică imitând sârmele filigranate alăturate. La îmbinarea capetelor benzii a fost lipită o granulă de bronz. Piesa provine din M.5 de la *Vojlovica-Humka Azotara*³¹⁵.

III.2.5. Un inel roman refolosit este cunoscut din necropola de la *Gornea-Căunița de Sus*, în M.29. Piesa a fost executată prin turnare, din bronz și are pe chaton inscripția „OPR”³¹⁶.

Observații generale

Principala caracteristică a acestor necropole o constituie prezența în cantități destul de mari a pieselor de podoabă de tradiție sud dunăreană, precum și poziția E în număr mare a brațelor defuncților într-un număr mare. Dispunerea mormintelor în cadrul planimetriei

³⁰⁷ Uzun 1981, 192

³⁰⁸ Uzun 1981, 192

³⁰⁹ Lazarovici, Maxim, Țicu, Oprinescu 1993, 299

³¹⁰ Marjanović-Vujović 1984, 39, 92

³¹¹ Țicu 1998, 170, Fig.52/1

³¹² Țicu 1998, 170, Fig.52/2

³¹³ Țicu 1998, 170, Fig.52/3

³¹⁴ Fehér, Éry, Kralovánsky 1962, 54

³¹⁵ Stanojev 1989, 40, 42

³¹⁶ Uzun 1981, 190-191

necropolelor, din ceea ce s-a putut observa³¹⁷, este în şiruri paralele care se divid în alte grupuri mai mici, probabil pe familii, precum şi în grupuri de morminte dispuse haotic³¹⁸. Cronologic, aceste necropole îşi au începuturile la sfârşitul secolului XI sau începutul celui următor, şi au durat până în primii 15-20 de ani ai veacului XIII. Sunt şi excepţii, ca de exemplu necropolele de la *Cuptoare-Sfocea* şi *Sviniţa-Km. Fluvial 1004*, care au fost utilizate şi după această dată, dar caracteristicile lor ca necropole care au aparţinut acestui grup s-au schimbat, în special din punct de vedere al inventarului funerar. Un alt caz aparte îl constituie necropola de la *Banatska Palanka*, unde s-au descoperit şi piese mai timpurii. Între acest tip de necropole şi precedentele, se pot observa anumite puncte comune. În primul rând, se observă că, asemeni unor necropole din orizontul stepic, mormintele sunt dispuse în şiruri (*Şopotu Vechi-Mârvilă*, *Gornea-Căuniţa de Sus*). De asemenea, unele poziţii ale braţelor unei părţi a defuncţilor sunt similare cu a mormintelor din necropolele din orizontul Bielo Brdo, dar fără a fi un argument hotărâtor³¹⁹. Spre deosebire însă, de aceleaşi necropole, armele şi piesele de port orientale lipsesc. Acelaşi lucru se poate spune şi asupra depunerii de ofrande alimentare în recipiente, excepţie făcând doar un mormânt de la *Sviniţa-Km. Fluvial 1004*, în care a fost descoperit un fragment de căldare de tip peceneg. Comparativ cu necropolele de secol X cu podoabe bizantine sau imitaţii ale lor, se poate spune că, din punct de vedere al tipologiei acestora, ele nu mai au vreo legătură. Podoabele şi piesele de port, deşi tot de origine sud-dunăreană, sunt de cu totul altă factură, fapt care poate însemna fie o transformare a culturii materiale, fie că este vorba de o populaţie care avea sau şi-a schimbat piesele de port sub influenţa bizantină. Ceea ce mai aduc nou aceste tipuri de necropole, este o schimbare destul de mare la nivelul practicilor rituale. În primul rând, este vorba de atestarea unei noi poziţii a braţelor faţă de corpul defunctului (varianta E, cu mâinile flectate din cot, şi palmele aduse pe clavicule, gât sau umeri, şi subvariantele ei), ca de exemplu la *Vojlovica-Humka Azotara*, unde M.13 a avut o mână flectată din cot şi cu palma adusă pe claviculă³²⁰. Asemenea morminte au mai fost descoperite în situl amintit. Din ceea ce s-a săpat şi publicat până în prezent, se poate spune doar că în această necropolă sunt elemente de populaţie amestecate. Piesele sunt fie de influenţă sud-dunăreană (cercel decorat cu o montură sferică, din fir filigranat şi granule), fie cu însemne creştine (inel de deget, cu o cruce cu braţe egale, incizată pe chaton), dar foarte puţine amintesc de orizontul funerar de tip Bielo Brdo (o verigă de păr cu un capăt îndoit în formă de S). Din punct de vedere al ritualului, situaţia este similară, doar mormintele 1 (cu palmele aduse pe bazin) şi 6 sugerând prezenţa unor alte elemente de populaţie, care aveau obiceiuri funerare diferite³²¹. Situaţii similare sunt în majoritatea necropolelor aparţinând acestui orizont funerar.

³¹⁷ Pentru necropolele de la *Şopotu Vechi-Mârvilă* şi *Gornea-Căuniţa de Sus*

³¹⁸ Ambele situaţii, în paralel, au fost întâlnite în aceste cimitire.

³¹⁹ Aceste poziţii ale braţelor sunt tipice şi orizontului funerar de tip Bielo Brdo, în care fie că este vorba de o preluare a practicii din orizontul stepic, fie erau obiceiuri comune la cele două populaţii.

³²⁰ Această poziţie a braţelor a fost extrem de rar surprinsă în necropolele de tip Bielo Brdo, iar în cele ale orizontului stepic nici nu apare. În necropolele dunărene şi din Balcani, ea este destul de des întâlnită, deci originea ei trebuie căutată în acest tip de cimitire. M. Hanuliak a considerat această poziţie a braţelor ca fiind o practică antivampirică, specifică slavilor şi practică înaintea înhumării. În România s-a încercat atribuirea acesteia ereticilor bogumili (Cantacuzino, Oţa, Glück).

³²¹ Despre această poziţie a braţelor, în urma unor studii pe un lot mai mare de morminte din Slovacia, s-a ajuns la concluzia că a început să fie practică odată cu pătrunderea populaţiilor de stepă de la sfârşitul secolului IX în Pannonia, până atunci ea fiind doar rar utilizată. În cimitirele din Slovacia este sesizabilă începând din jurul anului 915.

La nivelul practicilor funerare ulterioare, în anumite situri, precum cele de la *Șopotu Vechi-Mârvița* și *Nicolinț-Râpa Galbenă*, s-a constatat prezența unor recipiente ceramice în teritoriul cimitirului.

Sunt necropole de diverse dimensiuni, ale unei populații amestecate din punct de vedere al ritualului de înmormântare. În urma analizei planimetrice, coroborat cu tipologia și cronologia pieselor de inventar, s-a observat că, spre ultimele faze de funcționare, piesele de tradiție bizantină sau sud-dunăreană au devenit din ce în ce mai rare. Faptul că este vorba de populații diferite care se inhumau în aceleași necropole este demonstrat de piesele tipice orizontului funerar de tip Bielo Brdo, cele bizantine (nu reproduse după modele), poziția diversă a brațelor (mai multe variante și subvariante utilizate decât în mod obișnuit în necropolele din orizonturile precedente) și modul de dispunere al mormintelor unei familii. Diferențele cronologice, absolute și relative, care se observă între piesele de tradiție bizantină din diverse regiuni ale Peninsulei Balcanice, rezultă din faptul că la sudul Dunării o parte a siturilor a fost utilizată o perioadă mai îndelungată de timp, fără să fie afectate de pătrunderea unei alte populații sau de influența bisericii catolice. În Banat, portul tipic acestor comunități a continuat și este atestat prin descoperiri de piese de această factură în diverse tezaure (*Dubovac, Orșova și Macoviște*), chiar și în anumite necropole, precum și prin anumite tipare descoperite în regiunea orașului *Vršac*. Practicile funerare ale acestor comunități au suferit însă anumite modificări după mijlocul secolului XIII, ele mai fiind sesizate doar sporadic, la *Cuptoare-Sfocea, Vrșac, Svinița* și la *Reșița-Ogășele*.

Populația care se inhuma în aceste necropole, avea practici rituale legate de împiedicarea revenirii defunctului printre cei vii. Acesta era un obicei funerar anterior creștinării, întâlnit la mai multe populații (slavi dar și la populațiile de stepă nomade). Modul său de manifestare este însă asemănător. Depunerea de ofrande alimentare în interiorul mormintelor, în recipient, sau fără, a fost semnalată doar într-un singur caz, la *Svinița-Km. fluvial 1004*. Acest obicei, considerat a fi legat de slavi, dar întâlnit și în mediul nomad stepic, lipsește deci în aceste morminte, ceea ce reprezintă un argument în plus în favoarea faptului că între aceste comunități sunt diferențieri semnificative la nivelul desfășurării practicilor funerare.

Pentru regiunea Banatului montan, la nivelul populației care se inhuma în aceste necropole, nu putem vorbi de o schimbare a tradiției culturale materiale față de perioada precedentă. Dacă acest fenomen a avut loc, atunci el s-a produs doar pentru acele elemente care au pătruns aici mai degrabă sporadic decât masiv. Un alt argument îl constituie faptul că acest tip de necropole a funcționat în paralel cu cele de tip Bielo Brdo din regiunea de câmpie, iar abandonarea obiceiurilor funerare (de inhumare a defunctului cu un anumit tip de piese de podoabă sau port) la ambele tipuri de populație s-a petrecut concomitent. La aceasta se adaugă faptul că, în zona de câmpie, tipurile de piese de port și de podoabă au rămas și în secolul XII și la începutul lui XIII aceleași, cele de tradiție sud-dunăreană fiind o raritate. Pentru zona de munte, raritățile constau în prezența pieselor de tip Bielo Brdo. Aceasta înseamnă că, în linii generale, între cele două regiuni, portul indică două populații diferite (privind prin prisma podoabelor din mormintele de femei). Acest orizont funerar (pe baza cronologiei absolute și relative a pieselor de port, podoabă și a depunerii de monede ca obol funerar) poate fi surprins de la sfârșitul secolului XI până la începutul sec. XIII.

Elemente de legătură între necropolele de tip Bielo Brdo și cele din orizontul dunărean

Un grup de necropole, în care sunt întâlnite elemente ale acestui orizont funerar (verigi de păr cu un capăt îndoit în forma literei S), este constituit de cimitirele de la *Cuptoare-*

Sfogea, *Gornea-Căunița de Sus*, *Șopotu Vechi-Mârviță*, *Banatska Palanka*³²² și *Vojlovica-Humka Azotara*³²³, dar ele nu mai pot fi atribuite lui. Acestea sunt concentrate în zona de munte a Banatului, cu o excepție. Singurele elemente care le marchează prezența sunt verigile de păr cu capătul îndoit în forma literei S. În aceste situri, amestecul de piese este foarte redus. Doar două morminte (M.48 de la *Gornea-Căunița de Sus* și M.291 de la *Cuptoare-Sfogea*) au avut piese în asociere cu podoabe sud-dunărene, sau mai exact, caracteristice Dunării de Jos.

Din punct de vedere al ritualului, există câteva morminte care ar putea trăda elemente ale unei populații stepice (poziția B a brațelor, des întâlnită la mormintele din regiunea de câmpie a Banatului, datate în secolele X-XI). În afara celor cu palmele depuse pe bazin și care au avut verigi de păr cu capătul întors în forma literei S, au mai fost găsite și alte morminte cu brațele pe lângă corp și palmele aduse pe bazin. Acestea au avut fie alt tip de piese de podoabă în inventar (tipice în special pentru Bazinul Dunării de Jos), fie nu au avut deloc. Se constată că, în regiunea de deal/munte, mormintele care au avut ca inventar verigile de păr menționate doar în puține cazuri au avut brațele cu palmele aduse pe bazin. Aceasta este încă o dovadă a faptului că, între populațiile de stepă și purtătorii culturii Bielo Brdo, în Banat, relațiile la nivelul culturii materiale și al practicilor funerare au fost pe ansamblu reduse. Totuși trebuie făcute diferențieri de la o comunitate la alta și evidențiate cazurile particulare. Nu același lucru se poate spune despre influența culturii materiale sud-dunărene asupra mormintelor care pot fi din fazele târzii ale orizontului stepic. Se observă că acestea au preluat piese de port de tradiție bizantină pe de o parte, iar pe de alta se înhumau în număr mare fără inventar. În ceea ce privește prezența verigilor de păr cu un capăt îndoit în formă de S, în acest stadiu al cercetării, este mai greu de spus dacă sunt piese de import în acest mediu sau se poate vorbi de pătrunderea unei alte populații dinspre regiunea de câmpie în cea de deal și munte. Cea mai plauzibilă ipoteză pare a fi cea din urmă, importul unor piese de port sau podoabă inferioare calitativ într-un mediu unde piesele de tradiție sud dunăreană erau în circulație în cantități apreciabile, fiind mai greu de justificat. În această ordine de idei, putem crede că elementele de populație care au purtat verigi de păr cu capătul întors în formă de S au suferit influențe la nivelul culturii materiale (în acest sens ar fi relevante asocierile de piese din mormintele care conțin astfel de verigi), cât și la nivelul practicilor de înmormântare (prezența pozițiilor C, D, E a brațelor) din partea populației din regiunea Dunării de Jos. Pentru toate grupele de populație se observă utilizarea unor practici comune privind împiedicarea încercării de revenire a defunctului printre cei vii (diverse poziții ale picioarelor, intervenții asupra cadavrelor înainte de înmormântare sau la un anumit interval de timp după acest eveniment). Conform credințelor slave, depunerea de alimente în morminte se făcea cu scopul de a păstra hrana pentru defunct, ca acesta să nu revină printre cei vii³²⁴. Lipsa depunerii de ofrande alimentare în recipiente poate demonstra că este vorba de o altă populație, sau de abandonarea vechilor practici funerare. Aici se poate ridica o altă problemă, anume aceea a atribuirii etnice a populațiilor aparținătoare orizontului Bielo Brdo și cele din

³²² În acest sit, mai degrabă se poate spune că sunt observabile piese de tip Kötllach în amestec cu cele din orizontul dunărean, dar stadiul cercetărilor mă împiedică să fac alte aprecieri. Singurul element de legătură pare a fi perechea de cercei cu pandantiv tip măciucă, decorat cu patru rânduri de spini.

³²³ Această necropolă constituie până în prezent, pentru teritoriul Banatului, un alt caz particular, aici fiind întâlnite piese și obiceiuri de înmormântare specifice mai multor orizonturi funerare, anume piese de tip Bielo Brdo, dar în număr foarte redus, depunerea de seceră (tipică și pentru orizontul funerar de tip Kötllach), inele, brățări și cercei care se întâlnesc în orizontul sud-dunărean, precum și poziția E a brațelor sau subvariantele ei.

³²⁴ Premk, Popović, Bjelajac 1984, 118-124, Minić 1978, 87-95

regiunea sud-dunăreană. În general s-a încercat acreditarea ideii că purtătorii civilizației Bielo Brdo sunt slavi în amestec cu maghiari³²⁵. La sudul Dunării, s-a încercat demonstrarea faptului că avem de-a face tot cu o populație slavă³²⁶, și, chiar mai mult, că și acolo avem de-a face cu același orizont funerar, aparținător slavilor. O astfel de interpretare este greu de demonstrat datorită unor argumente simple. Primul este acela că orizontul stepic, la nivelul culturii materiale și al practicilor funerare, se diferențiază puternic de cel de tip Bielo Brdo. Aceste două orizonturi nu se întrepătrund decât pe alocuri, și doar atunci când orizontul nomad stepic începuse să se altereze. Relațiile între cele două populații au fost reduse. Influența pe care au suferit-o populațiile de stepă a fost în special de factură bizantină, nu dinspre elementele slave din Pannonia care nu au avut o cultură materială superioară lor. Elementele slave cel mult au produs la comandă piese de port și podoabă bizantine, nu au creat ceva nou. La sudul Dunării, populațiile de acolo, aflate sub influența culturii materiale bizantine, au adoptat-o și au adaptat-o. La nordul Dunării, în Banatul montan, se poate vorbi de difuziune a acestei culturi materiale, pe diverse căi. La nordul Dunării, în Banatul montan, cultura materială sud-dunăreană, superioară celei din aria orizontului funerar de tip Bielo Brdo, s-a impus acesteia, eventualele elemente de civilizație fiind asimilate.

Aceasta demonstrează creștinarea masivă a acestor elemente nou pătrunse în zona montană și preluarea unui inventar, care în secolele IX, X și început de XI nu îi era specific. Pe de altă parte, aceasta și-a păstrat elemente specifice de ritual, precum anumite poziții a brațelor. Un fenomen similar s-a constatat și în Slovacia, unde din anii '30 ai secolului X, mormintele atribuite maghiarilor aveau pe ansamblu un anumit tipic de poziționare a brațelor în raport cu corpul defunctului³²⁷. Restul sunt deja morminte ale unei populații creștinate, iar altele aparțin unor grupuri care se inhumau după ritualuri eretice.

Piesele de inventar, însă, nu mai atestă același lucru. Aceasta poate fi și dovada că deja la sfârșitul secolului XI, în secolul XII și începutul celui următor populațiile din zona de munte erau într-o fază avansată de omogenizare la nivelul culturii materiale. Influența sau difuzarea pieselor caracteristice orizontului funerar de tip Bielo Brdo este minoră și nu afectează în mod special caracteristicile de bază ale acestor necropole.

Exceptând mormintele cu caracteristici ale orizontului funerar de tip Bielo Brdo, practicile funerare utilizate la mormintele din aceste necropole denotă un amestec de populații și de credințe aparte în ceea ce privește viața de după moarte. Acest amestec de practici funerare și tipurile de piese de port sau de podoabă utilizate (predominanța pieselor de podoabă bizantine) sunt o caracteristică a necropolelor din regiunea de deal și munte a Banatului. Prezența masivă a pieselor de tradiție sud-dunăreană le particularizează în raport cu cele Bielo Brdo clasice, contemporane lor pe anumite segmente cronologice. Faptul că există în paralel determină existența a două tipuri de necropole. Din acest grup de necropole mai fac parte cele de la *Caransebeș-Măhala*, *Nicolinț*, *Moldova Veche-Malul Dunării*, *Svinița-Km. Fluvial 1004* și probabil cele de la *Caransebeș-Centru* (mormintele din jurul bisericii), *Drencova*, *Moldova Veche-Rât*. Piese similare sau de aceeași tradiție au mai fost descoperite la *Banatska Palanka*, *Vojlovica-Humka* Azotara și în așezarea contemporană necropolei de la *Ilidia-Funii*. Despre cele de la *Drencova*, *Moldova Veche-Rât*, *Caransebeș-Măhala*, *Nicolinț*, *Caransebeș-Centru*, *Moldova Veche-Malul Dunării* și *Svinița-Km. Fluvial 1004* se știe, până în acest stadiu al cercetării, că nu au conținut piese din orizontul funerar de tip Bielo Brdo.

³²⁵ Vezi Ercegović-Pavlović 1972, 41-58, Vana 1954, 51-104, Bálint 1991, Szöke 1962, etc.

³²⁶ Toate articolele apărute în Serbia, precum și diversele monografii din spațiul amintit cu privire la problema necropolelor subliniază fără excepție acest lucru.

³²⁷ Pentru aceasta vezi Hanuliak 2000, 133-147, unde sunt explicate transformările la nivelul ritualului funerar care au avut loc în zona slovacă după venirea ungurilor și comparația cu perioada anterioară.

Faptul că sunt cunoscute în număr ridicat astfel de cimitire și au aceleași caracteristici cu cele de la sudul Dunării pune câteva probleme legate atât de tipul de inventar, cât și de ritualul de înmormântare. Prima este aceea că piesele bizantine, în marea lor majoritate sunt de import. A doua se referă la probleme de ritual funerar. Prezența mormintelor cu brațele flectate din cot și cu palmele aduse pe claviculă sau în regiunea gâtului, este atestată doar în anumite situri, preponderent în cele din sudul Dunării. Situația este identică și în zona montană a Banatului. Ambele elemente pledează în favoarea faptului că în regiunea Dunării s-a dezvoltat într-o anumită porțiune o cultură materială și spirituală relativ unitară. Faptul că morminte care prezintă anumite caracteristici de ritual (depunerea brațelor într-un anumit fel) se circumscriu cronologic unor evenimente politice și ecleziastice le poate lega de ele. Probabil că o parte a complexelor funerare de un anumit tip pot fi atribuite unei alte populații, care s-a deplasat dintr-o regiune în alta, ca urmare a unor evenimente de natură politică sau religioasă. Aceste deplasări de populație, pentru Banat pot fi sesizate din două direcții, în valuri succesive. O primă direcție poate fi urmărită dinspre nord-vest și a fost reprezentată de către populațiile de stepă. În urma lor au pătruns elemente de populație care se exprimă la nivelul culturii materiale prin necropole de tip Bielo Brdo. Dinspre sud, au pătruns grupe de populație din Imperiul Bizantin. Din păcate, alte necropole din secolul X, diferite de cele ale orizontului stepic, nu au fost cercetate sistematic în Banat și nu mă pot raporta din punct de vedere al caracteristicilor față de cele de la sudul fluviului. De aceea, abundența de piese de factură bizantină de la sfârșitul secolului XI, din secolele XII și XIII a fost considerată ca un import masiv de piese. Consider că și puținele obiecte de tradiție sau chiar de producție bizantine, descoperite în Banat și datate în secolul X, sunt dovada existenței unei culturi materiale comune între populația de pe ambele maluri ale Dunării. Abundența de piese din secolele amintite trebuie pusă doar pe seama revenirii Bizanțului în aceste regiuni, până la linia fluviului. Faptul că avem de-a face cu aceeași cultură materială pe ambele maluri demonstrează existența unei populații cu aceleași tradiții la nivelul portului. Prezența elementelor orizontului funerar de tip Bielo Brdo și la sudul Dunării trebuie pusă pe seama infiltrării acolo și în zona de munte a Banatului a unei noi populații venită din Regatul maghiar ca urmare a luptelor dintre cele două state. Situația s-a perpetuat în același mod și în veacul XIII, cu deosebirea că statul bizantin a fost înlocuit cu cel de-al doilea Țarat bulgar. Cultura materială a rămas în linii mari aceeași, la fel și ritualurile de înmormântare.

În cadrul acestor necropole se diferențiază mai multe tipuri de practici rituale legate de depunerea defunctului în mormânt. Aceste practici se observă în special la modul de așezare a brațelor în raport cu corpul. Mormintele care au avut brațele pe lângă corp, de regulă sunt sărace în inventar, excepție făcând un mormânt de la *Șopotu Vechi-Mârvilă* (M.12). Mormintele cu brațele având poziția B (cu palmele aduse pe bazin) sunt printre cele mai bogate, însă doar în necropola de la *Cuptoare-Sfogea*. Piesele pe care le conțin sunt amestecate ca tradiție. Mormintele inhumate cu brațele pe abdomen sunt într-o situație similară variantei precedente.

Din punct de vedere al dispunerii planimetrice se observă două practici diferite. Pe de o parte sunt morminte dispuse în șiruri, iar pe de alta, există grupuri în care mormintele sunt haotice. Primul tip de dispunere a mormintelor, în șiruri, se poate observa în primul rând la necropolele din orizontul stepic (*Timișoara-Ciorenii*), dar și în cele mai târzii de la sudul Dunării (*Niș*). Ideea că aceste necropole, din secolele XI-XIII aparțin unui anumit tip de populație, trebuie abandonată. Aceste secole, și mai ales XI și XII, pentru Banat, trebuie văzute exact ca fiind perioada de amestec a unor populații cu un etnic și religii diverse. Din punct de vedere al culturii materiale, se observă același lucru. Revenirea Bizanțului în regiunea dunăreană a avut o mare influență asupra culturii materiale și spirituale a acestei populații. Se observă o influență masivă la nivelul ritualului de înmormântare, prin apariția pe

scară largă a depunerii unui braț sau a ambelor pe clavicule, obicei extrem de rar semnalizat în necropole până la acea dată.

ANEXE

Lista necropolelor (pentru Banat)

1. Caransebeș-Măhala (Jud. Caraș-Severin)
2. Cuptoare-Sfocea (Jud. Caraș-Severin)
3. Drencova (Com. Berzeasca, Jud. Caraș-Severin)
4. Gornea-Căunița de Sus (Com. Sichevița, Jud. Caraș-Severin)
5. Moldova Veche-Rât (Jud. Caraș-Severin)
6. Moldova Veche-Malul Dunării (Jud. Caraș-Severin)
7. Moldova Veche-Ogașul cu Spini (Jud. Caraș-Severin)
8. Nicolinț-Râpa Galbenă (Com. Ciuchici, Jud. Caraș-Severin)
9. Svinița-Km. fluvial 1004 (Com. Svinița, Jud. Mehedinți)
10. Șopotu Vechi-Mârvilă (Com. Dalboșeț, Jud. Caraș-Severin)
11. Vojlovica-Humka Azotara (Opšt. Pančevo)

Lista așezărilor în care s-au găsit obiecte de tradiție sud-dunăreană

1. Berzovia-Pătruieni (Com. Berzovia, Jud. Caraș-Severin)
2. Gornea (Com. Sichevița, Jud. Caraș-Severin)
3. Ilidia-Funii (Com. Ciclova Română, Jud. Caraș-Severin)

Lista necropolelor cu piese izolate sau morminte cu piese de tradiție sud-dunăreană

1. Reșița-Ogășele (Jud. Caraș-Severin)
2. Ilidia-Oblița (Com. Ciclova Română, Jud. Caraș-Severin)

Lista punctelor cu piese de tradiție sud-dunăreană, din descoperiri neclare

1. Banatska Palanka (opšt. Bela Crkva)

**Lista punctelor cu necropole sau piese izolate
(pentru Oltenia)³²⁸**

2. Drobeta Turnu Severin (Jud. Mehedinți)
3. Ferigele (Com. Costești, Jud. Vâlcea)
4. Izâmșa (Com. Obârșia de Câmp, Jud. Mehedinți)
5. Izvoarele (Com. Gruia, Jud. Mehedinți)
6. Orlea (Com. Orlea, Jud. Olt)
7. Ostrovul Mare (Com. Gogoșu, Jud. Mehedinți)

BIBLIOGRAFIE

- Bálint 1991 – Cs. Bálint, *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest, 1991
- Boroneanț 1985 – V. Boroneanț, *Cimitirul feudal timpuriu de la Svinîța Km. fluvial 1004*, în *Drobeta*, 6, 1985, 111-118
- Cantacuzino 1979 – G. Cantacuzino, *Renseignements nouveaux concernant les tombes de bogomiles découvertes in Roumanie et leur rituel funéraire*, în *ZNM*, Beograd, IX-X, 1979, 359-372
- Cantacuzino, Trohani 1981 – Gh. Cantacuzino, G. Trohani, *Cercetările arheologice de la Cernica-Mănăstire*, în *Cercetări Arheologice*, IV, 1981, 200-239
- Ćorović-Ljubinković 1956 – M. Ćorović-Ljubinković, *La nécropole slave de Brestovik. Rapport préliminaire des fouilles en 1953-1954*, în *AI*, II, 1956, 131-137
- Cosma 2001 – C. Cosma, *Necropole, morminte izolate și descoperiri funerare cu caracter incert din secolele al IX-lea și al X-lea din vestul și nord-vestul României*, în *Ephemeris Napocensis*, XI, 2001, 165-269
- Csallány 1970 – D. Csallány, *Weiblicher Haarflechteschmuck und Stiefelbeschläge aus der Ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken*, în *Acta Arch. Acad. Sc. Hung.*, XXII, 1-4, 1970, 261-299
- Dumitriu 2001 – L. Dumitriu, *Der Mittelalterliche Schmuck des Unteren Donaugebietes im 11.-15. Jahrhundert*, București, 2001
- Džambov 1977 – I. Džambov, *Parures médiévales de Hisar*, în *Arheologia*, Sofia, XIX, 3, 1977, 56-59
- Ercegović-Pavlović 1966 – S. Ercegović-Pavlović, *Contribution à l'étude des nécropoles médiévales en Serbie*, în *Starinar*, XVII, 1966, 143-152
- Ercegović-Pavlović 1972 – S. Ercegović-Pavlović, *Contribution à l'étude des boucles d'oreilles en Serbie du IXe au XIIIe siècle*, în *Starinar*, XXI, 1972, 41-58
- Ercegović-Pavlović 1976 – S. Ercegović-Pavlović, *Nécropole médiévale à Niš*, în *Starinar*, XXVII, 1976, 83-100 și T.I-XVI
- Ercegović-Pavlović 1979 (apărut 1977) – S. Ercegović-Pavlović, *Bijoux médiévaux à plaquettes ornementales*, în *ZNM*, Beograd, IX-X, 1979, 279-283
- Ercegović-Pavlović 1980 – S. Ercegović-Pavlović, *Les nécropoles romaines et médiévales de Mačvanska Mitrovica*, în *Sirmium*, XII, Beograd, 1980

³²⁸ Pe teritoriul Olteniei, piese de tradiție sud-dunăreană, au continuat să fie depuse frecvent în complexele funerare și în a doua jumătate a secolului XIII, precum și în sec. XIV (*Turnu Severin, Craiova*). Din sec. XIV astfel de piese au început să fie utilizate și în Muntenia, spre deosebire de Banat unde mai sunt depuse doar izolat. Descoperirile de piese din Banat demonstrează că ele se utilizau frecvent (*Macoviște, Vrșac, Orșova, Cuptoare-Sfogea, Svinîța*-punct necunoscut, *Dubovac*), dar nu se mai depuneau în complexele funerare

- Ercegović-Pavlović 1982-1983 – S. Ercegović-Pavlović, *Boljetin, agglomeration et nécropole médiévales*, în *Starinar*, XXXIII-XXXIV, 1982-1983, 227-230
- Ercegović-Pavlović, Minić 1984 – S. Ercegović-Pavlović, D. Minić, *Brza Palanka. Secteur II-III. Fouilles de 1980 (Moyen Age)*, în *Cahier des Portes de Fer*, II, 1984, 171-174
- Ercegović-Pavlović, Minić 1986 – S. Ercegović-Pavlović, D. Minić, *Le site d'habitation et la nécropole de Pozamište*, în *Cahier des Portes de Fer*, III, 1986, 346-361
- Fehér, Éry, Kralovánszky - G. Fehér, K. Éry, A. Kralovánszky, *A közep-Duna-medence magyar honfoglalás-és kora Árpád-kori Sírleletei. Leletkataszter*, în *Reg. Tan.*, II, 1962
- Feneşan 1974 - C. Feneşan, *Câteva considerații privind circulația monetară în Banat în timpul feudalismului timpuriu*, în *Crisia*, 4, 1974, 107-111
- Fodor & colaboratorii 1996 – I. Fodor & colaboratorii, *The Ancient Hungarians*,_Budapesta, 1996
- Fülöp, Jungbert 1983 - Gy. Fülöp, B. Jungbert-Örspusztá-ein Gräberfeld aus der Landnahmezeit und der Frühen Arpadenzeit, în „Alba Regia”, 20/1983, 233-234
- Fusek 1998 – G. Fusek, *Gräber mit Arpademünzen aus dem Gräberfeld von Šindolka in Nitra*, în *Slov. Arch.*, XLVII, 1, 1998, 71-118
- Garašanin, Garašanin 1956 – M. Garašanin, D. Garašanin, *La nécropole serbe médiévale de Dobrača*, în *Starinar*, V-VI, 1956, 191-204
- Garašanin, Garašanin 1956-1957 – M. Garašanin, D. Garašanin, *Les tertres funéraires de Belotić et de Bela Crkva (Serbie de l'ouest)*, în *ZNM*, Beograd, I, 1956-1957, 17-50
- Gatev 1977 – P. Gatev, *Parures de sépultures des XIe-XIIe s.*, în *Arheologia*, Sofia, XIX, 1, 1977, 30-46
- Gatev 1985 – P. Gatev, *Agglomération médiévale et nécropole du XIIe s. aux environs du village de Kovačevo, département de Pazardžik*, în *Fouilles et recherches*, XII, 1985, Sofia
- Giesler 1981 – J. Giesler, *Untersuchungen zur Chronologie der Bjelo Brdo Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken*, în *Prähistorische Zeitschrift*, 56, 1, 1981, Bonn
- Glück 1978 – E. Glück, *Câteva considerații preliminare privind lucrarea “Deliberatio” (sec. al XI-lea)*, în *Ziridava*, X, 1978, 189-197
- Halikova 1976 – E.A. Halikova, *Ősmagyar temető a Káma Ménten*, în *A.É.*, 103, 1, 1976, 53-78
- Hampel 1894 - J. Hampel, *A régibb középkor (IV-X. század) Emleké Magyarhonban*, vol. I, Budapest, 1894
- Hampel 1897 - J. Hampel, *A régibb középkor (IV-X. század) Emleké Magyarhonban*, vol. II, Budapest, 1897
- Hanuliak 2000 – M. Hanuliak, *Burial Grounds-Source of Knowledge about the Great Moravian Period*, în *Slovaks in the Central Danubian Region in the 6th to 11th century*, Bratislava, 2000, 133-147
- Iaroslavschi 1975 – E. Iaroslavschi, *O villa rustica la Caransebeș*, în *Banatica*, 3, 1975, 355-363
- Janković 1975 – M. Janković, *Deux nécropoles médiévales en Serbie de l'est*, în *Starinar*, XXIV-XXV, 1975, 227-241

- Janković 1983 – M. Janković, *Some Informations on Production of Objects of Non-ferrous Metals in the Region of Ključ in the Danube Valley from 9th to 11th Century*, în *ZNM*, Beograd, 1, 1983, 99-118 și planșele
- Jelovina 1963 – D. Jelovina, *Starohrvatske nekropole. Na području između rijeka zrmanje I cetine*, Split, 1963
- Jovanović 1977 – V. S. Jovanović, *Contribution à la chronologie des necropoles médiévales de Yougoslavie et de Bulgarie (I)*, în *Balcanoslavica*, Prilep, 6, 1977, 141-187
- Jovanović 1987 – V. Jovanović, *Considération sur la nécropole médiévale Lukovit-Mušat près de Loveč en Bulgarie*, în *Starinar*, XXXVIII, 1987, 111-132
- Kalić, Popović 1985 – J. Kalić, M. Popović, *L'eglise de Deževno*, în *Starinar*, XXXVI, 1985, 115-149
- Khalikova 1971 - A. E. Khalikova, *Composant ethnique commun dans les populations de la Bulgaire de la Volga et de la Hongrie de Xe siècle*, în *Mitt.Arch.Inst.*, Budapest, 1, 1971 (apărut 1972), 177-194
- Kiss 1983 – A. Kiss, *Baranya megya X-XI. századi sírleletei*, Budapest, 1983
- Költő 1993 - L. Költő, *Honfoglalás kori tegeyes sír Vöröson*, în *Évkönyve*, A Herman Ottó Múzeum, XXX-XXXI, 2, 1993, 433-445
- Korzhina 1954 - G. F. Korzhina, *Русские кладби IX-XIII вв.*, Moscova-Leningrad, 1954
- Kovács 1989 - L. Kovács, *Münzen aus der Ungarischen Landnahmezeit*, în *Fontes Archaeologici Hungariae*, 1989, 7-189 și planșele
- Kovács 1994 – L. Kovács, *Das Früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szalbocs*, în *V.A.H.*, VI, 1994
- Kovács 1994-1995 – L. Kovács, *A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből*, în *CAH*, 1994-1995, 153-189
- Lazarov 2001 – L. Lazarov, *Historical museum-Dalgopol. Ancient Bronze. Katalog*, Varna, 2001
- Lazarovici, Maxim, Țicu, Oprinescu 1993 – Gh. Lazarovici, Z. Maxim, D. Țicu, A. Oprinescu, *Șantierul arheologic Gornea 1989*, în *Banatica*, 12, I, 1993, 295-319
- Marjanović 1967 – G. Marjanović, *Un tombeau médiéval des environs de Požarevac*, în *Starinar*, XVIII, 1967, 217-220 și pl. 1-2
- Marjanović-Vujović 1976 – G. Marjanović-Vujović, *La diffusion des boucles d'oreille granulees en Serbie*, în *Starinar*, XXVII, 1976, 101-109 și T.I-IV
- Marjanović-Vujović 1982-1983 – G. Marjanović-Vujović, *Čezava-Nécropole médiévale*, în *Starinar*, XXXIII-XXXIV, 1982-1983, 123-126
- Marjanović-Vujović 1984 – G. Marjanović-Vujović, *Trnjane. Serbian necropolis (11th-13th century)*, Beograd, 1984
- Marjanović-Vujović 1985 – G. Marjanović-Vujović, *Contribution à l'étude des résultats des fouilles des nécropoles médiévale en Serbie*, în *Starinar*, XXXVI, 1985, 105-114
- Marjanović-Vujović 1986 – G. Marjanović-Vujović, *Vajuga-Pešac. La nécropole médiévale II*, în *Cahiers des Portes de Fer*, III, 1986, 184-237
- Marjanović-Vujović, Tomić 1982 – G. Marjanović-Vujović, G. Tomić, *Jewellery on the Territory of Serbia. From Mediaeval Necropolises from the 9th to the 15th centuries*, Beograd, 1982
- Mesterházy 1990 – K. Mesterházy, *Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10-11. századi magyar sírleletekben I*, în *F.A.*, XLI, 1990, 87-115

- Mesterházy 1991 – K. Mesterházy, *Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10-11. századi magyar sírletelekben II*, în *F.A.*, XLII, 1991, 145-177
- Mesterházy 1994 – K. Mesterházy, *Az ún. Tokaji kinks revíziója*, în *F.A.*, XLIII, 1994, 193-242
- Milošević 1961 – D. Milošević, *Les fouilles de conservation d'une nécropole du Moyen-âge dans le village Lešie près Paraćin*, în *ZNM*, Beograd, III, 1961, 141-163 și planșele
- Minić 1970 – D. Minić, *La nécropole médiévale de Veliki Gradac, près de Doni Milanovac*, în *Starinar*, XX, 1970, 233-248
- Minić 1982-83 (1984) – D. Minić, *Ribnića, site préhistorique et antique, agglomération médiévale avec necropole*, în *Starinar*, XXXIII-XXXIV, 1982-1983 (apărut 1984),
- Minić 1987 – D. Minić, *Le fil tordu en spirale dans les bijoux médiévaux de Serbie*, în *Starinar*, XXXVIII, 1987, 73-81
- Minić 1995-1996 – D. Minić, *Decorative Plateles from the Vrcalo's Water-Mill near Ruma*, în *RAD, Muzeja Vojvodine*, Novi Sad, 37-38, 1995-1996, 113-121
- Oța 1998 – S. Oța, *Mormintele bogomile din sudul Banatului (secolele XII-XV)*, în *AM*, II, 1998, 113-123
- Pál 1993 – M. Pál, *10-11. századi temető Sarkadkeresztúr határában (előzetes jelentés)*, în *Évkönyve, A Herman Ottó Múzeum*, XXX-XXXI, 2, 1993, 487-511
- Parović-Pešikan 1980 – M. Parović-Pešikan, *Nécropole médiévale à Sremska Mitrovica*, în *Starinar*, XXXI, 1981, 179-191
- Petrović 1962-63 – D. M. Petrović, *Nécropole médiévale dans la localité Doničko Brdo à Gradac*, în *Starinar*, XIII-XIV, 1962-1963, 275-291
- Popović-Ivanisević 1988 – M. Popović-Ivanisević, *Braničevo, cité médiévale*, în *Starinar*, XXXIX, 1987, 125-179
- Premk, Popović, Blelajak 1984 – A. Premk, P. Popović, L. Blelajak, *Vajuga-Pesac. Fouilles de sondage de 1980*, în *Cahiers des Portes de Fer*, II, 1984, 118-124 și ilustrația
- Radoslavljević-Krunić 1986 – S. Radoslavljević-Krunić, *Une nécropole médiévale à Ljubičevac*, în *Cahiers des Portes de Fer*, III, 1986, 329-341
- Radu, Țeicu 2003 – A. Radu, D. Țeicu, *127. Nicolinț, com. Ciuchici, jud. Caraș-Severin, punct Daia Parte, Crăguieș, Râpa Galbenă*, în *CCA*, campania 2002, București, 2003, 212-213
- Ryabsteva 2000 – S.S. Ryabsteva, *Three Bead Rings from Vistula to Volga*, în *Stratum plus*, 5, 2000, 161-182
- Selmeczi 1992 – L. Selmeczi, *A Négyszállási I. Számú Iasz Temető*, Budapest, 1992
- Spinei 1985 – V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X-XIII. Români și turanici*, Iași, 1985
- Stanojev 1989 – N. Stanojev, *Nekropolen aus dem 10.-15. Jahrhundert in der Vojvodina. 712 Katalogabschnitte. Katalog I*, Novi Sad, 1989
- Szőke 1962 – B. Szőke, *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarországi régészeti emlékei*, în *Rég. Tan.*, 1, 1962
- Točík 1968 – A. Točík, *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*, Bratislava, 1968
- Točík 1971 – A. Točík, *Flachgräberfelder aus dem IX. Und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei*, în *Slov. Arch.*, XIX, 1, 1971, 135-276
- Țeicu 2003 – D. Țeicu, *Necropola de la Șopotu Vechi*, în *Studii istorice*, Reșița, 2003, 23-60

- Țeicu 1993 – D. Țeicu, *Necropole medievale (sec. X-XIV) din sudul Banatului*, în *Banatica*, 12, I, 1993, 229-272
- Țeicu 1998 – D. Țeicu, *Banatul montan în evul mediu*, Timișoara, 1998
- Țeicu, Bozu 1982 – D. Țeicu, O. Bozu, *Crucea engolpion descoperită la Moldova Veche*, în *AMN*, 19, 1982, 393-395
- Țeicu, Lazarovici 1996 – D. Țeicu, Gh. Lazarovici, *Gornea. Din arheologia unui sat medieval din Clisura Dunării*, Reșița, 1996
- Uzum 1981 – *Necropola feudală timpurie de la Gornea-Căunița de Sus (jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 6, 1981, 181-210
- Uzum 1987 – I. Uzum, *Considerații pe marginea cercetărilor din anii 1983-1985 în necropola feudală timpurie de la Cuptoare (com. Cornea, jud. Caraș-Severin)*, în *Banatica*, 9, 1987, 281-315
- Uzum 1989 – I. Uzum, *Ilidia, o reședință puțin cunoscută a cnezilor români din sudul Banatului*, în *RMM-MIA*, 2, 1989, 39-44
- Vasiliu 1984 – I. Vasiliu, *Cimitirul feudal-timpuriu de la Isaccea*, în *Peuce*, IX, 1984, 107-141, 521-540
- Vaña 1954 – Z. Vaňa, *Les Magyars et les Slaves à la lumière des fouilles archéologiques du X-XIIe siècle*, în *Slov. Arch.*, II, 1954, 51-104
- Végh 1991-1992 – K. Végh, *A Kistokaji honfoglalás kori temető*, în *Évkönyve*, A Herman Ottó Múzeum, XXX-XXXI, 1991-1992, 53-103
- Velter 1997 – A. M. Velter, lucrare de doctorat, *Descoperirile monetare din Transilvania și Banat din secolele VI-XII. Importanța lor istorică și numismatică*, 1997
- Vukmanović 2001 – M. Vukmanović, *Medieval Settlements and Necropolises at Vajuga-Pesak*, în *ZNM*, Beograd, XVII, 1, 2001, 349-370
- Živković 1997 – J. Živković, *Some New Discoveries in South Banat*, în *RAD, Muzeja Vojvodine*, Novi Sad, 39, 1997, 143-154

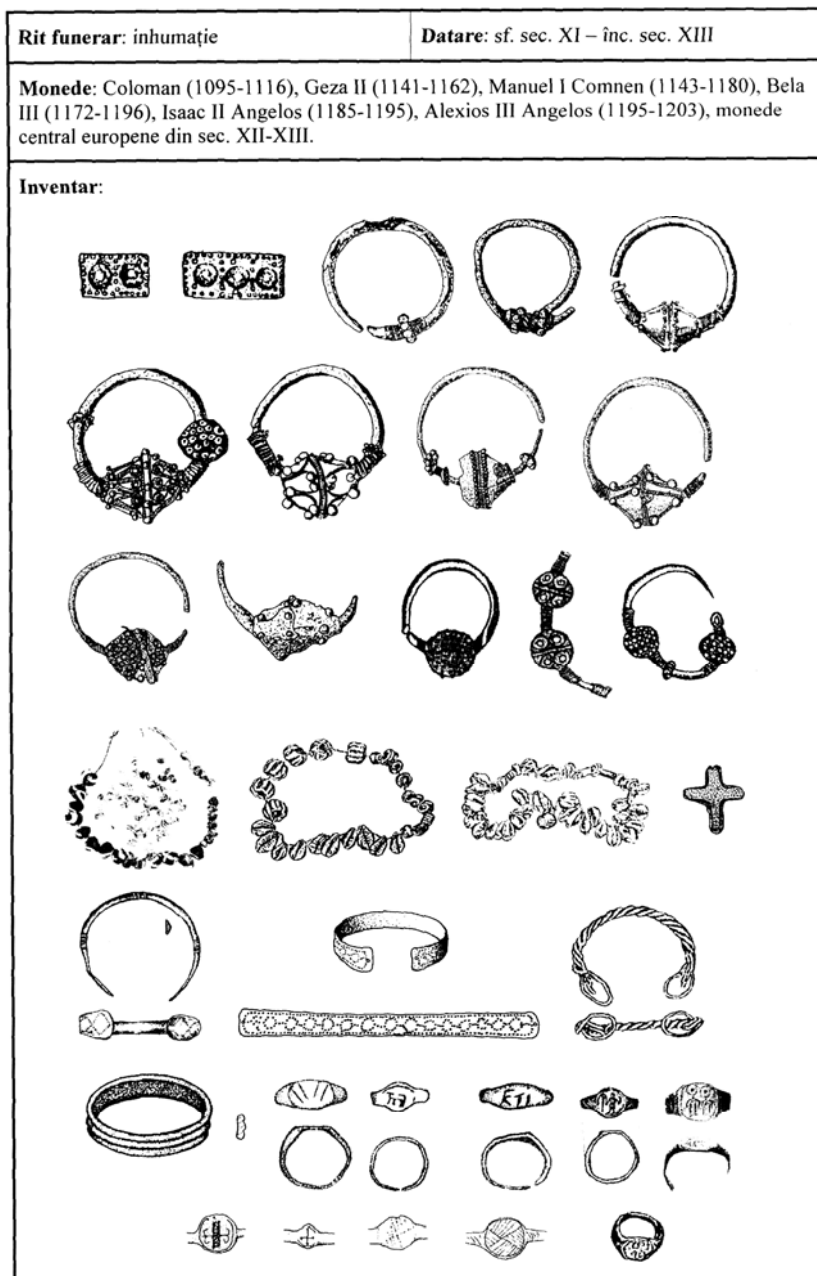

Fig. 1. Orizontul funerar sud-dunărean 2

MORMINTELE CU GROPI ANTROPOMORFE DIN TRANSILVANIA ȘI RELAȚIA LOR CU PRIMUL VAL DE COLONIZARE GERMANĂ

Adrian IONIȚĂ

THE ANTHROPOMORPHIC GRAVES IN TRANSYLVANIA AND THEIR RELATION WITH THE FIRST WAVE OF GERMAN COLONIZATION

Abstract

The author reinitiates the discussion concerning the anthropomorphic graves, specifying the terminology used in the specialized literature. This type of graves has its origins in Western Europe in the time of Merovingians. The tombs with fosse anthropomorphe discovered in Europe are a variety of types and they are dated as follows: the stone and wooden sarcophagus in the 6th – 15th centuries; the graves built of stone slabs or bricks, with or without mortar, in the 10th – 14th centuries; the ones digged in rocks or in stony soil in the 10th – 12th centuries and the ones digged in earth 10th – 13th centuries. Most of the discoveries, of any type, are dated between the 10th and the 12th centuries, for which reason they have been generally called „romanesque”.

Anthropomorphic graves digged in earth have only been discovered in 7 locations in Transylvania so far, all of them being situated in the German colonization area: Feldioara (Marienburg), Drăușeni (Draus) in Brașov county, Sibiu (Hermannstadt), Mediaș (Mediasch), Moșna (Meschen), in Sibiu county, Orăștie (Broos), in Hunedoara county, Sighișoara (Schässburg) in Mureș county. From a chronological point of view, the graves belong to the second half of the 12th century, starting with Geza II (1141-1161). This ritual does not prove the imitation of a funeral trend from West, but it rather marks the settlement of some groups of colonists coming from the German world, thus the fosse anthropomorphe becoming a relevant chronological and even ethnic indicator for the area in which they established.

Starting from these discoveries and colligating them with others in which such anthropomorphic graves are not to be found, one may propose an earlier dating (the first phase of the Evangelic Church in Mediaș), as well as another assignment, related to the Saxons, not to the Szekler to some monuments (the hall-church from Drăușeni, the first phase of the Church from Viscri) from this geographical area.

To conclude with, it is considered that the settlement of the colonists that we generally call Saxons occurred in the second half of the 12th century, being very well organized and controlled by the Hungarian Royalty. According to the archeological discoveries, the region in which they settled included, not only the territory „from Orăștie to Baraolt along with the Szeklers' land from Sebus and terra Daraus”, mentioned in the 1224 diploma, but also the region of Sighișoara and Țara Bârsei. It did not include the Bistrița region where anthropomorphic graves have not been found until now.

Mormintele săpate după conturul corpului uman cu spațiul destinat capului bine individualizat sunt desemnate în literatura de specialitate sub denumiri diverse. Terminologia cea mai uzitată este de: morminte cu groapă antropomorfă sau morminte cu nișă pentru cap: fosse anthropomorphe, logette pour l'emplacement du crâne, alvéole céphaloïde, encoche

céphalique, a niche céphalique, logement céphaloïde, reserve céphalique (Franța), *a fosse antropoidi, logette* (Italia), *Antropomorpher Grab, Kopfnische, Nische für den Kopf, Kopflege, Grab mit separater Ausbuchtung für den Kopf, - mit ausgehauener Kopfnische, - mit antropomorpher Aussparung, - mit ausgemeisselter Körperform, - mit ausgestochener Körperform, - mit antropomorphen Grabgruben* (Germania), *mumia alaku, mummy shaped grave pit* (Ungaria), *aberrant forms* (Olanda).

Mormintele cu nișă pentru cap descoperite în Europa sunt de diverse tipuri și se datează astfel: sarcofagele din piatră sau lemn în secolele VI–XV; mormintele construite din dale de piatră sau cărămizi cu sau fără mortar în secolele X–XIV; cele săpate în stâncă sau în sol pietros (rupestre) în secolele X–XII; iar cele săpate în pământ în secolele X–XIII¹. Limitele respective nu trebuie privite ca bariere stricte, pentru cele mai multe datarea s-a făcut în lipsa inventarelor funerare, prin raportare la fazele constructive ale monumentelor unde au fost descoperite, în funcție de relația cu alte morminte din aceeași necropolă sau chiar prin analogii dintr-un anume teritoriu. Astfel, nu este exclus ca unele morminte să depășească granițele stabilite de noi sau chiar să-și restrângă datarea în cadrul acestora. Mai constatăm că majoritatea descoperirilor, indiferent de tip, se plasează în secolele X–XII, ceea ce a făcut ca aceste morminte să fie numite în general „romanice”.

Forma nișei nu constituie un argument în stabilirea cronologiei, ori a vreunei diferențieri sociale sau de sex, nișe rectangulare, trapezoidale și circulare întâlnindu-se în mod egal, atât la mormintele persoanelor din ierarhia laică și religioasă, cât și la mormintele persoanelor obișnuite.

În Transilvania până în prezent s-au descoperit morminte antropomorfe săpate în pământ în șapte localități: Feldioara (Marienburg), Drăușeni (Draus) (jud. Brașov), Sibiu (Hermannstadt), Mediaș (Mediasch), Moșna (Meschen) (jud. Sibiu), Orăștie (Broos) (jud. Hunedoara), Sighișoara (Schässburg) (jud. Mureș).

Cercetările desfășurate la Feldioara între 1990–1995 au scos la iveală în piațeta situată între casa parohială și biserica evanghelică o necropolă din care au fost dezvelite 109 morminte (cuprinzând 118 indivizi)². În anii 1998³ și 1999⁴ în urma unor sondaje executate în curtea bisericii evanghelice au mai fost descoperite zece morminte cu nișă făcând parte din aceeași necropolă, numărul acestora ajungând astfel la 119. Fără îndoială suntem încă departe de numărul total al mormintelor cu nișă, care trebuie să fie de ordinul sutelor. Principala caracteristică o reprezintă prezența nișei pentru cap în cazul mormintelor de adulți. Ca inventare, în afara monedelor romane care nu ne ajută însă la datare, s-au găsit șase denari anonimi maghiari atribuiți lui Geza II (1141–1161) și Ștefan III (1162–1172), precum și trei cercei de buclă cu capătul în formă de „S” (M.86, M.113), ceea ce încadrează necropola în a doua jumătate a secolului al XII-lea.

La Drăușeni, în jurul bisericii fortificate, cercetările din anii 1993–1996 au scos la iveală un prim cimitir ce gravita la început în jurul bisericii sală pusă în evidență de săpăturile din anii 1973–1976, extinzându-se apoi, după construirea bazilicii, aproape în toată incinta. Cele câteva zeci de morminte cu nișă pentru cap au ca inventar cercei de buclă cu capătul în formă de „S” și monede de la Geza II (1141–1161), Ștefan III (1162–1172) și Bela III (1172–1196). Un singur mormânt a fost înconjurat cu blocuri de piatră parțial fasonată delimitând o

¹ A. Ioniță et al. 2004, 55, 226, fig. 60.

² A. Ioniță et al. 2004, 29–63; 93–129.

³ A. Ioniță 1999, 41.

⁴ A. Ioniță 2000, 36–37.

nișă rectangulară. După observațiile din teren se pare că practicarea nișei în jurul capului a continuat și în secolul al XIII-lea⁵.

La Sibiu, în Piața Huet, în urma unui sondaj care viza identificarea urmelor bazilicii romanice, anterioare actualei biserici lutherane, s-a surprins limita de est a unui cimitir conținând morminte cu nișă în primul nivel de înmormântări⁶. Deși mormintele nu au inventar, ele au fost datate în a doua jumătate a secolului al XII-lea.

Morminte asemănătoare, tot fără inventar, au apărut și la Biserica „Sf. Margareta” din Mediaș și au fost considerate ca aparținând cimitirului corespunzător primei capele, ale cărei temelii suprapun morminte mai vechi, ce au ca inventar inele de buclă cu capătul în formă de „S”. Deși capelei îi lipsesc elementele pentru o cronologie precisă, fiind datată vag, prin argumente stilistice, spre sfârșitul secolului al XIII-lea, și mormintelor le-a fost atribuită aceeași dată⁷.

La Moșna, în imediata apropiere a bisericii evanghelice, pe partea de sud a acesteia, s-au descoperit mai multe morminte cu nișă pentru cap⁸. Cercetările fiind inedite nu putem face precizări în legătură cu numărul și inventarele acestora.

În interiorul cetății din Orăștie s-au descoperit cinci morminte de același tip, dintre care unul avea ca inventar două monede de la Geza II (1141–1161)⁹.

La Sighișoara au fost găsite morminte antropomorfe în trei puncte: pe platoul ocupat de Biserica din Deal¹⁰, la Biserica Mănăstirii¹¹ cercetări deocamdată inedite și în „Cartierul Viilor”, două morminte cu nișă fără inventar, în cadrul unei necropole datată, printr-o serie de monede, în a doua jumătate a secolului al XII-lea¹².

După cum se poate observa, toate descoperirile se plasează în zona de colonizare germană din sudul Transilvaniei, majoritatea aparținând celei de-a doua jumătăți a secolului al XII-lea. Se pare că pe parcursul secolului al XIII-lea (nu avem nici o descoperire datată cert în acest timp) se renunță la gropile antropomorfe în necropolele sătești, înhumările făcându-se, cu sau fără sicriu, în gropi rectangulare.

Există opinii potrivit cărora originea acestui tip de mormânt trebuie căutată în antichitate, în nordul Africii, în epocă romană, feniciană sau egipteană¹³, dar ni se pare hazardată ideea unei legături între acestea și cele medievale. În era creștină, obiceiul practicării unei nișe în dreptul capului apare documentat arheologic odată cu epoca merovingiană. Sarcophagele cu nișă cioplită în dreptul capului sunt primele ce apar documentate arheologic în Franța la: Giberville (Calvados) – „Le Martray”¹⁴ și „Saint-Martin”¹⁵, Chinon – „Saint-Mexme”¹⁶, Arpajon-sur-Cère (Cantal) – „La République”¹⁷, etc. Utilizarea nișei pentru cap ca element al unui ritual funerar apare deci încă din zorii evului mediu. Odată cu epoca carolingiană și mai ales cu perioada numită romantică mormintele cu nișă se diversifică tipologic și cresc numeric, răspândindu-se într-o mare parte a Europei –

⁵ D. Marcu 1994, 23; D. Marcu 2002, 43, 45–46.

⁶ P. Munteanu Beșliu 1995, 81.

⁷ H. Fabini, M. Beldie-Dumitrache 1977, 92–93.

⁸ D. Marcu 2002, 47.

⁹ Z. Pinter et al. 1995, 63.

¹⁰ D. Marcu 2002, 47.

¹¹ Cercetări Angel Istrate 2005.

¹² R. Harhoiu et al. 1995, 83.

¹³ J. Raspi Serra 1974, 73; F. Benoit 1959, 29–30. Vezi și S. Frede 2000 și K. Lembke 2001.

¹⁴ C. Pilet et al. 1990, 46, fig. 28.

¹⁵ C. Pilet et al. 1990, 47, fig. 29, pl. 30, 35.

¹⁶ P. Husi, et al. 1990, 138, 140, fig. 10.

¹⁷ A. Usse et al. 1990, 25–28, fig. 10.

Franța, Germania, Elveția, Belgia, Olanda, Anglia, Danemarca, Suedia, Spania, Italia, Polonia, Ungaria, Bosnia-Herțegovina și România.

Morminte antropomorfe săpate în pământ, similare celor din necropolele transilvănene mai sus amintite, s-au găsit în: Franța la: Serris¹⁸, Saint-Cloud (Commune Lachapelle, Lot-et-Garonne)¹⁹, Chalons sur Marne (Marne)²⁰, Voué (Aube)²¹, Capendu (Aude)²², Bussiere-Boffy²³, Saint Vincent de Pertignas și Bassens²⁴; în Olanda la: Alphen (N. Br.) R.K. Kerk²⁵; în Italia la: Canne (Apulia)²⁶; în Danemarca la: Tirup²⁷; în Suedia la: Löddeköpinge²⁸; în Germania la: Ballstedt (Ldkr. Weimar), Beesenstedt (Saalkr.), Bösenburg (Kr. Eisleben), Gerlebogk (Kr. Berburg), Gorsleben (Saalkr.), Halle (Weinberg), Höhnstedt (Saalkr.)²⁹, Gerbstedt (Kr. Mansfeld), Helfta (Kr. Eisleben)³⁰, Morken (Kr. Bergheim)³¹, Glasbach am Rennsteig³², Liesborn³³, Soest³⁴, Neuruppin³⁵ și Tilleda (Kr. Sangerhausen)³⁶; în Ungaria la: Eger³⁷ și Kaposvár³⁸.

În Europa Apuseană prezența mormintelor antropomorfe în diverse necropole este un fapt banal care nu suscită un mare interes din partea cercetătorilor. Răspândirea lor însă către Europa Centrală și Răsăriteană nu este doar o modă preluată ci jalonează chiar deplasarea unor persoane sau grupuri. Fenomenul este sesizabil în Germania estică, în Polonia și în Ungaria unde nu există morminte cu gropi antropomorfe anterioare secolului al XII-lea.

Revenind la necropolele comunităților rurale transilvănene din secolul al XII-lea, în care întâlnim morminte antropomorfe, acestea reprezintă, dincolo de păstrarea unei tradiții funerare și o subliniere a identității culturale. Originea occidentală a ritualului respectiv nu mai trebuie demonstrată, descoperirile din acest spațiu fiind elocvente ca număr și anterioritate. Epoca romanică, în limitele sale general acceptate secolele X–XII, reprezintă perioada comună pentru toate tipurile de morminte cu nișă și totodată punctul de maximă intensitate al acestei practici funerare. Analogiile cu cimitirele din vestul Europei ne îndreptătesc să credem că necropolele amintite au aparținut primului val de coloniști germani veniți în Transilvania după mijlocul veacului al XII-lea.

¹⁸ B. Foucray, F. Gentili 1991, 57.

¹⁹ J. Lapart, J. P. Noldin 1986, 7, fig. 7. Vezi și 14 notele 28 și 29 unde sunt citate ca analogii: La Turraque, Saint-Maur (Gers), l'Escaledieu (Hautes-Pyrénées), Cazeaugrand près Mèzin (Lot-et-Garonne), Bergerac, Contrás, Cocomont, Cieuse (Gironde), Mouzeuil-Saint-Martin (Vendée).

²⁰ Chronique 1995, 328–329, Chronique 1996, 331.

²¹ Chronique 1992, 522.

²² J. Zammit 1989, 97–103.

²³ N. Raynaud 1987, 40–42, fig. 3; 50.

²⁴ B. Bizot f.a., 166, 168.

²⁵ J. Ypey 1953, 44–45, 49.

²⁶ E. Riemer 2000, 24, 26 și catalog.

²⁷ A. J. Kieffer-Olsen 1990, 102–103, fig. 12.

²⁸ J. Boldsen, H. Cinthio 1988.

²⁹ B. Schmidt, W. Nitzschke 1972, 68; W. Hoffmann, B. Schmidt 1955, 239.

³⁰ H. Gröbler 1902, 169–170; tabel XIX; A. Götze et al. 1909, 27, 29.

³¹ A. Herrnbrodt 1957, 456, fig. 44.

³² R. Feustel et al. 1961, 229, 231, tab. 15.

³³ H. Peine 1993, 48, fig. 29.

³⁴ G. Isenberg 1986, 34–35; E. Linnhoff 1984, 13–15, fig. p. 14 jos.

³⁵ F. Falkenstein, H. Peter-Röcher 1997, 43 (cu fig.).

³⁶ P. Grimm 1968, 131–132, tabel 52 c.

³⁷ K. Kozák 1979, 161–162, 176, fig. 8, 179, fig. 11 și K. Kozák 1986, 7–8, 25, fig. 6.

³⁸ E. Bárdos 1978, 189, 191, fig. 4 și E. Bárdos 1987, 10, fig. 6; 35.

Coloniștii germani vin în Transilvania la o epocă în care în Occident practicile funerare creștine erau riguros respectate și sosesc într-o regiune în care regalitatea maghiară încă se mai străduia să impună reglementări de natură religioasă, chiar în rândul unei populații considerate a fi fost de mult creștinate, dar care refuza sau neglija să se înmormânteze în locuri sfinte, adică în jurul bisericilor. Avem în vedere orizontul înmormântărilor Bjelo Brdo și repetatele ordine ale regilor maghiari, ultimul fiind se pare al lui Andrei II (1205–1235). Distincția între mormintele coloniștilor și celelalte este operantă doar în prima fază, pe parcursul cătorva generații producându-se o serie de influențe de o parte și de alta. Astfel se explică prezența inelelor de tâmplă cu capătul întors în formă de „S” în mormintele de la Viscri (Weisskirch), Drăușeni și Feldioara. În urma reidentificării monedelor descoperite la Viscri, cea mai veche monedă datează din vremea lui Geza II (1141–1161)³⁹ și nu de la Koloman (1095–1116), cum fusese atribuită anterior⁴⁰. Este foarte probabil, așadar, ca și primul orizont funerar de aici, chiar dacă nu au fost observate morminte cu nișă pentru cap, să aparțină coloniștilor germani și nu secuilor. Nu este exclus ca cercetările viitoare să scoată la iveală morminte cu gropi antropomorfe, datorate contactului avut cu coloniștii germani și în necropolele populațiilor de altă etnie⁴¹.

Ținând seama de cronologia stabilită pentru mormintele cu nișă, care – cel puțin în Transilvania – nu depășesc începutul secolului al XIII-lea, credem că prima fază a bisericii evanghelice din Mediaș, căreia îi aparțin înmormântările cu nișă, nu mai poate fi datată la sfârșitul secolului al XIII-lea, după cum au considerat autorii⁴², ci mai degrabă spre sfârșitul secolului al XII-lea și începutul celui următor. De asemenea ridicarea bisericii-sală de la Drăușeni s-ar datora tot coloniștilor germani⁴³ și nu secuilor, după cum considera autoarea primelor cercetări⁴⁴. Trebuie să precizăm că Mariana Dumitrache a făcut excelente observații arheologice, de pildă a sesizat la Drăușeni în câteva cazuri poziții ale scheletelor ce sugerau folosirea giulgiului. În ciuda propriilor semne de întrebare care răzbat în legătură cu datarea așa de târzie a primei faze a bisericii din Mediaș, a fost influențată însă de teoria potrivit căreia în secolul al XII-lea partea de sud a Transilvaniei nu putea fi ocupată decât de secui. Această teorie, care reflectă în bună măsură stadiul cercetării de atunci, părea să-și fi găsit un suport arheologic, indus de câteva descoperiri în care anterior așezării sașilor fusese semnalată prezența secuilor – la Ungra (Ugra, Galt), jud. Brașov, de pildă – dar și de identificările monetare eronate (în cazul de la Viscri) din cauza utilizării unor cataloage mai vechi. Tot aceste descoperiri au stat și la baza încercării explicării termenului de *desertum*, care apare într-o serie de documente, prin aceea că ar fi un teritoriu părăsit de secui și în care urmau să se așeze sașii⁴⁵. Schema aceasta se verifică din ce în ce mai puțin și trebuie să reconsiderăm astăzi dimensiunea colonizării germane, încă din vremea lui Geza II, dovedită de numărul mare al mormintelor cu nișă din necropole și de primele monumente de piatră care le aparțin.

Este de presupus că primii coloniști germani care se stabilesc în Transilvania provin din rândul unei categorii nu foarte avute, existând un anume egalitarism, cel puțin în primele

³⁹ A. Velter 2002, 186, 352.

⁴⁰ M. Dumitrache 1981, 264.

⁴¹ Conform informațiilor primite de la R. Harhoiu, necropola din a doua jumătate a secolului al XII-lea de la Sighișoara „Cartierul Viilor”, încă în curs de cercetare, dar în care au fost descoperite două morminte cu nișă, ar putea aparține secuilor.

⁴² H. Fabini, M. Beldie Dumitrache 1977, 92 și nota 52.

⁴³ D. Marcu 2002, 47.

⁴⁴ M. Dumitrache 1979, 189.

⁴⁵ Th. Năgler 1974, 56–60.

decenii de după așezarea lor, sugerat de lotizările efectuate la luarea în primire a noilor teritorii⁴⁶. Este deci firesc ca nici în cadrul necropolelor din mediile țărănești să nu distingem un anume tratament funerar care ar putea diferenția niște indivizi de restul colectivității, motiv pentru care regăsim același tip de mormânt antropomorf, săpat în pământ (cu excepția unui singur mormânt înconjurat de blocuri de piatră la Drăușeni), în cimitirele din secolul al XII-lea din localitățile în care s-au instalat coloniștii pe care, cu un termen generic, îi numim sași. Diferențieri vor apărea însă în mediile urbane și eclesiastice care se vor reflecta aici prin prezența mormintelor amenajate din lespezi de piatră. Nu cunoaștem deocamdată nici un exemplar cu nișă, ci doar cu pietre sculptate în unghi sau două pietre înclinate, puse reazem sub cap⁴⁷, descoperite în câteva din mormintele de la Sebeș-Alba (Mühlbach), datate în a doua jumătate a secolului al XII-lea și la începutul secolului al XIII-lea⁴⁸. Această modalitate de amenajare pentru cap, pe verticală, nu sugerează funcția unei perne cioplite în piatră, fără a neglija însă nici simbolul unei anume diferențieri sociale. Mormintele din necropolele coloniștilor sunt în general lipsite de inventar, cu excepția unor monede și a câtorva inele de buclă cu capătul întors în formă de „S”, care de altfel nu le sunt caracteristice. Se pare că aceeași austeritate se regăsește în veacurile XI–XII și în cimitirele din locurile lor de origine.

Importanța evidențierii acestui ritual – în cazul de față un excelent indicator cronologic și chiar etnic – rezidă în implicațiile istorice privind colonizarea germană în general în Răsăritul Europei. Ritualul identificat în aceste necropole, circumscris segmentului cronologic reprezentat de cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea, permite stabilirea mult mai exactă a primei faze de colonizare germană în Transilvania și de asemenea, permite o datare mai bună a primelor monumente ridicate de aceștia.

După cum este știut informațiile documentare nu ne ajută întotdeauna, ba în cazul nostru sunt chiar contradictorii. Diploma din 1224, acordată de Andrei II coloniștilor germani din teritoriile „începând de la Orăștie până la Baraolt, împreună cu pământul secuilor din Sebus și cu terra Daraus”⁴⁹, prin care se restabileau obligațiile și privilegiile cu care fuseseră chemați de Geza II, a creat impresia că primul val de colonizare se restrângea la fâșia mărginită la vest de Orăștie, iar la est de Drăușeni. Părerea a fost întărită și de diploma din 1211, prin care Andrei II dona cavalerilor teutoni Țara Bârsei⁵⁰, crezându-se că o dată cu aceștia a fost inițiată și prima colonizare în acest spațiu. Cele două documente corelate au fost interpretate ca dovezi clare ale colonizării germane în două etape distincte⁵¹.

Descoperirea necropolei de la Feldioara, care este totodată și cel mai estic punct din Europa în care s-au găsit morminte cu nișă, a pus în evidență însă o etapă a colonizării germane mult mai timpurie decât se credea până acum în Țara Bârsei. Explicația pentru care, la 1224, *terra Daraus* apare ca limită estică a teritoriului locuit de sași rezidă în faptul că la acea dată, Țara Bârsei aparținea teutonilor cu privilegiile lor specifice, coloniștii de aici fiind deci logic excluși, neputând primi noi diplome atâta vreme cât erau în vigoare cele acordate Ordinului teuton⁵². Problema de fond o constituie faptul că regele acordă privilegii doar în acele teritorii („pământ regal”) care îi mai aparțineau din punct de vedere juridic la acea dată. El nu intervine în teritoriile care făcuseră deja obiectul unor diplome dobândind astfel un alt statut, cum este cazul Țării Bârsei, intrată în posesia teutonilor, sau a altora, de pildă, zona

⁴⁶ P. Niedermaier 1996, passim.

⁴⁷ Astfel de morminte se întâlnesc și la abația din Tholey (Saarland), (A. Kolling 1973, 41, tab.18).

⁴⁸ R. Heitel 1964, 8–10.

⁴⁹ DIR, C, I, 208–210; Ub. I, 32–35.

⁵⁰ DIR, C, I, 150–151; Ub. I, 11.

⁵¹ Th. Năgler 1979, 144, Taf. 19; Th. Năgler 1981, 185, pl. 19.

⁵² A. Ioniță 1994, 276–277.

Sighișoarei, intrate în posesia nobilimii („pământ nobiliar”), chiar dacă acestea erau locuite și de coloniști. De altfel, nu întâmplător, în 1211, teutonii se instalează în interiorul cetății de pământ de la Feldioara, punând astfel capăt practicării înmormântărilor din acest loc, nu doar din rațiuni strategice, ci și pentru a avea în preajmă o comunitate de aceeași limbă și religie, ca sprijin important în viitoarea activitate constructivă.

Colonizarea sașilor în a doua jumătate a secolului al XII-lea în Transilvania se petrece într-un cadru organizat de către regalitatea maghiară. Chiar dacă lipsesc documentele scrise din vremea lui Geza II referitoare la teritoriile în care coloniștii se așează, este clar că faptul nu se petrece la întâmplare. Luarea în primire a noii *Heimat* se produce într-un cadru instituționalizat sub protecția și în beneficiul Regatului maghiar. Prin sublinierea acestui fapt aș dori să repun în discuție opinia formulată într-o lucrare recentă care, minimalizând importanța descoperirilor arheologice, aduce ca argument faptul că „în nordul Europei, după afirmațiile lui Charles Higounet, germanii penetrează în zone pe adâncimi de 300 Km fără suportul instituțional pe care îndeobște îl presupunem”⁵³. Dacă în nordul Europei în anumite perioade penetrarea germană, în multe cazuri, s-a făcut la inițiativa unor *Grafi* locali, uneori și cu forța armelor, nu același lucru se petrece în Transilvania. Nu credem că-și închipuie cineva că aduși cu mare efort de la circa 2000 de kilometri, sașii ori flandrenzii vor fi fost lăsați la o margine a regatului într-o ambiguitate ce le-ar fi permis imediat după sosire să ocupe alte teritorii decât cele controlate de regalitate. Coloniștii vin în Transilvania la chemarea regelui, fără îndoială în urma unor promisiuni și obligații ferme și sub protecția acestuia se așează într-o regiune stabilă, în vreme ce în zonele nordice comunități întregi se deplasează chiar și la câteva sute de kilometri, așa cum s-a menționat deja, din liberă inițiativă și în propriul beneficiu, fără a avea un acord pentru teritoriile în care urmau să se așeze.

Această discuție a pornit de la analiza termenului *terra deserta* într-un articol mai vechi al meu, în care printre altele enumeram și principalele teorii din istoriografia română, exprimându-mi și propriul punct de vedere. Spuneam atunci că: „existența coloniștilor, cu mai bine de o jumătate de veac înainte de acordarea diplomei cavalerilor teutoni, repune în discuție și termenul de *terra deserta et inhabitata*, sub care este desemnată Țara Bârsei, eliminând de la început ideea, tot mai puțin susținută, de teritoriu pustiu, gol de orice populație. Nu mai pot fi acceptate nici explicațiile potrivit cărora *desertum* ar reprezenta teritoriul situat în fața liniei de prisăci (lat. *indagines*, ung. *gyepű*) servind scopurilor de apărare⁵⁴, deci în imediata vecinătate a graniței, urmând într-un viitor apropiat să fie înglobat și nici interpretarea ca teritoriu părăsit de secui, în care urmau să se așeze sașii”⁵⁵. Fără a intra în amănunte, trebuie văzut în această expresie mai degrabă o formulare de cancelarie, care încearcă să preîntâmpine, din punct de vedere juridic, prin declararea oficială a unor teritorii ca fiind „deserta”, conflictele ce ar putea izbucni între noii veniți și mai vechii locuitori, pe tema drepturilor asupra pământului. Probabil că formularea „juriștilor” medievali ascunde și anumite sensuri care astăzi nouă ne scapă”⁵⁶.

Consider nepotrivită acceptarea numai a primului sens al cuvântului deșert, aceea de pustiu, și afirmația că: „într-un mod oarecum forțat se încearcă asocierea unor descoperiri arheologice aparținând coloniștilor germani ideea unei penetrări maghiare în zonă înainte de venirea teutonilor”, sau că: „numai simplele cercetări arheologice, fără a fi întărite de alte mărturii, nu sunt suficiente pentru a contura o astfel de ipoteză”, ba chiar că: „de altfel, după

⁵³ Ș. Turcuș 2001, 226.

⁵⁴ K. Horedt 1958, 127; K. Horedt 1986, 169.

⁵⁵ T. Năgler 1974, 56–60.

⁵⁶ A. Ioniță 1994, 277.

cum se constată toate celelalte date contrazic categoric prezența instituțională maghiară în zonă”⁵⁷.

În accepțiunea din lucrarea menționată *desertum*, „dincolo de a fi un clișeu diplomatic uzat pe scară largă în epocă, preluat din Deuteronom, 32, 10, are o relevanță politico-instituțională potrivit căreia, după Paul Zumthor, deșertul este un spațiu căruia nu îi sunt conexe drepturi, de fapt un *no man's land*”⁵⁸, adică al nimănu. Nefiind un specialist în hermeneutica textului medieval nu doresc să contrazic această teorie rezultată pe baza analizei documentelor; este rolul altora să o facă dacă vor crede de cuvință. Ca arheolog însă nu pot crede că o serie de monumente din secolul al XII-lea erau în „țara nimănu”. Cercetările arheologice scot la iveală morminte, biserici, cetăți, așezări, arme, unelte, podoabe și monede ale celor care au trăit în trecut și nu chitanțe de plată a impozitelor, sau ordine de recrutare pentru a dovedi fără dubiu existența ori lipsa jurisdicției regale. Nu văd nici o dată care să contrazică prezența instituționalizată a regatului, există necropole, biserici, cetăți, acestea sunt argumentele arheologice; a le plasa în țara nimănu de dragul unei teorii nu este profesional. În cazul Țării Bârsei avem cel puțin trei descoperiri arheologice din secolul al XII-lea: necropola de la Feldioara, cetatea de pe dealul Lempeș⁵⁹ – situată în hotarul satelor Sânpetru (Petersberg) și Hărman (Honigberg) și prima fază a bisericii din Prejmer (Tartlau). Menționarea celor patru biserici, Feldioara, Sânpetru, Hărman și Prejmer, în dania acordată cisterciencilor de către Bela IV (1235–1270) în anul 1240⁶⁰, ne face să credem că acestea au fost primele localități în care s-au așezat coloniștii germani în Țara Bârsei încă din a doua jumătate a secolului al XII-lea. Afirmația este certificată în cazul Feldioarei de prezența necropolei, iar în cazul Prejmerului de descoperirea în nivelul constructiv al primei faze a unei monede bracteate atribuită lui Bela III (1172–1196)⁶¹ și decurge ipotetic pentru Sânpetru și Hărman ca urmare a alăturării lor, deloc întâmplătoare, de primele două în documentul amintit.

Pentru a completa imaginea asupra habitatului colțului de sud-est al Transilvaniei, mai adăugăm că la nord de Țara Bârsei se află necropolele de la Zăbala⁶² (Zabola) și Peteni⁶³ (Petőfalva) și așezarea de la Sâncrăieni⁶⁴ (Csikszentkirály), toate datate începând cu mijlocul secolului al XII-lea, care pot fi atribuite secuilor. Indiferent de sensul termenului *desertum*, nu credem că toate aceste descoperiri pot fi ignorate de dragul unei teorii sau alteia, ele se situau în cadrul organizării instituționale regale și nu în „țara nimănu”.

Foarte probabil habitatul din sud-estul Transilvaniei a suferit destul de mult de pe urma repetatelor incursiuni cumane, posibil și a expediției bizantine din 1166, unul din traseele acesteia fiind se pare prin Țara Bârsei. Nu întâmplător unul din scopurile mărturisite, ale donației către teutoni din 1211 era de a stopa raidurile cumanilor. Nu este exclus nici ca pentru scurte intervale de timp, ca urmare a deselor incursiuni, acest colț de țară să fi „scăpat” de sub controlul administrației regale, însă a aprecia că acest spațiu era fără drepturi conexe în

⁵⁷ Ș. Turcuș 2001, 226.

⁵⁸ Ș. Turcuș 2001, 225–226.

⁵⁹ A.D. Alexandrescu et al. 1973, 231–234.

⁶⁰ DIR, C, I, 319–320; Ub. I, 68.

⁶¹ Cercetările arheologice la biserica din Prejmer, rămase din păcate nepublicate, au fost efectuate de către regretatul Radu Heitel, moneda fiind însă publicată de E. Isăcescu (1965, 371, nr. 584). Vezi și: L. Huszar 1979, nr. 200, 53–54.

⁶² Z. Szekeley 1994, 277–305.

⁶³ Z. Szekeley 1990, 97–110.

⁶⁴ C. Preda 1959, 845–853.

momentul venirii cavalerilor teutoni este greu de acceptat. Ideea unei ieșiri temporare de sub jurisdicția regală este sugerată de asocierea în câteva morminte (de pildă, la Feldioara M.98) a unor monede care teoretic n-ar fi circulat în paralel, datorită politicii de a retrage la scurte intervale de timp monedele de pe piață și a le înlocui cu altele cu un conținut de argint mai mic, dar care prin autoritatea statului erau impuse forțat la aceeași valoare, monetăria regală încasând evident diferența de argint.

În concluzie, datorită prezenței mormintelor cu nișă pentru cap, apreciem că așezarea coloniștilor germani s-a petrecut pe o arie care includea încă din vremea lui Geza II, pe lângă teritoriul menționat în diploma din 1224, Țara Bârsei precum și zona Sighișoarei. În plus, indirect, prin prezența sau absența mormintelor cu nișă, am putea răspunde unei mai vechi întrebări din istoriografia săsească și anume cea privind anterioritatea sașilor din Țara Bârsei față de cei din zona Bistriței. Până în prezent nu se cunosc morminte cu gropi antropomorfe în zona Bistriței, ceea ce ar însemna că sașii de aici ori nu practicau acest tip de înmormântare, ori s-au așezat aici ceva mai târziu, după renunțarea la acest obicei. Nu este exclus însă ca această imagine să fie datorată doar stadiului actual al cercetării arheologice.

BIBLIOGRAFIE

- A. D. Alexandrescu et al. 1973 – Al. D. Alexandrescu, I. Pop, M. Marcu, *Raport asupra săpăturilor de la Hărman, jud. Brașov (1961–1970)*, MCA 10, 1973, 231–259.
- E. Bárdos 1978 – E. Bárdos, *Középkori templom és temető Kaposvár határában*, Somogyi Muz. Közleményei 3, 1978, 187–234.
- E. Bárdos 1987 – E. Bárdos, *Középkori templom és temető Kaposvár határában II*, Somogyi Muz. Közleményei 8, 1987, 5–82.
- F. Benoit 1959 – F. Benoit, *Le sarcophage de Lurs en Provence. Situation dans l'art géométrique barbare*, Cahiers Arch. Fin de L'Antiqu. et Moyen Âge 10. 1959, 27–70.
- B. Bizot f.a. – B. Bizot, *Éléments pour une topographie et une typologie des inhumations et de leur rites*. Mém., Arch. des églises et des cimetières en Gironde I (Bordeaux), 163–171.
- J. Boldsen, H. Cinthio 1988 – J.L. Boldsen, H. Cinthio, *The Löddeköpinge Investigation VII: An analysis of the occurrence of stone graves in the Early Medieval cemetery in Löddeköpinge, Scania*, Meddel. Lund Univ. Hist. Mus., N.S. 7, 1987–1988, 145–150.
- Chronique 1992 – *Chronique des fouilles médiévales en France*, Arch. Médiévale 22, 1992, 394–558.
- Chronique 1995 – *Chronique des fouilles médiévales en France*, Arch. Médiévale 25, 1995, 191–365.
- Chronique 1996 – *Chronique des fouilles médiévales en France*, Arch. Médiévale 26, 1996, 201–366.
- DIR, C, I – *Documente privind Istoria României, sec. XI–XIII, C, Transilvania, I (1075–1250)*, București, 1951.
- M. Dumitrache 1979 – M. Dumitrache, *Cetatea sătească din Drăușeni, Jud. Brașov, Ansamblu de arhitectură medievală. Cercetări arheologice 1973–1977*, Cerc. Arh. 3. 1979, 155–198.

- M. Dumitrache 1981 – M. Dumitrache, *Evoluția cetății țărănești de la Viscri, Jud. Brașov, în lumina cercetărilor arheologice și de arhitectură*, Cerc. Arh. 4. 1981, 253–285.
- H. Fabini, M. Beldie-Dumitrache 1977 – H. Fabini, M. Beldie-Dumitrache, *Die Restaurierung der evangelischen Stadtpfarrkirche in Mediasch*, Forsch. Volks- u. Landeskde. 20. 1, 1977, 85–102.
- F. Falkenstein, H. Peter-Röcher 1997 – F. Falkenstein, H. Peter-Röcher, *Kathe von Treskow lokalisiert*, Arch. Deutschland 13. 4, 1997, 43.
- R. Feustel et al. 1961 – R. Feustel, K. H. Herrmann, W. Schade, A. Suhle, *Die Wüste Kapelle Glasbach am Rennsteig*, Alt-Thüringen 5, 1961, 223–279.
- B. Foucray, F. Gentili 1991 – B. Foucray, F. Gentili, *Serris (Seine-et-Marne) Un village carolingien au lieu-dit „Les ruelles”. Les fouilles du TGV Nord et de L' Interconnexion, Catalogue d' exposition, Premier bilan des recherches archéologiques (1988–1991)*, 56–58.
- S. Frede 2000 – S. Frede, *Die phönizischen anthropoiden Sarkophage, Teil 1: Fundgruppen und Bestattungskontexte. Forschungen zur Phönizisch-Punischen und Zyprischen Plastik I.1*, Mainz, 2000.
- A. Götze et al. 1909 – A. Götze, P. Höfer, P. Zschesche, *Die vor und frühgeschichtlichen Altertümer Thüringens*, Würzburg, 1909.
- P. Grimm 1968 – P. Grimm, *Tilleda Eine Königspfalz am Kuffhäuser, Teil I. Die Hauptburg*, Berlin, 1968.
- H. Größler 1902 – H. Größler, *Geschlossene vorgeschichtliche Funde aus den Kreisen Mansfeld (Gebirge und See), Querfurt und Sangerhausen*, Jahresschr. Vorgesch. Sächs.-Thüring. Länder 1, 1902, 125–244.
- R. Harhoiu et al. 1995 – R. Harhoiu, N. Boroffka, R. Medinceanu, A. Lukacs, *Sighișoara „Cartierul Viilor”, jud. Mureș*, Cronica 1994, A XXIX-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 11–14 Mai 1995, 83.
- R. Heitel 1964 – R. Heitel, *Monumente medievale din Sebeș-Alba*, București, 1964.
- R. Heitel 1972 – R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmälern aus Südsiebenbürgen*, Rev. Roumaine d' Hist. de l' Art 9, 1972, 2, 139–160.
- A. Herrnbrodt 1957 – A. Herrnbrodt, *Die Ausgrabungen auf dem Kirchberg von Morken, Kreis Bergheim*, Erft. Bonner Jahrb. 157, 1957, 446–457.
- W. Hoffmann, B. Schmidt 1955 – W. Hoffmann, B. Schmidt, *Die wichtigsten Neufunde des Jahres 1954*, Jahresschr. Mitteldt. Vorgesch. 39, 1955, 214–239.
- K. Horedt 1958 – K. Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în sec. IV–XIII*, București, 1958.
- K. Horedt 1986 – K. Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986.
- Ph. Husi et al. 1990 – Ph. Husi, E. Lorans, Ch. Theureau, *Les pratiques funéraires à Saint-Mexme de Chinon du Ve au XVIIIe siècle*, Rev. Arch. Centre France 29, 2, 1990, 132–168.
- L. Huszar 1979 – L. Huszar, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute*, Battenberg, 1979.
- A. Ioniță 1994 – A. Ioniță, *Date noi privind colonizarea germană în Țara Bârsei și granița de est a Regatului maghiar în cea de a doua jumătate a secolului al XII-lea*, Rev. Ist. 5, 1994, 3–4, 273–281.
- A. Ioniță 1999 – A. Ioniță, *Feldioara/Marienburg, Biserica evanghelică, jud. Brașov*, Cronica 1998, A XXXIII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Vaslui, 1999, p. 41.
- A. Ioniță 2000 – A. Ioniță, *Feldioara (jud. Brașov)*; Cronica 1999, A XXXIV-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Deva, 24–28 mai 2000, p. 36–37.

- A. Ioniță et al. 2004 – A. Ioniță, D. Căpățână, N. Boroffka, R. Boroffka, A. Popescu, *Feldioara / Marienburg – Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei / Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*, București, 2004.
- E. Isăcescu 1965 – E. Isăcescu, *Creșterea colecțiilor. Caiet selectiv de informare*. Cabinetul num. al Bibl. Acad. Române 12, 1965.
- G. Isenberg 1986 – G. Isenberg, *Soest im Mittelalter Kirchengrabungen – Beitrag zur Stadtgeschichte*, Arch. Deutschland 3, 1986, 32–39.
- A. Kieffer-Olsen 1990 – A. J. Kieffer-Olsen, *Middelalderens gravskik i Danmark – en arkeologisk forskningsstatus*, Hikuin 17, 1990, 85–112.
- A. Kolling 1973 – A. Kolling, *Grabungen im Römischen und Mittelalterlichen Tholey*, Ber. Staatl. Denkmalpf. Saarland 20, 1973, 5–50.
- K. Kozák 1979 – K. Kozák, *Az Egri vár Arpád-kori temetőjének feltárása I*, Agria 16–17, 1978–1979, 157–182.
- K. Kozák 1986 – K. Kozák, *Az Egri vár Arpád-kori temetőjének feltárása III*, Agria 22, 1986, 5–34.
- J. Lapart, J. P. Noldin 1986 – J. Lapart, J. P. Noldin, *Nécropole et site de Saint-Cloud à Lachapelle (Lot-et-Garonne)*, Arch. du Midi Médiéval 4, 1986, 3–20.
- K. Lembke 2001 – K. Lembke, *Phönizische anthropoide Sarkophage*, Damaszener Forsch. 10 (Mainz 2001).
- E. Linnhoff 1984 – E. Linnhoff, *St. Patrokli in Soest. Nikolaikapelle und Dommuseum*, Königstein im Taunus, 1984.
- D. Marcu 1994 – D. Marcu, *Drăușeni, biserica evanghelică, jud. Brașov*, Cronica 1993, A XXVIII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Satu Mare 12–15 Mai 1994, 23.
- D. Marcu 2002 – D. Marcu, *Biserica fortificată de la Drăușeni, jud. Brașov*, A.A. Rusu, P.L. Szöcs (Ed.), *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania / Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania II*, (Satu Mare 2002), 41–78.
- P. Munteanu Beșliu 1995 – P. Munteanu Beșliu, *Sibiu, jud. Sibiu*, A. Centrul istoric, Cronica 1994, A XXIX-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 11–14 Mai 1995, 81–83.
- T. Nägler 1974 – T. Nägler, *Zum Gebrauch des Ausdrucks „terra deserta” in einigen Urkunden des 12.–13. Jahrhunderts*, Stud. și Comun. (Sibiu) 18, 1974, 51–60.
- T. Nägler 1979 – T. Nägler, *Die Ansiedlung der Siebenbürger Sachsen*, Bukarest, 1979.
- T. Nägler 1981 – T. Nägler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1981.
- P. Niedermaier 1996 – P. Niedermaier, *Die mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet, Teil I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241*, Heidelberg, 1996.
- H. Peine 1993 – H. W. Peine, *Ausgrabungen in der Abtei Liesborn. Ein Beitrag zur Baugeschichte des ehem. Kanonissenstiftes und Benediktinerklosters von der Karolingerzeit bis zur Aufhebung 1803. Ausgrabungen in der Abtei Liesborn. Eine Dokumentation des Westfälischen Museum für Archäologie im Museum Abtei Liesborn Heimathaus des Kreises Warendorf 4. Juli – 15. August*, Münster/ Westfalen 1993, 33–105.
- C. Pilet et al. 1990 – C. Pilet, A. Alduc-Le Bagousse, J. Blondiaux, L. Buchet, G. Grévin, J. Pilet-Lemiere, *Les nécropoles de Giberville (Calvados) Fin du Ve siècle – fin du VIIe siècle après J.C.*, Arch. Médiévale 20, 1990, 3–140.

- Z. Pinter et al. 1995 – Z.K. Pinter, Gh. Petrov, M. Țiplic, *Orăștie, jud. Hunedoara, C. Cetate*, Cronica 1994, A XXIX-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Cluj-Napoca, 11–14 Mai 1995, 62–65.
- C. Preda 1959 – C. Preda, *Săpăturile arheologice de la Sîncrăieni (r. Ciuc)*, MCA 6, 1959, 825–869.
- N. Raynaud 1987 – N. Raynaud, *Le site antique et médiéval de la Chapelle Saint-Jean a Bussiere-Boffy (Haute-Vienne)*, Travaux d' Arch. Limousine 8, 1987, 39–49.
- J. Raspi Serra 1974 – J. Raspi Serra, *Rinvenimento di necropoli barbariche nei pressi di Bomarzo e di Norchia*, Boll. Arte Ministero P. Istruzione 5. 1–2, 1974, 70–78.
- E. Riemer 2000 – E. Riemer, *Romanische Grabfunde des 5.–8. Jahrhunderts in Italien*, Internationale Arch. 57 (Rahden/ Westf. 2000).
- B. Schmidt, W. Nitzschke 1972 – B. Schmidt, W. Nitzschke, *Mittelalterliche Gräber im Naumburger Dom*, G. Leopold, E. Schubert, Die frühromanischen Vorgängerbauten des Naumburger Doms, Berlin, 1972, 67–69.
- Z. Székely 1990 – Z. Székely, *Necropola medievală de la Peteni (com. Zăbala, jud. Covasna)*, SCIVA 41, 1990, 1, 87–110.
- Z. Székely 1994 – Z. Székely, *A Zabolai (Zăbala – România) Kora-Középkori temető*, Veszprém Megyei Múz. Közl. 19–20. 1993–1994, 277–305.
- Ș. Turcuș 2001 – Șerban Turcuș, *Sfântul Scaun și românii în secolul al XIII-lea*, București, 2001.
- Ub I. – F. Zimmermann, C. Werner, *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen I*, Hermannstadt, 1892.
- A. Usse et al. 1990 – A. Usse, J.-Ph. Usse, C. Scherding, M. Scherding, J.-M. Sauget, *Découverte d' un sarcophage paléochrétien et de sépultures médiévales en sarcophage à Arpajon-sur-Cère (Cantal)*, Rev. Arch. Centre France 29. 1, 1990, 20–30.
- A. Velter 2002 – A.M. Velter, *Transilvania în secolele V–XII. Interpretări istorico-politice și economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul carpatic, secolele V–XII*, București, 2002.
- J. Ypey 1953 – J. Ypey, R. K. Kerk te Alphen (N-Brabant), Ber. ROB 4. 1, 1953, 43–49.
- J. Zammit 1989 – J. Zammit, *Méthodologie en anthropologie médiévale, un exemple: le cimetière St. Etienne de Mairac à Capendu (Aude)*, Paris, 1989.

MORMINTE CU NIȘĂ CEFALICĂ DESCOPERITE LA ALBA IULIA (SEC. XII-XIII). CONTRIBUȚII PRIVIND ISTORIA OASPEȚILOR OCCIDENTALI ÎN TRANSILVANIA.

Daniela MARCU ISTRATE,
Angel ISTRATE

GRAVES WITH „FOSSE ANTHROPOMORPHE” DISCOVERED IN ALBA IULIA (12TH AND 13TH CENTURIES). CONTRIBUTIONS CONCERNING THE HISTORY OF THE WESTERN VISITORS IN TRANSYLVANIA

Abstract

The archeological excavations performed during the last years outside the Roman-Catholic Cathedral in Alba Iulia permitted the identification and study of a number of 106 medieval burial graves, belonging, with all probabilities, to some different horizons. Among them, the graves with fosse anthropomorphe horizon can be distinguished, including 3 graves: M8 with stone sarcophagus from which only the niche has been preserved; M88 with the hole digged in the ground; M91 with a sarcophagus built of bricks and covered with a tombstone and having a Hungarian anonymous coin from the 12th century as inventory (see drawings 2-3). The later one is added to a group of 11 identical graves discovered during the previous excavations coordinated by Radu Heitel and published partially in 1985 and 1986; two of these graves included coins from Andrew II in their inventory. The author of this study have developed on approximate charting of the graves, based on the few known information. They concluded that the graves are grouped mostly on western side, in front of the actual cathedral, only a few of them being spread on the southern side of the church (see drawing 1).

The matter of the graves with fosse anthropomorphe is briefly presented and the main discoveries of this type in Transylvania are mentioned (see drawing 4). It has been noticed that the graves which have the hole digged in the ground are the most frequent ones (Mediaș, Orăștie, Feldioara, Drăușeni, Sighișoara – Biserica de pe Deal, Sighișoara – Dealul Viilor, Sighișoara – Biserica Mănăstirii, Moșna și Sibiu – Piața Huet; the stone sarcophagus are very rare (Drăușeni and possibly Sebeș) and bricks ones have only been discovered in Alba Iulia so far.

According to the present stage of the investigations, these graves can be dated in the second half of the 12th century and the first half of the next century.

All in all, there been discovered 14 graves with fosse anthropomorphe in Alba Iulia, out of a total of 432 graves revealed by the excavations from 1953 coordinated by D. Protase and those from 1963 coordinated by R. Heitel and resumed by a new staff starting with the year 2000. Both the inventory objects and their stratified position indicate that we deal with on horizon situated at the superiour limit of the 12th century graveyard, which was formed at the end of this century and the beginning of the next one. In what the assignment of these graves with fosse anthropomorphe is concerned, they reveal the presence of some people coming from the western part of Europe, who were either passing through or spending a longer or shorter period of time in Alba Iulia, and who was found their death somewhere

close to the Cathedral. The authors think that it is possible for these graves to belong to the opening of its site at the end of the 12th and the beginning of the 13th century. Thus, the group of 9 graves with bricks sarcophagus in front of the Cathedral could be the remains of a group of people who found their death because of the Tartar invasion. On the other hand, the thesis according to which M91 had belonged to a strange clergyman is not excluded.

The list of illustrations:

1. *Graves with fosse anthropomorphe discovered in Alba Iulia (after R. Heitel, partially completed with the result of the 2000 and 2002 excavations and the charting of all the fosse anthropomorphe. MI-XI = graves discovered by R. Heitel)*
2. *1. The partial plan of S35 with the two fosse anthropomorphe graves; 2. The transversal section (a) and the longitudinal one (b) through M91.*
3. *1-3. M91 during the investigations.*
4. *Graves with fosse anthropomorphe in Transylvania*

În cursul săpăturilor arheologice efectuate în ultimii ani în exteriorul Catedralei romano-catolice din Alba Iulia¹ au fost identificate și cercetate un număr de 106 morminte de înhumare medievale, aparținând, după toate probabilitățile, unor orizonturi diferite. Întrucât inventarul arheologic este modest, decelarea acestor orizonturi se bazează pe observațiile stratigrafice și pe detaliile de ritual. Umplutura gropilor este și ea irelevantă, deoarece în toate epocile de după construirea castrului roman întâlnim aproximativ aceleași ingrediente (pigment de mortar, fragmente de piatră și cărămidă) amestecate într-un pământ de culoare închisă.

Din punctul de vedere al ritualului putem deosebi trei grupe de morminte: în groapă, cu sau fără sicriu din lemn; în cistă din cărămidă; morminte cu nișă pentru cap. În cele ce urmează ne vom ocupa de această ultimă grupă, căreia îi aparțin 3 morminte amplasate pe partea de sud a bisericii.

Descrierea mormintelor

M 8/S 1/2000: matur, - 1,63/-1,83 m profil vest (- 1,80 – 2 m W²; adâncimea reală a gropii a fost de aproximativ 0,50 m). Groapă cu formă nedeterminată, umplutura din pământ negru cleios cu mult pigment de mortar, cărămidă și piatră. Scheletul a fost încadrat de lespezi de piatră care urmăreau forma corpului; a fost distrus complet, se păstrează doar vagi urme din craniu și nișa formată din două pietre nefasonate așezate pe cant. Orientare: VNV-ESE.

M 88/S 35/2003: matur, - 1,46 m profil est (- 1,96 m W, cu un nivel de săpare a gropii estimat la - 1,50-1,60 m. Rezultă o adâncime originală de 0,40-0,50 m). Groapă cu nișă cefalică, contur vizibil în partea superioară, în jurul capului și al umerilor. Nișa circulară foarte largă, face ca lăcașul pentru umeri să fie abia perceptibil. Oase friabile. Scheletul a fost cercetat parțial, din zona bazinului intrând sub profilul estic. Nu pare să fi suferit deranjamente ulterioare. Orientare: V-E. Poziție: culcat pe spate, capul cu bărbia în piept, umerii ridicați. Mâinile sunt întinse pe lângă corp, ușor pliate din coate cu palmele pe bazin. Observații stratigrafice: groapa este mai superficială decât cea a M 91 (vezi mai jos), dar este

¹ Începând din anul 2000 în exteriorul catedralei romano-catolice și al palatului episcopal se desfășoară cercetări arheologice cu caracter de salvare, în cadrul programului de restaurare a complexului. Suprafețele cercetate sunt limitate strict la zonele de interes pentru beneficiar, în funcție de lucrările subterane ce se execută anual.

² Cota 0,00 se află la nivelul pragului portalului vestic al catedralei.

săpată în aceleași straturi, foarte probabil de la limita superioară a aceluiași strat castaniu. În jumătatea inferioară a fost parțial suprapus de un alt mormânt, care a fost observat doar în profilul secțiunii, astfel că nu putem preciza dacă a avut nișă.

M. 91/S 35/2003³: matur, - 1,30 m profil N (medie) (W: - 1,98 m; - 2,24 m la limita superioară a cărămizilor, + 0,40 m până la fundul gropii; groapa a fost săpată de la - 1,60 m W la limita de vest, probabil în jur de - 1,80 m spre est; rezultă o adâncime originală a gropii de 0,78 m). Groapa mormântului, parțial vizibilă în profilul de nord, a fost săpată într-un strat de umplutură, un pământ negru amestecat cu fragmente de piatră, cărămidă și pigment de mortar. De formă neregulată, îngustându-se prin intermediul unei trepte inegale, groapa a intersectat 2 sau 3 morminte mai vechi. În interiorul ei a fost realizată o construcție din cărămidă de formă trapezoidală cu baza mare spre vest, și partea interioară construită după forma scheletului, cu o nișă pătrată rezervată pentru cap. Forma exterioară, ușor neregulată, are următoarele dimensiuni: 2,18 m lungime, 1,15 m (estimat) lățime la cap, respectiv 0,80 m lățime la picioare. Forma interioară, regulată, are dimensiunile: 1,88 m lungime, 0,55 m lățime la umeri, 0,30 m lățime la picioare, cu o nișă pentru cap cu dimensiunile 0,25x0,25 m. Grosimea construcției este în medie de 40 cm. Întreaga amenajare a fost realizată din fragmente de cărămizi romane cu grosimi diverse (între 3,5 și 5,5/6 cm), legate cu lut galben nisipos în cantități variabile. În interior, cista a fost podită pe toată suprafața de asemenea cu fragmente de cărămidă, și, după depunerea scheletului, a fost acoperită cu o lespede de piatră cu dimensiunile 49 x 125 cm, grosime 8-9 cm, ulterior spartă în două datorită presiunii pământului. Pentru a acoperi toată suprafața în zona picioarelor capacul a fost completat cu o piatră mai mică, dislocată apoi de intervenții ulterioare. Construcția a fost realizată în pantă, cu o diferență de nivel de 25 cm, respectând foarte probabil înclinația naturală a terenului. După înhumare, peste lespedea de piatră au fost așezate oasele a două schelete deranjate, apoi a fost aruncat un strat de pământ negru amestecat cu oase, fragmente de piatră și cărămidă și rar pigment de mortar. Deasupra gropii terenul a fost nivelat printr-un strat de moloz grosier cu multă cărămidă, ce trebuie să fie destul de târziu. *Starea de conservare:* bună. Mormântul nu a fost deranjat. *Orientare:* NV-SE. *Poziția:* decubit dorsal cu picioarele mai jos decât toracele și capul. Capul, plasat într-o nișă cefalică, are bărbia în piept; brațele au fost întinse pe lângă corp, iar umerii ridicați indică faptul că înmormântarea s-a realizat în giulgiu, mortul fiind depus înainte de rigidizare. În zona genunchiului stâng a fost plasat un craniu aparținând unui schelet mai vechi, în timp ce lângă partea de jos a piciorului drept se afla un femur așezat paralel cu piciorul defunctului. La partea stângă a toracelui, aproape de claviculă a fost descoperită o monedă. *Inventar:* monedă – denar anonim sec. XII. *Contextul stratigrafic:* în partea de nord a S 35 a fost identificat un complex pe care, datorită limitelor săpăturii, nu suntem în măsură să-l definim cu claritate, dar cel mai probabil avem de-a face cu un fragment dintr-o locuință semi-adâncită, care a folosit drept latură de sud o ruină (romană?). Pe suprafață a fost surprinsă o amenajare cu bolovani mari de piatră într-un strat de pământ negru afânat cu frecvente așchii de calcar, realizată cu o pantă destul de accentuată dinspre N spre S. Acest nivel este suprapus de un strat compact de lut ars la roșu amestecat cu pigment de cărbune, o lentilă de mortar și de straturi afânate de pământ negru sau roșcat din care au fost recuperate constant fragmente ceramice databile în sec. XI-XII, inclusiv fragmente de căldări din lut. În umplutura acestui complex s-au adâncit 3 morminte, aparținând probabil aceluiași orizont: M 89, M 90 și M 93, toate cercetate parțial, aparținând necropolei din secolul al XII-lea.

³ Scurtă descriere a mormântului în CCA 2004, pag. 32 și pl. 5.

Groapa M 91 a tăiat și ea toate aceste straturi spre est, în vreme ce spre vest s-a adâncit într-un strat de umplutură compactă de pământ negru amestecat cu fragmente de piatră, mortar și fragmente ceramice din secolele XI-XIII. Deși nu a fost surprinsă integral pe grund, observațiile efectuate pe profilul nordic al secțiunii ne permit să afirmăm că groapa nu a fost cu mult mai largă decât cista, iar pentru susținerea pereților laterali până la încheierea operațiunilor de zidărie au fost folosiți bolovani de piatră de dimensiuni mari. Nivelul de călcare în această etapă poate fi estimat în jurul cotei de – 1,60 m. După încheierea înmormântării cista a fost acoperită, peste lespezi a fost așezat un pachet din oasele recuperate de la scheletele deranjate, apoi groapa a fost umplută și nivelată cu pământ negru amestecat cu oase, fragmente de piatră și cărămidă, rar pigment de mortar; această umplutură a rămas afânată și nu pare să fi fost deranjată ulterior.

Umpluturile din partea superioară a zonei cercetate, între nivelul de călcare aflat la – 0,73 m și o cotă maximă de – 2 m (cote la limita nordică a secțiunii), aparțin în cea mai mare parte epocii moderne – sau cel puțin au fost răscolite în această perioadă, posibil cu ocazia diferitelor sistematizări verticale operate succesiv în jurul catedralei. Spre palatul princiar aceste depuneri se rezumă la o grosime de 0,25-0,30 m.

Acest tip de înmormântare a fost semnalat deja de Radu Heitel, responsabilul săpăturilor desfășurate la Alba Iulia între 1963-1976, care menționează 11 morminte “în cistă de cărămidă cu nișă pentru cap”⁴, săpate în aria unei necropole mai vechi (datată de autor în secolul al XII-lea), deranjând mai multe morminte ale acesteia, de la o adâncime mică, situată se pare în jurul a – 0,70 m. Mormintele sunt rarefiate, la câțiva (?) metri unul de altul, și par a forma șiruri din 10 în 10 m. Din cele 11 morminte este descris unul singur, M II din C VIII-a (1973), ca fiind cel mai bine conservat. Într-o groapă cu dimensiunile 2,40x1,20 m a fost construită o cistă, cu o înălțime de 0,40 m, din cărămizi romane legate cu lut; partea de est se rezumă la o nișă în juriul craniului, închisă de o cărămidă așezată vertical⁵. Decedatul a fost întins pe spate cu mâinile pe lângă corp, având în mâna stângă o monedă de argint de la Andrei al II-lea (1205-1235). Un alt mormânt a avut de asemenea o monedă din același interval. Însumând toate aceste date, Radu Heitel consideră cele 11 morminte ca fiind contemporane, din prima jumătate a secolului al XIII-lea. Deși la vremea respectivă acest tip de înmormântare era puțin cunoscut, autorul îl atribuie, cu o remarcabilă intuiție, coloniștilor germani “aduși la Alba Iulia în momentul inițierii șantierului noii catedrale”⁶. Cercetările ulterioare au confirmat faptul că mormintele cu nișă aparțin oaspeților sosiți în regatul maghiar în principal cu statut de coloniști.

Cele 11 morminte nu au fost niciodată publicate, ci doar menționate în cadrul unor rapoarte cu caracter general referitoare la săpăturile de la Alba Iulia. Totuși, autorul indică în ce secțiuni au fost descoperite, și pe această bază am realizat o cartare a lor, care este desigur doar orientativă (planșa 1). Am păstrat numerotarea cu cifre romane folosită de descoperitorul lor, în timp ce pentru mormintele apărute după anul 2000 am folosit cifrele arabe. Se observă astfel că 9 morminte sunt grupate în piațeta din fața catedralei, la limita vestică a cimitirului din secolul al XII-lea. M II se află aproximativ în axul intrării, iar M I pe latura se sud, cu

⁴ R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977).I.*, SCIV, 36, 3, 1985, pag. 228 (Heitel 1985). R. Heitel, *Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977).II.*, SCIV, 36, 3, 1986, pag. 244 (Heitel 1986).

⁵ Heitel 1985, pag. 229.

⁶ Heitel 1985, pag. 229.

siguranță în jumătatea sudică a secțiunii CX/1973⁷. Mormântul similar descoperit de noi se află de asemenea pe latura de sud, în zona altarelor. Semnificația faptului că 9 morminte sunt grupate, iar alte 3 răspândite la mare distanță unul de celălalt, rămâne pentru moment nedescifrată. În ceea ce privește celelalte două morminte, cu groapă simplă (M88) și cu cistă din piatră (M8), ele se află de asemenea pe partea de sud a bisericii.

Analogii

Evidențiate relativ recent în Transilvania, mormintele cu nișă cefalică sunt de fapt frecvente în Europa occidentală și centrală, folosite cu intensități variabile pe parcursul a aproape un mileniu, din sec. V până în sec. XVI⁸. Cele mai vechi amenajări de acest gen sunt sarcofage, puse în legătură cu obiceiurile funerare ale merovingienilor. Perioada de maximă răspândire a mormintelor cu nișă este însă aceea a secolelor X-XII, ceea ce a sugerat unor autori denumirea de “morminte romanice”⁹. Ele par să domine pe teritoriul actual al Franței și Germaniei, dar sunt atestate de asemenea în Belgia, Olanda, Elveția, Italia, Anglia, Danemarca, Austria, Polonia, Ungaria și Bosnia.

Apariția lor în țările Europei central-estice este interpretată, aproape fără excepție, ca fiind manifestarea funerară a unor “străini”, în majoritatea situațiilor coloniști laici¹⁰. Mult mai rar astfel de morminte par a avea un caracter selectiv, fiind rezervate unor personalități laice sau religioase¹¹. Principalele forme ale acestui ritual sunt:

1. Sarcofagul.
2. Cista din piatră (a), cărămidă (b) sau mixtă (c).
3. Groapa simplă, cioplită în stâncă (a) sau săpată în pământ (b)¹².

Desigur, în cadrul fiecăruia dintre acestea apar o serie de variante, asupra cărora nu vom insista aici.

Semnificația acestui tip de mormânt încă nu a fost descifrată, diferitele ipotezele propuse fiind nesatisfăcătoare. Astfel, prezența nișei a fost interpretată ca o trimitere la învierea lui Lazăr sau la imaginea Sfântului Mormânt. S-a formulat și ipoteza potrivit căreia această formă ar reflecta o tradiție germanică a păturii conducătoare, ale cărei ecouri se simt până la sfârșitul evului mediu¹³. A. Ioniță crede că sarcofagul cu nișă reflectă un anumit statut social, forma fiind preluată în sec. IX-X de către comunitățile satești ca o modă și adaptată la

⁷ În jurul bisericii a fost realizată, în cadrul restaurărilor de la începutul secolului XX, o coborâre drastică a nivelului de călcare, creându-se un fel de șanț pavat cu piatră de râu. Prin această intervenție nivelul a fost coborât în orice caz sub nivelul de construcție al catedralei II, iar mormintele din sec. XII se află la 0,15-0,20 m sub pavajul respectiv. Orice cistă existentă în acest spațiu ar fi fost distrusă. Sistematizarea exterioară a ocolit zona sacristiei baroce, unde coborârea nivelului ar fi lăsat această construcție modernă în aer. Așa se explică faptul că mormintele din jurul sacristiei încă se păstrează.

⁸ Adrian Ioniță, Dan Căpățână, Nikolaus Boroffka, Rodica Boroffka, Adrian Popescu: *Feldioara-Marienburg. Contribuții arheologice la istoria Țării Bârsei/Archäologische Beiträge zur Geschichte des Burzenlandes*. București, 2004, pag. 46-56, discuție amplă ilustrată cu numeroase analogii de pe tot cuprinsul Europei. (Ioniță et al. 2004).

⁹ Ioniță et al. 2004, pag. 55.

¹⁰ Heitel 1986, pag. 244. Ioniță et al. 2004, pag. 55.

¹¹ O clasificare de acest gen la: Ioniță et alia, 2004, pag. 55.

¹² În tipologia pe care o propune, Adrian Ioniță încadrează în tipuri separate mormintele săpate în stâncă și pe cele săpate în pământ. După părerea mea o astfel de separare nu se justifică, ea fiind determinată de condițiile naturale în care se desfășoară procesul înhumării. Într-un teren stâncos groapa nu poate fi săpată în pământ și invers. De aceea considerăm că principala caracteristică a acestui tip este aceea că mortul se așează pe fundul gropii, fără să fie necesară o construcție specială.

¹³ O sinteză a acestor opinii și interpretări la: Ioniță et al. 2004, pag. 55-56.

posibilitățile lor, cel mai frecvent transpusă în pământ¹⁴. Astfel, pentru o lungă perioadă de timp această formă este folosită de unii membri ai comunității ca semn de prestigiu, iar de către alții ca o modă – evident cele două variante fiind imposibil de decelat în majoritatea situațiilor. În general, se consideră că pe parcursul sec. XIII gropile cu nișă pentru cap dispar din mediul rural, fiind înlocuite cu gropi simple, cu sau fără sicriu. Nișa ca semn al unui anumit palier social va fi înlocuită treptat de sarcofagul cu gisant, tranziție ce poate fi urmărită în paralel cu evoluția stilului gotic¹⁵.

Dacă analizăm aceste descoperiri, este ușor de observat că nu se cunoaște nici o necropolă realizată exclusiv din acest fel morminte, ele reprezentând fără excepție procente sub 50% din totalul mormintelor. Dacă ne referim doar la datele însumate de Adrian Ioniță, este evident că necropola de la Feldioara reprezintă una dintre cele mai consistente descoperiri de acest gen, cu un procent sigur de 35%, dar posibil de extins până la 59,6%. De regulă aceste cifre sunt mult mai mici. Nici una dintre teoriile formulate până acum nu poate să explice satisfăcător această statistică. De ce pe același palier cronologic, în aceeași comunitate și aproape sigur și în aceeași familie, unii membri preferă o groapă cu nișă iar alții o groapă simplă? Răspunsul aparține viitorului. O asemenea configurație pare să indice mai degrabă apartenența la un grup definit prin criterii ce nu au legătură cu apartenența familială sau comunitară. Pe de altă parte, este greu de crezut că nișa avea o rațiune strict practică, de a fixa capul într-o anumită poziție, acest scop fiind mai ușor de atins prin două pietre așezate de o parte și de alta a craniului. Realizarea unei nișe era o operațiune mai complicată, care necesita și anumite unelte, altele decât cele folosite pentru a săpa groapa propriu-zisă. Pe de altă parte, cele mai multe dintre nișele pe care am avut ocazia să le vedem sunt superficiale ca adâncime și nu oferă prea multă stabilitate capului.

Mormintele cu nișă cefalică, sunt cunoscute în ultimele decenii și pe teritoriul Transilvaniei. După o primă semnalare a acestora prin descoperirile de la Alba Iulia, publicate sumar în 1985¹⁶, începând din anul 1991 a fost cercetată necropola de la Feldioara, în care aproximativ jumătate din morminte aparțin tipului 3a și pot fi datate în a doua jumătate a sec. XII. Ulterior, morminte de acest fel au fost publicate sau descoperite și în alte situri, astfel că în momentul de față numărul lor este destul de mare. În stadiul actual al cercetărilor sunt atestate în acest teritoriu ultimele două tipuri¹⁷, respectiv morminte în cistă și morminte cu gropi săpate în solul natural, cu variante asupra cărora nu vom insista în acest studiu.

¹⁴ Ioniță et al. 2004, pag. 56.

¹⁵ Ioniță et al. 2004, pag. 56-57.

¹⁶ Heitel 1985, pag. 228-229.

¹⁷ În ceea ce privește primul tip, pe teritoriul României se cunoaște un singur sarcofag cu nișă, aparținând domnitorului muntean Mircea cel Bătrân, realizat deci la începutul secolului al XV-lea. A. Ioniță, *Observații asupra sarcofagului lui Mircea cel Bătrân*, *Arheologia medievală* II, 1998, pag. 125-128.

Mormintele în cistă¹⁸ din piatră sunt rare. Un singur exemplar a fost descoperit la Drăușeni, plasat stratigrafic în orizontul gropilor cu nișă săpată în pământ, databil în a doua jumătate a sec. XII și prima jumătate a sec. XIII. La Cluj Mănăstur au fost descoperite patru morminte cu cistă din piatră, dintre care două au capul încadrat de cărămizi romane (M 92 și M 94)¹⁹, manieră ce poate fi asimilată, după părerea noastră, unei nișe. Ele sunt datate în secolul al XIII-lea pe baza contextului stratigrafic, și formează un grup distinct față de necropola din secolele XI-XII. Alte câteva morminte sunt susceptibile a intra în această grupă, dar din păcate publicarea lor este sumară. La Sebeș au fost descoperite morminte descrise astfel: “locul unde se depunea mortul (...) era în prealabil înconjurat cu lespezi masive de piatră așezate pe verticală; în unele cazuri se puneau reazem pentru cap pietre sculptate în unghi sau două pietre înclinate”²⁰. Cistele, amenajate la o adâncime medie de 0,80 m față de nivelul de săpare, nu erau acoperite, iar scheletele totdeauna aveau brațele întinse pe lângă corp. Mormintele au fost datate în a doua jumătate a sec. XII, iar Radu Heitel consideră că sistemul dispare în sec. XV. În lipsa obiectelor de inventar, datarea este asigurată de condițiile stratigrafice și de suprapunerea acestor morminte de către fundațiile basilicii, astfel că ele sunt atribuite primei biserici ridicate de coloniști, biserică ce nu a fost identificată. Autorul trimite la morminte asemănătoare descoperite la Cricău și Săcădate²¹, dar acestea au rămas nepublicate.

¹⁸ Avem în vedere doar acele ciste prevăzute cu nișă pentru cap. Cistele simple, de formă dreptunghiulară, sunt mai frecvente în Transilvania, și par să fi fost folosite o perioadă mai lungă, pe care în linii mari o putem defini între secolele IX-XIV. Cele mai timpurii dintre acestea aparțin unor medii de puternică influență sudică, precum cele de la Alba Iulia, din necropolele datate în secolele IX-XI. (Aurel Dragotă, Horia Ciugudean, în *Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar în secolele IX-XI*, Alba Iulia 2002, catalog de expoziție, pag. 9-15). Cistele ale căror purtători sunt occidentali apar cel mai devreme în sec. XII, dar probabil că cele mai multe aparțin totuși secolelor XIII-XIV. În general, Radu Heitel consideră că cistele apar în cele mai vechi faze ale cimitirelor coloniștilor, fiind databile în secolele XII-XIII. R. Heitel, *Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmalern aus Siebenbürgen*, RRHA 9, 2, 1972, pag. 149 (Heitel 1972). Literatura noastră de specialitate nu s-a ocupat în mod special de acest subiect. Câteva considerații privind fenomenul la: Petre Iambor, Ștefan Matei, A. Halasu, *Considerații privind raportul cronologic dintre așezarea și cimitirul de la Cluj Mănăstur*, AMN, XVIII, 1981, pag. 491-501 (Iambor, Matei, Halasu 1981). Fără a avea pretenția de a fi făcut un inventar exhaustiv al acestui tip de mormânt, după cunoștința noastră în prezent cel mai amplu cimitir de ciste a fost descoperit la Pâncota, jud. Arad.

Morminte cu cista simplă din piatră atribuite coloniștilor sași sunt cunoscute la Cricău (R. Heitel, Al. Bogdan, *Contribuții la arheologia monumentelor transilvane. I. Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice efectuate la complexul medieval din Cricău (jud. Alba)*, Apulum VII/I, 1968, pag. 486-488, fig. 2 (Heitel, Bogdan 1968): cista aparține primei faze a necropolei, datate în ultima parte a secolului al XII-lea și prima jumătate a veacului următor. Ea este contemporană cu mai multe morminte săpate în pământ și, se pare după planul general de săpătură, cu o criptă (?). În cista pe jumătate distrusă au fost descoperite oasele a patru schelete, fără a se preciza dacă erau în poziție anatomică.). O cistă din blocuri de piatră nefasonate, fără capac, a fost descoperită și la Drăușeni. Susceptibile a fi incluse în această grupă sunt și unele morminte de la Sebeș, Cricău și Săcădate, rămase din păcate nepublicate în detaliu. Heitel, Bogdan, 1968, pag. 494; Heitel 1972, notele 25-27.

¹⁹ Iambor, Matei, Halasu 1981, pag. 143-145, fig. 3.

²⁰ R. Heitel, *Monumentele medievale din Sebeș-Alba*, București, 1964, pag. 8. Idem, *Monumentele medievale din Sebeș-Alba*, București, 1969 (ediția II revizuită), pag. 6. (Heitel 1969).

²¹ Heitel 1969, pag. 6-7.

Morminte în cistă zidită din cărămidă²² nu sunt cunoscute pe teritoriul Transilvaniei în altă parte decât la Alba Iulia. Ele au o frecvență mai redusă și în Europa, dar totuși nu sunt necunoscute. În Ungaria, mormintele amenajate cu cărămizi sunt cunoscute în epoca arpadiană în câteva variante, iar cele mai multe dintre acestea supraviețuiesc până în sec. XV²³. Ele sunt considerate de influență bizantină și ca purtători sunt indicați în primul rând călugării. Între acestea, mormintele cu nișă pentru cap reprezintă însă un procent infim, de aproximativ 2%. O analogie perfectă ne oferă un mormânt de la mănăstirea din Dombó (Rakovac, Iugoslavia)²⁴, datat de asemenea în sec. XII.

Gropile săpate după forma corpului, cu nișă pentru cap, sunt cu mult mai frecvente, fiind atestate la: Medias²⁵, Orăștie²⁶, Feldioara²⁷, Drăușeni²⁸, Sighișoara-Biserica din Deal²⁹, Sighișoara-Dealul Viilor³⁰, Sighișoara-Biserica Mănăstirii³¹, Moșna³² și Sibiu-Piața Huet³³

²² O cistă din cărămidă a fost identificată la Cricău, în fața portalului de vest, dar nu a fost cercetată. Pentru ea se indică o analogie la Sebeș, dar nu știm dacă aceste amenajări erau prevăzute cu nișă pentru cap. Raportul publicat asupra săpăturilor de la Cricău sugerează o datare a cistelor din cărămidă în sec. XIII. Heitel, Bogdan, 1968, pag. 488.

²³ Pap Ildiko Katalin, *Téglás és téglakeretes temetkezések*, Com.Ar.hung, 2002, pag. 177-190.

²⁴ Nebojša Stanojev, *A dombói (Rakovac) Szent György-monostor szentélyrekesztői*, în vol. *A középkori dél-alföld és Szer*, Szeged 2000, pag. 383-429, fig. 10.

²⁵ H. Fabini, M. Beldie-Dumitrache, *Die Restaurierung der evangelischen Stadtpfarrkirche in Mediasch*, *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 20, 1, 1977, pag. 92-93. Morminte date contextuale în sec. XIII.

²⁶ Z.K.Pinter, Gh.Petrov, M. Țiplic: *Orăștie, jud. Huendoara*, în CCA, campania 1994, pag. 63. 5 morminte dateate cu monede de la Geza II.

²⁷ A. Ioniță, *Date noi privind colonizarea germană în Țara Bârsei și granița de est a Regatului maghiar în cea de-a doua jumătate a secolului al XII-lea*, *Revista Istorică*, 5, 3-4, 1994, pag. 273-281. Idem, *Das Gräberfeld von Marienburg und die deutsche Siedlung in Siebenbürgen. Ein archäologischer Beitrag zur Geschichte des Burzenlandes im 12. Und 13. Jahrhundert*. *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde* 19, 2, 1996, pag. 121-128. Idem, *Quelques considérations sur la nécropole de Feldioara (dép. de Brașov)*, în vol. *Proceedings of the International Historical Conference: 900 years from the Saint Ladislav Death*, Oradea 1996, pag. 24-27. Ioniță et al. 2004, pag. 29-59.

²⁸ Săpături în interiorul și exteriorul Bisericii evanghelice între anii 1993-1997 (D. Marcu Istrate) au pus în evidență numeroase morminte cu nișă cefalică săpate în pământ. Cimitirul complex, cu mai multe sute de morminte, permite urmărirea procesului de tranziție de la gropile cu nișă la gropile simple, cu sau fără sicriu din lemn. Cercetări parțiale publicate: D. Marcu, *Biserica fortificată de la Drăușeni, jud. Brașov* – în vol.: A.A.Rusu, P.L. Szöcs (coordonatori) *Arhitectura religioasă medievală din Transilvania*, II, 2000. Muzeul Județean Satu Mare, 2002, pag. 43, 45-46.

²⁹ Săpăturile în interiorul și exteriorul actualei Biserici evanghelice (Biserica din Deal) efectuate în anii 1998-2001 (D. Marcu Istrate), au dus la descoperirea mai multor morminte de acest fel, aparținând fără îndoială primilor coloniști occidentali din acest areal. Cercetări încă inedite. Informații generale: D. Marcu, I. F. Pascu, B. Andriescu *Sighișoara – Biserica evanghelică, jud. Mureș*, în CCA 1999, pag. 107. D. Marcu, I. F. Pascu, *Sighișoara, jud. Mureș. Punct: Biserica evanghelică*, în CCA 2000, pag. 96.

³⁰ R. Harhoiu, N. Boroffka, R. Medinceanu, A. Lukács, *Sighișoara – "cartierul Viilor"*, jud. Mureș, CCA 1995, pag. 83. Două morminte fără inventar, încadrate contextual în sec. XII.

³¹ Sondaje în exteriorul bisericii, realizate în 2005 de Angel Istrate, au dus la descoperirea a 3 morminte cu nișă care preced clădirea actuală. Unul dintre acestea a fost acoperit cu un planșeu din lemn, situație pe care o cunoaștem de asemenea din necropola de la Feldioara.

³² Cercetări parțiale în interiorul și exteriorul Bisericii evanghelice în anii 1999-2000 (D. Marcu Istrate). Mai multe morminte de acest fel evidențiate pe latura de sud a monumentului. Cercetări inedite. Informații generale: D. Marcu, C.C. Rusu, Szöcs P.L., Iosefina Postăvaru, Adriana Câmpăan: *Moșna, com. Moșna, jud. Sibiu. Punct: Biserica evanghelică și cetatea țărănească*, în CCA 2000, pag. 64.

(planșa 4). Cel puțin în stadiul actual al prelucrării acestui material, mormintele de acest fel par să aparțină secolului al XII-lea, cu extensii maxime până la jumătatea secolului al XIII-lea, dar nu totdeauna ele dispun de o cronologie argumentată, datarea fiind stabilită mai degrabă pe baza ritualului. Mormintele cu nișă par să constituie un orizont bine definit, cu prezențe constante în zona de colonizare din sudul Transilvaniei, și este probabil că numărul lor va crește³⁴ direct proporțional cu extinderea cercetărilor arheologice în arealul respectiv. După cum am mai spus, aceste morminte reprezintă un procent redus în cuprinsul necropolelor medievale, cu excepția situației de la Feldioara, unde procentul poate fi extins până la 59%, iar această situație nu poate fi încă interpretată. Tipologia gropilor și a nișelor încă nu a fost realizată, de altfel doar o mică parte dintre aceste morminte sunt publicate. În linii mari deosebim două tipuri de gropi, cele care se adâncesc în trepte, și cele dreptunghiulare simple pe fundul cărora este amenajată nișa. Forma nișelor este variabilă: rotundă, pătrată, dreptunghiulară, trapezoidală – dar acest detaliu nu pare să aibă o anumită semnificație sau o cronologie specifică.

Cronologie

În apropierea catedralei romano-catolice din Alba Iulia au fost descoperite în total 14 morminte cu nișă, dintr-un total de 432 de morminte identificate în decursul timpului (106+291+11+24). Dintre acestea, 315 (291+24) morminte descoperite în săpăturile mai vechi sunt date exclusiv în sec. XII, considerându-se că ele aparțin cimitirului unitar dezvoltat în jurul catedralei I. Radu Heitel a descoperit 291 de morminte, dintre care 9 tăiate de fundațiile catedralei II. Topografia necropolei cât și faptul că nu există morminte deranjate, i-a sugerat autorului existența unor parcele familiale³⁵, iar monedele descoperite asigură eșalonarea înhumărilor în intervalul 1095-1196. Autorul consideră că necropola încetează a fi folosită la sfârșitul sec. XII și începutul secolului al XIII-lea, în contextul deschiderii șantierului actualei biserici, iar următorul orizont îl constituie mormintele cu nișă cefalică. Alte 24 de morminte provin din săpăturile efectuate de Dumitru Protase, date cu ajutorul monedelor și al unui bogat inventar în secolul al XII-lea, cea mai târzie monedă fiind o emisiune a lui Emeric (1196-1204). Spre deosebire de R. Heitel, D. Protase subliniază faptul că mormintele se deranjează frecvent³⁶.

Săpăturile de după anul 2000 s-au concentrat pe partea de sud a catedralei și în interiorul turnului de nord-vest și al capelei Lászai. Fiind vorba despre alte amplasamente decât cele investigate de predecesorii noștri, și rezultatele apar uneori diferite. Astfel, cele 106 morminte aparțin cu siguranță mai multor orizonturi, fapt dovedit de numeroasele

³³ P. Munteanu-Beșliu, *Sibiu, jud. Sibiu. A. Centrul istoric*. CCA campania 1994, 1995, pag. 81. Câteva morminte date contextual în a doua jumătate a sec. XII. În 1998 Petre Munteanu Beșliu menționează la Biserica evanghelică "gropi cvasi antropomorfe": *Cecetări de arheologie medievale în perimetrul orașului Sibiu efectuate în ultimul deceniu*, *Arheologia Medievală II*, 1998, pag. 91. Nu este foarte clar dacă autorul are în vedere același grup de morminte.

³⁴ Identificarea acestor morminte depinde de pământul în care au fost săpate. Dacă diferența de culoare a pământului nu ajută, atunci ele pot fi pierdute cu ușurință. Este sugestiv în acest context exemplul săpăturilor făcute de M. Dumitrache la Drăușeni, în imediata apropiere a bisericii: deși forma gropilor nu a fost vizibilă, ele fiind săpate exclusiv în pământ negru, autoarea a observat un grup de schelete a căror poziție sugera că au fost înmormântate în giulgiu. M. Dumitrache, *Cetatea sâtească din Drăușeni, jud. Brașov, ansamblu de arhitectură medievală*. Cercetări Arheologice 3, 1979, pag. 155-198.

³⁵ Topografia necropolei nu este de fapt cunoscută. Informații vagi privind aceste morminte la: Heitel 1985, pag. 229. Heitel 1986, pag. 242. Alte câteva considerații generale la: Heitel 1972, pag. 141.

³⁶ D. Protase, *Cercetările arheologice din 1953 în Cetatea Alba Iulia*, în *Studii și cercetări de istorie*, Cluj-Napoca, VII, 1-4, 1956, pag. 15-19 (Protase 1956).

întrețineri și suprapuneri observate pe partea de sud a catedralei, în special în zona sacristiei baroce. Diferențierea acestora este însă deosebit de dificilă din cauza absenței cvasi-totale a inventarului, astfel că relațiile stratigrafice rămân singurele puncte de reper. În acest grup, mormintele cu cistă reprezintă în mod evident orizontul final, care încheie necropola din jurul catedralei. Mormântul cu nișă din piatră a fost distrus cel mai probabil la construirea celui de-al doilea corp al palatului episcopal, datat cu monedă la finele secolului al XIII-lea. Mormintele cu cistă din cărămidă se datează în prima jumătate a sec. XIII, prin monede, cu excepția M 91 care poate fi încadrat în secolul XII, foarte probabil spre sfârșitul acestuia. M 88 aparține și el aceluiași grup cronologic.

Cui aparțin mormintele cu nișă de la Alba Iulia?

Sucesiunea și tipologia construcțiilor religioase la Alba Iulia ridică încă numeroase semne de întrebare, în primul rând datorită faptului că numeroasele investigații efectuate nu au fost niciodată interpretate și publicate în totalitate. În principiu se consideră că episcopia a fost înființată de Ștefan I (1000-1038), dar cele mai vechi monede descoperite pe amplasamentul sediului acesteia îi aparțin abia lui Koloman (1095-1116)³⁷. Primele două biserici sunt rotunda și biserica sală cu absidă semicirculară aflată în partea de vest a catedralei. Dacă asupra primei planează numeroase neclarități și datări oscilante începând din epoca romană și până în secolul al XI-lea³⁸, pentru cea de-a doua majoritatea cercetătorilor admit o datare în prima jumătate a secolului al XI-lea³⁹.

Așa cum au demonstrat cercetările arheologice din secolul XX, prima catedrală edificată la Alba Iulia a fost o bazilică cu 3 nave, nava centrală fiind încheiată spre est cu o absidă semicirculară⁴⁰. Navele despărțite prin stâlpi se presupune că erau boltite⁴¹, iar o ușoară îngroșare a laturii de vest a fost interpretată în sensul existenței a două turnuri în fațada principală⁴². Pe partea de sud a acestei catedrale s-a aflat cunoscuta rotundă absidată, presupusă a fi funcționat ca un baptisteriu. Aproape în unanimitate, cercetătorii sunt de acord că această biserică a fost construită la sfârșitul secolului al XI-lea, șantierul fiind inițiat în

³⁷ O monedă descoperită în săpăturile din anul 2002 se află în primele straturi care atestă o activitate constructivă de proporții în colțul de sud-vest al cetății. Monedă identificată de Monica Gogu, căreia îi mulțumim și pe această cale. Monede Koloman în morminte sunt menționate atât de Dumitru Protase (Protase 1956, pag. 19) cât și de Radu Heitel (Heitel 1985, pag. 228).

³⁸ Nu este clar dacă absida a fost construită concomitent cu nava, sau este adăugată ulterior. Nu este cert ce relație există între rotundă și catedrala I, dacă zidurile celor două sunt țesute sau alăturate; de asemenea nu se poate concluziona dacă rotunda a funcționat în paralel cu catedrala I sau a fost demolată la construirea primeia. Fără aceste precizări, o concluzie nu e posibilă, doar diferite extrapolări ale problemei. Monumentele au fost degajate complet în perioada restaurării Möller, și cercetarea lor s-a încheiat astfel în acea etapă. Ele sunt vizitabile sub podeaua catedralei actuale. Toți cercetătorii ce au urmat, inclusiv Radu Heitel, nu au avut posibilitatea să vadă altceva decât ceea ce se vede și astăzi, iar o concluzie este imposibil de formulat pe aceste baze. Heitel 1972, pag. 151-152. Heitel 1975. Kurt Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn 1986 pag. 136-137; V. Vătășianu, *Studii de artă veche românească și universală*, București 1987, pag. 9.

³⁹ I. Bona (*Kurze Geschichte Siebenbürgens*, 1990, pag. 158) consideră că aceasta este prima biserică episcopală, construită în timpul lui Ștefan I. Vătășianu doar o menționează, cu o datare în prima jumătate a sec. XI, într-un moment când rezultatele săpăturilor încă nu fuseseră publicate: Vătășianu 1987, pag. 10.

⁴⁰ Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările române*, I, 1959, pag. 22-23 (Vătășianu 1959).

⁴¹ Vătășianu 1959, pag. 23.

⁴² Vătășianu 1987, pag. 10.

timpul regelui Ladislau I (1077-1095)⁴³. Cimitirul descoperit în jur pledează în același sens, cele mai vechi morminte fiind datate cu monede de la Koloman, iar majoritatea înhumărilor eșalonându-se pe parcursul secolului al XII-lea.

Catedrala actuală (numită în general în literatură catedrala II) este o bazilică în sistem legat, cu 3 nave, transept și două turnuri în fațada de vest încadrând un atriu. Navele se încheiau cu abside semicirculare, iar peste careul corului se înălța altădată un turn⁴⁴. Cronologia acestui monument a suscitat mai multe discuții și constituie încă un subiect controversat. În principal deosebim două opinii. Istoriografia maghiară consideră în general că șantierul s-a deschis la finele veacului al XII-lea, clădirea fiind în linii mari încheiată la mijlocul secolului al XIII-lea, în momentul invaziei tătare. Entz Géza, principalul autor al subiectului, argumentează deschiderea șantierului la sfârșitul secolului al XII-lea⁴⁵, corespunzător perioadei episcopilor Petru (1181-1185) și Adrian (1187-1202) (rezident la Paris între 1183-1184), și dezvoltarea acestuia în timpul episcopilor Guillaume (1204-1221) (probabil străin) și Raymond (1222-1241) (normand). Această succesiune în fruntea episcopiei explică legăturile profunde ale catedralei II cu arhitectura franceză a epocii. În afara argumentelor de ordin stilistic și istoric, autorul face apel, pentru susținerea teoriei sale, și la o fină analiză a semnelor lapidare: 35 de semne au fost inventariate de I. Möller iar distribuția lor indică fără îndoială o anumită evoluție a șantierului. Semne identice se regăsesc pe teritoriul regatului sau aiurea la sfârșitul secolului al XII-lea și în prima jumătate a secolului al XIII-lea⁴⁶. Invazia tătară a găsit catedrala în construcție (dar aproape de final), provocând distrugerii în special în partea de est și determinând oricum o întrerupere a șantierului⁴⁷. Construirea catedralei II în prima jumătate a secolului al XIII-lea este susținută și de alți istorici maghiari, dintre care menționăm aici doar opinia lui Marosi Ernő⁴⁸. Cea de-a doua teorie aparține specialiștilor români, care plasează deschiderea șantierului catedralei II după invazia tătară, în cea de-a doua jumătate a sec. XIII. V. Vătășianu, principalul autor român al problemei, susține această teorie cu numeroase argumente de ordin stilistic și arhitectonic⁴⁹, și identifică 3 ateliere de pietrari care s-au succedat între 1247 și 1277⁵⁰. Această datare este susținută și de Kurt Horedt⁵¹.

Cercetările arheologice destul de ample din interiorul catedralei nu au fost niciodată publicate în detaliu. În diferitele sale rapoarte, Radu Heitel nu a comentat niciodată în mod explicit cronologia catedralei II, dar putem pune acest lucru pe seama faptului că săpătura nu a fost de fapt prelucrată integral. Indirect, autorul pare a fi de acord cu deschiderea șantierului în cea de-a doua jumătate a sec.

⁴³ Vătășianu 1959, pag. 22. Ghe. Arion, *Date noi referitoare la prima catedrală catolică de la Alba Iulia*, SCIA, 14, 2, seria Artă plastică, 1967, pag. 155 și urm. Horedt 1986, pag. 136-138. Vătășianu 1987, pag. 11 reia această datare, de această dată confirmată de recent încheiatele cercetări arheologice. Bona 1990, pag. 159, consideră clădirea încheiată în timpul lui Koloman.

⁴⁴ Descriere detaliată a clădirii la: Vătășianu 1959, pag. 43-44. Entz Géza, *A gyulafehérvári székesegyház*, Budapest, 1958. *La cathédrale de Gyulafehérvár* (Alba Iulia), Acta Histriae Artium V/1-2, 1958, pag. 1-40. (Entz 1958,)

⁴⁵ Entz 1958, pag. 20, 34-35.

⁴⁶ Entz 1958, pag. 31-32.

⁴⁷ Entz 1958, pag. 21.

⁴⁸ Marosi Ernő, *A középkor művészete I. 1000-1250*, pag. 193.

⁴⁹ Vătășianu 1959, pag. 44-48, 52.

⁵⁰ Anul 1277 este un reper important în istoria catedralei, datorită atacului devastator al sașilor din Sebeș și Ocna Sibiului, care au provocat daune serioase clădirii. Pentru renovarea acesteia s-au adus din nou meșteri francezi, al căror contract din 1287 se păstrează. Entz 1958, nota 36.

⁵¹ Kurt Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, pag. 36-138.

XIII⁵², deși în legătură cu mormintele cu nișă se referă clar la prima jumătate a secolului al XIII-lea⁵³. În această ultimă direcție îndeamnă dealtfel și cele două monede din timpul lui Andrei al II-lea descoperite în interiorul catedralei⁵⁴. În acest context ușor confuz, Vătășianu a susținut, și după încheierea cercetărilor, datarea șantierului în a doua jumătate a sec. XIII⁵⁵.

În oricare dintre teorii, planimetria și stilul construcției monumentale de la Alba Iulia sunt fără îndoială operele unor meșteri străini sosiți din Europa centrală, deseori cu popasuri mai mult sau mai puțin consistente pe șantiere aflate pe traseu, în principal în Austria și Ungaria. Cercetătorii disting mai multe ateliere, a căror structură era elastică, într-o continuă mișcare: unii meșteri au petrecut aici o perioadă mai lungă, alții erau dor în trecere⁵⁶. Ei reprezentau forța de muncă specializată, lucrările brute și munca necalificată fiind asigurate de supușii episcopiei, după cum rezultă din contractul încheiat în 1287 între episcopie și meșterii din Saint-Dié⁵⁷.

În stadiul actual al cercetărilor, ne raliem opiniei lui Radu Heitel, potrivit căreia mormintele cu nișă pentru cap, indiferent de variantă, aparțin unor astfel de străini, și pledează pentru deschiderea șantierului catedralei II la sfârșitul secolului al XII-lea - începutul secolului al XIII-lea. Este greu de spus dacă cele 3 variante aparțin unor grupe diferite, dar probabil că da. Spre deosebire de mormântul simplu și de cista din piatră, care sunt apariții singulare, cistele din cărămidă reprezintă în orice caz un grup unitar, și ele sunt probabil "rămășițele" unui atelier care a petrecut o perioadă mai lungă la Alba Iulia, a deschis șantierul și l-a urmărit pe parcursul primelor decenii ale secolului al XIII-lea. Grupul de 9 morminte din fața catedralei formează practic un mic cimitir, ce suprapune cimitirul catedralei I, la data respectivă abandonat deja de câteva decenii. Au murit oare acești meșteri cu ocazia dezastrului din 1241, ceea ce explică numărul lor mare pentru un interval atât de mic? Față de acestea, M 91 ocupă o poziție privilegiată, el fiind cel mai aproape de sanctuar, la nici un metru distanță de absida sudică⁵⁸. El pare dealtfel să fie și cel mai vechi. Fără îndoială avem de-a face cu o persoană extrem de importantă, poate unul dintre șefii atelierului. Teoretic, nu putem însă să ignorăm posibilitatea ca acest mormânt să aparțină unui înalt prelat al bisericii catolice, al cărui loc de origine îi permitea o cistă cu nișă pentru cap, acoperită cu o lespede din piatră.

Desigur, această ultimă ipoteză poate fi luată în calcul pentru toate mormintele cu nișă pentru cap de la Alba Iulia, un răspuns ferm în acest sens aparținând viitorului. Ceea ce rămâne o certitudine este faptul că aceste morminte aparțin unor oaspeți occidentali care au trecut prin Alba Iulia, au contribuit într-un fel sau altul la înălțarea catedralei II, și tot aici și-au încheiat existența pământească, rămășițele lor fiind încredințate aceluia sfânt pământ episcopal.

⁵² Heitel, Bogdan 1968, pag. 490.

⁵³ Heitel 1972, pag. 141. Heitel 1986, pag. 244.

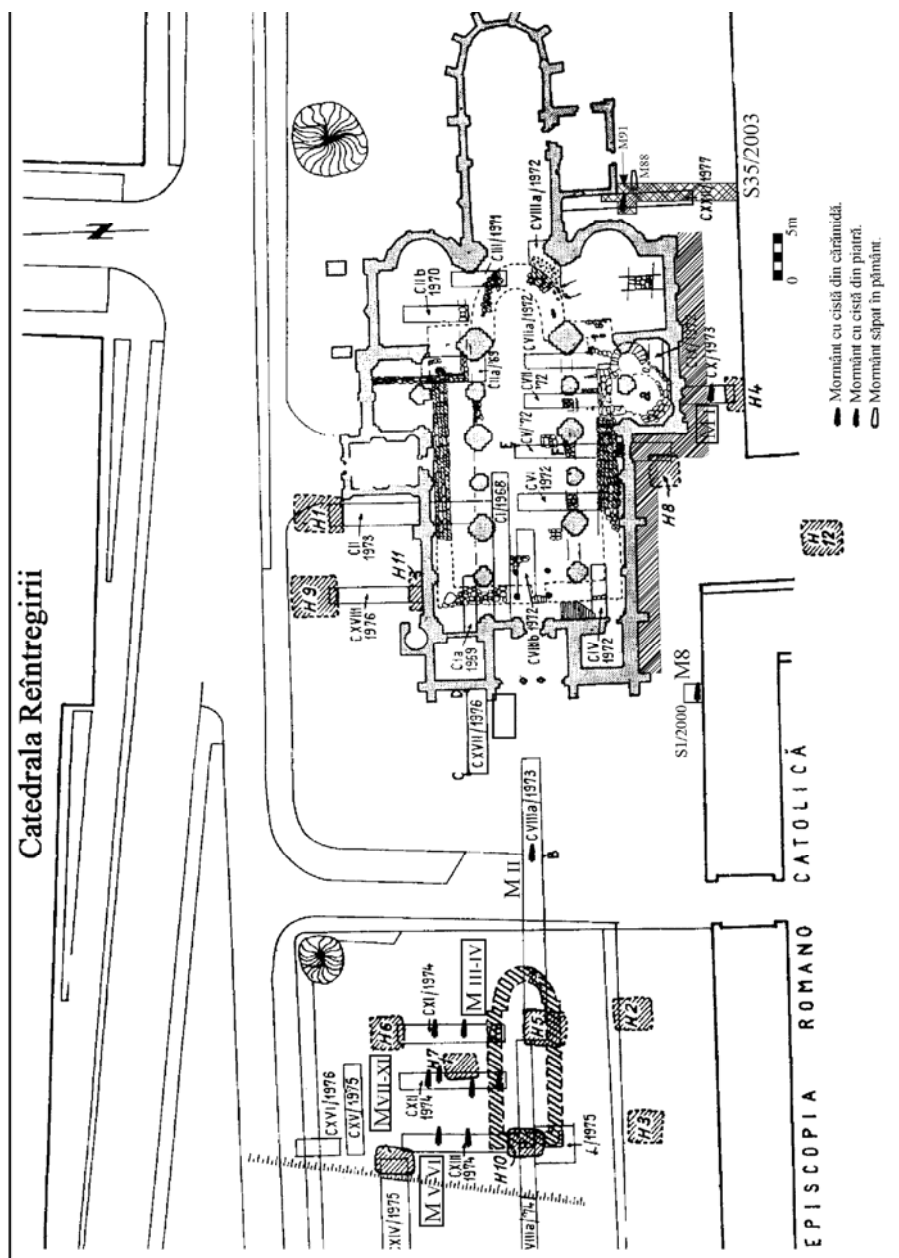
⁵⁴ Heitel 1985, pag. 222.

⁵⁵ Vătășianu 1987, pag. 18.

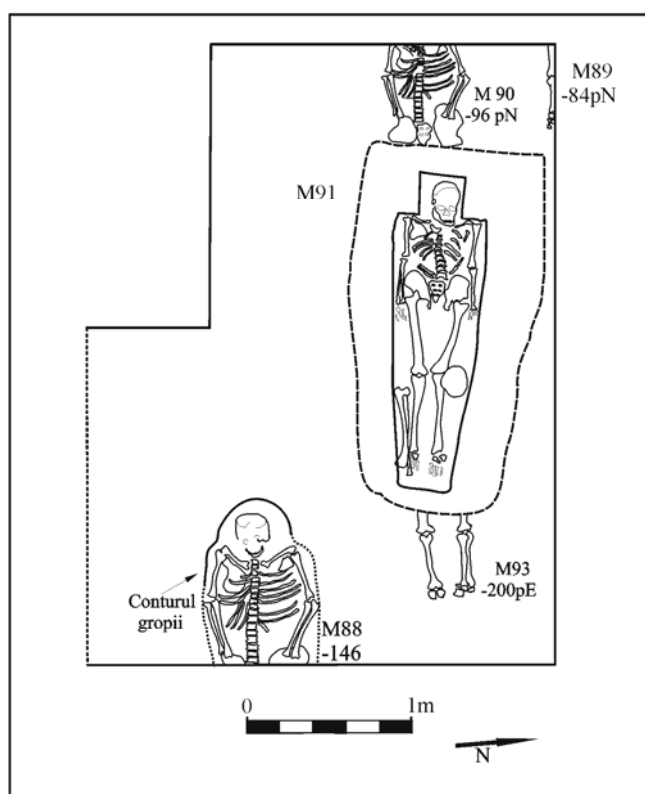
⁵⁶ Entz 1958, pag. 30-31.

⁵⁷ Entz 1958, nota 36.

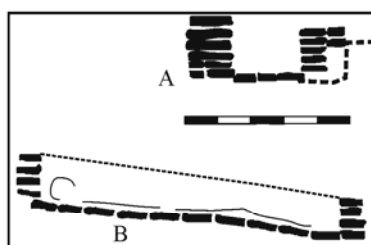
⁵⁸ Din păcate nici un fel de relație stratigrafică nu poate fi stabilită între ele, din cauza canalului de aerisire din etapa Möller.

Planșa 1: Morminte cu nișă cefalică descoperite la Alba Iulia (după Radu Heitel, cu adăugarea parțială a săpăturilor din anii 2000 și 2002, și cartarea tuturor mormintelor. MI-XI: morminte descoperite de Radu Heitel)

1

2

Planșa 2: 1. Planul parțial al S 35, cu cele două morminte cu nișă. 2. Secțiune transversală (a) și longitudinală (b) prin M 91.

1

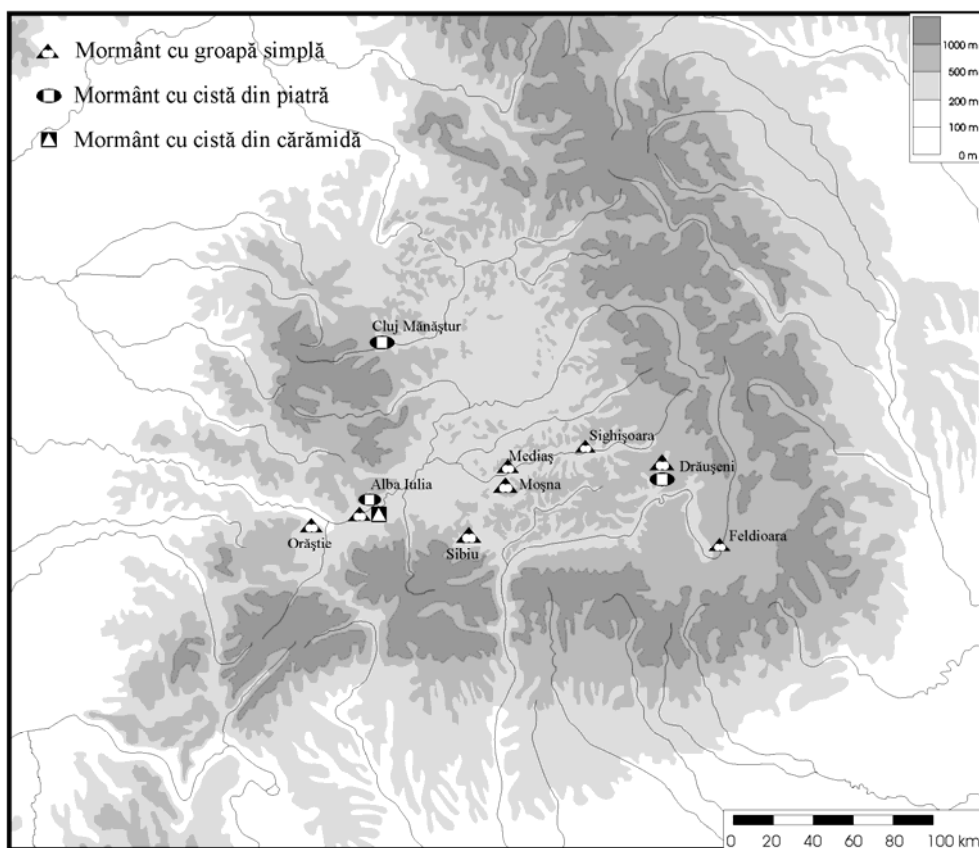

2

3

Planșa 3: 1-3: M 91 în cursul investigațiilor.

Planșa 4: Morminte cu nișă cefalică din Transilvania.

ELEMENTE DE CULTURĂ MATERIALĂ A SAȘILOR TRANSILVĂNENI (SEC. XII-XIII). I. OBIECTE LITURGICE

Maria-Emilia CRÎNGACI ȚIPLIC

ELEMENTE DER MATERIELLEN KULTUR DER SIEBENBÜRGER SACHSEN IM 12. BIS. 13. JAHRHUNDERT. I. ALTARGEGENSTÄNDE

Zusammenfassung

Durch die vorliegende Studie möchten wir eine Bestandsaufnahme jener Altargegenstände des 12. bis 13. Jh. bringen, die eine abendländische Prägung aufweisen und im Raum Siebenbürgens zum Vorschein gekommen sind. Dieses Altargerät belegt das Vorhandensein und die Tätigkeit der Eisenschmiede, aber auch der Bronze- und Silbergießereien des 13. Jh. Aufgrund unserer Recherchen konnten wir 15 solcher Kultgegenstände ausfindig machen (von denen einer wohl eine Nachahmung ist), und durch eine erneute Untersuchung der Aquamanile aus Schellenberg / Șelimbăr konnte nachgewiesen werden, dass sie nach abendländischer Vorlage in einer siebenbürgischen Werkstatt gefertigt worden ist. Den Fertigungsort der anderen Kultgegenstände festzulegen, ist bei dem jetzigen Forschungsstand leider nicht möglich. Mit Sicherheit kann jedoch behauptet werden, dass ein Teil des untersuchten Altargeräts nach abendländischen Vorlagen im Siedlungsraum der deutschen Kolonisten in Siebenbürgen gefertigt wurde, wobei der Raum von Hermannstadt / Sibiu sicherlich dazu gehört. Diese Gegenstände (z.B. das Taufbecken aus Oderhellen / Odorheiul Secuiesc) könnten in jedwelcher der katholischen Kirchen Siebenbürgens im Gebrauch gewesen sein. Zudem kann man aus dem untersuchten Sachverhalt schließen, dass es vorwiegend die Siebenbürger Sachsen gewesen sind, die im Siebenbürgen des 12. bis 13. Jh. diese Art von Gegenständen in Umlauf gebracht haben. Sicherlich muss die Anzahl des im 13. Jh. genutzten Altargeräts viel größer gewesen sein, zieht man die Zahl der damals im genannten Raum vorhandenen romanischen Kirchen in Betracht.

La o analiză atentă a bibliografiei cu referire la obiectele de metal de secol XII-XIII descoperite în zonele sau în apropierea zonelor de colonizare cu populație germană, am constatat că unele dintre piesele descoperite în Transilvania sunt frecvent menționate în literatura de specialitate, însă descrierea lor a fost realizată fie foarte sumar, fie nu a fost redată cu toate detaliile. Orice amănunt omis poate duce la o interpretare subiectivă, știut fiind faptul că artefactele de metal sunt mai edificatoare în soluționarea problemelor cronologice și istorice. Astfel, noi ne-am propus să realizăm o repertoriere a pieselor de metal de secol XII-XIII descoperite în zonele de colonizare cu populație germană și acolo unde este cazul la o reinterpretare istorică. În prima fază ne vom opri doar asupra obiectelor de altar, iar asupra uneltelor, armelor și vaselor militare de campanie vom reveni într-un alt studiu.

Cele mai importante realizări ale obiectelor de metal realizate de coloniștii veniți din occident și care s-au păstrat aparțin obiectelor de cult și armelor, care sunt în același timp și cele mai elocvente elemente de cultură materială. Din categoria podoabelor din păcate

materialul este foarte sărac, am putea zice că lipsește cu desăvârșire. Aproape toate aceste materiale provin din descoperiri întâmplătoare. Desigur numărul pieselor de cult nu este mare, însă sugestiv. *Vastitatea redusă* a acestor obiecte se datorează pe de o parte insuficiențelor cercetării arheologice, a lipsei de interes pentru valorificarea și publicarea colecțiilor muzeale, iar pe de altă parte din punct de vedere istoric se datorează jafurilor¹ sau furturilor de-a lungul vremii, și a introducerii reformei religioase care a sacrificat multe din obiectele liturgice cu care se mândriseră până atunci bisericile catolice.

Cu privire la activitatea unor atelierelor de fierărie și de turnare a bronzului sau argintului documentele scrise lipsesc pentru perioada care ne interesează. Absența documentelor nu confirmă și lipsa activității acestor ateliere, ca dovadă descoperirile arheologice realizate în această privință, descoperiri ce sunt susținute și de câteva vagi indicii documentare². Printre primele informații care confirmă existența indirectă a unor asemenea activități în prima jumătate a secolului al XIII-lea sunt relatările lui Rogerius în a sa *Carmen miserabile: Regele Cadan, după ce a făcut un drum sau o cale de trei zile printre pădurile dintre Ruscia și Comania, a ajuns la bogata Rodna, o cetate a teutonilor, situată între niște munți înalți, la mina de argint a regelui* (s. n.), unde se găsea o mulțime nenumărată de popor. Dar, fiindcă aceștia sunt oameni războinici și nu duceau lipsă de arme, când au auzit despre sosirea tătarilor, le-au ieșit în cale prin păduri și munți, afară din oraș. Cadan însă observând mulțimea celor înarmați, a întors spatele, prefăcându-se că fuge dinaintea lor. Atunci poporul întorcându-se victorios, a depus armele și a început să se îmbete cu vin, după cum pretindea furia teutonică. Dar Tătarii, întorcându-se repede, fiindcă nu existau nici șanțuri nici ziduri și nici alte întărituri, intrară în oraș deodată prin mai multe părți. Și cu toate că s-a făcut pe ici pe colo un mare măcel, poporul văzând că nu poate să se împotrivescă se lăsară cu totul în voia Tătarilor. Dar Cadan, după ce primi orașul sub protecția sa, s-a unit cu Aristaldus, comitele orașului și împreună cu șase sute de soldați teutonici înarmați, și a început să vină cu ei dincoace de pădure³. Această localitate de pe lângă zăcămintele de metale nobile, existentă deja în secolul al XII-lea, s-a dezvoltat ca cel mai important centru de extragere a argintului ungar din perioada arpadiană. Conform descrierilor oferite de Rogerius, Rodna era deja un oraș înfloritor al cărui locuitori ar fi fost în stare să opună rezistență mongolilor dacă nu ar fi căzut în plasa viclesugului mimării retragerii și al replierii inopinante, de altfel frecvent folosit de tătari. Pe lângă aceste indicații cu privire la demografia și puterea economică și militară a acestui important centru minier

¹ În acest sens amintim pentru secolul al XIII-lea doar jafurile realizate de mongoli și atât de bine descrise de Rogerius. Amintim aici cazul cetății Oradea: *Tătarii însă deteră ordin ca soldații să predea armele și prin chinuri grozave au stors de la canonici tot ce aveau. Și fiindcă n'au putut să intre îndată în biserica lor catedrală, i-au pus foc și au ars tot ce era în biserică. [...] După aceea au răscolit cu totul mormintele sfinților și au călcat în picioarele lor criminale moaștele și au nimicit cădelnițele, crucile, potirele de aur și vasele de aur și alte lucruri consacrate serviciului altarului.* – Rogerius, *Carmen miserabile / Cântecul de jale*, ed. G. Popa-Lisseanu (IIR, V), București, 1935, p. 86.

² În anul 1206 regele Andrei II îi numește pe locuitorii din apropierea Albei-Iulia – din satele Cricău, Ighiu și Romos ca *saxoni și primi hospites regni* (Urkundenbuch I, nr. 17, p. 9-10; DIR. I, nr. 54, p. 32-33). Interesant este de urmărit aici care a fost rolul inițial pe care trebuiau să-l joace în această zonă acești germani. Se pare că rolul lor nu a fost numai de a controla cele mai importante locuri de încărcare și comercializare a producției de sare din Transilvania care se transporta pe Mureș spre vest. Există indicii conform cărora de la ei ar fi pornit inițiativa pentru deschiderea exploatării miniere aurifere în Munții Apuseni – K. Gündisch, "Saxones" im Bergbau von Siebenbürgen, Bosnien und Serbien, in *Die Deutschen in Ostmittel-und Südosteuropa*, hrsg. von G. Grimm u. K. Zach, Bd. 2, München, 1996, p. 124.

³ Rogerius, *Carmen miserabile*, p. 72.

merită o atenție deosebită comitele Ariscaldus. Se pare că acest comite nu a colaborat cu mongolii după cum relatează Rogerius ci a căzut în timpul luptelor cu aceștia, căci altfel regele Bela IV nu l-ar fi comemorat în 1243 ca o victimă a tătarilor și nu le-ar fi confirmat fraților lui Ariscaldus posesia unei localități, care poartă numele semnificativ de Sărata (Salz)⁴. Numele unuia dintre frații lui Ariscaldus, comes Hench⁵, este amintit în documentul din 1268 care confirmă cumpărarea a mai multor bunuri, printre care și a unor mine de argint, în valoare de 155 de mărci de argint curat cu greutate de Rodna⁶. Despre averea și puterea acestei familii de întreprinzători din Rodna⁷ oferă informații și documentul de la cumpăna secolelor XIII-XIV, care certifică pe lângă existența unor mine de argint la Rodna și existența unora de aur ce aveau instalații hidraulice cu anexe pentru sfărâmarea, spălarea și topirea minereului⁸.

Prima mențiune documentară cu privire la existența unor ateliere de fierărie datează din anul 1291⁹ și vorbește despre privilegiile regelui Andrei III oferite oaspeților din Rimetea, aduși din Austria de Sus (Eisenwurzel), ce erau meșteri în prelucrarea minereului de fier (*ferri fabri, urburarii, carbonarii*) și turnarea fierului (*ferri fusores*)¹⁰. Drepturile minerilor proveniți din Europa centrală constituiau o categorie deosebită și aveau puține asemănări cu privilegiile așezărilor săsești. Minerii nu aveau nici un fel de relații administrative cu sașii din Transilvania și ne sunt cunoscute doar câteva legături de natură economică, ca de exemplu aceea a negustorilor din Sibiu cu localitățile miniere din Munții Apuseni¹¹.

O altă dovadă din perspectivă arheologică, care validează existența și activitatea atelierelor de turnătorie în Transilvania secolului XIII este descoperirea în 1879 la Șelimbăr a numeroaselor obiecte din fier, care formau utilajul unui atelier de fierărie datat în prima jumătate a secolului al XIII¹². Printre obiectele descoperite s-a aflat și o spadă și bare de spadă, importante fiind mai ales bara și aquamanila¹³, care atestă clar faptul că erau în proces de făurire când atelierul a fost distrus probabil de către invazia mongolă din anii 1241-1242. O altă descoperire care certifică activitatea turnătoriilor este atelierul de prelucrare a bronzului de la Sibiu, care pare să fie printre primele centre de bronzieri medievale din

⁴ K. Gündisch, *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*, Köln, Weimar, Wien, 1993, p. 121 sqq; Idem, "Saxones" im Bergbau, p. 128.

⁵ *Ibidem*.

⁶ *Urkundenbuch* I, nr. 118, p. 99-100; *DIR* II, nr. 104, p. 115: ...a vândut aceste bunuri comitelui Henric, fiul lui Brendin și moștenitorilor săi pentru o sută cincizeci și cinci de mărci de argint curat cu greutate de Rodna [...]. Numele acestor bunuri sunt următoarele: mai întâiu un turn de piatră și o casă de lemn lângă turn și o curte întărită de jur împrejur, cu o moșie așa cum a stăpânit-o odinioară răposatul comite Henchmann, de asemenea moara de peste apa Someș, împreună cu toată folosința sa, așa cum a fost comitelui Henchmann, de asemenea, o casă de sat în întregime și două curți și toate ogoarele de sub cetate, ce știm că sunt ale comitelui Henchmann; de asemenea jumătate din minele de argint oriunde s-ar afla ce știm că sunt ale comitelui Rotho.

⁷ Pentru detalii vezi K. Gündisch, *Das Patriziat*, p. 121-133; Idem, "Saxones" im Bergbau, p. 128.

⁸ *Urkundenbuch* I, nr. 276, p. 203-204.

⁹ În legătură cu veridicitatea acestui document vezi K. Gündisch, *Das Patriziat*, p. 45 sqq; Idem, "Saxones" im Bergbau, p. 124.

¹⁰ *DIR* II, nr. 414, p. 278.

¹¹ Th. Nögler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, p. 169.

¹² K. Horedt, *Eine sächsische Schmiede des 13. Jahrhunderts*, în *Emlékkönyv Kelemen Lajos*, Klossvár, 1957, p. 349 sqq; Idem, *Archäologische Beiträge zur Herkunft der Siebenbürger Sachsen*, în *Archäologie als Geschichtswissenschaft*, Hsg. J. Herrmann, Berlin, 1977, p. 450 sqq.

¹³ Vezi nr. cat. 3.

Transilvania¹⁴. Nu este exclus ca din acest centru să provină cristelnița din alamă descrisă de noi mai jos¹⁵ sau clopotele menționate în literatura de specialitate¹⁶. Desigur alte turnătorii contemporane au existat și la Sighișoara, Brașov, Bistrița. Dacă în Ungaria secolelor XII-XIII preponderența producției pieselor de bronz turnate o dețineau atelierele mănăstirești¹⁷, pentru Transilvania situația este diferită, ele aparțin atelierelor localităților colonizate de sași; desigur, aceasta nu exclude și posibilitatea existenței atelierelor din centrele comitatense sau de pe lângă episcopii. De asemenea prezența relativ numeroasă a spadelor descoperite în jurul Sibiului și în Țara Bârsei (Brașov-Cetatea Neagră, Codlea, Sânpetru, Vurpăr, Șeica Mică) atribuite populației germane¹⁸ ar putea atesta existența și a altor ateliere de fierărie, altele decât cele de la Șelimbăr sau Rimetea.

Activitatea acestor ateliere locale este garantată și de prezența în spațiile de colonizare germană din Transilvania a unor piese din metal de dimensiuni mai mici – obiecte liturgice sau de uz comun laice sau militare realizate în stil occidental – care reprezintă, în același timp, un adevărat indicator al nivelului tehnologic, economic și cultural din perioada respectivă.

În încercarea de repertoriere și monografiere a obiectelor liturgice din metal realizate în secolele XII-XIII în turnătoriile din Transilvania am ajuns la concluzia că acestea sunt produsele atelierelor locale specializate în prelucrarea metalelor (bronz, argint, cupru, fier), și care în același timp constituie indicii clare pentru o circulației a mărfurilor pentru perioada în discuție, având în vedere locurile de descoperire ale acestor piese ce se întinde pe o suprafață destul de mare a Transilvaniei, chiar și în afara spațiului crăiesc. În ceea ce privește mobilitatea populației (negustori, comercianți sau meșteșugari) și circulația mărfurilor amintim aici doar două documente edificatoare, cel din 1204¹⁹ și cel din 1224²⁰, care se referă la dreptul de a exercita negoț la mare distanță.

Numărul relativ mare al obiectelor liturgice de stil occidental, datate în secolele XII-XIII, descoperite pe teritoriul Transilvaniei, au pledat pentru întocmirea unui catalog al pieselor²¹. Catalogul cuprinde un număr de ordine, tipul de piesă, descrierea piesei cu eventuale analogii, detalii tehnice (materialului din care sunt realizate, modul de realizare, dimensiuni), datarea, locul descoperirii, zona de origine a tipului de piesă, publicări anterioare, locul actual de păstrare al piesei și eventual numărul de inventar. Din păcate, din cele 15 piese descrise doar pentru 10 am reușit să stabilim locul de descoperire. În cazul câtorva obiecte nu am reușit să aducem o descriere completă din cauza publicațiilor incomplete, dar am preferat să le amintim pentru a se ști de existența lor.

¹⁴ La Sibiu, în curtea vechii primării a fost descoperită o groapă de turnat clopote (P. Munteanu Beșliu, *Primăria veche din Sibiu. Das alte Rathaus in Hermannstadt*, Sibiu, 2000, p. 18 sqq).

¹⁵ Vezi nr. cat. 14.

¹⁶ Pentru o repertoriere a clopotelor timpurii (secolele XIII-XIV) vezi Fr. Müller, *Zur ältern siebebürgischen Glockenstunde*, in *Archiv des Vereins*, IV, 2, 1860, p. 200-254; Benkő Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedenc*, Budapest-Kolszvár, 2002.

¹⁷ Zsuzs Lovag, *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*, Budapest, 1999, p. 9.

¹⁸ Conform tipologiilor, cele mai clare paralele pentru aceste spade se întâlnesc în NV Germaniei – Z. K. Pinter, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX-XIV)*, Reșița, 1999, p. 130.

¹⁹ La 1206, regele Ungariei Emeric îi acordă lui Johannes Latinus din villa Ruetel dreptul de a călători, cu mărfurile sale, liber prin tot regatul – *Urkundenbuch* I, nr. 16, p. 8-9, *DIR* I, nr. 54, p. 32-33.

²⁰ Diploma andreană confirmă sașilor dreptul de a ține târguri scutite de taxe și să călătorească fără vamă prin regat cu mărfurile lor – *Urkundenbuch* I, nr. 43, p. 34-35, *DIR* I, nr. 157, p. 208-210.

²¹ Pe această cale dorim să mulțumim Muzeului Brukenthal care ne-a pus la dispoziție 4 piese (nr. cat. 5, 9, 11, 14) descrise și ilustrate în catalogul nostru.

CATALOG

1. Potirul de la Beriu (pl. I-1): Piciorul este sub formă de trunchi de con ușor arcuit, talpa piciorului este îngustă și tăiată vertical; cupa este eliptică, în forma unei jumătăți de ou; nodul lipsește și avea forma sferică. Deteriorat: buza cupei este în unele locuri ruptă, iar din talpa piciorului lipsesc părți importante.

Bronz, aurit, turnat. Dim.: î. 110 mm, D. cupei: 73 mm.

Date: sfârșitul sec. XII – începutul sec. XIII.

Proveniență: Beriu, găsit printre ruinele bisericii romanice din Beriu (pl. I-2)

Expus în 1885 la Nürnberg și în 1913 la Budapesta.

Bibliografie: V. Roth, *Kunstdenkmäler*, p. 8, nr. cat. 10, pl. 11; *Katalog der Kelchsausstellung*, p. 44, nr. cat 157; Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 176, fig. 159; *800 de ani*, p. 109, nr. cat 92.

Muzeul Brukenthal, nr. inv. T 16 /1320+T 17/1321.

2. Cruze procesională din Cislădie (pl. II-1a, II-1b): brațele crucii se întâlnesc într-un pătrat central, iar capetele se termină în chip de frunză, decorate atât pe avers cât și pe revers cu mărgelile de sticlă colorată (alb, albastru, verde și roșu) și cu pandantivi în formă de discuri mici ce fixau câte o mărgea, atârnată cu lănișoare, pe capetele brațelor orizontale. Pe avers, în relief ușor, apare figura încă disproporționată a lui Isus, cu picioarele fixate încă separat, dar capul înclinat, văzut din profil; pe revers, mielul cu steagul Învierii.

Suport de lemn, îmbrăcat pe ambele fețe cu plăci de cupru ciocănit. Dim.: î. 380mm, l. 187 mm.

Date: secolul XII.

Locul descoperirii: capela (fost osuar) cetății bisericii ev. din Cislădie.

Zona de origine a tipului de piesă: spațiul german.

Bibliografie: V. Roth, *Kunstdenkmäler*, pl. 1, nr. cat. 1, pl. 1 și 2; *800 de ani*, p. 126; *Heltau – Geschichten und Kultur einer siebenbürgisch-sächsischen Gemeinschaft*, coord. Konrad Gündisch, Oskar Schemmel, [Karlsruhe?], 2002, 231-233.

Muzeul bisericii ev. din Cislădie.

3. Aquamanila din Șelimbăr (pl III-1): urciul are forma unui cap de bărbat ce se prelungește cu o bază rotundă ce se sprijină pe trei picioare oblice înclinate spre exterior, din care două sunt rupte și pierdute. În frunte este o țevă de turnare, iar în spatele capului se află un orificiu rotund folosit pentru introducerea apei. Sub această deschidere este prins un mâner curbat, care în partea de sus este terminat într-un cap de animal, iar partea de jos este prinsă de bază o tortiță curbată; barba și părul sunt marcate prin linii, iar fața este încadrată de butoni ce reprezintă părul înodat; baza este ornamentată cu bordură de romburi mari, gravate; fundul vasului prezintă o perforare de formă pătrată, perforare datorată defectelor de turnare²², ce nu au mai ajuns să fie cârpite, ci să fie îngropat în pământ alături de alte piese ca urmare a invaziei mongole din 1241-1242. Pe baza acestui considerent considerăm această aquamanilă ca fiind produsul atelierului de la Șelimbăr, care a urmărit formele bine cunoscute

²² Majoritatea aquamanilelor romanice descoperite pe fostul teritoriu al regatului arpadian prezintă pe fundul vasului, și nu numai, găuri datorate defectelor de turnare, care după terminarea procesului de turnare erau cârpite. În acest sens cel mai bun exemplu este aquamanila de la Boarta sau aquamanila cu cap de femeie aflat astăzi în Muzeul Național al Ungariei din Budapesta – vezi Zsuzs Lovag, *op. cit.*, p. 73 sqq.

din spațiul german, vasul, ca și în cazul barei de spade din același atelier, ne mai ajungând să fie desăvârșit datorită invaziei mongole. Dubiile care au existat până acum cu referire la acest obiect, dacă a fost adus de coloniști din locurile lor de baștină sau era un produs local acum s-a lămurit după opinia noastră. Însă nu avem un răspuns ferm dacă această piesă indică originea unei comunități săsești din Transilvania și dezvoltarea relațiilor lor pe baze tradiționale, sau prezența unui meșter ce a fost format în atelierul de la Magdeburg²³ și care poate a fost solicitat de comunitatea săsească din Transilvania, consumatorul principal al acestor bunuri liturgice.

Bronz turnat, gravat. Dim.: î. 215 mm., D. bazei 120mm, G. 1902 g.

Date: prima jumătate a sec. XIII.

Proveniența: din hotarul localității Șelimbăr.

Zona de origine a tipului de piesă: Magdeburg.

Bibliografie: V. Roth, *Kunstdenkmäler*, p. 206, nr. cat. 535, pl. 165; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 171, fig. 154; K. Horedt, *Eine sächsische Schmiede*, p. 349 sqq; K. Horedt, *Archäologische Beiträge*, p. 450 sqq; 800 de ani, p. 130, nr. cat 167; Th. Nögler, *Așezarea sașilor*, p. 90; Benkő Elek, *Note privind descoperirile*, p. 116-117.

Muzeul Brukenthal, nr. inv. T. 21 /1330.

4. Aquamanila din Boarta (pl. IV): vasul reprezintă un cap de femeie cu corp de leu (?), din mijlocul frunții pornind o țevă oblică de turnare, îndreptată în sus. Mănerul de forma unui balaur este prins în partea de sus de capul femeii, iar partea de jos de spatele corpului, aproape de coadă. Părul femeii este marcat prin linii paralele ce cade pe ambii umeri. Capul este despărțit de corpul animalului printr-un fel de colan lat cu model de grilaj. Coada ce se mulează pe piciorul stâng din spate se termină cu un smoc de păr asemănător cozii de leu. Suprafața corpului este decorată prin gravare cu cercuri goale. Pe etichetele celor patru picioare nu se observă redarea ghiarelor. În zona abdomenului se observă un defect de turnare de formă dreptunghiulară, ce a fost ulterior cârpit.

Bronz turnat, gravat. Dim.: î = 235 mm.

Date: a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Locul descoperirii: Boarta.

Zona de origine a tipului de piesă: Niedersachsen.

Bibliografie: V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 172, fig. 153; Zsuzsa Lovag, *Mittelalterliche*, p. 77, 206.

Muzeul Național al Ungariei: Nr. inv. 1855.49.1.

5. Crucifix din Dobârca (pl. II-2) (fragment): piesa reprezintă figura lui Christos în poziție frontală ce a fost fixată pe o cruce; se păstrează numai corpul. Capul cu barbă este aplecat spre dreapta; brațele sunt întinse. Etichetele picioarelor sunt așezate una lângă alta, iar o parte din brațul drept lipsește.

Cupru aurit prin foliere la cald, puternic patinat. Dim.: î = 78 mm, l. = 60 mm

Date: secolul XII-XIII.

Locul descoperirii: prezbtieriumul bisercii ev. din Dobârca

Zona de origine a tipului de piesă: necunoscută.

Bibliografie: K. Horedt, *Archäologische Beiträge*, p. 457.

²³ Cercetările mai noi consideră aquamanila de la Șelimbăr ca fiind ori produsul atelierului de la Magdeburg, ori o influență a acestui atelier celebru – vezi detalii Benkő Elek, *Note privind descoperirile de bronzuri medievale din Transilvania*, în *In memoriam Radu Popa: temeuri ale civilizației românești în context european*, Cluj-Napoca, 2003, p. 117.

Muzeul Brukenthal, nr. inv. T 19R / 14.953. Din păcate nu am reușit să realizăm o descriere și o ilustrare mai bună a corpului – imaginea din catalogul nostru fiind realizată după o fotografie veche –, întrucât piesa se află astăzi în depozitele Muzeului Național de Istorie a României din anul 1974, când împreună cu multe alte piese au fost duse la MNIR din București.

6. Crucifix (fragment): tratarea nudului și a draperiei e sumară și pare arhaică, dar coroana de pe capul lui Iisus și atitudinea ușor îndoită a brațului drept (brațul stâng lipsește) sunt indicii ca acest corpus să fie datat în secolul al XIII-lea.

Date: sec XIII

Locul descoperirii: necunoscut

Zona de origine a tipului de piesă: necunoscută.

Bibliografie: Posta B., *Kilényi Hugo régiséggyűjteménye*, în *Dolgozatok az Erddélyi nemzeti múzeum erem- és régiségtárából*, Cluj, IX, 1918, p. 159-161, nr. 314.; Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 174.

Muzeul de Artă din Cluj.

7. Sfeșnic antropomorf din bronz (Bathyanemum – Alba-Iulia), ca și cel păstrat la Muzeul Brukenthal, reprezintă o figură de sălbatic păros, ridicând în mâna dreaptă țărșul pentru lumânare. Sfeșnicele sunt expresii ale romanului târziu, animat de o imaginație în care se contopește fantasticul cu naturalismul naiv și cu grotescul, capabil însă de a concretiza închipuirile sale cu mult simț decorativ.

Date: ultima treime a sec. XIII (?).

Locul de descoperire: necunoscut.

Zona de origine a tipului de piesă: spațiul german.

Bibliografie: Pulszky, *Iparművészeti jegyzetek*, în *Archaeologiai Értesítő*, XIII, 1879, p. 270; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 176.

Bathyanemum Alba Iulia.

8. Sfeșnic antropomorf din bronz (Muzeul Brukenthal) reprezintă o figură de sălbatic păros, ridicând în dreapta țărșul pentru lumânare. Sfeșnicul este o expresie a romanului târziu, animat de o imaginație în care se contopește fantasticul cu naturalismul naiv și cu grotescul, capabil însă de a concretiza închipuirile sale cu mult simț decorativ. Probabil că aparține ultimei treimi a sec XIII.

Date: ultima treime a sec. XIII (?).

Locul de descoperire: necunoscut.

Zona de origine a tipului de piesă: spațiul german.

Bibliografie: Pulszky K., *Iparművészeti jegyzetek*, în *Archaeologiai Értesítő*, XIII, 1879, p. 270; V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 176.

Muzeul Brukenthal Sibiu.

9. Sfeșnic animalier din bronz din Sibiu (pl. V): piesa este reprezentată sub forma unui leu șezând. În spatele capului este o gaură, unde probabil trebuia să fie spinul pentru fixarea lumânării. Coada leului este folosită ca și mâner. Piciorul drept din față lipsește. În zona abdomenului leului, piesa mai are o perforare de formă rotundă, fiind defect de turnare.

Bronz turnat, gravat. Dim: î. = 102 mm; l. = 43 mm, lungimea fără coadă 105 mm, lungimea cu coadă 118 mm.

Date: sec. XIII.

Locul descoperirii: piesa a fost descoperită în Sibiu cu ocazia săpării unui canal pe str. Faurului (Schmidtgasse) în fața casei nr. 14-15 din Sibiu.

Zona de origine a tipului de piesă: zona renană.

Bibliografie: K. Horedt, K. Horedt, *Archäologische Beiträge*, p. 457, pl. 11b.

Muzeul Brukenthal, nr. inv. M 411R / 2166.

10. Sfeșnic animalier din bronz (Muzeul din Cluj) (pl. VI-1): piesa reprezintă un dragon înaripat a cărui coadă se transformă într-o împletitură decorativă de vrejuri. De pe spatele dragonului, dintre cele două aripi pornește suportul pentru lumânare. Cea mai apropiată analogie din spațiul fostului regat arpadian avem la Hajdúhadház-Monostordülő (Kom. Hajdú-Bihar) și reprezintă o femeie cu corp de pasăre și picioare de om – piesa cu influențe renane în realizare este datată în a doua jumătate a secolului al XII-lea²⁴ (pl. VI-2).

Bronz turnat, gravat.

Date: jumătatea sec. XIII.

Locul descoperirii: necunoscut

Zona de origine a tipului de piesă: spațiul german.

Date: jumătatea secolului al XIII-lea

Bibliografie: V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 176, fig. 158.

Muzeul regional din Cluj.

11. Cădelnița din bronz de la Șeica Mare (pl. VII-1a,b): partea superioară a cădelniței este realizată sub formă de acoperiș de turn, partea inferioară de formă semisferică ce se continuă cu o talpă circulară; este prevăzută cu 5 mânere perforate de prindere a celor două corpuri, care nu erau prinse prin intermediul unui lanț ci cu ajutorul unor bețișoare de fier, din care se mai păstrează câteva resturi. Partea inferioară prezintă imediat sub buza vasului găuri rotunde amplasate câte două între cele cinci mânere. Capacul de formă conică cu cruce de Malta în vârf are patru turnulețe aplicate. Între cele patru turnulețe și cele cinci mânere de prindere se află un rând orizontal de orificii rotunde. Peste acest rând de găuri se află încă un rând de opt orificii în formă de cruce, din care patru sunt așezate pe câte un turn, iar celelalte între turnuri. Bronz turnat grosier. Dim.: î. 195 mm, D. 110, Gr. 1260 g.

Date: sec XIII.

Locul descoperirii: biserica ev. din Șeica Mare. În registru inventar la rubrica observații mai era menționat: *în 7 aprilie 1914, profesorul Csaki a trimis un bilețel pe care era notat: "nr. 2149 găsit la demolarea zidului de incintă într-o groapă comună"*.

Zona de origine a tipului de piesă:

Bibliografie: V. Roth, *Kunstdenkmäler*, p. 207, nr. cat. 537; Zsuzsa Lovag, *op. cit.*, p. V. Vătășianu, *Istoria artei feudale*, p. 179; 800 de ani, p. 136, pl. 191.

Muzeul Brukenthal, nr. inv M. 741 / 2149.

12. Cădelnița din bronz de la Odorheiu Secuiesc (pl. VII-3): se păstrează parțial, doar partea inferioară care la rândul ei se păstrează fragmentar. Obiectul are un corp semisferic pe o talpă scundă, tronconică. Vasul prezintă ca decor pe latura vasului orificii triunghiulare iar deasupra acestora și imediat sub buză un model gravat în formă de zig-zag.

Bronz turnat. Dim: î = 6,1 cm, diametru la buză 10,3 cm.

Date: XII-XIII (?).

Locul descoperirii: Odorheiu Secuiesc – Cetatea Bud.

²⁴ Zsuzsa Lovag, *op. cit.*, p. 68, 191.

Zona de origine a tipului de piesă: spațiul german.

Bibliografie: G. Ferenczi, *Cădelnița de bronz din perioada feudalismului timpuriu de la Odorheiu Secuiesc – „Cetatea Bud”*, în *Apulum*, XVIII, 1980, p. 185-193, Benkő Elek, *Note privind descoperirile*, p. 114-116.

13. Cădelnița din bronz de la Coșna (jud. Suceava) (pl. VII-2): descoperită la 60 km nord-est de Bistrița, pe drumul principal ce ducea peste pasul Tihuța în Moldova. Păstrată fragmentar reprezintă partea superioară a unei cădelnițe compuse din două părți, decorat cu orificii triunghiulare dispuse aleatoriu.

Bronz turnat.

Datare: XII-XIII sau X-XI.

Locul descoperirii: Coșna (jud. Suceava)

Zona de origine a tipului de piesă: spațiul german

Bibliografie: D. Gh. Teodor, *Elemente și influențe bizantine în Moldova în secolele VI-XI*, în *SCIV*, 1970, p.114, 124; Benkő Elek, *Note privind descoperirile*, p. 115.

14. Cristelnița din Sibiu (pl. VIII): în formă de căzănel cu două țevi de scurgere, ambele fiind decorate la capete cu câte un cap de grifon sau șarpe, și cu două anse din care s-a păstrat doar una având forma unui cap de bărbat, depășind buza vasului cu 37 mm.

Alamă turnat. Dimensiuni: \hat{f} . = 130 mm, D. = 200 mm, gr. = 2887 g.

Datate: sec. al XIII-lea.

Proveniența: sacristia bisericii. ev. din Sibiu.

Bibliografie: *800 de ani*, p. 139.

Muzeul Brukenthal: nr. inv. 740 / 1314.

15. Statueta unei Madone - imitație Sibiu(?) (pl. IX): statueta care aparține tipului de Madonă, probabil nu este un produs original al evului mediu. Pe de o parte, veridicitatea ei este trădată de reprezentarea prea plastică a feței și a cutelor hainelor, ca și iconografia nesigură a figurilor gravate pe spatele tronului și care sunt realizate prea simplu, iar pe de altă parte anumite caracteristici, precum realizarea mâinilor puțin prea stângace, coronița foarte dreaptă, scaunul cu acele găuri tipic pentru perioada romanică ar putea încadra piesa în perioada romanicului târziu. Ochii sunt redați prin email albastru închis.

Bronz turnat, gravat, aurit și emailat. Dim: \hat{f} = 17,1 cm, l = 6,9 cm, gr. peretelui = 0,25 cm.

Datate: XIII (imitație?)

Locul descoperirii: Sibiu. Piesa a fost cumpărată de un negustor dintre vechiturile unei fierării din Sibiu.

Zona de origine a tipului de piesă: Limoges.

Bibliografie: Zsuzsa. Lovag, *Mittelalterliche Bronzegenstände*, p. 115-116, 251.

Muzeul Național al Ungariei: nr. inv. 1927.100.

Lista repertorierei acestor piese liturgice romanice de stil occidental rămâne deschisă, având în vedere că semnalări despre existența altor obiecte de altar de secol XIII am mai întâlnit în literatura de specialitate. Astfel, ar mai putea fi adăugate încă trei obiecte, însă, pentru că nu avem nici un fel de amănunt decât că ele încă mai existau la nivelul anilor '30, nu facem decât să le amintim separat de catalog:

- o cruce de cupru aurit de sec. XIII (biserica ev. din Brașov)
- o cană de secol XIII (biserica ev. din Brașov)

- un pahar de secol XIII (provenind din Râșnov)²⁵.

Situația expusă aruncă o situație mai reală asupra contextului istoric al obiectelor descrise de către noi. Doar într-un singur caz cunoaștem cu certitudine locul de producție a piesei – aquamanila de la Șelimbăr, care se pare că este, totuși, produsul atelierului local de la Șelimbăr ce aparținea unor meșteri occidentali ajunși în Transilvania și care urmăreau formele bine cunoscute din teritoriile lor de origine. Problema care se ridică este dacă acești meșteri au ajuns în Transilvania direct prin procesul de colonizare a sașilor sau au ajuns la solicitarea unei comunități săsești din jurul Sibiului, de altfel consumatorul principal al acestor bunuri liturgice. În această situație teza conform căreia aceste piese ar putea oferi informații cu privire la originea sașilor este puțin probabilă, cercetarea lingvistică rămânând domeniul ce ar putea oferi soluții mai certe în această privință. În ceea ce privește stabilirea locului de producție pentru celelalte piese liturgice este imposibil de concretizat în stadiul actual al cercetărilor. Dar se poate spune că o parte a obiectelor de altar au fost produse după modele occidentale, undeva în spațiul de colonizare săsească din Transilvania – iar zona Sibiului fiind sigur unul dintre aceste centre – și care puteau să fie în folosință în orice biserică catolică din Ardeal (de exemplu cădelnița de la Odorheiu Secuiesc). Totodată situația expusă confirmă că sașii au fost propagatorul principal al acestor tipuri de piese pentru spațiul transilvan din secolele XII-XIII. Oricum numărul obiectelor de altar trebuie să fi fost mult mai mare în secolul al XIII-lea având în vedere numărul bisericilor romanice existente în aceea perioadă.

LISTA PLANȘELOR

Planșa I: 1. Potir din bronz aurit din Beriu; 2. Ruinele turnului fostei biserici romanice din Beriu. Desen sec. XIX (după H. Fabini, 1998).

Planșa II: 1. Cruce de procesiune din Cislădie; avers și revers; 2. Corpus din Dobârca.

Planșa III: 1. Aquamanila din bronz din Șelimbăr; 2. Aquamanila din Riethnordhausen (Berlin).

Planșa IV: Aquamanila din bronz din Boarta.

Planșa V: Sfeșnic animalier din bronz din Sibiu (str. Faurului).

Planșa VI: 1. Sfeșnic animalier din bronz (Muzeul regional Cluj); 2. Sfeșnic din bronz din Hajdúhadház-Monostordülő (Kom. Hajdú-Bihar).

Planșa VII: 1. Cădelniță din bronz de la Șeica Mare; 2. Fragment cădelniță din bronz (capac) de la Coșna (Jud. Suceava); 3. Fragment cădelniță din bronz (partea inferioară) de la Odorheiu Secuiesc.

Planșa VIII: Cristelniță din alamă turnată de la Sibiu.

Planșa IX: Statuetă Madona din bronz turnat aurit (imitație) (Sibiu?).

BIBLIOGRAFIE

800 de ani Biserica a germanilor din Transilvania (sic!), ed. Th. Nägler, Thaur bei Innsbruck. Benkő Elek, *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelõmedenc*, Budapest-Kolszvár, 2002.

Benkő Elek, *Note privind descoperirile de bronzuri medievale din Transilvania*, în *In memoriam Radu Popa: temeuri ale civilizației românești în context european*, Cluj-Napoca, 2003, 111-120.

²⁵ Csaki Michael, *Inventarul monumentelor și obiectelor istorice și artistice săsești din Transilvania*, Cluj, 1923.

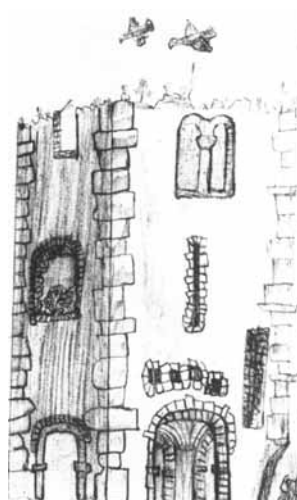
- Csaki Michael, *Inventarul monumentelor și obiectelor istorice și artistice săsești din Transilvania*, Cluj, 1923.
- Documente privind istoria României, C, Transilvania*, veacurile XI, XII și XIII, vol. I, București, 1951; veacul XIII, II, București, 1952.
- H. Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, Bd. 1, Hermannstadt, Heidelberg, 1998.
- G. Ferenczi, *Cădelnița de bronz din perioada feudalismului timpuriu de la Odorheiu Secuiesc – „Cetatea Bud”*, în *Apulm*, XVIII, 1980, p. 185-193.
- K. Gündisch, "Saxones" im Bergbau von Siebenbürgen, Bosnien und Serbien, in *Die Deutschen in Ostmittel-und Südosteuropa*, hrsg. von G. Grimm u. K. Zach, Bd. 2, München, 1996.
- K. Gündisch, *Das Patriziat siebenbürgischer Städte im Mittelalter*, Köln, Weimar, Wien, 1993.
- Heltau – Geschichten und Kultur einer siebenbürgisch-sächsischen Gemeinschaft*, coord. Konrad Gündisch, Oskar Schemmel, [Karlsruhe?], 2002.
- K. Horedt, *Eine sächsische Schmiede des 13. Jahrhunderts*, în *Emlékkönyv Kelemen Lajos*, Kioszvár, 1957.
- K. Horedt, *Archäologische Beiträge zur Herkunft der Siebenbürger Sachsen*, în *Archäologie als Geschichtswissenschaft*, Hsg. J. Herrmann, Berlin, 1977.
- Fr. Müller, *Zur ältern siebenbürgischen Glockenstunde*, in *Archiv des Vereins*, IV, 2, 1860.
- P. Munteanu Beșliu, *Primăria veche din Sibiu. Das alte Rathaus in Hermannstadt*, Sibiu, 2000.
- Th. Năgler, *Așezarea sașilor în Transilvania*, București, 1992, p. 169.
- Z. K. Pinter, *Spada și sabia medievală în Transilvania și Banat (secolele IX-XIV)*, Reșița, 1999.
- B. Posta, *Kilényi Hugo régiséggyűjteménye*, în *Dolgozatok az Erdélyi nemzeti múzeum erem- és régiségtárából*, Cluj, IX, 1918.
- Pulszky, *Iparművészeti jegyzetek*, în *Archaeologiai Értesítő*, XIII, 1879.
- V. Roth, *Kunstdenkmäler aus den sächsischen Kirchen Siebenbürgens*, 1. und 2. Bd, Hermannstadt, 1922.
- Rogierius, *Carmen miserabile / Cântecul de jale*, ed. G. Popa-Lisseanu (*IIR*, V), București, 1935.
- D. Gh. Teodor, *Elemente și influențe bizantine în Moldova în secolele VI-XI*, în *SCIV*, 1, 1970, p.97-128.
- Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*, I, Hrsg. Fr. Zimmermann u. C. Werner, Hermannstadt, 1892.
- V. Vătășianu, *Istoria artei feudale în țările române*, vol. I, București, 1959.
- Zsuzsa Lovag, *Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums*, Budapest, 1999.

1

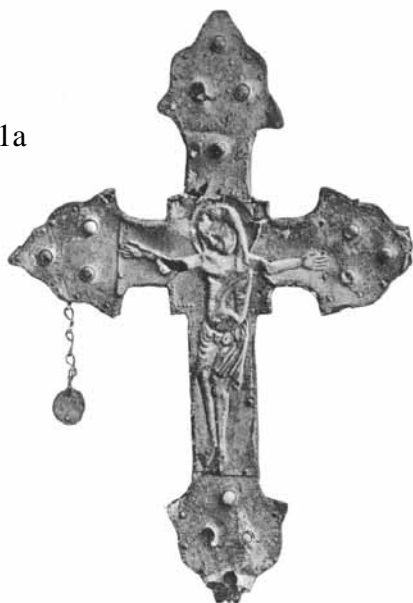

Planşa I

2

1a

1b

2

Planşa II

Planşa III

Planşa IV

Planșa V

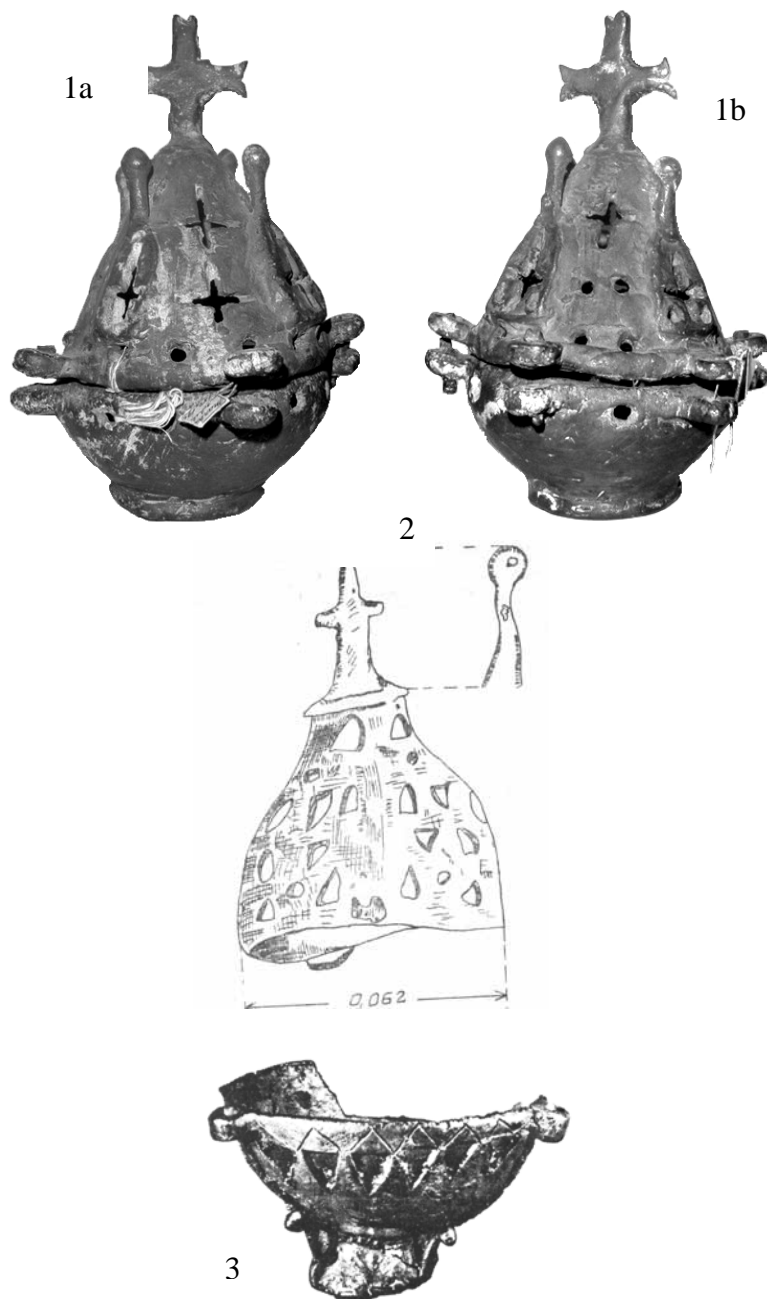

1

2

Planșa VI

Planșa VII

Planşa VIII

Planșa IX

LISTA ABREVIERILOR BIBLIOGRAFICE

AAC	Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia
AAASH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, Budapesta
AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice, București
AB	Analele Banatului, Timișoara
ACMIT	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, Cluj
ActaAntArch	Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged
Acta MM	Acta Moldaviae Meridionalis, Muzeul Județean Vaslui
ActaMN	Acta Mvsei Napocensis, Cluj Napoca
ActaMP	Acta Mvsei Porolissensis, Zalău
ActaTS	Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu
Acta Valahica	Acta Valahica, Târgoviște
Actes du...	Actes du IX ^e Congrès international d'études sur le frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembre, 1972, București – Köln – Viena, 1974
AEMO	Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn, Viena
AH	Archaeologia Historica, Brno
AHA	Acta Historia Artium, Budapesta
AICSUS	Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu
AIAC	Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Cluj-Napoca
AIIA-Iași	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca
Alvta	Alvta, Sfântu Gheorghe
AM	Arheologia Moldovei, Iași
Anale UCDC	Analele Universității Creștine «Dimitrie Cantemir», Seria Istorie, București
Angustia	Angustia, Muzeul Carpaților Răsăriteni, Sf. Gheorghe
AnnuBritSchool Athens	The Annual of the British School at Athens, Londra
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
AOASH	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae, Budapesta
AÖG	Archiv für Österreichische Geschichte, Viena
APA	Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin
APH	Acta Poloniae Historica, Cracovia
AP	Archeologia Polski, Varșovia
Apvlvm	Apvlvm. Acta Mvsei Apvlensis, Alba Iulia
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapesta
ArchIug	Archaeologia Iugoslavica, Belgrad.
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények, Budapesta
ArchPolona	Archaeologia Polona, Warszawa
ArchRozhledy	Archeologické rozhledy, Praha
ArchSlovFontes	Archaeologia Slovaca Fontes, Bratislava
Argessis	Argessis, Complexul Muzeal Județean Argeș, Pitești
Археология	Археология, Kiyv

AŞUI	Analele Ştiinţifice ale Universităţii „Al.I.Cuza” Iaşi
AV	Archeologia Veneta
AVSL	Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
BAI	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iaşi
Banatica	Banatica, Reşiţa
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BAHC	Bibliotheca Archaeologica et Historica Corvinensis, Hunedoara
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Baghdad.
BCŞS	Buletinul Cercurilor Ştiinţifice Studenţeşti, Universitatea «1 Decembrie 1918», Facultatea de Istorie, Alba Iulia
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BHAB	Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timişoara
BMA	Bibliotheca Mvsei Apvlensis, Alba Iulia
BMI	Buletinul monumentelor istorice, Bucureşti
BMG	Buletinul Muzeului Judeţean «Teohari Antonescu», Giurgiu
BMN	Bibliotheca Mvsei Napocensis, Cluj Napoca
BSNR	Buletinul Societăţii Numismatice Române, Bucureşti
BSSRG	Buletinul Societăţii Regale Române de Geografie, Bucureşti
BT	Bibliotheca Thracologica, Bucureşti
BullCorrHellénique	Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris
Bull IA	Bulletin of the Institute of Archaeology, University of London
CA	Cercetări Arheologice, Bucureşti
CAN	Cercetări arheologice în aria nord-tracă, Bucureşti, 1999
Carpica	Carpica, Bacău
CB	Caiete Banatica – seria arheologie, Reşiţa
CC	Codrii Cosminului, Suceava
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice, Bucureşti
CCDJ	Cultură şi civilizaţie la Dunărea de Jos, Călăraşi
ChG	Chateau Gaillard, Gent
CI	Cercetări istorice, Iaşi
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CIMEC	Institutul de Memorie Culturală, Ministerul Culturii şi Cultelor, Bucureşti
CISAE	Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques
CISPP	Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques
CN	Cercetări Numismatice, Bucureşti
Corviniana	Corviniana. Acta Mvsei Corvinensis, Hunedoara
Crisia	Crisia, Oradea
CSIR	Corpus signorum imperii Romani
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucureşti
DaciaNS	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Nouvelle série, Bucureşti
Danubius	Danubius, Galaţi
DER	Din istoria Europei romane, Oradea
DIR	Documente privind istoria României, Bucureşti
DolgCluj	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Érem- és Régiségtárából, Klozsvár

	(Cluj).
DolgSzeged	Dolgozatok. Arbeiten des Archäologischen Instituts der Universität, Szeged.
DRH	Documenta Romaniae Historica, București
EAZ	Ethnographische-Archäologische Zeitschrift, Berlin
Eirene	Eirene. Studia Graeca et Latina, Praha
EN	Ephemeris Napocensis, Cluj Napoca
Erasmus	Erasmus. Revistă a Societății de Studii Istorice Erasmus, București
ERAUL	Études et recherches archéologique de l'Université de Liège, Liège
ErdMúz	Erdélyi Múzeum, Cluj-Napoca.
ÉvkDebrecen	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen.
ÉvkNyíregyháza	A Nyíregyházai Jós András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza.
ÉvkSzeged	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
ÉvkSzekszárd	A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve=A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd
FAH	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest.
FolArch	Folia Archaeologica, Budapesta
ForVL	Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Sibiu
Germania	Germania. Anzeigen der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
GodišnjakSarajevo	Godišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja Akademije Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
Hierasus	Hierasus, Botoșani.
HK	Hadtörténelmi Közlemények, Budapesta
IDR	Inscriptiones Daciae Romanae, București
ILS	Inscriptiones Latinae Selectae
IOSPE	B. Latschew, <i>Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini</i> , St. Petersburg / Petrograd
IPEK	Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst, Berlin
IPH	Inventaria Praehistorica Hungariae, Budapesta
ISM	Inscriptiones Scythiae Minoris, București
Istros	Istros. Muzeul Brăilei, Brăila
Istro-Pontica	Istro-Pontica, Tulcea
ITSR	Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu
JelMagyarNemzeti Múz	Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum, Budapesta
JKKCEB	Jahrbuch der Keiserlich Königlichen Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler, Viena
JNG	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte
JournalHellStud	Journal of Hellenic Studies, Londra
JournalFieldArch	Journal of Field Archaeology, Boston.
JSK	Jahrbuch des Siebenbürgischer Karpatenvereins, Brașov
KözlCluj	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából, Cluj.
KVSL	Korrespondenzblatt des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
LNMDR	The Late Neolithic of the Middle Danube Region, Timișoara
LNTR	The Late Neolithic of the Tisza Region, Budapesta – Szolnok
Lucrări științifice	Lucrări științifice ale Institutului Pedagogic Oradea

MAGW	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wien
Marisia	Marisia. Studii și materiale, Târgu Mureș
MatArchSlov	Materialia Archaeologica Slovaca, Nitra
MCA	Materiale și cercetări arheologice, București
Mem Antiq	Memoria Antiquitatis, Muzeul Județean de Istorie, Piatra Neamț
MFME-StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica, Szeged.
MKKZEB	Mitteilungen der Kaiserlich Königlich Zentralkommision zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler
MKÉ	Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapest
MI	Magazin istoric, București
MIA	Materialy i issledovanija po arheologii, SSSR, Moscova-Leningrad
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest.
OmCD	Omagiul lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani, București, 1960
OrăștieFD	Orăștie. Fragmentarium documentar. Orăștie (1995)
OxfordJournal Arch	Oxford Journal of Archaeology, Oxford
PA	Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin
PBF	Prähistorische brozefunde, München
Peuce	Peuce, Tulcea
PMJH	Publicațiile Muzeului Județean Hunedoara, Deva
Pontica	Pontica, Constanța
PoročiloLjubljana	Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, Ljubljana.
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge.
Potaissa	Potaissa, Turda
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin
RadMV (=RadVM)	Rad Muzeja Vojvodjane, Novi Sad (titlu schimbat din 1994)
RadVM	Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RégFüz	Régészeti Füzetek, Budapest
RepArSb	Sabin Adrian Luca, Zeno Karl Pinter, Adrian Georgescu, <i>Repertoriul arheologic al județului Sibiu (situri, monumente arheologice și istorice)</i> , Sibiu, 2003 (= <i>Bibliotheca Septemcastrensis</i> , 3).
Rev Bist	Revista Bistriței, Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud, Bistrița
RI	Revista istorică, București
RIM	Revista de istorie militară, București
RIU	Die Römischen Inschriften Ungarns, Budapest
RMMI	Revista muzeelor și monumentelor istorice, București
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Sargetia	Sargetia. Acta Mvsei Devensis, Deva
SBAA	Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung, Viena
SC	Studii Clasice, București
SCA	Studii și cercetări de antropologie, București
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București
SCN	Studii și cercetări numismatice, București

SCS	Studii și cercetări științifice. Seria istorie-filozofie, Bacău
SCSS	Studii și cercetări științifice, Sibiu
SCSMI	Sesiunea de comunicări științifice a Muzeelor de Istorie, București
SDT	Siebenbürgische Deutsche Tageblatt, Sibiu
SIT	Studii de istorie a Transilvaniei. 1 (1994) Cluj; 2 (1995-1996), Cluj – Oradea
CXM	Сообщения Херсонесского Музея, Севастопол
SlavA	Slavia Antiqua, Moscova
SlovArch	Slovenská Archeológia, Bratislava
SMMIM	Studii și materiale de muzeografie și istorie militară, București
SRH	Scriptores rerum Hungaricarum, I-II, Budapesta
StComB	Studii și comunicări Brukenthal (seria arheologie-istorie), Sibiu
StComCar	Studii și Comunicări de etnografie și istorie, Caransebeș
StCom-Sf. Gheorghe	Studii și comunicări, Sfântu Gheorghe
StComSM	Studii și Comunicări. Satu Mare, Satu Mare
StUnivBB	Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj Napoca
StUnivBBT	Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia graeco-catholica Varadiensis, Oradea
SV	Siebenbürgische Vierteljahrsschrift, Sibiu
ThD	Thraco-Dacica, București
Tib-StComCar Transilvania	Tibiscum. Studii și Comunicări de etnografie și istorie, Caransebeș Transilvania, Sibiu
Tyragetia	Tyragetia, Chișinău.
UJ	Ungarischer Jahrbuch, Budapesta
UKB	Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbüngen, Brașov – Sibiu
UPA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bonn
QSSK	Quellen zur Seschichte der Stadt Kronstadt, Brașov
VCRCC	The Vinča Culture, its Role and Cultural connections, Timișoara (1996)
ВДИ	Вестник древней истории, Moskva
ZbornikNM	Zbornik Narodnog Muzeja. Archeologija, Beograd.
Ziridava	Ziridava, Arad
ZfE	Zeitschrift für Ethnologie und ihre Hilfswissenschaften; Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Braunschweig, Berlin
ZSL	Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, Heidelberg